

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI



Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

3/2023

E-ISSN 2181-1466



9 772181 146004

ISSN 2181-6875



9 772181 687004

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 3

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor (Andijon davlat Pedagogika instituti rektori)

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori (O'zR FA tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi)

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ		
Norqulov J.F., Azimov R.B., Amirov A.A.	G'ildirak tishlariga ta'sir qiladigan eguvchi kuchlanishni tish yuzasi qattiqligiga bog'liqligini o'rganish va takomillashtirish	3
Tukhtaev B.J., Kanokova Sh.Z., Xudoyberdiyeva Sh.A., Olimov X.K.	Анализ средних поперечных импульсов частиц при столкновении Au+Au и Pb+Pb в сфере энергии $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ GeV	8
Masharipov S. I.	Hardy Littlewood Polya relation for nonlinear reflections	12
Umarov S.H., Hasanov N.Z., Hallokov F.K., Narzullaeva Z.M.	Effect of pressure and thermal expansion on the optical absorption edge and the deformation potential model in TLGAS ₂	16
Xayitova X.G'.	Ikkinchi tartibli matritsaviy model operatorning ba'zi spektral xossalari	23
Aliyeva T.A.	Features of the natural growth development of urban population in Nakhchivan economic region	29
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Asadov T.H.	O'zbek tilidagi murakkab tarkibli ayrim affikslarning tabiati xususida (ravishga nisbat beriladigan affikslar misolida)	37
Azimov I.M.	Miyon Buzrukning adabiy til, istiloh masalalariga munosabati	42
Bozorova R.Sh.	Nemis tilida gidronimlarning kelib chiqish tarixi	48
Davlatova M.H.	Ikkilamchi predikat bilan ifodalanadigan rezultativ tuzilmalar turlari xususida	55
Fayzullayev O.M., Ergasheva G.R.	Lingvomadaniyatshunoslikning fan sifatida shakllanishi, rivojlanish bosqichi va sohani o'rganishga doir yondashuvlar	60
Shirinova M.Sh., Rzayeva Ch.V.	Kinofilmlar tilida evfemizmlarning tutgan o'rni va ahamiyati	64
Хидирова Г.Х.	Замонавий терминологияда терминнинг объектив таърифи, тавсифи ва чегарасини ажратиш муаммолари	69
Hamroyeva N.N.	Shaxslararo muloqot jarayonida dialogik diskursning o'rni va kommunikativ strategiyalar	76
Ismoilova D.R.	Language crimes in English language	81
Narzullayeva F.O.	Tilning nominativ va ekspressiv funksiyalarining o'rganilishi	85
Rabieva M.G'.	Olamning kontseptual manzarasi kognitiv tajribaning muhim komponenti sifatida	90
Rasulov Z.I., Sharopov Sh.Sh.	Kooperatsiya tamoyilining pragmalingvistikadagi o'rni	94
Uzakova L.A.	O'zbek va ingliz tillarida to'y bilan bog'liq leksik birliklarning lingvokulturologik tadqiqi: ingliz to'y marosimimlarini o'rganish	99
Xolova Sh.D.	“Avoir” fe'li ishtirokidagi inson his-tuyg'ularini ifoda etuvchi frazemalar tarjimasining o'ziga xosliklari	103
Xudoyev S.S.	O'zbek va nemis topishmoqlarida metaforik birliklarning antropotsentrik tadqiqi	108
Xusainova Z.Y.	Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)da stemming jarayoni tavsifi	113
Yusupova D.Y.	Euphemistic findings of the poet Halima Khudoiberdiyeva	120

Одилова Г.К.	Болалар адабиётда глуттоник дискурс таржимасида услуб ва маъно адекватлиги	126
Жумаев А.А.	Ўзбек ва немис бадий матнларида орнитопоэтонимларнинг маъно оттенкалари	132
Murtazoyev O.N.	Intertekstuallikning tilshunoslikda qoʻllanilishi	136
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Oʻrayeva D.S., Adizova O.I.	Folklore in the context of modern culture	140
Eshonqulova G.T.	Badiiy asarda maʼnoni implisit ifodalashning kommunikativ strategiyalari	149
Курбанов С.С.	“Ўткан кунлар” романида оқил оталар образи талқини	154
Muxammadova M.M.	"Koʻhkan" taxallusi bilan sheʼrlar yozgan Shayboniy hukmdor talqini	158
Ganieva O.Kh., Rajabova Z.T.	The concept of the motif of loneliness in 20th century American literature	163
Sultonova D.S.	Ingliz adabiyotida kriminal mavzudagi prozaik asarlar taraqqiyoti	167
Umarov U.A.	Characteristic features of hero archetype in the example of Harry Potter	171
Umurova N.R.	“Iqronoma” va islom falsafasi	176
Urmonova N.M.	The deontology of translation and interpretation	181
Babayev O.A.	Jaloliddin Rumiy asarlarining arab tiliga qilingan tarjimalarda gʻarb tarjimalari taʼsiri	186
Бахронова М.А.	Бадий адабиётда касалликлар рамзи	191
Бокарева М.А.	Пути развития русского реализма рубежа хх-ххі веков: от соцреализма до экзистенциального постреализма	196
Жамилова Б.С.	Ўзбек ва турк болалар адабиётдаги муштарак туйғулар	203
Nuritdinova Sh.S.	Hamza Imonberdiyev sheʼriyatida ramziylik va erk motivi ifodasi	210
Ражабова Р.З., Ражабова Г.З.	Эртак жанри стилизациясининг асослари ва тараккиёт хусусиятлари	215
Usmonova Z.H.	Rey Bredberining “Marsga hujum” (“Марсианские хроники”) asarida tarjima xususiyatlari va tarjimon uslubi	221
Sadigova N.E.	Romanticism of Byron and his work “Cain”	227
MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLOGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Maqsudova N.U.	Ziyovuddin Haziniy sheʼrlarining manbalari	233
“NAVOIY GULSHANI”		
Ражабова М.Б.	Риёву ужбу ҳасад дафъин эт ...	237
PEDAGOGIKA *** ПЕДАГОГИКА *** PEDAGOGICS		
Bahronova B.B.	Abdurauf Fitratning axloqiy-tarbiyaviy qarashlari	240
TARIX *** ИСТОРИЯ *** HISTORY		
Muminov D.A.	Samarqandga evakuatsiya qilingan sanoat korxonalari va ularning faoliyati	244
Raxmatulloyev M.X.	Mustaqillik yillarida Oʻzbekistonda ommaviy axborot vositalarining tarixi va rivojlanish bosqichlari	249
Xakimov J.N.	Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasining savdo-sotiq munosabatlarining yoʻlga qoʻyilishi	253

G'ILDIRAK TISHLARIGA TA'SIR QILADIGAN EGUVCHI KUCHLANISHNI TISH YUZASI QATTIQLIGIGA BOG'LIQLIGINI O'RGANISH VA TAKOMILLASHTIRISH

Norqulov Jonibek Farxod o'g'li,

Toshkent kimyo texnologiya instituti Shahrisabz filali kata o'qituvchisi
norqulov@mail.ru

Azimov Ruslan Bunyod o'g'li,

Toshkent kimyo texnologiya instituti Shahrisabz filali talabasi
azimov@mail.ru

Amirov Abror Akbar o'g'li,

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti talabasi
amirov@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada mexanik uzatmalar tarkibiga kiruvchi tishli uzatmalarning tishlariga ta'sir qiladigan eguvchi kuchlanishlarni tish yuzasi qattiqligiga bog'liq ekanligi va tish yuzasi qattiqligi o'zgarganda eguvchi kuchlanishning o'zgarishini aniqlash bilan bog'liq mulohazalar beriladi. Tish yuzasi qattiqligini o'zgartirish orqali ta'sir qiladigan kuchlanishlarni kamaytirish va uzatmalarni yanada samaraliroq ishlashiga erishish hisoblanadi. Tishli uzatmalarda ikki g'ildirak bir-biriga tishlar orqali ilashib harakatni uzatadi. Bu esa g'ildiraklarning tishlarida eguvchi kuchlar hosil bo'lishiga olib keladi. Olib borilgan tajriba va hisoblashlar davomida g'ildirak tishlariga ta'sir qiladigan eguvchi kuchlanishlarni tish yuzasining qattiqligiga bog'liq holda o'rganib chiqildi va aniqlandi. Ta'sir qiladigan kuchlanishning eng kichik qiymati aniqlandi va amaliyotga tadbiriq etildi. Kiritilgan o'zgartirishlardan so'ng uzatmaning yanada samarador ishlashiga erishildi.

Kalit so'zlar: Eguvchi kuchlanish, tish yuzasining qattiqlik koeffitsiyenti, mexanik uzatmalar, tasmali uzatma, tishli uzatma, foydali ish koeffitsiyenti, tishli g'ildirak, tezlik.

Аннотация: В данной работе изгибающие напряжения, действующие на зубья шестерен в механических трансмиссиях, зависят от определения изменения изгибающих напряжений при изменении жёсткости поверхности зуба. Изменяя твёрдость поверхности зубьев, можно уменьшить напряжения и добиться более эффективной работы зубчатых колёс. Это приводит к образованию изгибающей силы в зубьях колёс. В ходе экспериментов и расчётов изучались и определялись изгибающие напряжения, действующие на зубья колеса, в зависимости от твёрдости поверхности зуба. Было определено и использовано наименьшее значение ударного напряжения. После внесённых изменений удалось добиться более эффективной работы трансмиссии.

Ключевые слова: напряжение на изгиб, коэффициент жёсткости поверхности зуба, механические передачи, ремённая передача, зубчатая передача, коэффициент полезной работы, зубчатое колесо, скорость.

Abstract: In this work, the bending stresses acting on gear teeth in mechanical transmissions depend on determining the change in bending stresses with changes in the tooth surface stiffness. By changing the hardness of the tooth surface, stresses can be reduced and the gears can work more efficiently. This leads to the formation of a bending force in the teeth of the wheels. In the course of experiments and calculations, the bending stresses acting on the teeth of the wheel were studied and determined, depending on the hardness of the tooth surface. Determine and use the lowest value of the impact stress. After the changes made, it was possible to achieve a more efficient operation of the transmission.

Key words: Bending stress, tooth surface stiffness coefficient, mechanical transmissions, belt transmission, gear transmission, useful work coefficient, gear wheel, speed.

Kirish. Mexnik uzatmalar mashinasozlikda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Mexanik uzatmalarning ham ikki turi mavjud: tishli uzatmalar va tasmali uzatmalar. Mashina sozlikda ham bu ikki uzatmaning o'zini katta ahamiyatga ega. Tishli uzatmalar ikki g'ildirak tishlarining o'zaro ilashishib harakatni uzatganligi sababli yuqori kuch va kuchlanish ostida ishlaydi. Bu esa uzatmalarning samarador ishlashiga qarshilik ko'rsatadi. G'ildirak tishlaridagi kuchlanishni kamaytirish bilan ham mashinaning samaradorligi va

foydali ish koeffitsiyentini oshirish mumkin. Shu bilan birga kuchlanishni kamaytirish bilan tishli g'ildirakdan foydalanish muddatini ham biroz muddatga oshirilishiga erishish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uzatma (mashinalarda) — aylanma harakatni uzluksiz uzatish uchun mo'ljallangan mexanizm. Turli mashinalarning yuritmalarida uzatmalar yordamida tezlik oshiriladi yoki pasaytiriladi; tezlik pog'onali yoki pog'onasiz tarzda rostlab turiladi; bitta dvigateldan bir necha mexanizm harakatga keltiriladi va h.k. Asosiy ko'rsatkichlari: uzatish momenti, burchak tezligi, uzatish soni, uzatish nisbati, foydali ish koeffitsiyenti (f.i.k.).

Mexanik uzatmalar harakatni bir valdan boshqa valga uzatib, asosan ikki turga bo'linadi:

1. Ishqalanish hisobiga ishlaydigan uzatmalar (friksion, tasmali).
2. Ilashish hisobiga ishlaydigan uzatmalar (tishli, chervyakli va zanjirli).

Tasmali uzatmalar - mashina mexanizmlarida aylanma harakatni bir valdan ikkinchi valga tasma yordamida uzatuvchi mexanizm. Vallarga o'rnatilgan shkiqlar va tasmalardan iborat. Tasma bilan shkiq orasida hosil bo'luvchi ishqalanish kuchi hisobiga tasma yetakchi shkiqdan yetaklanuvchi shkiqga burovchi moment uzatadi. Tasmalarning tipiga qarab, tasmali uzatma yassi, ponasimon, doiraviy kesimli va boshqa tasmali xillarga bo'linadi. Yassi va doiraviy tasmali uzatmada bitta, ponasimon tasmali uzatmada esa bir necha (odatda, kamida 6—8 ta) tasma ishlatiladi. Tasmali uzatma oddiyli, tannarxining pastligi, harakatni ancha uzoq. (15 m va undan ortiq) masofaga uzata olishi, shovqinsiz ishlashi, mexanizmlarni ortiqcha zo'riqishdan saqlashi va boshqa xususiyatlari bilan boshqa uzatmalardan farq qiladi, tasmalarning tez yeyilishi, uzilishi, o'lchami kattaligi, val va shkiqlarga katta kuch tushishi, uzatish nisbatining doimiy emasligi va boshqalar uning kamchiligidir. Tasmali uzatma, 30 kVt dan bir necha yuz kVt gacha quvvat uzatishda qo'llaniladi. Tasmali uzatma avtomobillar, stanoklar, tikuv mashinalari va boshqalarda ishlatiladi. [1]

Tishli uzatma — aylanma harakatni ilgarilama harakatga yoki aksincha aylantirib beradigan, yo bo'lmasa, aylanma harakat uzatadigan 3 zvenoli mexanizm. Uning 2 zvenosi qo'zg'aluvchan tishli g'ildirak (shesternya) dan (yoki shesternya va reyka) dan iborat bo'lib, qo'zg'almas zveno (korpus) bilan aylanma yoki ilgarilama harakat uzatuvchi juftlikni hosil qiladi. Tishli uzatmaning silindrik, konussimon, gipoid, to'lqinsimon va boshqa shaklli turlari bo'ladi. Ko'pgina mashina va mexanizmlarda tashqi ilashishli, ya'ni tishlari tashqi sirtiga o'yilgan tishli uzatma, kamdan kam hollarda ichki tishlashishli (g'ildiraklardan birining ichiga tishlar o'yilgan) tishli uzatma ishlatiladi. [2]

Kichik va o'rtacha tezliklarda, ochiq, holda yoki tezliklar qutisida ishlashi uchun to'g'ri tishli; o'rtacha va yuqori tezliklarda, muhim uzatmalarda foydalanish uchun qiyshiq tishli; og'ir ishlarni bajaradigan mashinalarda katta moment va quvvatlarni uzatish uchun shevron tishli; evolventa ilashishli; barcha muhim konussimon tishli uzatmalar uchun doiraviy tishli g'ildiraklardan foydalaniladi. [3]

Ilashishda bo'lgan konussimon g'ildirakli uzatmalarning vallariga F_t aylana kuch, F_r radial (val o'qiga tik) kuch hamda val o'qi bo'ylab yo'nalgan F_a kuchlar ta'sir etadi.

Tishlarning sinishi. Asosan ochiq tishli hamda tish yuzasining qattiqligi yuqori darajada bo'lgan yopiq uzatmalarda ko'pincha tish uchidan yoki asosdan sinish hollari uchraydi. G'ildirak tishlarining sinishiga asosiy sabablar bu ishlash jarayonida o'ta yuklanish bo'lishi va bu o'zgaruvchan kuchlanish bo'lishi yoki o'zgaruvchan kuchlanishni uzoq vaqt davomida ta'sir etishidir. Bunday hollarda tish tubiga yaqin joyda metallarning toliqishidan darz paydo bo'ladi, bu darz kuchlanishlar to'plangan joyda hosil bo'lib bora-bora kattalashib tishning sinishiga olib keladi. [4]

Tishli g'ildiraklarni kontakt kuchlanishga chidamligi hisoblanganda yuklanish koeffitsiyentining indeksi « σ » harf (kontakt kuchlanishlarga hisoblashning asoschisi H.Heztz) bilan belgilanadi. Egilishdagi kuchlanishga chidamlilikni aniqlashda indeks « F » harfi (inglizcha «oyoqcha» so'zidan olingan) bilan belgilanadi, ya'ni k_{Nu}, k_{Fu} yuklanish koeffitsiyentning taxminiy qiymatlari $k = 1,3-1,5$ ga teng. Aniq tayyorlangan uzatmalar uchun bu koeffitsiyentini 1,3 deb olish tavsiya etiladi. k_p - yuklanishi tish eni bo'yicha notekis taqsimlanishning hisobga oluvchi koeffitsiyent. Uzatma g'ildiraklarni ishlaganda shu ishlashish chizig'ida hosil bo'lgan kuchlar ta'sirida vallar deformatsiyalanadi, natijada yuklanish tish eni bo'yicha notekis taqsimlanadi. G'ildiraklar tayanchga nisbatan har xil joylashganda vallarning deformatsiyalanish sxemasi berilgan, bunda tishli g'ildiraklar tayanchlarga nisbatan simmetrik, nosimmetrik, konsol holda joylashgan. Avniqsa, tishli g'ildiraklar tayanchlarga nisbatan nosimmetrik hamda konsol holda joylashganda tayanchlarning γ burchakka burilishi natijasida yuklanish ko'proq bo'lib, notekis taqsimlanadi. Bu notekis taqsimlanish, g'ildirak enining ortishi bilan ortib boradi. Shuning uchun g'ildirak enining o'lchami chegaralangan. Yuklanishlarni notekis taqsimlanishi kontakt va eguvchi kuchlanishning qiymatini oshiradi. Bu notekis taqsimlanish natijasida g'ildirak tishlarining yon uchlari sinmasligi uchun

qirgib qo'yish mumkin. Yuklanish o'zgaras bo'lib, tish yuzasining qattiqligi $< 350\text{HV}$ bo'lganda, kuchlanishlar to'planishi, tishli g'ildiraklarning o'zaro moslashuvi natijasida asta-sekin yo'qolib ketadi [5]

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'sir qiladigan kuchlardan tashqari g'ildirak tishlariga eguvchi kuchlanishlar ham ta'sir qiladi. Ular quyidagi formulalar orqali aniqlanadi.

1. To'g'ri tishli g'ildiraklar uchun eguvchi kuchlanish quyidagi formuladan aniqlanadi.

$$\sigma_{F1} = \frac{F_t \cdot K_F \cdot Y_F}{b_2 \cdot m} \leq [\sigma_F].$$

2. Qiya tishli va shevron tishli g'ildiraklar uchun eguvchi kuchlanish quyidagi formuladan aniqlanadi.

$$\sigma_{F1} = \frac{F_t \cdot K_F \cdot Y_F \cdot Y_\beta}{b_2 \cdot m} \leq [\sigma_F].$$

Bu yerda: $K_F = K_{F\alpha} \cdot K_{F\beta} \cdot K_{Fv}$ eguvchi kuchlanish bo'yicha yuklanish koeffitsiyenti.

$K_{F\beta}$ - Yuklanishning tish yuzasida notekis taqsimlanishini hisobga oluvchi koeffitsiyent.

1-jadval

Tishli g'ildirakning tayanchga nisbatan joylashuvi	Tish sirtlarining HB qattiqligi	
	<350	>350
Simmetrik	1,00...1,15	1,05...1,25
Nosimmetrik	1,10...1,25	1,15...1,35
Konsol	1,20...1,35	1,25...1,45

K_{Fv} - Tish yuzasining qattiqligini hisobga oluvchi koeffitsiyenti, uning qiymati .

2-jadval

Aniqlik darajasi	Tishning yuza qattiqligi	v, m/s					
		1	2	4	6	8	10
6	a	1,03	1,06	1,12	1,17	1,23	1,28
		1,01	1,02	1,03	1,04	1,06	1,07
	b	1,02	1,04	1,07	1,1	1,15	1,18
		1	1	1,02	1,02	1,03	1,04
7	a	1,04	1,07	1,14	1,21	1,29	1,36
		1,02	1,03	1,05	1,06	1,07	1,08
	b	1,03	1,05	1,09	1,14	1,19	1,24
		1	1,01	1,02	1,03	1,03	1,04
8	a	1,04	1,08	1,16	1,24	1,32	1,4
		1,01	1,02	1,04	1,06	1,07	1,08
	b	1,03	1,06	1,1	1,16	1,22	1,26
		1,01	1,01	1,02	1,03	1,04	1,05
9	a	1,05	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5
		1,01	1,03	1,05	1,07	1,09	1,12
	b	1,04	1,07	1,13	1,2	1,26	1,35
		1,01	1,01	1,02	1,03	1,04	1,05

$K_{F\alpha}$ - Uzatmadagi g'ildirak tishlarining tayyorlanish aniqlik darajasini hisobga oluvchi koeffitsiyent qiymati .

3-jadval

Aniqlik	6	7	8	9
---------	---	---	---	---

darajasi				
$K_{F\alpha}$	0,72	0,81	0,91	1

Y_β – Tishning qiyaligini e'tiborga oluvchi keffitsiyenti, quyidagi ifoda bilan topiladi:

$$Y_\beta = 1 - \frac{\beta}{140};$$

Tayanchga nisbatan smetrik holatda joylashgan aniqlik darajasi 8 ga teng bo'lgan va $F_t=450N$ kuchni uzatayotgan. $z_1=24$, $z_2=72$ ga teng $b_2=48mm$ va $m=3mm$ bo'lgan g'ildirak uchun eguvchi kuchni aniqlang. Hisobda $[\sigma_F] = 32MPa$. va $v = 6m/s$ ga teng deb olinsin.

$z_1=24$ ga teng bo'lganda $Y_F=3,92$ ga, $z_2=72$ ga teng bo'lganda esa $Y_F=3,6$ ga teng bo'ladi.

Aniqlik darajasi 8 ga va $v = 6m/s$ ga teng bo'lganda tish yuza qattiqligi qiymatini jadval bo'yicha 1,02 ga teng deb olib hisoblaymiz.

1 To'g'ri tishli g'ildirak uchun kuchlanishning qiymati.

$$K_F = K_{F\alpha} \cdot K_{F\beta} \cdot K_{Fv} = 0,91 \cdot 1,01 \cdot 1,03 = 0,947.$$

$$\sigma_{F1} = \frac{F_t \cdot K_F \cdot Y_F}{b_2 \cdot m} = \frac{450 \cdot 0,947 \cdot 3,92}{48 \cdot 3} = 11,6MPa \leq [\sigma_F].$$

2 To'g'ri tishli g'ildirak uchun kuchlanishning qiymati.

$$K_F = K_{F\alpha} \cdot K_{F\beta} \cdot K_{Fv} = 0,91 \cdot 1,01 \cdot 1,03 = 0,947.$$

$$\sigma_{F2} = \frac{F_t \cdot K_F \cdot Y_F}{b_2 \cdot m} = \frac{450 \cdot 0,947 \cdot 3,6}{48 \cdot 3} = 10,65MPa \leq [\sigma_F].$$

Aniqlik darajasi 8 ga va $v = 6m/s$ ga teng bo'lganda tish yuza qattiqligi qiymatini jadval bo'yicha ruxsat etilgan eng katta qiymatini, ya'ni 1,16 ga teng olib xuddi shu hisob-kitoblarni bajaramiz.

1 To'g'ri tishli g'ildirak uchun kuchlanishning qiymati.

$$K_F = K_{F\alpha} \cdot K_{F\beta} \cdot K_{Fv} = 0,91 \cdot 1,01 \cdot 1,16 = 1,066.$$

$$\sigma_{F1}' = \frac{F_t \cdot K_F \cdot Y_F}{b_2 \cdot m} = \frac{450 \cdot 1,066 \cdot 3,92}{48 \cdot 3} = 13,06MPa \leq [\sigma_F].$$

2 To'g'ri tishli g'ildirak uchun kuchlanishning qiymati.

$$K_F = K_{F\alpha} \cdot K_{F\beta} \cdot K_{Fv} = 0,91 \cdot 1,01 \cdot 1,16 = 1,066.$$

$$\sigma_{F2}' = \frac{F_t \cdot K_F \cdot Y_F}{b_2 \cdot m} = \frac{450 \cdot 1,066 \cdot 3,6}{48 \cdot 3} = 12MPa \leq [\sigma_F].$$

Tahlil va natijalar. Bajarilgan hisob kitob ishlari va olingan natijalardan quyidagi natijalarni olishimiz mumkin.

$$\sigma_{F1}' - \sigma_{F1} = 13,06 - 11,6 = 1,46 MPa.$$

$$\sigma_{F2}' - \sigma_{F2} = 12 - 10,65 = 1,35 MPa.$$

Xulosa. Yuqorida bajarilgan hisob kitoblardan shu ma'lum bo'ldiki, biz tish yuzasi qattiqligining qiymatini qanchalik kichiklashtirsak unga ta'sir qiladigan eguvchi kuchlanishning qiymati ham shunchalik kichiklashadi. G'ildirak va g'ildirak tishlari o'ta kuchlanishda ishlamasa demakki, mashina yoki yuritmamiz ham o'ta kuchlanishda ishlamaydi. Katta kuchlanish tushmaydigan mashina yoki yuritmalar nisbatan samardorligi va foydali ish koeffitsiyenti yuqoriroq qiymatga oshirishimiz mumkin bo'ladi. Shu bilan birga mashina yoki yuritmaning foydalanish vaqtini ham biroz uzaytirishga erishishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Shoobidov Sh.A. Mashina detallari: O'quv qo'llanma. ToshDTU, 2000. [122...149 betlar.]
2. Shoobidov Sh.A. Mashina detallari: O'quv qo'llanma. ToshDTU, 2000. [131...142 betlar.]
3. Tojibayev R., Jo'rayev A., Maqsudov R.. Mashina detallari. - T.: «Fan va texnologiya», 2010 [51...66 betlar.]
4. Tojibayev R., Jo'rayev A., Maqsudov R. Mashina detallari. - T.: «Fan va texnologiya», 2010 [60...61 betlar.]

5. Tojibayev R., Jo'rayev A., Maqsudov R. *Mashina detallari*. - T.: «Fan va texnologiya», 2010 [62...64 betlar.]
6. Chernavskiy S.A. i dr. *Kursovoe proektirovanie detaley mashin*. M.: Mashinostroenie. 1987 g.
7. *Detali mashin. Atlas konstruksiy*. /Pod red. Reshetova D.N Mashinostroenie M. 1992 g.
8. Androsov A.A. *Raschet i proektirovanie detaley mashin: Ucheb. posobie*. /A.A. Androsov i dr. Pod obsh. red. A.A. Androsova. Rostov n/D. Feniks. 2006. 285 s.

АНАЛИЗ СРЕДНИХ ПОПЕРЕЧНЫХ ИМПУЛЬСОВ ЧАСТИЦ ПРИ СТОЛКНОВЕНИИ Au+Au И Pb+Pb В СФЕРЕ ЭНЕРГИИ $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ GeV

Tukhtaev Bobur Jamoliddin o'g'li,

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Fizika-texnika instituti
bobsash1416@gmail.com

Kanokova Shaxnoza Zakirovna,

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Fizika-texnika instituti
kanokova@mail.ru

Xudoyberdiyeva Shohida Alievna,

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Fizika-texnika instituti
xudoyberdiyeva@mail.ru

Olimov Xusniddin Kosimovich

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Fizika-texnika instituti
olimov@mail.ru

Аннотация: В статье были рассмотрены зависимости экспериментальных средних поперечных импульсов $\langle p_t \rangle$ идентифицированных заряженных частиц в центральной области быстрой от средней плотности множественности заряженных частиц по псевдобыстрой, от $\langle N_{coll} \rangle$ и $\langle N_{part} \rangle$ в Au+Au и Pb+Pb столкновениях в $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ ГэВ в экспериментах КРТИ, и БАК были описаны предложенной функцией простой степенной модели. Степень выполаживания $\langle p_t \rangle$ заряженных пионов и каонов, протонов и антипротонов в анализируемых столкновениях тяжёлых ионов в интервале энергий $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ ГэВ была изучена путём анализа зависимостей полученного степенного параметра α простой степенной модельной функции от вида частиц и энергии столкновения $(s_{nn})^{1/2}$.

Ключевые слова: Au+Au и Pb+Pb столкновения, средние поперечные импульсы, функция простой степенной модели.

Annotatsiya: Maqolada markaziy jadallik sohasida zarrachalar o'rtacha ko'ndalang impulsning, $\langle p_t \rangle$, o'rtacha psevdodjallik bo'yicha ko'plik zichligiga, RHIC va LHC tajribalarida Au+Au va Pb+Pb to'qnashuvlarida $\langle N_{coll} \rangle$ va $\langle N_{part} \rangle$ ga bog'liqligi $(s_{nn})^{1/2} = 62-5020$ GeV energiya sohasida tavsia etilgan oddiy darajali model funksiyasi bilan tavsiflangan. Energiyaning $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ GeV sohasida og'ir ionlar to'qnashuvlarida zaryadlangan pionlar va kaonlar, protonlar va antiprotonlarning $\langle p_t \rangle$ tekislanish darajasini zarracha turi va to'qnashuv energiyasiga bog'liqliklari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Au+Au va Pb+Pb to'qnashuvlari, o'rtacha ko'ndalang impuls, oddiy darajali model funksiyasi.

Annotation: Dependencies of the experimental average transverse momenta $\langle p_t \rangle$ of identified charged particles in the central rapidity region on the average pseudorapidity multiplicity density, on $\langle N_{coll} \rangle$ and $\langle N_{part} \rangle$ in Au+Au and Pb+Pb collisions at the RHIC and LHC experiments in $(s_{nn})^{1/2} = 62-5020$ GeV energy range are well described by the proposed simple power model function. The degree of flattening of $\langle p_t \rangle$ of the charged pions and kaons, protons and antiprotons in the analyzed collisions of heavy ions in the energy range $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ GeV was studied by analyzing the dependencies of the obtained power parameter α of the simple power model function on particle type and collision energy $(s_{nn})^{1/2}$.

Keywords: Au+Au and Pb+Pb collisions, average transverse momenta, simple power model function.

Введение.

В настоящей статье проанализированы зависимости средних поперечных импульсов идентифицированных заряженных частиц в центральной области быстрой в Au+Au и Pb+Pb столкновениях от энергии соударения и типа частиц в диапазоне энергий $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ ГэВ в экспериментах на КРТИ (Коллайдер Релятивистских Тяжёлых Ионов, США) и БАК (Большой Адронный Коллайдер, Швейцария). Впервые средний поперечный импульс был предложен Ван Гоффом [1] для идентификации фазового перехода деконфайнмента в столкновениях протонов и антипротонов высоких энергий с аномальным поведением – платообразной структурой среднего

поперечного импульса как функции от множественности адронов. Ван Гофф предположил [1], что экспериментально наблюдаемое выполаживание зависимости среднего поперечного импульса частиц в центральной области быстрой от множественности частиц на единицу быстрой указывает на фазовый переход деконфайнмента (рост плотности энтропии при постоянной температуре) в системе с высокой плотностью энергии. Первоначально идея Ван Гоффа была предложена для изучения корреляций между средним поперечным импульсом и множественностью адронов в высокоэнергетических протон-антипротонных столкновениях [1,2]. В настоящее время есть возможность проанализировать такие корреляции в столкновениях тяжёлых ионов при энергиях КРТИ и БАК [3, 4, 5], включая недавние экспериментальные данные БАК [5] по Pb+Pb столкновениям при $(s_{nn})^{1/2}=5.02$ ТэВ.

Настоящая работа посвящена феноменологическому анализу зависимостей экспериментальных средних поперечных импульсов заряженных пионов и каонов, протонов и антипротонов в центральной области быстрой от средней плотности множественности заряженных частиц по псевдобыстрой ($\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$), от среднего числа бинарных нуклон-нуклонных столкновений ($\langle N_{coll} \rangle$) и от среднего числа нуклонов-участников ($\langle N_{part} \rangle$) в Au+Au столкновениях при $(s_{nn})^{1/2} = 62.4, 130$ и 200 ГэВ, полученного коллаборацией STAR в [3], и в Pb+Pb столкновениях при $(s_{nn})^{1/2} = 2.76$ и 5.02 ТэВ, полученного коллаборацией ALICE в работах [4] и [5], соответственно.

Экспериментальные данные и модель

В работе [6] впервые была предложена функция простой степенной модели

$$\langle p_t \rangle = C \cdot \langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle^\alpha, \quad (1)$$

$$\langle p_t \rangle = C \cdot \langle N_{coll} \rangle^\alpha, \quad (2)$$

$$\langle p_t \rangle = C \cdot \langle N_{part} \rangle^\alpha \quad (3)$$

для описания зависимостей экспериментальных значений $\langle p_t \rangle$ заряженных пионов и каонов, протонов и антипротонов в центральной области быстрой от $\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$, $\langle p_t \rangle$ от $\langle N_{coll} \rangle$ и $\langle p_t \rangle$ от $\langle N_{part} \rangle$, соответственно, в Au+Au столкновениях при $(s_{nn})^{1/2}=62.4, 130$ и 200 ГэВ и в Pb+Pb столкновениях при $(s_{nn})^{1/2}=2.76$ и 5.02 ТэВ. Здесь C — коэффициент нормализации фитирования, а α — степенной параметр. Коэффициент нормализации C , и степенной параметр α различны в уравнениях (1), (2) и (3), хотя мы используем одни и те же символы в этих уравнениях.

Были выполнены комбинированные (одновременные), а также отдельные (независимые) минимум χ^2 фитирования функциями простой степенной модели, приведёнными в уравнениях (1), (2) и (3) зависимостей экспериментальных значений $\langle p_t \rangle$ заряженных пионов и каонов, протонов и антипротонов в центральной области быстрой от $\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$, $\langle p_t \rangle$ от $\langle N_{coll} \rangle$ и $\langle p_t \rangle$ от $\langle N_{part} \rangle$, соответственно, в Au+Au столкновениях при $(s_{nn})^{1/2}=62.4, 130$ и 200 ГэВ и в Pb+Pb столкновениях при $(s_{nn})^{1/2}=2.76$ и 5.02 ТэВ. Степенной параметр α был общим параметром во время комбинированных (одновременных) минимум χ^2 фитирований зависимостей экспериментальных $\langle p_t \rangle$ заряженных пионов и каонов, протонов и антипротонов в центральной области быстрой в данной системе столкновений.

Анализ и результаты

В настоящем анализе полагается [6], что показатель степени α функции простой степенной модели (уравнения (1), (2) и (3)), указывающий на степень выполаживания спектров $\langle p_t \rangle$ от $\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$, $\langle N_{coll} \rangle$, и $\langle N_{part} \rangle$, также чувствителен к фазовому переходу деконфайнменту и/или степени термализации системы столкновений. Как известно, начальная плотность энергии (и доступная тепловая энергия фэйрбола) вместе с энтропией системы увеличивается с увеличением энергии $(s_{nn})^{1/2}$ Au+Au и Pb+Pb столкновений на КРТИ и БАК. Пионы, и каоны, будучи мезонами, состоят из одного кварка и одного антикварка. Для рождения пионов требуется образование лёгких нестранных кварков (u, d) и соответствующих антикварков в созданном фэйрболе. Однако для рождения каонов помимо лёгких кварков и соответствующих им антикварков требуется образование как странного кварка, так и странного антикварка (значительно более тяжёлого, чем u- и d-кварки), что означает, что для образования странных кварков и антикварков необходима более высокая плотность энергии по сравнению с лёгкими нестранными кварками (u,d) и антикварками. Поскольку создание странности

происходит преимущественно в реакции слияния термальных глюонов $gg \rightarrow s\bar{s}$, избыточное присутствие странности в столкновениях тяжёлых ионов при высоких энергиях может быть связано с присутствием таких глюонов и, таким образом, с КГП (Кварк-глюонная плазма) [7]. Ещё большая плотность энергии требуется для рождения более тяжёлых пар протона и антипротона, состоящих из трёх лёгких нестранных кварков в случае протонов и трёх лёгких нестранных антикварков в случае антипротонов. Кроме того, вероятность объединения трех кварков (или трех антикварков) из КГП (или фэйрбола) в протон (или антипротон) значительно меньше, чем вероятность объединения одного кварка и одного антикварка из КГП (или фэйрбола) в более лёгкий пион или каон. Этим можно объяснить значительно меньшую степень выполаживания $\langle p_t \rangle$ (большие значения параметра α), наблюдаемую для протонов и антипротонов по сравнению с таковыми для пионов и каонов.

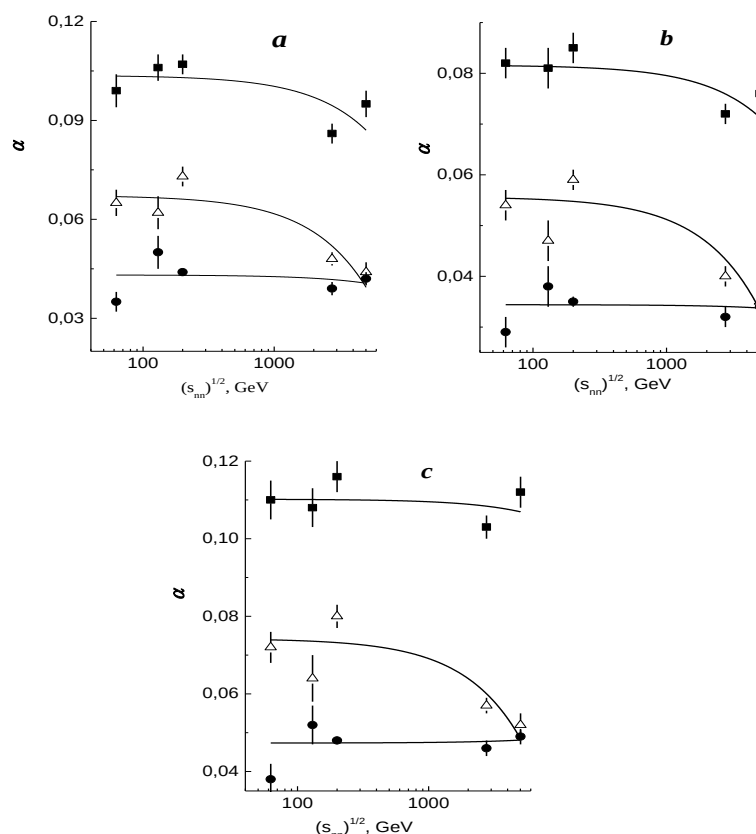


Рисунок 1. Зависимости от энергии столкновения $(s_{nn})^{1/2}$ степенного параметра α для заряженных пионов (●) и каонов (□), протонов и антипротонов (■), полученные из отдельных (независимых) минимум χ^2 фитирований зависимостей экспериментальных значений $\langle p_t \rangle$ от $\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$ (a), $\langle p_t \rangle$ от $\langle N_{coll} \rangle$ (b), и $\langle p_t \rangle$ от $\langle N_{part} \rangle$ (c), соответственно. Для удобства, спектры были профитированы линейной функции $y = Ax + B$. Прямые линии выглядят как сплошные кривые из-за логарифмического масштаба по горизонтальной оси.

Связывая выполаживание $\langle p_t \rangle$ с фазовым переходом -деконфайнментом, как предложено в работах [2] и [3], мы наблюдаем наибольшую степень выполаживания (наименьшие значения параметра α) для легчайших частиц пионов, причём выполаживание наблюдается уже при меньших значениях $\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$ (которая пропорциональна плотности энергии) и меньшей энергии столкновения $(s_{nn})^{1/2}$ по сравнению с более тяжёлыми частицами - каонами и (анти)протонами. Иными словами, для рождения пионов из КГП (или фэйрбола) требуются в основном легчайшие нестранные (u,d) кварки и соответствующие им антикварки.

С увеличением $(s_{nn})^{1/2}$ от энергий КРТИ к БАК, как видно из рисунка 1(a), 1(b), и 1(c), степень выполаживания α каонов приближается к α пионов, при этом степень выполаживания (значение α)

каонов практически совпадает со степенью вырождения пионов при наибольшей энергии столкновения $(s_{nn})^{1/2}=5.02$ ТэВ.

Совпадение значений параметра α , полученных для пионов и каонов в Pb+Pb столкновениях при $(s_{nn})^{1/2}=5.02$ ТэВ, что предполагает практически идентичные формы спектров зависимостей $\langle p_t \rangle$ от $\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$, $\langle N_{coll} \rangle$ и $\langle N_{part} \rangle$ для пионов и каонов при $(s_{nn})^{1/2}=5.02$ ТэВ, является наиболее важным результатом [6] настоящего анализа. Это может свидетельствовать о том, что с увеличением $(s_{nn})^{1/2}$ (и, следовательно, с увеличением начальной плотности энергии (и доступной термальной энергии файрбола) и энтропии системы) от КРТИ до БАК, число образовавшихся странных кварков и странных антикварков становится настолько обильным, что в Pb+Pb столкновениях при $(s_{nn})^{1/2}=5.02$ ТэВ мы получаем сильно термализованную КПП, где почти полностью исчезает различие между ароматами (кварками) u , d и s , что приводит к схожим механизмам образования пионов и каонов. Почти 20 лет назад Рафельским и Летессье в работе [7] было предсказано, что разница между ароматами u , d и s должна значительно уменьшаться при энергиях БАК по сравнению с гораздо меньшими энергиями КРТИ.

Выводы и заключения

Экспериментальные спектры зависимостей значений средних поперечных импульсов $\langle p_t \rangle$ идентифицированных заряженных частиц в центральной области быстрот от $\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$, $\langle N_{coll} \rangle$ и $\langle N_{part} \rangle$ в Au+Au столкновениях при $(s_{nn})^{1/2} = 62.4, 130$ и 200 ГэВ, а также в Pb+Pb столкновениях при $(s_{nn})^{1/2} = 2.76$ и 5.02 ТэВ хорошо описаны с помощью предложенной функции простой степенной модели. Чем ближе степенной параметр α к нулю, тем выше степень вырождения $\langle p_t \rangle$.

Степень вырождения спектра для протонов и антипротонов значительно меньше, чем для пионов и каонов. При меньших энергиях столкновения $(s_{nn})^{1/2}$ степень вырождения у пионов больше, чем у каонов. Затем с увеличением $(s_{nn})^{1/2}$ степень вырождения α каонов приближается к α пионов, при этом степень вырождения (значение α) каонов практически совпадает со степенью вырождения пионов при наибольшей энергии столкновения $(s_{nn})^{1/2}=5.02$ ТэВ.

Получено совпадение степенного параметра α для пионов и каонов в Pb+Pb столкновениях при $(s_{nn})^{1/2}=5.02$ ТэВ [6], что предполагает практически идентичные формы спектра зависимости $\langle p_t \rangle$ от $\langle \frac{dN_{ch}}{d\eta} \rangle$, $\langle N_{coll} \rangle$ и $\langle N_{part} \rangle$ для пионов и каонов в этих столкновениях. Этот важный результат интерпретируется [6] как результат образования высокотермализованной КПП, где почти полностью исчезает различие между ароматами u , d и s , что приводит к схожим механизмам образования пионов и каонов в Pb+Pb столкновениях при $(s_{nn})^{1/2}=5.02$ ТэВ.

Работа выполнена в рамках фундаментального проекта ФЗ-20200929146 «Анализ больших массивов данных по соударениям тяжёлых ионов при высоких энергиях на Большом адронном коллайдере», финансируемого Агентством инновационного развития Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан.

ЛИТЕРАТУРА:

1. L. Van Hove, *Phys. Lett. B* 118 (1982) 138.
2. M.I. Gorenstein et al., *Phys. Lett. B* 567 (2003) 175.
3. STAR Collab. (B. I. Abelev et al.), *Phys. Rev. C* 79 (2009) 034909.
4. ALICE Collab. (B. Abelev et al.), *Phys. Rev. C* 88 (2013) 044910, arXiv: 1303.0737v3 [hep-ex].
5. ALICE Collab. (S. Acharya et al.), *Phys. Rev. C* 101 (2020) 044907, arXiv: 1910.07678v2 nucl-ex.
6. Khusniddin K. Olimov, Fu-Hu Liu et al. Particle species and collision energy dependencies of the midrapidity average transverse momenta of identified charged particles in Au+Au and Pb+Pb collisions in $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ GeV energy range at RHIC and LHC, *International Journal of Modern Physics E*, Vol. 30, No. 04, 2150029 (2021) <https://doi.org/10.1142/S0218301321500294>
7. J. Rafelski and J. Letessier, *J. Phys. G: Nucl. Part. Phys.* 30 (2003) S1.

HARDY LITTLEWOOD POLYA RELATION FOR NONLINEAR REFLECTIONS

Masharipov Sirojiddin Ismoyiljon ugli,
National University of Uzbekistan, Uzbekistan
Sirojiddinmasharipov1995@gmail.com

Annotation: This article is devoted to nonlinear operators, connection with three-dimensional matrices, invariance and majorization. The application of quadratic operators to three-dimensional matrices is given. It has been shown construction quadratic operators through matrices. In determining the invariant, it is intended to use from simplex condition to form a quadratic operator. The application to the majorization is indicated mainly for the Volterra operator and a weakly log-majorization was indicated. The Lyapunov function was used to determine operator trajectories. Through the Lyapunov function, the history and future of the trajectory was studied. The reason for the choice of exactly given operator in one-dimensional and three-dimensional simplexes, that the point goes to the point, and the segment goes to the segment. Finally, it was concluded through the results.

Key words: quadratic stochastic operators, Volterra operator, Lyapunov function, simplex, three dimensional matrices, majorization.

Annotatsiya: Ushbu maqola nochiziqli operatorlar, uch o'lchamli matritsalar bilan bog'lanishi, invariantligi va majorizatsiyaga bag'ishlangan. Kvadratik operatorlarni uch o'lchamli matritsalariga tadbqiqi keltirilgan. Bu matritsalar orqali kvadratik operatorlar tuzish mumkin ekanligi ko'rsatilgan. Invariantni aniqlashda simpleksni shartlaridan foydalanib, kvadratik operator hosil qilish maqsad qilingan. Majorizatsiya tadbqiqida asosan Volterra operatori uchun ko'rsatilgan bo'lib, sust log-majorizatsiya bo'lishi ko'rsatilgan. Operatorning trayektoriyalarini aniqlashda Lyapunov funksiyasidan foydalanilgan. Lyapunov funksiyasi orqali trayektoriyaning tarixi va kelajagi o'rganilgan. Aynan bir o'lchamli va uch o'lchamli simplekslar tanlanishining sababi shundaki, berilgan operatorlarda bir o'lchamli simpleksda nuqta nuqtaga boradi va uch o'lchamli simpleksda esa kesma kesmaga boradi. Va, nihoyat, natijalar orqali xulosa qilingan.

Kalit so'zlar: kvadratik stoxastik operatorlar, Volterra operatori, Lyapunov funksiyasi, simpleks, uch o'lchamli matritsalar, majorizatsiya.

Аннотация: Эта статья посвящена нелинейным операторам, их связанности с трёхмерными матрицами, инвариантности и мажоризации. Представлено применение квадратичных операторов к трёхмерным матрицам. Показано, что с помощью этих матриц можно построить квадратные операторы. При определении инварианта цель состоит в том, чтобы появлялся квадратичный оператор с использованием симплексных свойств. В применении к мажоризации было показано, что имеется отношение в основном к оператору Вольтерра, показана слабая log-мажоризация. При определении траекторий оператора использовалась функция Ляпунова. С помощью функции Ляпунова изучается история и будущее траектории. Причина, по которой выбираются именно одномерные и трёхмерные симплексы, заключается в том, что в заданных операторах в одномерном симплексе точка идёт к точке, а в трёхмерном симплексе отрезок идёт к отрезку. Наконец, выводы были сделаны посредством получения результатов.

Ключевые слова: квадратичные стохастические операторы, оператор Вольтерры, функция Ляпунова, симплекс, трёхмерные матрицы, мажоризация.

1. Introduction.

Quadratic stochastic operators are now developing rapidly. There are many areas of application. In particular, there is a wide range of applications in biology, geography, physics and other fields. Let:

$$S^{m-1} = \{x = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_m), x_i \geq 0, \sum_{i,j=1}^m x_i = 1\}$$

Forms of a quadratic operator: [7]

$$x'_k = \left(\sum_{i,j=1}^n P_{ij,k} x_i x_j \right)_{k=1, \overline{n}}$$

For a quadratic stochastic operator, the following conditions are appropriate. $P_{ij,k} \geq 0, \sum_{i,j=1}^m P_{ij,k} = 1, P_{ij,k} = P_{ji,k}$

(1)

Definition . Let $x, y \in R^n$ be given. We say that y is majorized by x ($y \prec x$) if only if [3]

$$\sum_{i=1}^n x_i = \sum_{i=1}^n y_i$$

and

$$\sum_{i=1}^n x_{[i]} \geq \sum_{i=1}^n y_{[i]}$$

Where $x_{[1]} \geq x_{[2]} \geq \dots \geq x_{[n]}$ denotes a decreasing rearrangement of $x_0, x_1, \dots, x_n$.

Definition. For $x, y \in R_+^n$, x is said to be weakly log-majorized by y , denoted by $x \prec_w y$, if

$$\prod_{i=1}^k x_{[i]} \leq \prod_{i=1}^k y_{[i]}, k=1, \dots, n; \quad (2)$$

x is said to be log-majorized by y , denoted by $x \prec_{\log} y$, if (2) holds with equality for $k = n$.

Definition. $P_{ij,k} = 0, k \notin \{i, j\}, V: S^{n-1} \rightarrow S^{n-1}$ quadratic stochastic operator called by Volterra operators.

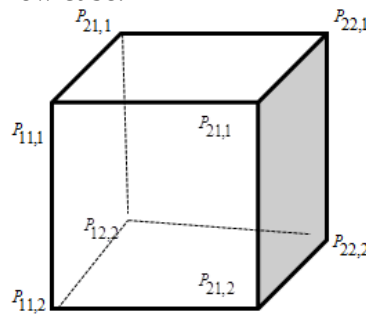
$$x'_k = x_k (1 + \sum_{i=1}^n a_{ki} x_i)$$

MAIN RESULTS.

Let A three dimensional matrix: [6]

$$A = \begin{bmatrix} P_{11,1} & P_{12,1} & \dots & P_{1n,1} & \dots & P_{11,n} & P_{12,n} & \dots & P_{1n,n} \\ P_{21,1} & P_{22,1} & \dots & P_{2n,1} & \dots & P_{21,n} & P_{22,n} & \dots & P_{2n,n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \dots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ P_{n1,1} & P_{n2,1} & \dots & P_{nn,1} & \dots & P_{n1,n} & P_{n2,n} & \dots & P_{nn,n} \end{bmatrix}_{n \times n \times n}$$

From this matrix, $n=2$ we follow cube.



(Figure 1.)

Nonlinear form of operator:

$$x'_1 = P_{11,1}x_1^2 + 2P_{12,1}x_1x_2 + P_{22,1}x_2^2$$

$$x'_2 = P_{11,2}x_1^2 + 2P_{12,2}x_1x_2 + P_{22,2}x_2^2$$

Using these expression equation, we can write in the general case as: $Q(x, y) = Ax^2 + 2Bxy + cy^2$

We find that when the composition of this operator $Q^2(x, y)$ equivalent to $Q(x, y)$. To more exact, $Q^2(x, y) = (x + y)^2 Q(x, y)$. From $x + y = 1$, composition of operator and operator are equal. S^2 at the Simplex it appears as follows: $S^2 = \{(x, y) \in R^2; x + y = 1; x \geq 0; y \geq 0\}$

The given equation (1) satisfies the conditions.
$$\begin{cases} x' = ax^2 + 2bxy + cy^2 \\ y' = (1-a)x^2 + 2(1-b)xy + (1-c)y^2 \end{cases}$$

If we find composition of this equation, the fourth order equation yields:

$$\begin{aligned}
 & a(ax^2 + 2bxy + cy^2)^2 + 2b(ax^2 + 2bxy + cy^2)((1-a)x^2 + 2(1-b)xy + (1-c)y^2) + \\
 & + c((1-a)x^2 + 2(1-b)xy + (1-c)y^2)^2 \\
 & x^4(a^3 - 6a^2b + 3a^2c + 12ab^2 - 12abc + 3ac^2 - 8b^3 + 12b^2c - 6bc^2 + c^3) + \\
 & x^3(4a^2b - 4a^2c - 16ab^2 + 24abc - 8ac^2 + 16b^3 - 32b^2c + 20bc^2 - 4c^3) + \\
 & x^2(2a^2c + 4ab^2 - 16abc + 2ab + 8ac^2 - 2ac - 8b^3 + 28b^2c - 4b^2 - 24bc^2 + 6bc + 6c^3 - 2c^2) + \\
 & x(4abc - 4ac^2 - 8b^2c + 4b^2 + 12bc^2 - 8bc - 4c^3 + 4c^2) + ac^2 - 2bc^2 + 2bc + c^3 - 2c^2 + c
 \end{aligned}$$

In order for the equation to return to the initial equation, the coefficients of order fourth and third must be zero. The right side also quadratic operator.

$$\begin{aligned}
 Q(x, 1-x) &= Ax^2 + 2Bx(1-x) + C(1-x)^2 = x^2(A-2B+C) + x(2B-2C) + C \\
 a^3 - 6a^2b + 3a^2c + 12ab^2 - 12abc + 3ac^2 - 8b^3 + 12b^2c - 6bc^2 + c^3 &= 0 \\
 4a^2b - 4a^2c - 16ab^2 + 24abc - 8ac^2 + 16b^3 - 32b^2c + 20bc^2 - 4c^3 &= 0
 \end{aligned}$$

Simplifying the equations we get the following expression as a result.

$$\begin{aligned}
 (a-2b+c)^3 &= 0 \\
 4(a-2b+c)^2(b-c) &= 0
 \end{aligned}$$

If $n=2$ Volterra operator is such form: $x_1' = x_1(1+ax_2)$, $x_2' = x_2(1-ax_1)$. The trajectories of the operator are monotonic and

convergent. $x_1^{(n+1)} = x_1^{(n)}(1+ax_2)$, $x_2^{(n+1)} = x_2^{(n)}(1-ax_1)$. Let's see where the trajectory of the operator begins and ends. By solving

this inequality, $P = \{x \in S^1 : Ax \geq 0\} = \{(0;1)\}$ will be in the form of a set. To determine the increase and decrease of the trajectory, we write the Lyapunov function. $\varphi_p(x) = x_1$. Then

$\varphi_p(Vx) = x_2(1-ax_1) = \varphi_p(x)(1-ax_1) \Rightarrow \varphi_p(Vx) < \varphi_p(x)$. So, P is the history of all points. To find the operator future trajectory, we look at the following set and construct the corresponding Lyapunov function. $p \in P$. $Q = \{x \in S^1 : Ax \leq 0\} = \{(1;0)\}$, $\varphi_q(x) = x_1$.

Then $\varphi_q(x) = \varphi_q(V(V^{-1}x)) = \varphi_q(V^{-1}x)(1+ax_2) \Rightarrow \varphi_q(V^{-1}x) < \varphi_q(x)$. It follows that the trajectory goes to $q \in Q$ point.

From equation of operator $x_1' + x_2' = x_1 + x_2$ and $x_1' \geq x_1 \Rightarrow x \prec x'$. Also, all of points weakly log- majorized

$$\begin{aligned}
 \varphi_p(Vx) &\prec \varphi_p(x) \\
 \varphi_q(V^{-1}x) &\prec \varphi_q(x)
 \end{aligned}$$

Theorem. All of points $\{x^{(n)}\}$ and $\{x^{(-n)}\}$ trajectory are majorized to the Lyapunov function in S^1 .

Now we find trajectory for S^3 .

$$\begin{aligned}
 x_1' &= x_1(1-ax_2) \\
 x_1' &= x_2(1+ax_1) \\
 x_1' &= x_3(1+cx_4) \\
 x_1' &= x_4(1-cx_3)
 \end{aligned}$$

We prove that the following set $P = \{x \in S^1 : Ax \geq 0\} = \{(\lambda; 0; 0; 1-\lambda)\}$ is the history of trajectory. We construct Lyapunov function for this points. $\varphi_p(x) = x_1^\lambda \cdot x_4^{1-\lambda}$. After that we evaluate trajectory for that

$$\begin{aligned}
 & \text{points. } \varphi_p(Vx) = \varphi_p(x) \cdot (1-ax_2)^\lambda \cdot (1-cx_3)^{1-\lambda} \\
 \varphi_p(Vx) &= \varphi_p(x) \cdot (1-ax_2)^\lambda \cdot (1-cx_3)^{1-\lambda} \leq \\
 & \leq \varphi_p(x) \cdot (\lambda - \lambda ax_2 + 1 - \lambda - cx_3 + \lambda cx_3) = \varphi_p(x)(1 - (1-\lambda)cx_3 - \lambda ax_2)
 \end{aligned}$$

From $\varphi_p(x) \geq \varphi_p(Vx)$ and $\max_{x \in S^3} \varphi_p(x) = \varphi_p(p)$ we obtain $\omega(x) \cap P = \emptyset$. Also, future of trajectory same as $\alpha(x) \cap P \neq \emptyset$.

$Q = \{x \in S^1 : Ax \leq 0\} = \{(0; \lambda; 1-\lambda; 0)\}$ and

$$\varphi_q(x) = \varphi_q(V^{-1}x)(1 + ax_1^{(-1)})^\lambda (1 + cx_4^{(-1)})^{1-\lambda} = \varphi_q(V^{-1}x)(1 + cx_4^{(-1)}(1 - \lambda) + a\lambda x_1^{(-1)} + o(x_1^{(-1)}) + o(x_4^{(-1)})) .$$

It follows: $\varphi_q(x) \geq \varphi_q(V^{-1}x) \Rightarrow \begin{matrix} \alpha(x) \cap Q = \emptyset \\ \omega(x) \cap Q \neq \emptyset \end{matrix}$

CONCLUSION.

Thus, in this article determined some history and future of trajectory, and we can see that they are applied to the majorization, and some invariants.

REFERENCES:

1. Shahidi F., Ganikhodzaev R. and Abdulghafor R. The dynamics of some extreme doubly stochastic quadratic operators. Middle east journal of scientific research. Malaysia. January 2013.
2. Sokolov N. P., Spartial matrices and their applications (Russian), Gosudarstv. Izdat. Fiz. -Mat. Lit., Moscow, 1960, pp,300.
3. Marshall A.W., Olkin I., Arnold B. C. Inequalities: Theory of majorization and its application, springer, New York, 2011.
4. Abdulghafor R., Almotairi S., Almohamedh H., Almutairi B., Bajahzar A. Almutairi S.S. A nonlinear convergence consensus: Extreme doubly stochastic quadratic operators for multi-agent systems. MDPI. Basel. Symmetry. Pp.19, 2020.
6. D.Vo.Don. 3-dimensional matrix mathematical operations. Dissertation (masters in science). California State University-Channel Islands. 2017.
7. Ganikhodzaev R.N. Research on the theory of quadratic stochastic operators (Russian). Doctoral dissertation. National University of Uzbekistan. Tashkent. 1993.R.
8. Moon J.W.. Topics on tournament. University of Alberta. 2013
9. Rozikov U.A. Evolution Operator and Algebras of Sex-linked inheritance. Asia Pacific Mathematics Newslette. Volume 3. Number 1. January 2013
10. Ganikhodzhaev R.N., Mukhammedov F. Rozikov U. A. Quadratic stochastic operators and processes results and open problems. Infinite Dimensional Analysis, Quantum Probability and Related Topics. Vol. 14, No. 2. 2011. 279-335.
11. Kaneiwa R., N-dimensional matrices and nth order invariant forms (Japanese). Characterization of arithmetic functions (Proc. Sympos., Res. Inst. Math. Sci., Kyoto University, Kyoto, (1975). Surikaiseiken yusho Kokyuroku 274(1976), 83-97. MR 58-10955.
12. Arnold B.C.. Majorization: here, there and everywhere. Statistical science. institute of mathematical statistics, Vol.22, No. 3, 2007. 407-413
13. Lyubich Y.U. Mathematical economics and functional analysis. (Russian) "Nauka". Moscow.1974. pp 109-138.
14. Pecaric J. E., Zwick D. N-convexity and majorization. Rocky mountain journal of mathematics. Volume 19. Number 1. Winter 1989.
15. Turkmena R., Vehbi E. Paksoy B., Zhang F. Some inequalities of majorization type. Linear algebra and its applications 437 (2012) 1305-1316.
16. Masharipov S. I. Nilpotents zero divisors of a multidimensional matrix. Science and innovation international scientific journal. Volume 1. Issue 5. UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337.
17. Martinez Peria F. D., Massey P.G., Silvestre L.E. Weak matrix majorization. Linear algebra and its application. 403. pp 343-368. 2005.
18. Ganikhodzhaev R.N., Eshniyazov A.I., Masharipov S.I..Equivalence and majorization of quadratic stochastic operators. "Ilm sarchashmalari". Urgench. Volume 1. pp 33-38. 2023.

UDK 538.911, 538.951

**EFFECT OF PRESSURE AND THERMAL EXPANSION ON THE OPTICAL ABSORPTION
EDGE AND THE DEFORMATION POTENTIAL MODEL IN TlGaS_2** **Umarov Salim Hallokovich,***Doctor of Physical and Mathematical Sciences,
Professor, Department of Biophysics and Information
Technology in Medicine, Bukhara Medical Institute
salim_umarov49@mail.ru***Hasanov Nazim Zahid,***Leading Researcher at the Institute of Physics under the
Ministry of Science and Education of the Republic of
Azerbaijan, Baku, Azerbaijan***Hallokov Farhod Karimovich,***Junior Research Fellow Institute of Nuclear
Physics of the Academy of Sciences of the Republic of
Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan***Narzullaeva Zilola Mukhitdinovna,***Bukhara State Medical Institute,
Doctoral student of Bukhara State University*

Abstract: The influence of pressure and thermal expansion on the optical absorption edge and the model of the deformation potential in a layered TlGaS_2 crystal are investigated. It was found that compression along the C axis leads to an increase in E_g (as in $\text{A}^{\text{III}}\text{B}^{\text{VI}}$ crystals) by ~ 10 meV at $P = 1$ kbar. At the same time, the layer stretching leads to a decrease in E_g by ~ 13 meV – as a result, E_g decreases by ~ 3 meV.

It is shown that the pattern of deformation phenomena for the straight edge of a TlGaS_2 single crystal is very similar to the pattern of deformation phenomena for an indirect edge in GaS and GaSe.

Background. Crystals of $\text{A}^{\text{III}}\text{B}^{\text{VI}}$ type compounds are anisotropic with layered structures and have a number of features that distinguish them from classical semiconductors. Of this class of materials, compounds with the general formula TlGaS_2 are very interesting, the band gap of which varies in the range of 2–3 eV. One of the ways to obtain materials with a wide range of parameters that meet the requirements of solid-state electronics is to vary the composition of complex semiconductor compounds. In this respect, the study of the TlGaS_2 system is of great interest. These studies can, on the one hand, reveal new experimental facts that cannot be predicted in advance, on the other hand, the experimental regularities obtained provide an opportunity for a deeper understanding of the physical processes occurring in complex layered materials.

Methods. Investigations of the optical properties of semiconductors were carried out using a facility developed by us based on KSVU-6M and a helium cryostat "UTREX" with automatic temperature stabilization in the range of 4 - 300K (stabilization accuracy was $\pm 0,01$ K). The cryostat had a specially made holder for carrying out optical studies of crystalline samples with the application of uniaxial controlled pressure.

Results. Crystals of TlBX_2 type compounds are anisotropic with layered structures and have a number of features that distinguish them from classical semiconductors. Of this class of materials, compounds with the general formula TlGaS_2 , whose band gap varies in the range of 2–3 eV, are very interesting as one of the ways to obtain materials with a wide range of parameters that meet the requirements.

A number of deformation effects in the electronic spectra of layered TlGaS_2 semiconductors have been studied. It is shown that changes in the band gap of these semiconductors under the application of uniaxial pressure to the [100] crystallographic axis, as a result, of thermal expansion and changes in composition can be described within the framework of a unified deformation potential model. The construction of a model of the deformation potential made it possible to establish an unusual nature of the deformation of the crystal lattice of the studied semiconductors with pressure in the immediate vicinity of the phase transitions.

Discussion. It is no coincidence that we begin our analysis of deformation phenomena in ternary layered semiconductors with TlGaS_2 . The point is that in these crystals, apparently, no phase transitions are

observed, in any case, no serious anomalies of the main physical parameters were found in the temperature range of 0 – 300 K. The optical absorption edge of TlGaS₂ single crystals is formed by direct allowed transitions, and here there is a clear exciton peak, traceable to fairly high temperatures (160 – 180 K), and, therefore, there are reliable data on the temperature dependence of the band gap, which, moreover, exhibits anomalous temperature dependence, which is very rare in semiconductors.

Conclusion. The values of the deformation potentials of TlGaS₂ single crystals are estimated. The similarity of deformation effects in layered semiconductor crystals of the TIMC₂^{VI} group with those in crystals of the A^{III}B^{VI} type is found. It is shown that the uniaxial pressure perpendicular to the layers in TlGaS₂, just as in A^{III}B^{VI}, cannot be described at low temperatures by the same deformation potential $D_{||}$ as at room temperature. The temperature dependence of the deformation potential $D_{||}$ is a common feature of the band structure of layered crystals.

Key words: thermal expansion, optical absorption edge, model of deformation potential, compression, stretching, and deformation phenomena.

Introduction: The optical properties of TlGaS₂ single crystals in the region of the fundamental absorption edge were studied in [1-5], but the question of the presence of indirect transitions in these crystals remains controversial. Although the analysis of the spectral dependence of the absorption coefficient [2] indicates the possibility of the existence of such transitions, it was not possible to obtain proof of this at low temperatures. At 77K, an exciton absorption band with $\lambda=476,8\text{nm}$ and a half-width of 5nm was found, which has a positive temperature coefficient of $1 \cdot 10^{-4} \text{ eV/K}$. This band was polarized mainly in $\mathbf{E} \perp \mathbf{C}$. The dispersion of the refractive index near the edge of the fundamental absorption band was also studied [5], taking into account multiple reflection and intrinsic interference.

The authors of [6] studied the absorption, exciton luminescence, and Raman spectra in TlGaS₂ single crystals at a temperature of 1.8K. Multiband photoluminescence in the region 2.48-2.54 eV, due to the radiative recombination of an indirect exciton with the emission of phonons, was found. The energy positions of direct (2.606 eV) and indirect (2.540 eV) excitons are found, their binding energies are 23 and 1 meV, respectively.

It was shown in [7] that when a TlGaS₂ single crystal is compressed perpendicular to the layers, the exciton band shifts towards lower energies, but its temperature behavior in the range 4.2–120 K does not change.

In [8], as a result of a series of experiments on optical absorption using unpolarized and linearly polarized light, it was found that the shape of the absorption spectra of thin TlGaS₂ samples is practically independent of the orientation of the electric vector of light incident on the sample. In the same work, the sign of the deformation potential (positive) for the band gap of TlGaS₂ single crystals was experimentally determined.

Detailed studies [9] of the Raman spectra in TlGaS₂ revealed low-frequency phonons with energies of 4; 6 and 9cm^{-1} , which apparently correspond to weak interlayer bonds of this crystal. It is assumed that these low-frequency phonons correspond to the excitation of bending vibrations of the TlGaS₂ crystalline layers.

The anomalous temperature dependence of the energy position of the exciton peak in TlGaS₂ was studied in [8, 9]. Taking into account that the exciton binding energy changes slightly with temperature, it can be argued that the band gap of TlGaS₂ also has a positive temperature coefficient. The electron-phonon interaction cannot explain this behavior of E_g with temperature; therefore, this is the contribution of thermal expansion, i.e. changes in lattice parameters. Comparing the temperature dependences of the coefficients of linear thermal expansion in TlGaS₂ crystals with the behavior of $E_{\text{exp}}(T)$, the authors of [8] came to the conclusion that the thermal expansion of TlGaS₂ crystals makes not only a significant contribution to the dependence $E_{\text{exp}}(T)$ at sufficiently high temperatures $T > 150 \text{ K}$, but also determines its form at low $T < 100 \text{ K}$ temperatures.

The effect of hydrostatic pressure up to 1.2 GPa on the absorption coefficient spectrum of TlGaS₂ near the fundamental edge at room temperature was studied in [10]. It is shown that in this pressure range the shape of the optical absorption edge, determined by direct allowed transitions, does not change, the isoabsorption curves have a linear dependence on pressure, and in the pressure range from 0 to 0.3 GPa, $dE_g/dP = -(7.25 \pm 0.25) \cdot 10^{-11} \text{ eV/Pa}$, and for pressures from 0.4 to 1.2 GPa, $dE_g/dP = -(8.5 \pm 0.25) \cdot 10^{-11} \text{ eV/Pa}$.

Thus, the hydrostatic pressure leads to a shift of the optical absorption edge of TlGaS₂ single crystals to the long wavelength side.

It is known from the above review results that there are a fairly large number of works in the literature devoted to the study of the optical properties of TlGaS_2 single crystals. Despite the large number of studies on the optical properties of TlGaS_2 single crystals; there are almost no data in the literature on deformation effects in TlGaS_2 single crystals. The solution of these problems is an urgent problem of solid state physics, and it requires the results of the latest research in the field of optoelectronics, which is directly related to the development of the technical capabilities of nanotechnology.

Therefore, the purpose of this study was to study the effect of pressure and thermal expansion on the optical absorption edge and the deformation potential model in a layered TlGaS_2 crystal.

Experimental technique: When studying the effect of pressure and thermal expansion on the optical absorption edge and the deformation potential model in a layered TlGaS_2 crystal, the following initial components were used to synthesize large homogeneous single crystals: Tl - 99.99% purity, Ga - 99.99% purity, high-purity sulfur -99.999% grade (S - OSCH - 16 - 5). The studied TlGaS_2 was synthesized by the Bridgman-Stockbarger method from a mixture of weighed portions of the maximum purity starting components in an evacuated (10^{-5} Torr) and sealed quartz ampoule.

Investigations of the optical properties of semiconductors were carried out using a facility developed by us based on KSVU-6M and a helium cryostat "UTREKS" (Fig. 1) with automatic temperature stabilization in the range of 4 - 300K (stabilization accuracy was $\pm 0.01\text{K}$). The cryostat had a specially made holder for carrying out optical studies of crystalline samples with the application of uniaxial controlled pressure (Fig. 2).

Samples for measurements were obtained by cleaving single-crystal blocks onto plane-parallel plates, for which the optical axis is normal to the surface and had the form of thin plates with a thickness of 10 to 100 μm [11, 12].

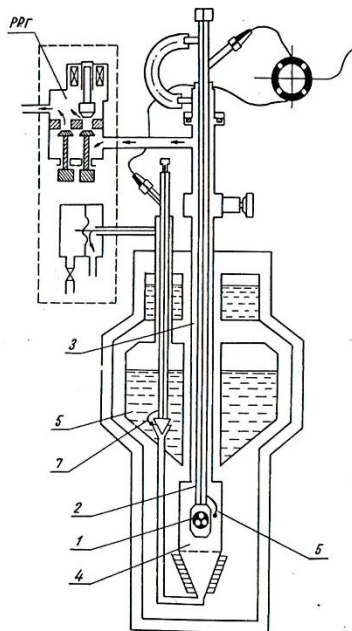


Figure.1. Schematic diagram of the optical cryostat "UTREKS": 1-sample, 2-holder for adjusting the sample, 3-channel for the release of helium vapor, 4-working chamber for the sample, 5-liquid helium, 6-thermocouple for maintaining the set temperature 7-automatic valve for launching liquid helium

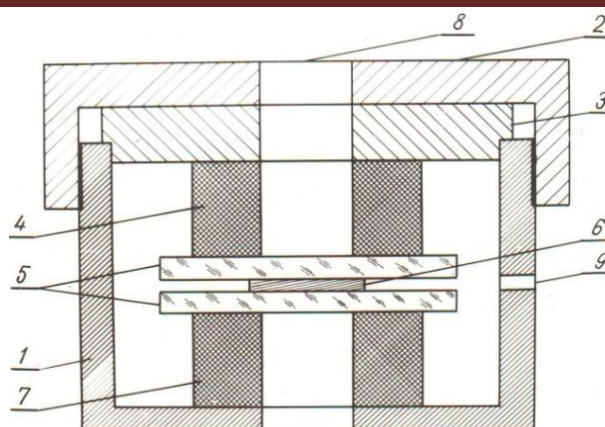


Figure.2. Schematic view of a special holder for carrying out optical studies of crystalline samples with the application of uniaxial controlled pressure: 1 - a cylindrical body made of metal, 2 - a cover screwed onto it, 3 - a metal washer for transferring deformation to the master piezoceramic, 4 - a master piezoceramic of a cylindrical shape, 5 - conductive glasses, 6 - a sample, 7 - a receiving piezoceramic, 8 - a hole for light supply, 9 - a small hole for the output of contacts from conductive glasses.

Results of the study and their discussion: It is no coincidence that we begin our analysis of deformation phenomena in ternary layered semiconductors with TlGaS_2 . The fact is that these crystals, apparently, do not observe phase transitions, in any case, in the temperature range 0 - 300 K, no serious anomalies of the main physical parameters were found. The optical absorption edge of TlGaS_2 single crystals is formed by direct allowed transitions, and here there is a clear exciton peak, traceable to fairly high temperatures (160–180 K), and, therefore, there are reliable data on the temperature dependence of the band gap, which, moreover, exhibits anomalous temperature dependence, which is very rare in semiconductors [8].

It is known [10] that, under the action of hydrostatic pressure, the band gap of this crystal decrease with a baric coefficient of $-7.25 \cdot 10^{-6} \text{ eV/bar}$, and this dependence is monotonic, without any features. Using this result and assuming that the crystal has uniaxial symmetry, which is acceptable, since $a \approx b$, we can write a simple equation for changing the band gap under hydrostatic compression:

$$U_{zz} \cdot D_{||} + 2U_{xx} \cdot D_{\perp} = P \cdot dE_g/dP \quad (1)$$

Here $D_{||}$ and $D_{\perp}$ are the deformation potentials along and perpendicular to the c axis, respectively, U_{zz} and U_{xx} are the diagonal components of the strain tensor, which can be determined using the values of the elastic constants from [13] (due to the fact that the elastic constants for TlGaS_2 crystals experimentally not determined, we are forced to use constants close to them in the elastic properties of TlGaSe_2 crystals) from the known relations of the theory of elasticity [14]:

$$U_{zz} = -P(C_{11} + C_{12} - 2C_{13})/[(C_{11} + C_{12})C_{33} - 2C_{13}^2] \quad (2)$$

$$U_{xx} = U_{yy} = -P(C_{33} - C_{13})/[(C_{11} + C_{12})C_{33} - 2C_{13}^2]$$

Substituting the necessary values and performing calculations, we obtain the following equation for unknown deformation potentials: $-1,8D_{||} \cdot 10^{-11} \text{ Pa}^{-1} - 1,47D_{\perp} \cdot 10^{-11} \text{ Pa}^{-1} = -7,25 \cdot 10^{-11} \text{ eV} \cdot \text{Pa}^{-1}$ or, after reduction, $-1,8D_{||} - 1,47D_{\perp} = -7,25 \text{ eV}$ (3)

As already noted, the band gap (E_g) in TlGaS_2 demonstrates a rather rare feature - it increases with increasing temperature in a wide temperature range from 0 to (at least) 200 K. Since the increase in E_g with temperature can only be due to the contribution of thermal expansion to the change in E_g , it can be assumed that the observed increase in $E_g(T)$ in TlGaS_2 is completely due to the contribution of thermal expansion. Thus, the available data on the temperature dependence of $E_g(T)$ and the coefficients of linear expansion of TlGaS_2 single crystals [7] make it possible, after substitutions and reductions, to compose the second equation for the required deformation potentials (in the temperature range 0–100 K):

$$3,5 \cdot 10^{-3} D_{||} + 2,6 \cdot 10^{-3} D_{\perp} = 20 \cdot 10^{-3} \text{ eV} \quad (4)$$

Solving the system of equations (3) and (4), we find $D_{||}=21,6\text{eV}$ and $D_{\perp}=-21,5\text{eV}$.

Now we can see what deformations cause the band gap to decrease under hydrostatic pressure and increase with increasing temperature. It can be seen that the change in E_g under the action of hydrostatic pressure consists of two parts: $-38.9 \cdot 10^{-11}\text{eV/Pa}$ due to compression along the z axis and $31.6 \cdot 10^{-11}\text{eV/Pa}$ due to compression of the layer itself. These parts have different signs and close values, therefore, in the aggregate; the baric coefficient turns out to be small: $-7.25 \cdot 10^{-11}\text{eV/Pa}$.

This result is interesting because there is an analogy with the picture of the influence of deformation on the band structure in crystals of the $A^{III}B^{VI}$ group. They also have small baric coefficients, since compression of the layer increases the band gap, and compression of the interlayer gap (deformation along the z axis) reduces it, i.e. these contributions partially offset each other.

Another interesting result follows from the consideration of thermal expansion: the short-wavelength temperature shift of the absorption edge (exciton) is determined mainly by the deformation of the crystal along the z axis.

Having determined the deformation potentials, one can try to explain other deformation effects in this crystal. We have carried out experiments to study the effect of uniaxial compression on the band gap of TlGaS_2 single crystals at low temperatures (in the region where an exciton peak can be observed). The pressure was applied perpendicular to the layers of the crystal.

The results of experiments for a temperature of 10 K are shown in Fig.3. The exciton peak shifts to longer wavelengths with increasing pressure according to a linear law with the baric coefficient $dE_{\text{ex}}/dP = -3 \cdot 10^{-11}\text{eV/Pa}$.

These measurements were carried out for the region of elastic deformation of the studied TlGaS_2 samples, which was controlled as follows: the spectrum of the unloaded sample was recorded, then the load increased to a maximum and was removed, after which the spectrum of the unloaded sample was recorded again. The identity of the spectra indicated the absence of plastic deformation.

Let us write the equation for the energy shift under uniaxial deformation along the z axis:

$$U_{zz} \cdot D_{||} + 2U_{xx} \cdot D_{\perp} = P \cdot dE_g/dP \quad (5)$$

Here U_{zz} and U_{xx} will be determined from the following relations [12]:

$$\begin{aligned} U_{zz} &= -P(C_{11} + C_{12})/[(C_{11} + C_{12})C_{33} - 2C_{13}^2] \\ U_{xx} &= U_{yy} = PC_{13}/[(C_{11} + C_{12})C_{33} - 2C_{13}^2] \end{aligned} \quad (6)$$

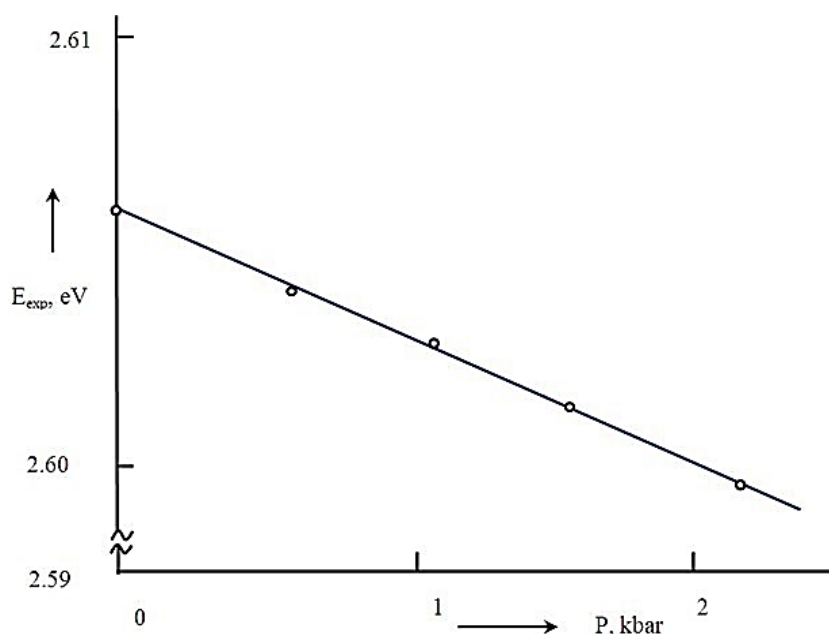


Figure.3. Dependence of the position of the exciton peak of a TlGaS_2 single crystal on uniaxial compression along the c axis at $T = 10\text{ K}$

Substituting into (5) the strain potentials obtained by us and the values of the diagonal components of the strain tensor calculated from relations (6), we find that ΔE_g should be -66 meV in the case of pressure application $P=1$ kbar, i.e. we should have observed large long-wavelength shifts of the exciton peak under uniaxial compression of the TlGaS_2 crystal.

Our experiments (see Fig. 3) give a long-wavelength shift of the exciton peak of 3 meV per 1 kbar, i.e. more than 20 times less than the expected value.

Note that a similar situation was observed in the study of deformation effects in layered crystals of the $A^{III}B^{VI}$ group [15].

It was found that in $A^{III}B^{VI}$ crystals the contribution of the crystal deformation along the z axis to the change in E_g with temperature depended substantially on temperature. In other words, the deformation potential $D_{||}$ changed its sign from positive to negative near 80K as the temperature dropped. The physical reasons for this effect are as follows.

In $A^{III}B^{VI}$ type crystals, the hydrostatic pressure led to a decrease in the band gap, since According to band structure calculations, a decrease in the distance between layers should lead to a decrease in E_g due to the splitting of the top of the valence band and the bottom of the conduction band. Under uniaxial compression of GaSe crystals at liquid helium temperature, instead of large long-wavelength shifts of the GaSe straight edge, clear short-wavelength shifts were found. Hence, it was concluded that at low temperatures, the main contribution to the change in E_g is made not so much by the change in the distance between the layers, but by the compression of the layer itself, since, according to the calculations of the band structure, only compression of the layers can lead to an increase in E_g .

In TlGaS_2 single crystals at $P \parallel c$, short-wavelength shifts are not observed, but long-wavelength shifts are much less than expected. Thus, at low temperatures, the deformation potential $D_{||}^H$ is not equal to $D_{||}$ determined at room temperature. By analogy with $A^{III}B^{VI}$, we assume that $D_{\perp}$ does not change with temperature, and $D_{||}^H$ can be calculated by substituting into equation (5) the shift of the exciton line determined by direct experiment during compression of the TlGaS_2 crystal along the c axis. As a result, we obtain the value $D_{||}^H = -4.2$ eV, i.e. the deformation potential has changed sign.

Estimating the contributions of deformations along and perpendicular to the layers under pressure $P \parallel c$ at low temperatures, we can conclude that compression along the c axis leads to an increase in E_g (as in $A^{III}B^{VI}$ crystals) by ~ 10 meV at $P = 1$ kbar. At the same time, stretching of the layer leads to a decrease in E_g by ~ 13 meV; as a result, E_g decreases by ~ 3 meV. The situation is reminiscent of the case with the behavior of E_g^{indir} in GaS: the resulting change in E_g at $P \parallel c$ was determined by the stretching of the layer.

When determining the deformation potentials at low temperatures, we used the values of the elastic constants at room temperature. If the temperature dependence of the elastic constants is taken into account, then the values of the deformation potentials will change somewhat, but this will not affect our conclusion about the sign change of $D_{||}$.

Conclusion. From the above analysis, the following conclusions can be drawn:

1. The values of the deformation potentials of TlGaS_2 single crystals are found and the similarity of the deformation effects with those in crystals of the $A^{III}B^{VI}$ type is found.
2. The uniaxial pressure perpendicular to the layers in TlGaS_2 , just as in $A^{III}B^{VI}$, cannot be described at low temperatures by the same deformation potentials as at room temperature. The temperature dependence of the deformation potentials is a common feature of the band structure of layered crystals.
3. The pattern of deformation phenomena for the straight edge of a TlGaS_2 single crystal is very similar to the pattern of deformation phenomena for the indirect edge in GaS and GaSe. This may indicate that the same orbitals are involved in the formation of the absorption edge of TlGaS_2 as in the formation of the indirect edge of GaS and GaSe. Unfortunately, it is impossible to draw more accurate conclusions, because there are no necessary calculations of the band structure of these crystals.

REFERENCES:

1. Bakhyshov A. E., Akhmedov A. M., Bules Nauer S., Tagirov V. I. // *Interband transitions of compounds of the TlGaS_2 type. Izv. Universities, Physics*, 1980, vol. 23, No. 7, pp. 125-127.
2. Bakhyshov A. E., Lebedev A. A., Khalafov Z. D., Yakobson M. A. // *Optical and photoelectric studies of TlGaS_2 crystals. FTP*, 1978, v.12, v.3, p.555 - 557.

3. Bakhyshov A. E., Khalafov Z. D., Akhmedov A. M., Guseinov G. D., Tagirov V. I. // Optical reflection of single crystals of some compounds with the general formula $TlBX_2$. Uch. app. Azerbaijan State. Un-ta, ser. physical - mat. Sciences, 1977, No. 1, pp. 58-60.
4. A. E. Bakhyshov, Z. D. Khalafov, A. M. Akhmedov, V. M. Salmanov, and V. I. Tagirov, in: Optical and photoelectric properties of the $TlGaS_2$ single crystal. FTP, 1976, v.10, p.1950 - 1952.
5. Bakhyshov A. E., Khomutova M. D., Akhmedov A. M., Yusif S. B., Tagirov V. I. // Investigation of the dispersion of compounds of the $TlGaS_2$ type with allowance for multiple reflection in samples. Optics and Spectroscopy, 1980, vol. 49, №3, pp. 578 - 580.
6. Guseinov G. D., Kyasimov S. B., Kerimova E. M., Gorban J. S., Gubanov V. A., Beliy N. M., Bobyr A. V. // Exciton States in Pure Single Crystals $TlGaS_2$. Tr. J. of Physics, 1994, v.18, №7, p.721-725.
7. Abdullaeva S. G., Abdullaev N. A., Belenkiy G. L., Mamedov N. T., Suleimanov R. A. // Temperature shift of the exciton band and deformation effects in layered $TlGaS_2$ crystals. FTP, 1983, v.17, rel.11, p.2068 - 2070.
8. Abdullaeva S. G. Complex layered compounds: zone structure and optical properties. Dissertation for the competition. Doctor of Physics and Mathematics Sciences, 1983, Moscow, Institute of Physics. 244 p.
9. Abutalibov G. I., Spectroscopy of excitons in strongly anisotropic $A^{III}B^{VI}$ and $A^{III}B^{III}C^{VI}_2$ crystals. Dissertation for the competition. doc. Phys.-Math. Sciences. 1988, Baku, Institute of Physics of the Academy of Sciences of Azerbaijan. SSR. 256 p.
10. Allakhverdiev K. R., Mamedov T. G., Panfilov V. V., Shukyurov M. M., Subbotin S. I. // Influence of Hydrostatic Pressure on the Fundamental Absorption Edge of $TlGaSe_2$, $TlGaS_2$ and $TlInS_2$ Crystals. Phys. Stat. Sol. (b), 1985, v.131, p. k23 - k28.
11. Umarov S. Kh., Gasanov N. Z., Khodzhaev U. O., Narzullaeva Z. M. // Experimental setup and modulation methods for studying the optical properties of semiconductors. VIII Global science and innovation 2020: central asia. International scientific - practical journal. Nur-Sultan, Kazakhstan, February, 2020. p. 54 - 57.
12. Umarov S. Kh. Influence of the structure, composition and external influences on the optical, electrical and photoelectric features of single crystals of solid solutions of the $TlInS_2$ - $TlInSe_2$ system. Diss. for the degree of Ph.D. Phys.-Math. Sciences. Tashkent, 2004, 246 p.
13. Suleimanov R. A., Seidov M. Yu., Salaev F. M. // Elastic properties of layered $TlInS_2$ and $TlGaSe_2$ crystals. FTT, 1991, vol. 33, No. 6, p. 1797 - 1800.
14. Landau L. D., Lifshits E. M. Theory of elasticity. M: Nauka, 1965, 291s.
15. Suleimanov R. A. Deformation effects in layered semiconductors. Dissertation for the competition. doc. Phys.-Math. Sciences. 1985, Baku, Institute of Physics of the Academy of Sciences of Azerbaijan. SSR. 257 p.

IKKINCHI TARTIBLI MATRITSAVIY MODEL OPERATORNING BA'ZI SPEKTRAL XOSSALARI

Xayitova Xilola G'afurovna,

Buxoro davlat universiteti

"Matematik analiz" kafedrası o'qituvchisi

xilola_xayitova@mail.ru

x.g.xayitova@buxdu.uz

Annotatsiya: Uchta spektral parametrdan bog'liq ikkinchi tartibli matritsaviy model operator Hilbert fazosida chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator sifatida qaraladi. Bu operatorning muhim va diskret spektri tahlil qilinib, xos vektor funksiyalarga mos Faddeyev tenglamasi quriladi.

Kalit so'zlar: Spektral parametr, matritsaviy model operator, muhim spektr, diskret spektr, Faddeyev tenglamasi.

Аннотация: В статье матричный модельный оператор второго порядка, зависящий от трёх спектральных параметров, рассматривается как линейный, ограниченный и самосопряжённый оператор в гильбертовом пространстве. Анализируются существенный и дискретный спектры данного оператора, и строится уравнение Фаддеева, соответствующее векторным функциям.

Ключевые слова: спектральный параметр, матричный модельный оператор, существенный спектр, дискретный спектр, уравнение Фаддеева.

Abstract: A matrix model operator of order two depending on three spectral parameters is considered as a linear, bounded and self-adjoint operator in a Hilbert space. The essential and discrete spectrum of this operator is analyzed and the Faddeev equation corresponding to the eigenvector functions is constructed.

Key words: Spectral parameter, matrix model operator of order two dependent, essential spectrum, discrete spectrum, Faddeev equation.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy matematikaning ko'plab masalalari Fok fazosining qirg'ilgan qism fazolarida ta'sir qiluvchi operatorli matritsalar oilasining spektral xossalari aniqlashga olib kelinadi [1]. Operatorli matritsalar oilasining muhim va diskret spektrlari bilan bog'liq masalalar qattiq jismlar fizikasi [2], kvant maydon nazariyasi [3], statistik fizika [4], magnetogidrodinamika [5], kvant mexanikasi [6] va boshqa ko'plab sohalaridagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Soni saqlanmaydigan chegaralangan sondagi zarrachalar sistemasini gamiltoniani bilan bog'liq tadqiqotlar ko'plab olimlar tomonidan o'rganilib kelinmoqda.

Soni saqlanmaydigan chegaralangan sondagi zarrachalar sistemasini gamiltonianlari muhim spektrining tavsifi, diskret spektrining chekli yoki cheksizligini aniqlash masalalari G.Shpon, R.A.Minlos, Yu.V.Jukov, S.N.Laqayev, M.E.Mo'minov, Z.E.Mo'minov, T.H.Rasulov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtdan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos operatorli matritsalar o'ldirishni rivojlantirish muhim hisoblanadi. Bu borada, ikkinchi tartibli operatorli matritsa muhim spektri joylashuv o'rni va tuzulishini aniqlash, panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtdan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos ikkinchi tartibli operatorli matritsaga mos kanal operatorini qurish va uning spektrini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada aynan shunday turdagi ikkinchi tartibli operatorli matritsaning ayrim spektral xossalari tahlil qilinadi.

$\mathbb{T}^3$ orqali uch o'lchamli torni, $\mathbb{C}$ orqali bir o'lchamli kompleks sonlar fazosini belgilaymiz. $L_2(\mathbb{T}^3)$ orqali $\mathbb{T}^3$ da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi funksiyalarning Hilbert fazosini, $L_2^{(as)}((\mathbb{T}^3)^2)$ orqali $(\mathbb{T}^3)^2$ da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi antisimmetrik funksiyalarning Hilbert fazosini belgilaymiz. $\mathcal{H}_1 = L_2(\mathbb{T}^3)$ va $\mathcal{H}_2 = L_2^{(as)}((\mathbb{T}^3)^2)$ fazolarning to'g'ri yig'indisini $\mathcal{H}$ orqali belgilaymiz, ya'ni

$$\mathcal{H} = \mathcal{H}_1 \oplus \mathcal{H}_2.$$

$\mathcal{H}$ Hilbert fazosida aniqlangan

$$H_{\mu,\lambda}(\gamma) := \begin{pmatrix} H_{11} & \lambda H_{12} \\ \lambda H_{12}^* & H_{22}^0(\gamma) - \mu V \end{pmatrix}, \quad (1)$$

uchta μ, λ, γ spektral parametrlardan bog'liq operatorli matritsani qaraymiz. Uning matritsaviy elementlari quyidagicha aniqlangan

$$\begin{aligned} (H_{11}f_1)(x) &= u(x)f_1(x), & (H_{12}f_2)(x) &= \int_{\mathbb{T}^3} v(t)f_2(x,t)dt, \\ (H_{22}^0(\gamma)f_2)(x,y) &= \omega_\gamma(x;y)f_2(x,y), & V &= V_1 + V_2, \\ (V_1f_2)(x,y) &= \int_{\mathbb{T}^3} f_2(x,t)dt, & (V_2f_2)(x,y) &= \int_{\mathbb{T}^3} f_2(t,y)dt. \end{aligned}$$

Bu yerda $\mu, \lambda > 0$; $u(\cdot)$ va $v(\cdot)$ funksiyalar $\mathbb{T}^3$ da aniqlangan haqiqiy qiymatli uzluksiz funksiyalar, $\omega_\gamma(\cdot; \cdot)$ esa

$$\omega_\gamma(x;y) = (\varepsilon(x) + \varepsilon(y) + \gamma\varepsilon(x+y)), \quad \varepsilon(x) = \sum_{k=1}^3 (1 - \cos x_k)$$

kabi aniqlangan funksiya bo'lib, γ —haqiqiy son. Funksional analiz elementlaridan foydalanib,

$$(H_{12}^*f_1)(x,y) = \frac{1}{2}(v(y)f_1(x) - v(x)f_1(y))$$

bo'lishini ko'rsatish mumkin. Yuqoridagi kabi aniqlangan $H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ kanal operator $\mathcal{H}$ Hilbert fazosidagi chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator bo'ladi.

$H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ operatorli matritsaga mos kanal operatori va uning spektri. Bu bo'limda $H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ operatorli matritsaga mos $H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma)$ kanal operator kiritiladi va uning spektri $h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)$ operatorli matritsaning spektri orqali tavsiflanadi.

$H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ operatorli matritsaga mos “kanal operator” deb ataluvchi va $L_2(\mathbb{T}^3) \oplus L_2((\mathbb{T}^3)^2)$ Hilbert fazosida ta'sir qiluvchi

$$H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma) = \begin{pmatrix} H_{11} & \frac{\lambda}{\sqrt{2}} H_{12} \\ \frac{\lambda}{\sqrt{2}} H_{12}^* & H_{22}^0(\gamma) - \mu V_1 \end{pmatrix} \quad (2)$$

kanal operatorli matritsani qaraymiz. Yuqoridagi kabi aniqlangan $H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma)$ kanal operator $L_2(\mathbb{T}^3) \oplus L_2((\mathbb{T}^3)^2)$ Hilbert fazosidagi chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator bo'ladi. $H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma)$ operatorning spektrini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan va $\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ fazoda

$$h_{\mu,\lambda}(\gamma, x) = \begin{pmatrix} h_{00}(x) & \frac{\lambda}{\sqrt{2}} h_{01} \\ \frac{\lambda}{\sqrt{2}} h_{01}^* & h_{11}^0(\gamma, x) - \mu v \end{pmatrix} \quad (3)$$

kabi aniqlanuvchi hamda umumlashgan Fridriks modeli deb ataluvchi operatorli matritsani qaraymiz. Uning matritsaviy elementlari quyidagicha aniqlangan:

$$\begin{aligned} h_{00}(x)f_0 &= U(x)f_0, & h_{01}f_1 &= \int_{\mathbb{T}^3} v(t)f_1(t)dt \\ (h_{01}^*f_0)(y) &= v(y)f_0, & (h_{11}^0(\gamma, x)f_1)(y) &= \omega_\gamma(x;y)f_1(y) \\ (vf_1)(y) &= \int_{\mathbb{T}^3} f_1(t)dt. \end{aligned}$$

Qulaylik uchun $h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)$ operatorni

$$h_{\mu,\lambda}(\gamma, x) = h_{00}(\gamma, x) + v_{\mu,\lambda}$$

ikkita operatorning yig'indisi kabi yozib olamiz. Bu yerda

$$v_{\mu,\lambda} = \begin{pmatrix} 0 & \frac{\lambda}{\sqrt{2}} h_{01} \\ \frac{\lambda}{\sqrt{2}} h_{01}^* & -\mu\lambda \end{pmatrix}.$$

$v_{\mu,\lambda}$ qo'zg'alish operatori o'z-o'ziga qo'shma uch o'lchamli operator bo'ladi. Chekli o'lchamli qo'zg'alishlarda muhim spektrning o'zgarishligi haqidagi Veyl teoremasiga ko'ra, $h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)$ operatorning muhim spektri $h_{00}(\gamma, x)$ operatorning muhim spektri bilan ustma-ust tushadi. Ya'ni,

$$\sigma_{\text{ess}}(h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)) = \sigma_{\text{ess}}(h_{00}(\gamma, x)) = [m_\gamma(x); M_\gamma(x)],$$

bu yerda $m_\gamma(x)$ va $M_\gamma(x)$ sonlari

$$m_\gamma(x) = \min_{y \in \mathbb{T}^3} \omega_\gamma(x; y), \quad M_\gamma(x) = \max_{y \in \mathbb{T}^3} \omega_\gamma(x; y)$$

tengliklar yordamida aniqlangan miqdorlardir.

Yuqoridagi mulohazalardan

$$\sigma_{\text{ess}}(h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)) = [m_\gamma(x); M_\gamma(x)]$$

ekanligi kelib chiqadi.

Quyidagicha belgilash kiritamiz:

$$\sigma_{\mu,\lambda}(\gamma) = \bigcup_{x \in \mathbb{T}^3} \sigma_{\text{disc}}(h_{\mu,\lambda}(\gamma; x)),$$

$$m_\gamma = \min_{y \in \mathbb{T}^3} \omega_\gamma(x; y), \quad M_\gamma = \max_{y \in \mathbb{T}^3} \omega_\gamma(x; y), \quad \Sigma_{\mu,\lambda} = [m_\gamma; M_\gamma] \cup \sigma_{\mu,\lambda}(\gamma).$$

$H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma)$ kanal operatorning spektri $h_{\mu,\lambda}(\gamma; x)$ operatorli matritsaning spektri orqali ifodalashga oid tasdiqni keltiramiz.

1-teorema. $H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma)$ kanal operator sof muhim spektrga ega bo'lib, uning spektri uchun $\sigma(H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma)) = \Sigma_{\mu,\lambda}$ tenglik o'rinlidir.

Isbot. Aniqlanishiga ko'ra, $H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma)$ kanal operator $L_2(\mathbb{T}^3) \oplus L_2((\mathbb{T}^3)^2)$ Hilbert fazosidagi $\mathbb{T}^3$ da aniqlangan $w(\cdot)$ chegaralangan funksiyaga ko'paytirish operatori, ya'ni

$$W \begin{pmatrix} f_1(x) \\ f_2(x, y) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} w(x)f_1(x) \\ w(x)f_2(x, y) \end{pmatrix}, \quad \begin{pmatrix} f_1 \\ f_2 \end{pmatrix} \in L_2(\mathbb{T}^3) \oplus L_2((\mathbb{T}^3)^2)$$

ko'paytirish operatori bilan o'rin almashinish xossasiga egadir.

Shu sababli $L_2(\mathbb{T}^3) \oplus L_2((\mathbb{T}^3)^2)$ fazoning

$$L_2(\mathbb{T}^3) \oplus L_2((\mathbb{T}^3)^2) = \int_{\mathbb{T}^3} \oplus (\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1) dx \quad (4)$$

kabi to'g'ri integralga yoyilmasidan ushbu

$$H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma) = \int_{\mathbb{T}^3} \oplus h_{\mu,\lambda}(\gamma; x) dx \quad (5)$$

to'g'ri integral yoyilma kelib chiqadi. U holda to'g'ri integralga yoyiluvchi operatorlarning spektri haqidagi teoremadan

$$\sigma(H_{\mu,\lambda}^{ch}(\gamma)) = \bigcup_{x \in \mathbb{T}^3} \sigma(h_{\mu,\lambda}(\gamma; x)) \quad (6)$$

tenglikni hosil qilamiz. $\sigma(h_{\mu,\lambda}(\gamma; x))$ to'plamning ta'rifi va

$$\bigcup_{x \in \mathbb{T}^3} \sigma_{\text{ess}}(h_{\mu,\lambda}(\gamma; x)) = [m_\gamma; M_\gamma]$$

tenglikka ko'ra

$$\bigcup_{x \in \mathbb{T}^3} (\sigma(h_{\mu,\lambda}(\gamma; x))) = \Sigma_{\mu,\lambda}(\gamma) \quad (7)$$

munosabat o'rinli bo'ladi. (6) va (7) tengliklar 1 - teorema isbotini yakunlaydi.

Har bir $x \in \mathbb{T}^3$ uchun $\mathbb{C} \setminus [m_\gamma(x); M_\gamma(x)]$ sohada analitik bo'lgan

$$\Delta_{\mu,\lambda}(\gamma, x; z) = \left(u(x) - z - \frac{\lambda^2}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v^2(t)dt}{\omega_\gamma(x; t) - z} \right) \left(1 - \mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{dt}{\omega_\gamma(x; t) - z} \right) - \left(\frac{\mu\lambda^2}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t)dt}{\omega_\gamma(x; t) - z} \right)^2 \quad (8)$$

funksiyani qaraymiz. Odatda bu funksiyaga $h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)$ umumlashgan Fridriks modeliga mos Fredgolm determinanti deb yuritiladi.

Quyidagi lemma $h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)$ operatorning xos qiymatlari va $\Delta_{\mu,\lambda}(\gamma, x; \cdot)$ funksiya nollari orasidagi bog'lanishni ifodalaydi.

1-lemma. $z \in \mathbb{C} \setminus [m_\gamma(x); M_\gamma(x)]$ soni $h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)$ operatorning xos qiymati bo'lishi uchun $\Delta_{\mu,\lambda}(\gamma, x; z) = 0$ bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot. Faraz qilaylik, $f = (f_0, f_1) \in \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ vektor-funksiya $h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)$ operatorning $z \in \mathbb{C} \setminus [m_\gamma(x); M_\gamma(x)]$ xos qiymatga mos xos vektor funksiyasi bo'lsin. U holda f xos vektor funksiya quyidagi tenglamani qanoatlantiradi:

$$h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)f = zf. \quad (9)$$

Bu holda f_0 va f_1 elementlar uchun

$$\begin{cases} u(x)f_0 + \frac{\lambda}{\sqrt{2}} \int_{\mathbb{T}^3} v(t)f_1(t)dt = zf_0 \\ \frac{\lambda}{\sqrt{2}}v(y)f_0 + \omega_\gamma(x; y)f_1(y) - \mu \int_{\mathbb{T}^3} f_1(t)dt = zf_1(y) \end{cases} \quad (10)$$

tenglamalar sistemasi o'rinli bo'ladi.

Har qanday $z \in \mathbb{C} \setminus [m_\gamma(x); M_\gamma(x)]$ va $y \in \mathbb{T}^3$ lar uchun $\omega_\gamma(x; y) - z \neq 0$ munosabat o'rinli bo'ladi. U holda (10) tenglamalar sistemasining ikkinchi tengligidan $f_1(\cdot)$ uchun

$$f_1(y) = \frac{\mu C - \frac{\lambda}{\sqrt{2}}v(y)f_0}{\omega_\gamma(x; y) - z}, \quad (11)$$

ifodani hosil qilamiz, bu yerda

$$C = \int_{\mathbb{T}^3} f_1(t)dt. \quad (12)$$

$f_1(\cdot)$ uchun hosil bo'lgan (11) ifodani (10) tenglamalar sistemasining birinchi tenglamasiga va (12) belgilashga qo'yib,

$$\begin{cases} \left(u(x) - z - \frac{\lambda^2}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v^2(t)dt}{\omega_\gamma(x; t) - z} \right) f_0 + \left(\frac{\mu\lambda^2}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t)dt}{\omega_\gamma(x; t) - z} \right) C = 0 \\ \left(\frac{\lambda}{\sqrt{2}} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t)dt}{\omega_\gamma(x; t) - z} \right) f_0 + \left(1 - \mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{dt}{\omega_\gamma(x; t) - z} \right) C = 0 \end{cases} \quad (13)$$

tenglamalar sistemasini hosil qilamiz.

Chiziqli algebra kursidan ma'lumki, (13) tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo'lishi uchun uning asosiy determinant nolga teng bo'lishi zarur va yetarli. Ya'ni,

$$\Delta_{\mu,\lambda}(\gamma, x; z) = 0.$$

1-lemmaga binoan $h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)$ operatorning diskret spektri quyidagi tenglikni qanoatlantiradi:

$$\sigma_{ess}(h_{\mu,\lambda}(\gamma, x)) = \{z \in \mathbb{C} \setminus [m_\gamma(x); M_\gamma(x)] : \Delta_{\mu,\lambda}(\gamma, x; z) = 0\}.$$

Umumlashgan Fridriks modelining ba'zi spektral xossalari [7-10] ishlarda o'rganilgan.

$H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ operatorli matritsa xos-vektor funksiyalari uchun Faddeyev tenglamasi. Ushbu bo'limda $H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ operatorli matritsaning diskret xos qiymatlariga mos xos vektor-funksiyalari uchun Faddeyev tipdagi integral tenglamalar sistemasi va uning ko'rinishini keltirib chiqaramiz. Quyidagi fazoni kiritamiz:

$$L_2^{(2)}(\mathbb{T}^3) := \{\varphi = (\varphi_1, \varphi_2) : \varphi_i \in L_2(\mathbb{T}^3), \quad i = 1, 2\}.$$

Har bir tayinlangan $z \in \mathbb{C} \setminus \Sigma_{\mu,\lambda}(\gamma)$ soni uchun $L_2^{(2)}(\mathbb{T}^3)$ Hilbert fazosida

$$T_{\mu,\lambda}(\gamma; z) := \mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{-1}(\gamma; z) \mathcal{K}_{\mu,\lambda}(\gamma; z)$$

kabi aniqlangan ikkinchi tartibli operatorli matritsani qaraymiz. Bu yerda

$$\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(\gamma; z) = \begin{pmatrix} A_{11}(\mu, \lambda, \gamma; z) & A_{12}(\mu, \lambda, \gamma; z) \\ A_{21}(\mu, \lambda, \gamma; z) & A_{22}(\mu, \lambda, \gamma; z) \end{pmatrix}. \quad (14)$$

$\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(\gamma; z)$ operatorli matritsaning $\mathcal{A}_{i,j}(\mu, \lambda, \gamma; z)$ matritsaviy elementlari $a_{i,j}(\mu, \lambda, \gamma; z)$, $i, j = 1, 2$ funksiyaga ko'paytirish operatori:

$$a_{11}(\mu, \lambda, \gamma; x, z) = u(x) - z - \frac{\lambda^2}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v^2(t) dt}{\omega_\gamma(x; t) - z}, \quad a_{12}(\mu, \lambda, \gamma; x, z) = \lambda \mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t) dt}{\omega_\gamma(x; t) - z},$$

$$a_{21}(\mu, \lambda, \gamma; x, z) = \frac{\lambda}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t) dt}{\omega_\gamma(x; t) - z}, \quad a_{22}(\mu, \lambda, \gamma; x, z) = 1 - \mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{dt}{\omega_\gamma(x; t) - z},$$

$\mathcal{K}_{\mu,\lambda}(\gamma; z)$ esa

$$\mathcal{K}_{\mu,\lambda}(\gamma; z) = \begin{pmatrix} K_{11}(\mu, \lambda, \gamma; z) & K_{12}(\mu, \lambda, \gamma; z) \\ K_{21}(\mu, \lambda, \gamma; z) & K_{22}(\mu, \lambda, \gamma; z) \end{pmatrix}$$

ko'rinishda bo'lib, uning $K_{i,j}(\mu, \lambda, \gamma; z)$ matritsaviy elementlari quyidagicha aniqlangan integral operatorlar:

$$\begin{aligned} (K_{11}(\mu, \lambda, \gamma; z)\varphi_1)(x) &= \frac{\lambda^2 v(x)}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t)\varphi_1(t) dt}{\omega_\gamma(x; t) - z}, & (K_{12}(\mu, \lambda, \gamma; z)\varphi_2)(x) &= \lambda \mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t)\varphi_2(t) dt}{\omega_\gamma(x; t) - z}, \\ (K_{21}(\mu, \lambda, \gamma; z)\varphi_1)(x) &= -\frac{\lambda v(x)}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{\varphi_1(t) dt}{\omega_\gamma(x; t) - z}, & (K_{22}(\mu, \lambda, \gamma; z)\varphi_2)(x) &= -\mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{\varphi_2(t) dt}{\omega_\gamma(x; t) - z}. \end{aligned}$$

tengliklar yordamida aniqlangan va $\varphi = (\varphi_1, \varphi_2) \in L_2^{(2)}(\mathbb{T}^3)$. Ta'kidlash joizki, har bir $z \in \mathbb{C} \setminus \Sigma_{\mu,\lambda}(\gamma)$ soni uchun $T_{\mu,\lambda}(\gamma; z)$ kompakt operator bo'ladi.

Quyidagi lemma $H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ operatorli matritsa uchun mashhur Faddeyev natijasining analogi bo'lib, $H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ va $T_{\mu,\lambda}(\gamma; z)$ operatorli matritsalarining xos qiymatlari orasidagi bog'lanishni ifodalaydi.

2-lemma. Har bir tayinlangan μ, λ, γ sonlari uchun $z \in \mathbb{C} \setminus \Sigma_{\mu,\lambda}(\gamma)$ soni $H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ operatorli matritsaning xos qiymati bo'lishi uchun 1 soni $T_{\mu,\lambda}(\gamma; z)$ operatorli matritsaning xos qiymati bo'lishi zarur va yetarlidir. Bundan tashqari, z va 1 xos qiymatlar bir xil karralikka egadir.

Isbot. Faraz qilaylik, $z \in \mathbb{C} \setminus \Sigma_{\mu,\lambda}(\gamma)$ soni $H_{\mu,\lambda}(\gamma)$ operatorli matritsaning xos qiymati, $f = (f_1, f_2) \in \mathcal{H}$ esa unga mos xos vektor-funksiya bo'lsin. U holda f_1 va f_2 koordinatalar

$$\begin{cases} u(x)f_1(x) + \lambda \int_{\mathbb{T}^3} v(t)f_2(x, t) dt = zf_1(x) \\ \frac{\lambda}{2} (v(y)f_1(x) - v(x)f_1(y)) + \omega_\gamma(x; y)f_2(x, y) - \mu \int_{\mathbb{T}^3} (f_2(x, t) - f_2(t, y)) dt = zf_2(x, y) \end{cases} \quad (15)$$

tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi. $z \notin [m_\gamma; M_\gamma]$ shartga ko'ra barcha $x, y \in \mathbb{T}^3$ elementlar uchun $\omega_\gamma(x; y) - z \neq 0$ munosabat o'rinli bo'ladi. U holda tenglamalar sistemasining ikkinchi tengligidan f_2 uchun

$$f_2(x, y) = \frac{\mu(\varphi(x) - \varphi(t))}{\omega_\gamma(x; y) - z} - \frac{\lambda(v(y)f_1(x) - v(x)f_1(y))}{2(\omega_\gamma(x; y) - z)} \quad (16)$$

ifodani hosil qilamiz. Bu yerda,

$$\varphi(x) = \int_{\mathbb{T}^3} f_2(x, t) dt. \quad (17)$$

U holda

$$-\varphi(y) = \int_{\mathbb{T}^3} f_2(t, y) dt.$$

f_2 uchun topilgan (16) ifodani (15) tenglamalar sistemasining birinchi tengligiga va (17) belgilashga qo'yib,

$$\begin{aligned} & \left(1 - \mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{dt}{\omega_\gamma(x; t) - z}\right) \varphi(x) + \left(\frac{\lambda}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t)}{\omega_\gamma(x; t) - z} dt\right) f_1(x) \\ &= -\mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{\varphi(t)}{\omega_\gamma(x; t) - z} dt - \frac{\lambda}{2} v(x) \int_{\mathbb{T}^3} \frac{f_1(t)}{\omega_\gamma(x; t) - z} dt; \\ & \left(\frac{\lambda}{2} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t)}{\omega_\gamma(x; t) - z} dt\right) f_1(x) + \left(1 - \mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{dt}{\omega_\gamma(x; t) - z}\right) \varphi(x) \\ &= -\mu \int_{\mathbb{T}^3} \frac{\varphi(t)}{\omega_\gamma(x; t) - z} dt - \frac{\lambda}{2} v(x) \int_{\mathbb{T}^3} \frac{f_1(t)}{\omega_\gamma(x; t) - z} dt; \end{aligned} \quad (18)$$

tenglamalar sistemasini hosil qilamiz. (18) tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo'lishi uchun

$$F = T_{\mu, \lambda}(\gamma; z)F, \quad F = (\varphi, f_1) \in L_2^{(2)}(\mathbb{T}^3) \quad (19)$$

matritsaviy tenglama nolmas yechimga ega bo'lishi zarur va yetarlidir. 2- lemma isbot bo'ldi.

Ushbu (19) matritsaviy tenglamaga $H_{\mu, \lambda}(\gamma)$ operatorli matritsaning qiymatlariga mos vektor-funksiyalari uchun Faddeyev tipdagi tenglama deyiladi [8,10].

Xulosa. Hilbert fazosida chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma hamda μ, λ, γ spektral parametrlardan bog'liq $H_{\mu, \lambda}(\gamma)$ operatorli matritsaning muhim va diskret spektrlari tahlil qilingan. Unga mos kanal operator topilgan, to'g'ri integralga yoyiluvchi operatorlarning spektri haqidagi teoremdan foydalanib ajratilgan kanal operatorning spektri tavsiflangan. Operatorli matritsa xos vektor-funksiyalariga mos Faddeyev tenglamasi keltirib chiqarilgan hamda uning xos qiymatlari va karraliliklari haqidagi tasdiq isbotlangan.

ADABIYOTLAR:

1. Tretter C. *Spectral theory of block operator matrices and applications*. Impe. Coll. Press, 2008.
2. Mogilner A.I. *Hamiltonians of solid state physics at few-particle discrete Schrodinger operators: Problems and results*, *Advances in Sov. Math.* 5:139–194 (1991).
3. Friedrichs K.O. *Perturbation of spectra in Hilbert space*, AMS., Providence, Rhode Island (1965).
4. Malishev V.A., Minlos R.A. *Linear infinite-particle operators*. *Translations of Mathematical Monographs*, 143. AMS, Providence, RI. 1995.
5. Lifschitz, A. E. *Magnetohydrodynamics and spectral theory*, vol. 4 of *Developments in Electromagnetic Theory and Applications*. Kluwer Academic Publishers Group, Dordrecht, 1989.
6. Thaller, B. *The Dirac equation. Texts and Monographs in Physics*. Springer, Berlin, 1992.
7. Rasulov T.H., Dilmurodov E.B., *Eigenvalues and virtual levels of a family of 2x2 operator matrices*, *Funct. Anal. Topology*, 2019,25(3), pp. 273-281.
8. Rasulov T.H., Dilmurodov E.B. *Analysis of the spectrum of a 2 × 2 operator matrix*. *Discrete spectrum asymptotics*. *Nanosystems: Physics, Chemistry, Mathematics*. 11:2 (2020), P. 138–144.
9. Rasulov T.H., Dilmurodov E.B. *Estimates for the bounds of the essential spectrum of a 2 × 2 operator matrix*. *Contemporary Mathematics*. 1:4 (2020), P. 170–182.
10. Albeverio S., Lakaev S.N., Rasulov T.H. *On the spectrum of an Hamiltonian in Fock space*, *J.Stat. Phys.* 127, 191220.

FEATURES OF THE NATURAL GROWTH DEVELOPMENT OF URBAN POPULATION
IN NAKHCHIVAN ECONOMIC REGION

Aliyeva Turkana Asad gizi,

*Teacher of the "Natural Sciences" department, "Nakhchivan" University,
Azerbaijan, Nakhchivan AR, Nakhchivan city*

Abstract: The article analyzes the natural growth indicators of the urban population in the Nakhchivan economic region and examines the issues of ensuring sustainable demographic development by creating an optimal ratio. Absolute and relative natural growth indicators of the economic region in different years were compared with other economic regions of the country. Indicators of birth, death and natural growth of urban population of different administrative regions were investigated on gender distribution, socio-economic, demographic factors affecting it, negative and positive demographic trends that may occur in the future were analyzed. On the basis of indicators of natural growth in the economic region, the number of urban population in perspective was predicted.

It is vital to implement demographic regulatory measures while taking into consideration the strategic relevance of the economic and geographic area in light of the existing indicators of natural population increase. Future labor shortages might become a severe issue if population reproduction is not assured.

Keywords: Nakhchivan, natural growth, birth, death, urbanization

Аннотация: В статье анализируются показатели естественного прироста городского населения в Нахчиванском экономическом регионе, и рассматриваются вопросы обеспечения устойчивого демографического развития путём создания оптимального соотношения. Абсолютные и относительные показатели естественного прироста экономического региона в разные годы были сопоставлены с другими экономическими регионами страны. Были исследованы показатели рождаемости, смертности и естественного прироста городского населения различных административных регионов по гендерному распределению, социально-экономическим, демографическим факторам, влияющим на это, проанализированы негативные и позитивные демографические тенденции, которые могут возникнуть в будущем. На основе показателей естественного прироста в экономическом регионе была спрогнозирована численность городского населения в перспективе.

Жизненно важно осуществлять меры демографического регулирования, принимая во внимание стратегическую значимость экономико-географического района в свете существующих показателей естественного прироста населения. Будущая нехватка рабочей силы может стать серьёзной проблемой, если не будет обеспечено воспроизводство населения.

Ключевые слова: Нахчиван, естественный прирост, рождаемость, смертность, урбанизация

Annotatsiya: Maqolada Naxchivan iqtisodiy hududida shahar aholisining tabiiy o'sish ko'rsatkichlari tahlil qilinib, optimal nisbatni yaratish orqali barqaror demografik rivojlanishni ta'minlash masalalari muhokama qilingan. Iqtisodiy hududning turli yillardagi tabiiy o'sishining mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlari respublikaning boshqa iqtisodiy hududlari bilan solishtirilgan. Turli ma'muriy hududlarda tug'ilish, o'lim va shahar aholisining tabiiy o'sishi ko'rsatkichlari gender taqsimoti, bunga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy, demografik omillar, kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy va ijobiy demografik tendensiyalari tahlil qilingan. Iqtisodiy hududda tabiiy o'sish ko'rsatkichlari asosida kelajakda shahar aholisi soni bashorat qilindi. Aholi tabiiy o'sishining mavjud sur'atlarini hamda iqtisodiy-geografik mintaqaning strategik ahamiyatini hisobga olgan holda demografik nazorat choralari amalga oshirish hayotiy ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlandi. Kelajakda aholini ko'payishi ta'minlanmasa, ishchi kuchi tanqisligi jiddiy muammoga aylanishi mumkin.

Kalit so'zlar: Naxchivan, tabiiy o'sish, tug'ilish, o'lim darajasi, urbanizatsiya

Introduction: As a result of natural growth, other demographic processes, the number of the population, its part below the working age are restored. At the same time, people who retire, lose their ability to work and die are replaced by others. Although migration plays a certain role in population growth, natural growth is the main source of population [7, p. 106]. The natural growth dynamics of the Nakhchivan urban

population has historically been variable. The process was influenced in different ways by socio-political, socio-economic factors. The main factors determining its natural growth are birth and death rates. The diversity of the birth rate of the population is influenced by urbanization, the presence and settlement of the population with different national traditions, religion, marriages, divorces, culture, the level of employment, the population of different nationalities and ethnic groups, the involvement of women in economic activities, the average level of education and provision, and many other factors [8, p. 90]. Wars and epidemics also lead to a decrease in the birth rate. With the weakening of economic development, the problems of providing housing, deterioration of the financial situation arise, as a result, of which the birth rate decreases. But in countries where the Islamic mentality is widespread, the birth rate remains stable.

Another demographic indicator that determines natural growth is death. To a greater extent, the death rate includes the increase in Population Nutrition, epidemics and infectious diseases, the development of healthcare, the formation of a healthy lifestyle, the age composition of the population, and other factors affecting [9, p.282]. With the rise in the standard of living of the population, the average life expectancy also increases and death rate decreases. The high proportion of the elderly population in the general population and the increase of death among children are also factors affecting the dynamics of death rate.

Methods and materials

The works of scientists and researchers of the world and of our country on natural growth processes, as well as the data of Nakhchivan State Statistics Committee, at the same time statistical collections and bulletins were used in the article. Statistical, comparative analysis method and cartographic method were used while research process.

Results and discussions

Nakhchivan economic and geographical region, located in the South-East of the Caucasus, includes Sharur, Babek, Shahbuz, Julfa, Ordubad, Kengerli administrative regions and Nakhchivan city administrative district. In the economic-geographical region, the population is settled in 7 districts, 6 cities, 9 towns and 203 rural settlements. In 2022, the population of the economic region was 463 thousand people, and the urban population reached a record level of 163.4 thousand people (35.3%) [12].

Initial data on the birth rate, death rate and natural population growth in Azerbaijan were collected after the occupation of the region by Russia. Economic backwardness, lack of labor-intensive industries, low level of education and other factors affect natural growth indicators [6, p. 94]. The magnitude of the difference in natural growth indicators between rural and urban areas is not large, because the general lifestyle in small towns and villages in the economic region is not much different from that in cities [11, p.28]. The differences between the city and the village are further reduced due to the fact that it takes a lot of time to improve living conditions in villages, increase employment, construction of social and cultural facilities, organization of healthcare, and move from a rural stereotype with many children to an urban stereotype characterized by a small number of children [10, p.31; 5]. The fact that rural settlements, characteristic of the economic region in recent times, have received the status of province, guarantees that demographic processes of the rural type will develop here for many years to come.

Depopulation of the population (decrease in birth and death), which occurred in many European countries in 1991-2000, when the economic crisis prevailed, was also observed in our country in the form of a sharp decrease in absolute and relative indicators of natural growth. In 2000, the lowest birth rates per 1000 inhabitants of the city were in the Upper Karabakh (6.5 people) and Kelbajar-Lachin (10.0 people) economic districts, and the highest - in the Nagorno-Shirvan (16.9 people) and Lenkoran-Astara (19.2 people) economic districts [6, p. 109].

An analysis of the indicators of natural population growth after 2000 shows that there was no significant difference in the indicators of relative natural population growth in rural and urban areas. In 2007, the relative birth rate of the urban population was higher than that of rural areas. On the other hand, relative death rates were higher in urban areas. However, the relative number of deaths has not changed much. Absolute and relative indicators of natural growth in 2000-2020 reached their peak in 2011. Then sharply decreased. In urban areas, a serious increase in the absolute number of deaths was observed. The absolute number of births in 2000-2020 reached its highest level in 2011. In the following years, the absolute number of birth rates increased, but the relative number decreased. From 2000 to 2011, the death of children under 1 year of age in the country and the economic region decreased sharply. An increase was observed from 2011 to 2021. As a result of socio-economic stability that continued after 2000, natural growth was at the highest level in all administrative regions in 2010. High indicators of natural growth were in Sharur and Julfa administrative regions

The high natural growth of 1985-1990 also led to a high birth rate in the 2010s. And the birth rate in 2010 reached the highest level in all administrative districts, later it decreased. Relatively high birth rates after 2010 were observed in Babek and Kengerlinsky districts. The death rate remained almost constant in the administrative districts.

The natural growth in cities was influenced by the population size, the excess share of the rural population, the provision of jobs, the intensity of migration, the gender and age composition of the population. In 2019, the natural increase per thousand people of the urban population of the economic region decreased by 62.4% compared to 2015, and by 74% in the republic (Table 1). The decrease was observed in all administrative districts. The low absolute population in cities, as well as a decrease in the birth rate and an increase in death rate in the economic area also reduce the natural growth of the urban population.

Table 1
Indicators of birth rate, death rate and natural growth of the urban population. Absolute

Administrative regions	1995			2010			2019		
	birth	death	Natural growth	birth	death	Natural growth	birth	death	Natural growth
Nakhchivan city	1152	316	836	1548	368	1180	816	377	439
Sharur region	145	23	122	134	24	110	85	38	47
Babak region	87	105	18	86	16	70	67	32	35
Ordubad region	209	87	122	175	59	116	119	68	51
Julfa region	204	47	157	287	43	244	127	63	64
Kangarli region	-	-	-	140	29	111	85	25	60
Shahbuz region	83	16	67	123	20	103	48	18	30
Sadarak region	143	26	117	43	3	40	27	5	22
Economic region	2041	533	1508	2536	562	1974	1374	626	748
Azerbaijan Rep.	65055	26353	38702	81752	28369	53383	68665	30517	38148

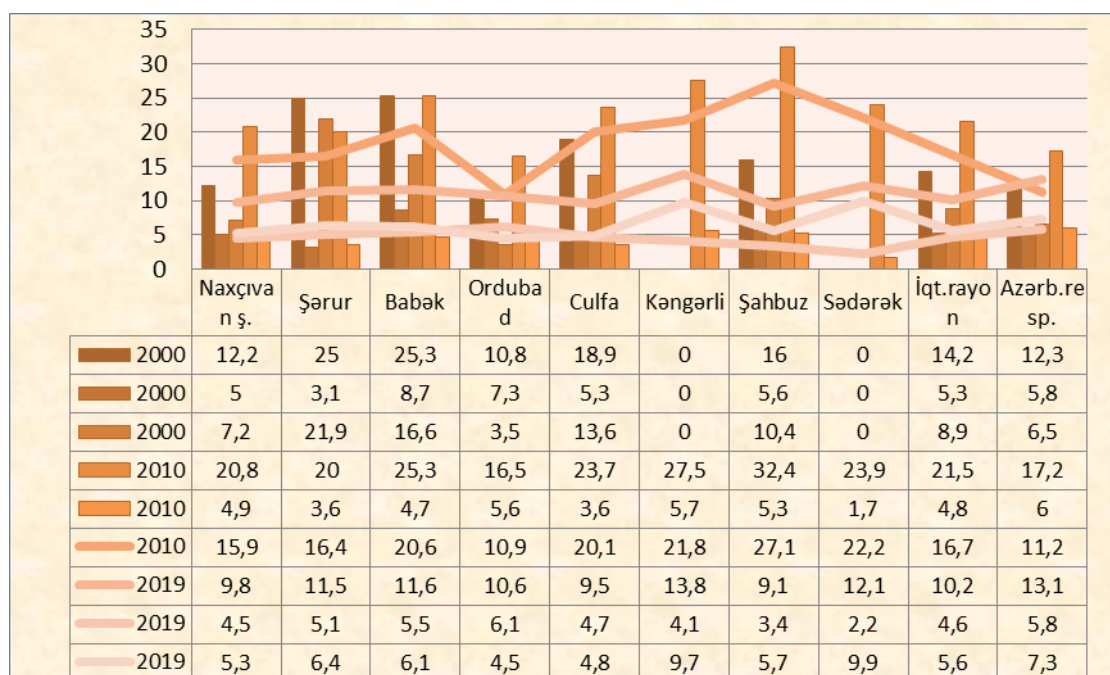
Source: [2, p.169], [12]

In 2019, the share of the economic region accounted for 5% of the birth rate, 4.9% of death rate, 5.1% of natural population growth in the republic. The highest rates of natural growth in 2019 were recorded in the urban population of Nakhchivan (58.7%) and Julfa (8.6%) and Kangarli (8.2%) districts (Table 1). These administrative districts also had the highest birth and death rates.

Since most of the urban population of the economic district is concentrated in the city of Nakhchivan, an absolute maximum of natural growth among the urban population has been observed here for all time. The natural population growth in the city of Nakhchivan decreased from 1995 to 2005, due to the high birth rate in 2010, the natural growth increased 2.9 times compared to 2005. Over the next 8 years, the natural growth in the city of Nakhchivan decreased. The birth rate has decreased and the death rate has increased. In 1995, the natural increase in the urban population of the Julfa and Sharur districts was high. In 2000, a decrease of up to 4 times was observed in the natural increase of the urban population of Ordubad region. Although this indicator increased relatively in the period after 2000, since 2010, the birth rate among the urban population of Ordubad district has decreased, and the death rate has increased, as a result, natural growth has decreased. And in the Julfa district, the highest rate of natural growth was observed in 2010. In subsequent years, there was a decrease. Absolute population size is one of the main factors influencing natural growth. Although in 2000 the urban population of Sharur district experienced a high rate of natural increase, the birth rate and natural increase of the urban population of the region have declined sharply since 2010. The decline in the birth rate, unemployment, migration of the population to foreign countries led to a decrease in natural growth.

In Shahbuz, Kangarli and Sadarak regions, the natural growth of the urban population reached its maximum level in 2010 and has been declining to date. The gender composition of the population is also one of the main factors affecting the birth rate. Inequality in the number of men and women, more active involvement of young men in the migration process causes a delay in the process of creating a family for women and creates conditions for a decrease in the birth rate [10, p.32].

In 2000, the level of natural increase in the Babek region decreased compared to 1995, but Sharur, Babek and Julfa regions took the leading position in terms of birth rate and natural increase (Graphic 1).



Graphic.1. Indicators of birth, death and natural growth of the urban population. For every thousand people, [2, p.168-171], [12]

The highest rates of natural growth were noted among the urban population of Shahbuz, Babek and Kangarli regions. The year 2010 was characterized by a high birth rate and natural increase per thousand people, and a low death rate. 2010 was also the highest rate among the urban population for the period 1995-2019. The urban population of the economic region exceeded the urban population of the republic in terms of birth rate and natural increase. Since 2010, the birth rate and natural population growth have been steadily declining. The urban population of Kangarli and Sadarak regions was characterized by high birth rates and natural growth. In 2019, natural growth and birth rate decreased in all administrative regions. This year, the urban population was also below the birth rate and the natural growth of the country's urban population. In 2019, the natural growth rate per 1000 people of the urban population of the economic district was 1.3 times lower than the natural growth of the urban population of the republic.

Based on the analysis, it can be said that in 2010-2019, the natural grows in the urban population of the republic decreased by 1.59 times, and in the economic region - by 2.98 times. However, the natural increase in the urban population of the Kangarli and Sadarak administrative regions was 1.4-1.3 times higher than the natural increase in the republic (Graphic 1). In 2019, with the exception of the Sadarak region, the birth and death rates were below the national figure. Analysis of indicators of natural increase by sex is also of great scientific importance (Table 2).

Table 2.

Birth rate, death rate and natural growth in the economic region by gender (by the end of the year)

Year	Economic region						Urban region					
	male			female			male			female		
	birth	death	Natural growth	birth	death	Natural growth	birth	death	Natural growth	birth	death	Natural growth
2000	3093	1035	2058	2712	901	1811	717	279	438	653	230	423

2010	5733	1031	4702	4383	1013	3370	1462	290	1172	1074	272	802
2019	2853	1081	1772	2562	999	1563	746	323	423	628	303	325

Source: Nakhchivan State Statistical Committee

In 2020, boys accounted for 52.9% of births in the cities of the Republic and 53.3% of births in the cities of the Economic Region [3]. In administrative regions, these indicators are different among the urban population. Boys are the majority among those born in Shahbuz and Sadarak districts alone in the urban population of administrative districts. And in Sharur and Julfa refions, this difference is very small. The number of boys per thousand people of birth is also superior, with the exception of Sadarak district (Figure 1)

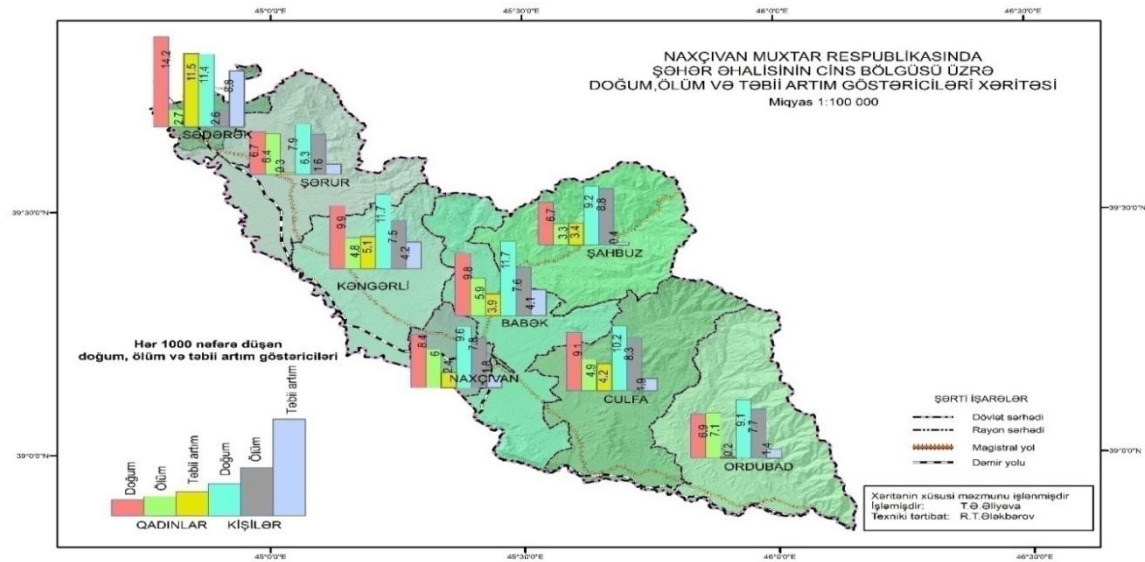
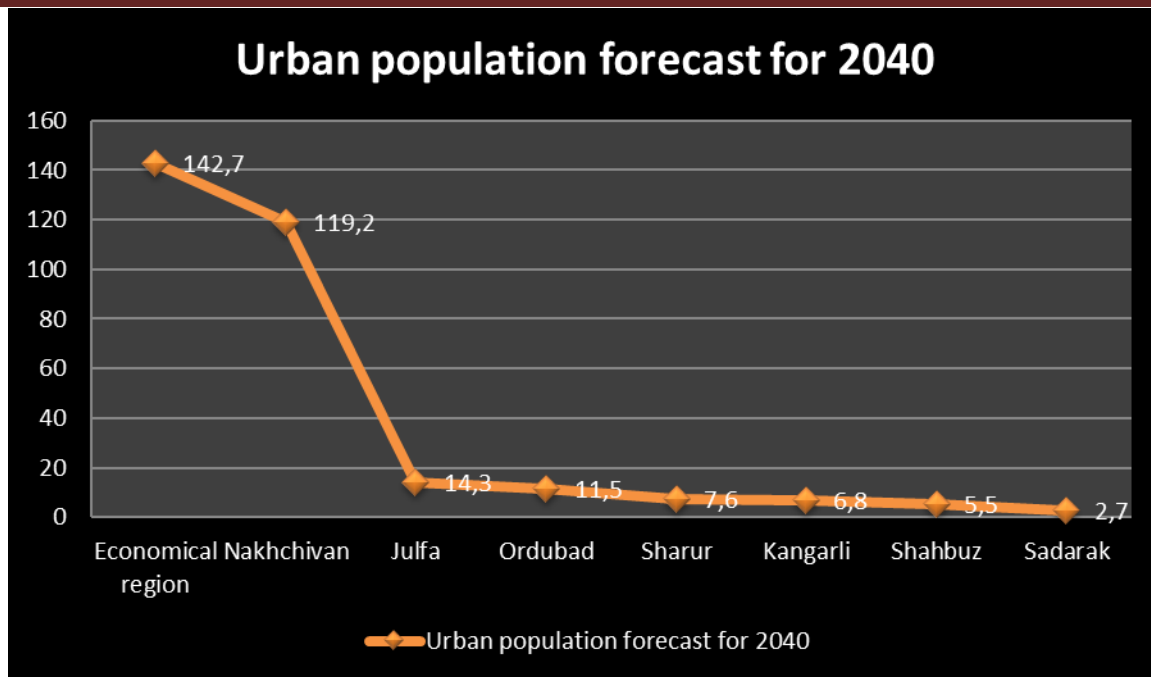


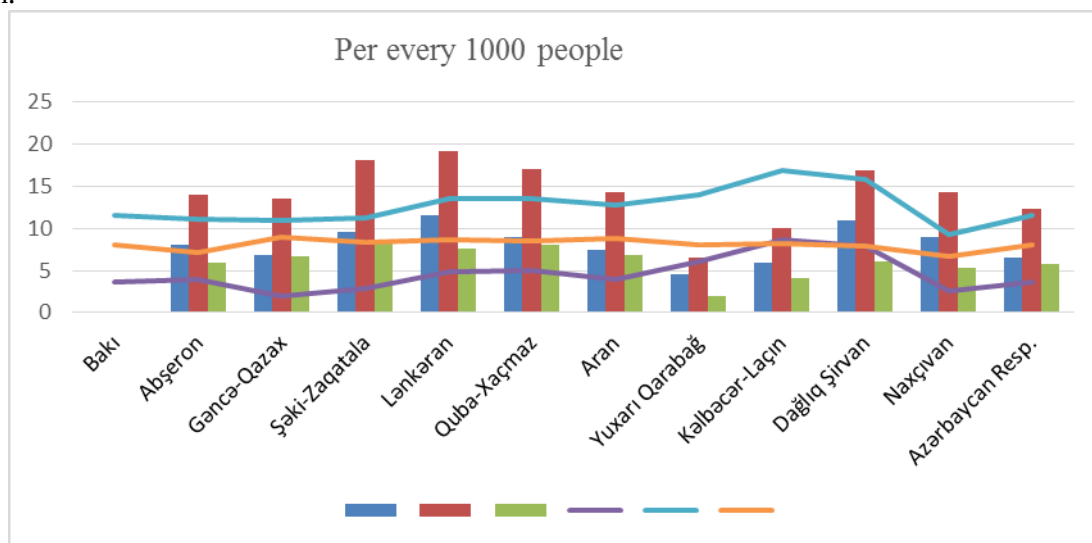
Figure 1. Indicators of birth, death and natural growth by gender distribution of urban population in Nakhchivan economic region, (2020) [1]

Among the urban population of both the economic region and the republic, there are more men per 1000 people among the dead (Fig. 1). There are also more males in administrative regions with a sharp difference in the number of deaths among the urban population. Ensuring gender equality in the country, and to increase the opportunities for single mothers with many children to use preschool educational institutions, in 2020, the Cabinet of Ministers approved the "Measure Plan for 2020-2025 on the prevention of gender selection of children before birth" [4]. From the analysis it becomes clear that the disproportion of natural population growth by gender in the economic area is also inevitable. This is influenced by the presence of stereotypes in people, a new approach to family planning, medical and technological intervention in the birth of children, the provision of a family with a small number of children. This process can create various problems in the labor market and in the social sphere in the future. Taking into account the dynamics of the urban population and natural growth, the dynamics of the urban population over the next 20 years can be presented as follows (Graphic 2.).



Graphic 2.. The perspective of the number of urban population in the Nakhchivan economic region based on natural growth indicators for 2020 (2040), with a thousand people (Nakhchivan SSC)

In 2000, the economic region was inferior only to Sheki-Zagatala, Lankaran-Astara, Guba-Khachmaz and mountainous Shirvan economic regions in terms of relative natural growth of the urban population (graphic 3). However, in 2020, natural growth declined and was only ahead of the Ganja-Gazakh economic region.



Graphic 3. Indicators of birth, death, natural growth of population in economic regions by urban areas (Nakhchivan SSC)

Absolute indicators of natural growth in the economic region also decreased and became less than in all economic regions. The relative birth and death rates in 2020 have also decreased and lagged behind all other economic regions. And in terms of absolute birth rates in 2020, it surpassed only the Kelbajar-Lachin economic district. And in terms of absolute death rates this year, it surpassed the Kelbajar-Lachin and Upper-Shirvan economic districts (Graphic 4).

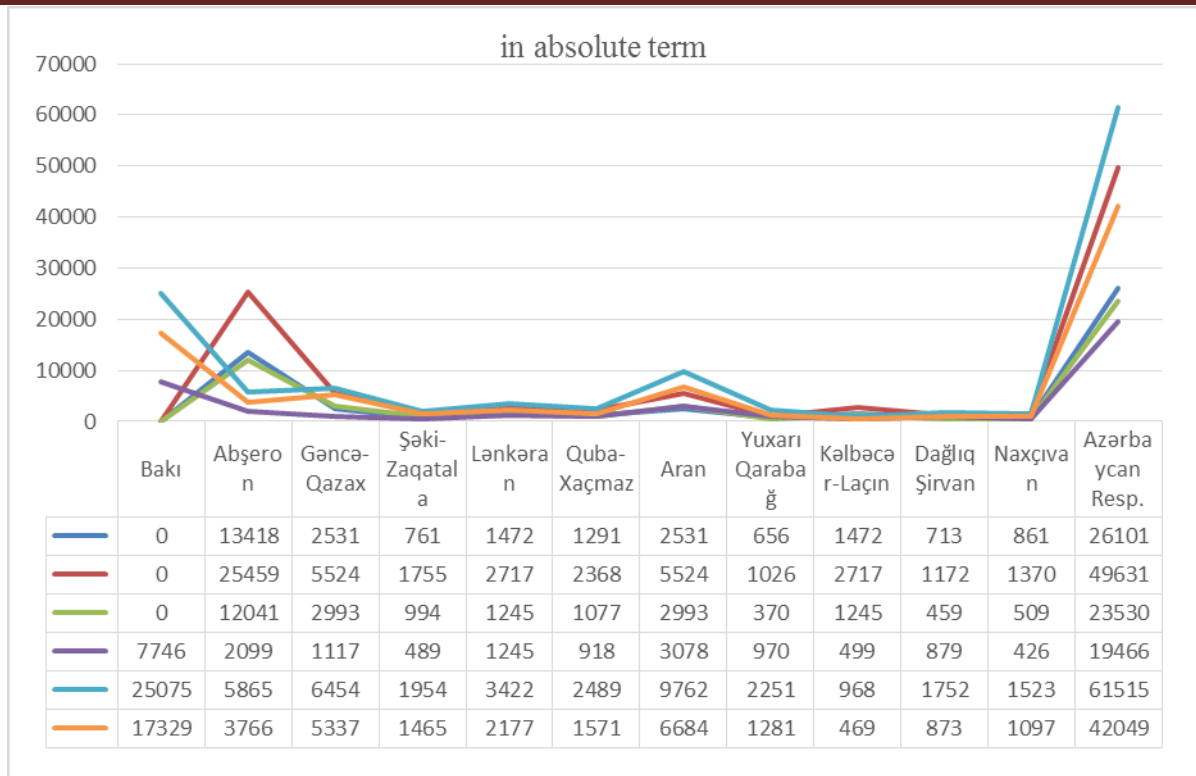


Diagram 4. Indicators of birth, death, natural growth of the population by urban areas in economic regions [6, p.88-93], [12]

During the period from 1995 to 2019, diseases of the circulatory system occupied the main place among the main causes of death, and the number of deaths from these diseases increased by 1.5 times. Among the urban population of the Republic of Azerbaijan, the number of deaths from new derivatives has increased, and the number of deaths from some infectious and parasitic diseases has decreased. During this period, the number of deaths from digestive diseases decreased 12.5 times, the number of deaths from respiratory diseases decreased 3.3 times, and the number of deaths from neoplasms increased 2.3 times. In general, the number of deaths from all diseases increased by 1.2 times (table 3).

Table 3.

Causes of death among the urban population

	Economic region					Azerbaijan Republic		
Main reasons	1995	2000	2010	2015	2019	1995	2010	2019
Number of deaths from all causes	533	509	562	589	626	26353	28369	30517
Some infectious and parasitic diseases	25	22	5	4	2	1105	558	426
New developments	46	31	90	82	106	2543	3963	5089
Diseases of the circulatory system	266	296	259	315	386	14972	17335	17731
Diseases of the respiratory system	63	47	83	44	19	1879	840	781
Diseases of the digestive system	32	33	40	98	34	1168	1305	1461

Source: [2, p.335]

Since 2000, as a result of political and economic stability, proper organization of health care, the infant death rate has decreased compared to the 90s. In 2019, infant death under the age of 1 year for every 1,000 live births in the economic district was 4.6 times lower than the national level [12].

Conclusion

The analysis shows that the severe economic crisis of the 1990s, migration and unemployment in the Nakhchivan economic region created conditions for reducing the absolute and relative natural growth of the urban population. According to all indicators of natural growth in the economic region, there is a lag in comparison with other economic regions. The birth rate increased relatively from 2000 to 2010, and then declined again, while the death rate remained mostly stable. The difference in rates of natural increase between rural and urban areas has decreased. The gender gap in term of natural growth rates is getting deeper.

The available indicators of natural population growth make it necessary to carry out demographic regulation measures taking into account the strategic importance of the economic and geographical area. If the reproduction of the population is not ensured, a serious problem of labor shortage may arise in the future.

REFERENCES:

1. *Population of Azerbaijan - 2020 (statistical bulletin)*. Baku: Small enterprises No.9. -2021.-p.140. ARDSK.
2. *Demographic indicators of Azerbaijan - 2019 (Statistical Yearbook)*. Baku: - 2020, Small enterprises No.9. p. 529. ARDSK
3. *Demographic indicators of Azerbaijan - 2020 (Statistical Yearbook)* Baku: 2021, Small enterprises No.9. p. 557. ARDSK
4. *Order of the Ministry of Labour and Social Protection of population of the Republic of Azerbaijan*, March 3, 2020
5. Bestuzhev-Lada, I. V. /*Alternative civilization-Moscow*; VLADOS. 1998, p. 105
6. Eminov, Z. N. / *Population of Azerbaijan*. - Baku: - Chirag, -2005, - p. 560
7. *Demographic development problems and settlement of the population in the Lankaran-Astara economic-geographical region // second book within the framework of "state programs on social economic development of Regions"* Baku: European publishing house - 2019.- p. 216
8. Maksakovsky, V. P. / *Geographical picture of the world (general characteristics of the world)* Textbook. Baku: -2010.- p. 490
9. Mammadov, G. / *Human ecology: Anthropeocology: textbook* / Baku: OKA ofset, 2015, p. 734
10. Pashayev, N. A., Ayyubov, N. H., Eminov, Z. N. / *Economic, social and political geography of the Republic of Azerbaijan*,. Baku: -2010, p. 416
11. Shahbaz, M. / *Dynamics and structure of the population of the Republic of Azerbaijan: main demographic and ethno-demographic changes (1897-2007)* / Baku: - "Elm", - 2008, p. 240
12. <http://www.stat.gov.az/>

**O'ZBEK TILIDAGI MURAKKAB TARKIBLI AYRIM AFFIKSLARNING TABIATI
XUSUSIDA (ravishga nisbat beriladigan affikslar misolida)**

Asadov To'liq Hamroyevich,
Buxoro davlat universiteti,
o'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası dotsenti, f.f.n.
thasadov@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tili grammatikasida munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan, ko'pincha ravishga nisbat beriladigan, tarkiban va mazmunan murakkab bo'lgan -gacha, -lab -lay/layin, -(i)n/un -chan/chang -day/dek, -namo, -simon kabi murakkab affikslar, bu affikslarning so'z yasashdagi imkoniyati, mazkur affiksli so'zlar struktur-semantik tarkibi atroflicha tadqiq etilgan. Har bir nazariy fikr misollar bilan keng dalillangan va munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, so'z yasovchi affiks, murakkab tarkibli affiks, affiksning so'zga birika olish darajasi, unumli va unumsiz affiks, murakkab shakl, yasama so'z, yasama so'z ma'nosi, so'z tarkibi.

Аннотация: В этой статье рассмотрены сложные аффиксы -gacha, -lab -lay/layin, -(i)n/un -chan/chang -day/dek, -namo, -simon, вызывающие дискуссии в грамматике узбекского языка, часто относимые к наречию, сложным словам, досконально изучены возможности этих аффиксов в построении предложений, структурно-семантический состав слов с этими аффиксами. Каждое теоретическое положение подробно доказано и прокомментировано посредством примеров.

Ключевые слова: словообразование, словообразовательный аффикс, аффикс сложного содержания, степень сочетания аффикса со словом, продуктивный и непродуктивный аффикс, сложная форма, сложнообразованное слово, значение сложнообразованного слова, структура слова.

Annotation: In this article, complex affixes such as -gacha, -lab, -lay/layin, -(i)n/un, chan/chang, -day/dek, -namo, -simon which are often the cause of controversies in the grammar of the terms of structure and content the possibility of these affixes in word formation and the structural-semantic composition, of word with this affix researched. Each theoretical point is amply demonstrated and reacted with examples.

Key words: word formation, word forming affix, affix with complex content, degree of attachment of the affix to word, productive and unproductive affixes complex form, fictitious word, derivative word meaning, word structure.

Kirish. Manbalarda ravishga xos affiks sifatida baholanadigan bir qator shakllar ham mavjudki, o'zbek tilshunosligida o'ta ziddiyatli talqinga ega. Bunday shakllar bugungi kunda ravish yasash xususiyatini yo'qotgan (arxaiklashgan) yoki o'z davrida ham ravishga yot affiks bo'lgan. Muayyan bir yasama so'zning semantik va sintaktik tabiatiga tayanib (ish-harakat belgisini bildirishi va hol vazifasida kelishi tabiatidan kelib chiqib), ish ko'rish bir qator affikslarning sun'iy tarzda ravish guruhida o'rganilishiga yo'l ochib berdi. Bu qatorga alla- (allamahal, allavaqat), -(i)n (qishin-yozin, ostin-ustun, birin-ketin), -a (shartta, tappa, guppa), bar- (bartaraf, barvaqt, barhayot), be- (beto'xtov, bevosita, bevaj), -vor (umidvor), -gacha/kacha/qacha (uygacha, kechgacha, kuzgacha), day/dek (yashinday, o'g'riday, bahordek), -lay/layin (butunlay – butunlayin, yoshlay – yoshlayin), -ligicha (xomligicha, butunligicha), -lab (ertalab, ko'plab, tonglab), -chang (kovushchang, mahsichan, ko'ylakchang), -namo (uyalgannamo, olimnamo, oliftanamo), -simon (xafasimon, uyalgansimon, hazilsimon) kabi. Mazkur affikslar bilan yuzaga kelgan so'zlarning fe'llar bilan ham birika olish qobiliyatidan kelib chiqib so'z turkumlari bo'yicha tasniflash (bir tomonlama baholash, ya'ni so'zlarni turkumlashda semantik, sintaktik mezonga tayanib ish tutish) fanda ravish bilan bog'liq muammolarning bir qismi bo'lib yuzaga chiqdi. Ravish so'z turkumining chegarasini belgilash masalasida ravish bilan bog'liq to'g'ri tasnif asosi – ravishlarni belgilashda morfologik tamoyil yetakchi qilib olinishi lozimligiga e'tibor qaratilmadi.

Asosiy qism. Tahlilga tortilgan bu kabi affikslarning ravishga munosabati masalasida dastlab quyidagi umumlashma fikrni ilgari surish mumkin:

1) ravishga batamom aloqasi bo'lmagan affikslar: alla-, -a, bar-, be-, -gacha/kacha/qacha, -vor, -day/dek, -namo, -simon, -in/un

2) ma'lum vaqt ravish yasashda ishtirok etib, bugungi kunda unumdorligini yo'qotgan affiksalar: -lab, -lay/layin, -chang, -ligicha

Birinchii tur affikslardan alla-, -a, bar-, be-, -vor shakllarining ravishga aloqasi yo'qligini izohlashga hojat yo'q, nazarimizda. Faqatgina bu tarkibdan -gacha/kacha/qacha, -lab, -layin, -chang, -day/dek, -namo, -simon, -in/un affikslari ravish shakli sifatida nisbatan ko'proq tasnif va tavsif etilgani sababli ayrim fikrlarni aytib o'tishni, alohida kuzatishni ma'qul ko'rdik.

-gacha/kacha/qacha affiksi. -gacha va uning variantlari -kacha, -qacha affiksining ravish yasovchiga nisbat berilishi[11,532] ham mazkur murakkab shaklning o'rin va paytga munosabat bildiradi olishida ko'rinadi.

O'zbek tilshunosligida -gacha affiks bir qancha muhokamalarga sabab bo'lib keldi. Bu affiks bo'yicha quyidagicha qarashlar ilgari surilgan:

- a) ravish yasovchi affiks;
- b) chegara kelishigi shakli[5,33-39].
- c) -ga va -cha (yuklama) affikslar ketma-ketligidagi shakllar[8,39-40].

Tilshunos olim A.Hojiyev maxsus kuzatuvlaridan birida -gacha affiksi haqida aytilgan fikrlarni umumlashtiradi hamda o'z qarashini bayon etadi. A.Hojiyev -gacha affiksining semantik-grammatik tabiatini, u haqidagi fikrlarni olti betda sharhlab, yakuniy xulosani quyidagicha yozadi: "Birinchidan, hozirgi o'zbek tilidagi uygacha, hozirgacha, bolalargacha kabilardagi -gacha affiksi yaxlitligicha bir affiks – chegara ma'nosini ifodalovchi forma yasovchi affiks, shu formaning o'zi esa chegara formasi hisoblanadi. Ikkinchidan, -gacha affiksi yordamida yasaluvchi shakl kategorial forma hisoblanadi va o'z xususiyatiga ko'ra kelishik formalari qatoriga kiradi (chegara kelishigi formasi bo'ladi)[2,48]".

Bir dalil ahamiyatli, birinchidan, -gacha affiksining ot so'zlarga cheklanmagan miqdorda birikishi (jumladan: tog'chacha, devorgacha, qirgacha, gulgacha va b.) mazkur affiksning so'z yasovchilik xususiyatini inkor etadi. Ikkinchidan, -gacha affiksining "-cha" qismi zamon/makon kelishiklaridan faqatgina -ga jo'nalish kelishigi affiksi bilan birga kela oladi. Bu esa -gacha affiksining allaqachon murakkab shakl bo'lib ulgurganligiga ishora qiladi.

-lab affiksi. Mazkur affiks ham murakkab bo'lib, -la+b (fe'l yasovchi va ravishdosh) shakllarining qo'shilishidan yuzaga kelgan. Lug'atlarda -lab affiksi bilan hosil bo'lgan yuzlab, pachkalab, yondamalab, chakanalab, donalab, tonnalab, haftalab, pag'alab, sekundlab, pudlab, ataylab, oylab, bo'ylab, chelaklab, amallab, yillab, oqshomlab, so'mlab, tiyinlab, vagonlab, havolab, ko'plab, gektarlab, saharlab, sentinerlab, paqirlab, litrlab, navbatlab, egatlab, soatlab, minutlab, obkashlab, qulochkashlab, oyoqlab, seriyalab, uyalab, kabi 40ga yaqin so'z mavjud[7,35].

Ta'kidlash lozimki, -lab affiksli bu kabi so'zlar ravish so'z turkumi tabiatiga mos, ya'ni morfologik o'zgarishligi bilan ravish so'zlar tarkibidan o'rin ola biladi. Qolaversa, -lab affiksi bilan hosil bo'lgan so'zlar qatori bu kabilardan cheklanib qolmaydi. O'zbek tili leksik qatlami rivoji o'laroq nutqimizda etaklab (paxta termog), mashinalab (tashimoq), kamazlab (tuproq tashimoq), samolyotlab (yordam ko'rsatmoq) kabilardan ham qo'llanadi. Bular til rivojining nisbatan keyingi davriga, aniqrog'i, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab qo'llanila boshlandi.

Kuzatishlar ko'rsatadiki, -lab affiks unumli so'z yasovchi hisoblanmaydi. Buning o'ziga yarasha sababi bor, ya'ni -lab affiksining so'z yasashiga keng "sharoit" mavjud emas – "-lab" uchun asos bo'luvchi qism (jumladan: samolyot, vagon, kamaz) har zamonda ham paydo bo'lavermaydi. Bu bilan -lab affiksining rivoji (yashovchanligi) ot so'z turkumiga oid so'zlar bilan bog'liq deb xulosa chiqara olamiz.

-lay/layin, -(i)n/un affikslari. Ishimizning "Ravishlarga xos tarixiy affikslar tadqiqi va rivoji" bandida mazkur affikslarning tarixiy tabiatiga to'xtalib o'tganmiz. Mazkur affikslar bugungi kunda ravish yasashga xizmat qilmayapti. -(i)n affiksi bilan yuzaga kelgan qishin-yozin, birin-ketin va b. so'zlar o'z davrida ham ravish yasovchi affiks bo'lmagan. Qolaversa, bu kabi so'zlar juda oz miqdorda.

Qadimda -lay/layin affikslari bilan ko'plab so'zlar yasalgani va bu affikslar ma'no-mazmuni, vazifasiga ko'ra -day/dek affikslariga mos keliganligi aytiladi[6,169]. Vaqt o'tib bugungi kunda -lay/layin affiksi faoliyatining o'ta chegaralanganligini tilimizda davr bilan bog'li ravishda -day/dek shakli paydo bo'lishi bilan bog'lash mumkin. -day/dek affiksi faoliyatining oshishi, so'zlarga keng miqdorda birika olish imkoniyati -lay/layin affiksi funksiyasini cheklab keldi. Natijada -lay/layin affiksi unumsiz ravish yasovchi affiksga aylandi.

-chan/chang affikslari. Bu shakl bilan hosil bo'lgan so'zlar ham u qadar ko'p emas. O'zbek tili affikslari tasnifi va tavsifiga bag'ishlangan ishlarda -chan hamda -chang shakllarining differensiyasi sust. Mazkur affikslarning qo'llanishida ham sifat yasovchi -li va ot yasovchi -lik affikslarida uchraydigan holat kuzatiladi. Ba'zida ularning qo'llanishida har xillik kuzatilishini izohlash shart bo'lmasa kerak. Manbalarda

chan va -chang affikslari variant shakli sifatida izohlanib ketaveriladi. Hatto yaqin o'n yillardagi tadqiqotlarda ham -chang affiksi -chan affiksining ko'rinishi sifatida beriladi[11,589].

"O'zbek tilining grammatikasi" asarining "kammahsul sifat yasovchilar" bandida -chan affiksi haqida so'z boradi. Manbada yozilishicha, -chan affiksi sifat yasovchi sanalib, asosdan anglashilgan predmet, hodisa tushunchalariga ortiqlik, faollik kabi belgi ma'nolarini beradi. Kitobda aytilishicha, -chan bilan parallel ravishda -chang affiksi ham ishlatiladi: *ko'ngilchan* – *ko'ngilchang*, *ishtonchan* – *ishtonchang*, *uyatchan* – *uyatchang*, *xayolchan* – *xayolchang* kabi[10,282]. Manbaning "ravish yasalishi" bandida bu qo'shimchaning har ikkala varianti ham o'z sharhiga ega emas.

"O'zbek tili morfem lug'ati"da ham -chan affiksiga izohlanadi. Lug'atning affikslar tabiati haqida nazariy fikrlar bayon etilgan ILOVA qismida *yashovchan*, *o'ychan*, *bo'ychan* kabi birinchi guruh so'zlari ham, *ko'ylakchan*, *maykachan* kabi ikkinchi guruh so'zlari ham -chan affiksi bilan beriladi[12,443].

A.Hojiyevning "O'zbek tili so'z yasalishi" kitobida boshqacha holat kuzatiladi. -chan affiksi sifat yasalishi, -chang affiksi ravish yasalishi bo'limida sharhlanadi. Unga ko'ra, -chan otlarga qo'shib shaxs yoki predmetning yasovchi asosdan anglashilgan ish, harakat-holatga moyillik belgisini, uning yasovchi asosdan anglashilgan ish, harakat-holatni bajarish qobiliyatiga, xususiyatiga ega ekanini bildiruvchi sifatlar[3,68], -chang esa "shaxsning faqat asosdan anglashilgan kiyimda ekanlik" holatini bildiruvchi ravish (kovushchan, mahsichan kabi so'zlar) yasaydi[3,96]. Olim fikriga ko'ra, kiyim-bosh otlaridan -chang affiksi orqali so'z yasash lozim.

Ko'rinadiki, mazkur affikslarning yagona shakli haqida bir to'xtamga kelinmagan. Bu esa ayrim tushunmovchiliklarga sabab bo'lmoqda.

Amaldagi "O'zbek tilining izohli lug'ati" tahlili ko'rsatdiki, kiyim-bosh otlari (*ishtonchang* so'zi bundan mustasno) -chan affiksi orqali (mahsichan, ko'ylakchan, maykachan, yaktakchan, sarpoychan) berilgan.

"O'zbek tilining izohli lug'ati" ning 5-jildi so'ngida – "So'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarning izohli illyustrativ ko'rsatkichi" qismida ham -chan affiksining grammatik tabiati, so'z yasashdagi ma'no-ifodasi izohlanganligiga guvoh bo'lamiz, -chang affiksi manbada "-chan" ning varianti sifatida qaralgan[11,589].

Mazkur shakllar haqidagi fikr xulosasi sifatida quyidagilarni aytish mumkin:

a) -chan va -chang affikslari shakliy belgisi haqida yagona xulosaga kelish fan oldidagi vazifalardan biri sanaladi;

b) -chang affiksining yuzaga kelishi -chan shakli orqali bog'liq bo'lib, ot oldi va fe'l oldi so'zlarni shartli farqlash hamda ifodada ma'no kuchaytirish maqsadi bilan (uslubiyat talabiga ko'ra) paydo bo'lgan;

c) har ikkala shakl ham belgi ifodasi uchun qo'llanadi, shuning uchun ularni bir umumiy shakl – "chan" shaklida sifat turkumida yasovchi affiks tarzida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

-day/dek affiksi. Bu grammatik shakllar ham munozarali talqinga ega. Ko'pgina darslik va qo'llanmalarda mazkur affiks ravish yasovchi sifatida talqin etiladi. "O'zbek tili grammatikasi" asarida "ot, sifat, olmosh va boshqa turkumdagi so'zlarga qo'shib, ravish yasashi, bunda ma'no jihatdan taqlid va o'xshatish ma'nosini ifoda etishi (askarday, yashinday, burgutdek, chirmovuqday), -day/dek affiksining fonetik varianti sifatida -oq, -dog', -dak, -daka, -daqa, -dayin, -aqa (shundoq, mundog', sizdaka, shundaqa, qushdayin, unaqa, bunaqa) kabilar ham qo'llanishi aytiladi [10,531]. Mazkur manbaning "morfologik usul"da sifat yasalishi bandida -day/dek affiksining sifat yasashi haqida ham so'z boradi[10,279]. Ba'zi manbalarda -day/dek affiksining otga xos shakl ekanligi ham keng izohlanadi.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"ning qo'shimchalar tavsifiga bag'ishlangan qismida ham -day/dek affiksining ham sifat, ham ravish yasay olishi bayon etiladi [11,577]. Kuzatishlar -day/dek affiksining so'z turkumlariga munosabatida yagona fikr mavjud emasligini ko'rsatib turadi. Ko'pgina til hodisalarida uchragani kabi mazkur affiks izohida ham zo'rma-zo'rakilik kuzatiladi. Aslida -day/dek affiksining ham ot oldi, ham fe'l oldi belgi semali so'zlar hosil qila olish imkoniyati (Jumladan: *bahordek ob-havo*, *boladay qariya*; *devday ishlamoq*, *vatanparvarlardek jang qilmoq*) mazkur shaklni sifat va ravish tarkibiga o'rganilishiga sabab bo'lgan.

Yaqin o'n yillarda yaratilgan tadqiqotlarda shu kabi ziddiyatlarning oldini olish, bu shakl haqida bir yechimga kelish maqsadida -day/dek affiksiga ko'makchi affiks deb qarash ommalashmoqda. Ko'p munozaralarga sabab bo'lgan -day/dek affiksi qo'shimchasimon ko'makchi tarzida izohlanmoqda[9,261].

-day/dek affiksi bir qator so'z va affikslar bilan sinonimlikka kirisha oladi. Masalan:

a) -day/dek – kabi, singari, yang'lig', misoli, ko'makchilari; b) -day/dek – go'yo, go'yoki, xuddi, naq, yuklamalari; d) -day/dek – -larcha ravish yasovchi affiksi; e) -day/dek – -cha ravish yasovchi affiksi; f) -

day/dek – -chasiga ravish yasovchi affiksi; g) -day/dek – -ona ravish yasovchi affiksi; h) -day/dek – -namo sifat yasovchi affiksi; i) -day/dek – -simon ravish yasovchi affiksi.

Misollarni kuzatamiz: *osmonday – osmon kabi, bahorday – go'yo bahor, yigitlardek – yigitlarcha, otaday – otalarcha, arslonday – arslonchasiga, mardlarday – mardona, hazillashganday – hazillashgannamo, uyalganday – uyalgansimon* kabi.

Umuman, -day/dek shakllari “affiks ko'makchi” tarzida baholanib, umumiy xulosaga kelinishi bir-biriga zid ko'pgina fikrlarning bartaraf etilishiga ham yordam beradi. Qolaversa, mazkur affiksning tabiati so'z yasovchi bo'la olmasligini ham ko'rsatadi. Buning dalili sifatida quyidagilarni aytish mumkin: a) -day/dek har qanday so'zga – ot va qisman sifat, sifatdosh, harakat nomiga birdek qo'shilib ketaveradi: *onalarday, gulday, Amudaryoday, o'quvchiday, tuyg'uday, yaxshiday, yomonday, o'qiganday, borishday* va h.k. b) -day/dek ba'zi paytlarda belgisiz ham qo'llana oladi: 1. Tosh qotirgan yo'llarni ayoq. 2. Oy borib omon kel. Shu kabi dalillarning o'ziyoq mazkur affiksning so'z yasovchilik tabiatini rad etadi.

-day/dek affiksi ayrim so'zlar tarkibida, xususan, ravishlar tarkibida yaxlitlanib qolgan holda uchraydi. Bu affiksning so'zga yaxlitlanib, bir butun holga kelishi (soddalanishi)da ikki holat kuzatiladi:

a) tublashgan so'zlar: *jinday, jo'jabirday, qittay, arziguday, aytganday, o'lguday, davongirday*;

b) tublashayotgan so'zlar: *shunday, bunday, unday, o'shanday*.

-namo, -simon affikslari. Har ikkala affiks ham o'zlashma sanaladi. -namo fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lib, “tashqi ko'rinish, qiyofa; ko'rsatuvchi, namoyon qiluvchi” kabi ma'no ifodasiga ega [11,586]. -simon affiksi esa asosan otlarga qo'shilib, “shu asosga o'xshash” ma'nosidagi xususiyat, shakl bildiruvchi so'z yasaydi [11,588].

Manbalarda -namo, -simon affikslari ham sifat [10,284], ham ravish yasovchi [10,532] shakl sifatida qaraladi.

“O'zbek tili so'z yasaliishi” kitobida -namo va -simon affikslariga faqat sifat yasovchi deb qaralganligiga guvoh bo'lamiz. A.Hojiyev -namo affiksini shunday ta'riflaydi: “Bu affiks [-namo] yordamida yasalgan oz miqdordagi sifatlar shaxsning asosdan anglashilgan narsa-xususiyat belgisiga egaligini bildiradi [3,75]”. Manbada -simon affiksi haqida quyidagicha fikr bildiriladi: “-simon predmetning yasovchi asosdan anglashilgan narsaga o'xshashligini, shu jihatdan bo'lgan belgisini bildiradi; odamsimon, kumushsimon, sharsimon, gazsimon, qalqonsimon, va b. kabi., bu affiks o'z funksiyasini to'xtatgan emas. Ko'rib o'tilgan ma'noli sifat yasash talabi tug'ilsa, -simon affiksi yordamida shunday so'z yasash mumkin bo'ladi [3,69].”.

-simon affiksi narsa-buyumlarga qo'shilib yangi so'z hosil qila olishi tufayli mazkur affiksning imkoniyati -namo affiksiga nisbatan kengroq. Shu bilan birga, -simon va -namo affikslari ko'pgina so'zlarda o'zaro sinonim ham bo'loladi; *maymunsimon*–*maymunnamo*, *ayolsimon*– *ayolnamo*, *kumushsimon* – *kumushnamo* va h.k. -simon affiksi ko'pincha tashqi ko'rinishga, -namo affiksi esa kishining holati, xususiyatiga o'xshashlikni bildiradi.

Keyingi davr tilshunosligi kuzatuvlari asosida yozilgan manbalarda -namo, -simon affikslari bilan hosil bo'lgan so'zlar muayyan bir so'z yasash qolipi hosilalari bo'la olishi aytiladi. Oliy ta'lim talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan “Hozirgi o'zbek adabiy tili” kitobida mazkur affikslar bilan bog'liq so'z yasash qoliplari sifatida “sifat+namo= biror shaxsning asos bildirgan xarakter-xususiyat belgisiga ega ekanligini bildiruvchi sifat” hamda “ot+simon=asosdan anglashilgan narsaga o'xshashlik belgisini bildiruvchi sifat” tarzida izoh beriladi [9,233].

-simon affiksi orqali belgi ifodalovchi so'zlarning paydo bo'lishi birmuncha faol. -simon affiksi ko'plab nutqiy yasama so'zlarni vujudga keltira oladi: *qutisimon, arrasimon, qovurg'asimon, halqasimon, g'altaksimon, ombursimon, trubasimon, sharsimon, butasimon, egarsimon* va h.k.. Mazkur affiks ayrim fan terminlarini yuzaga keltirishda ham faol affiks sanaladi [4,145]. -simon affiksi bugungi kun badiiy parchalarda ham nisbatan faol qo'llanganligiga [1,38] guvoh bo'lamiz: *Unutildi o'tgan ishqsimon/ Daraxtlarning yupun barglari.* (Z.Mirzo)

O'zbek tili so'z yasaliishida -simon, -namo affikslariga nisbatan “ravish yasovchi affiks” qabilidagi fikrlarning kuzatilishiga sabab shundaki, mazkur affikslar bilan yasalgan so'zlar ba'zida ish-harakat belgisini bildirib, hol vazifasida kela oladi: *maymunnamo harakat qilmoq, pahlavonnamo kurashmoq* kabi. Shu tufayli bu shakllar ravish yasovchi affiks tarzida baholangan.

Xulosa. Xullas, ravish so'z turkumining ziddiyatli talqini ayrim affikslarning asossiz ravishda, sun'iy tarzda mazkur so'z turkumiga “tirkalishi” bilan ham bog'liq. Bunga sabab bu affikslar hosil qilgan so'zlarning ma'no-vazifasiga ko'ra ravishlarga teng kelishidir. Payt, o'rin, holat, miqdor ma'no ifodali har qanday so'zni nutq sharoitida hol bo'lak vazifasida kelishiga ko'ra (sintaktik tabiatiga ko'ra) baho berish ushbu so'z turkumini sun'iy ravishda kengaytirib yubordi. Vaholanki, ravish semantik, sintaktik jihatdan

boshqa mustaqil so'zlarga teng kelsa-da, morfologik o'zgarmasligi, darajalanmasligi bilan alohidalik kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Asadov T., Mardonova S. *O'zbek tilida faol so'z yasalihi va muallif neologizmlari. Monografiya.* GlobeEdit. 2021.
2. *Хожиев А. Хозирги ўзбек тилида форма ясалиши. – Т.: Ўқитувчи, 1979.*
3. *Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. – Т.: Ўқитувчи, 1989.*
4. *Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. – Т.: Ўқитувчи, 2007.*
5. *Неъматов Ҳ. Чегара келишиги. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 4-сон. 1971. 33-39-б.*
6. *Нигматов Х. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI–XII вв. – Т.: Фан, 1989.*
7. *Қўнғуров У., Тихонов А. Ўзбек тилининг терс лугати. – С., 1968.*
8. *Раҳматуллаев Ш. От лексемага қўшиладиган баъзи форма ясовчилар. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 2-сон. 1975. 39-40-б.*
9. *Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Т.: Fan va texnologiyalar. 2010.*
10. *Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Т.: Фан, 1975.*
11. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5-жилд. – Т.: Ўз.мил.энц., 2008.*
12. *Фуломов А. ва б. Ўзбек тили морфем лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1977.*

MIYON BUZRUKNING ADABIY TIL, ISTILOH MASALALARIGA
MUNOSABATI

Azimov Inomjon Mamasodiqovich,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
f.f.n., dotsent
inomjon66@mail.ru

Annotatsiya: O‘tgan asrning boshlarida Qrimda boshlangan jadidchilik harakati O‘zbekistonga ham yoyiladi. Qrim-tatar ziyolilarining ilg‘or fikrlari ta‘sirida o‘zlarining nomlarini tarix sahifalariga yozgan millat qahramonlari yetishib chiqdi. Yevropa, Tatariston, Turkiya davlatlarida bo‘lib, u yerdagi fan-texnika taraqqiyoti, iqtisodiy-madaniy rivojlanishlarni ko‘rib, shunday jamiyat qurishni orzu qildilar. Buning birinchi omili xalqni ma‘rifatli qilish ekanini tushunib yetdilar. Ular millatni savodli qilish uchun ta‘limni isloh qilish, yangi usuldagi maktablar ochish, tez va oson ta‘lim olishga to‘siq bo‘layotgan alifboni isloh qilish, milliy imlo qoidalarini ishlab chiqish tashabbusi bilan chiqdilar. Alifbo-imlo bo‘yicha munozaralar maydoni matbuot edi. Jadidlar o‘z fikrlari, takliflarini matbuot orqali, vaqti-vaqti bilan bo‘ladigan yig‘ilishlarda bayon qildilar. Shu tariqa alifbo isloh qilindi, milliy orfografiyaning yaratilishiga asos solindi.

Maqolada millatning ilg‘or ma‘rifatparvarlaridan biri Miyon Buzrukning alifbo-imlo bo‘yicha qarashlari, mulohazalari bayon qilinadi. Uning adabiy til masalasi, tilga o‘zlashgan o‘zlashma so‘zlarga munosabati, so‘z o‘zlashtirish tamoyillari bo‘yicha fikrlari, ayniqsa, qimmatlidir.

Kalit so‘zlar: jadid, ma‘rifat, adabiy til, jonli til, istiloh, o‘zlashma so‘zlar, arabcha so‘zlar, forsha so‘zlar, sheva, qo‘shimcha, so‘z shakli, matbuot.

Аннотация. Джадидское движение, начавшееся в Крыму в начале прошлого века, распространилось и в Узбекистане. Под влиянием прогрессивных взглядов крымско-татарской интеллигенции выросли герои нации, вписавшие свои имена в страницы истории. Побывав в странах Европы, Татарстане, Турции и увидев там научно-технический прогресс, развитие экономики и культуры, они мечтали построить такое общество. Они поняли, что первым фактором в этом было просвещение людей. Чтобы сделать нацию грамотной, они выступили с инициативой реформирования образования, открытия новых методических школ, реформирования алфавита, который препятствовал быстрому и лёгкому обучению, и разработки национальных правил правописания. Полем для обсуждения алфавита и орфографии была пресса. Джадиды высказывали свои мнения, предложения через печать и на случайных встречах. Таким образом, алфавит был реформирован, заложив основу для создания национальной орфографии.

В статье изложены взгляды и суждения одного из ведущих просветителей нации Миёна Бузрука об алфавите и правописании. Особенно ценны его взгляды на вопрос о литературном языке, его отношении к просторечию и принципам словозаимствования.

Ключевые слова: джадид, просветительство, литературный язык, разговорный язык, термин, заимствования, арабские слова, персидские слова, диалект, суффикс, словоформа, печать.

Abstract: The Jadid movement, which began in the Crimea at the beginning of the last century, also spreads to Uzbekistan. Influenced by the progressive opinions of the Crimean-tatar intellectuals, the heroes of the nation grew up who wrote their names on the pages of history. Having visited the countries of Europe, Tatarstan, Turkey and seeing scientific and technical progress, economic and cultural developments there, they dreamed of building such a society. They realized that the first factor in this was to enlighten the people. In order to make the nation literate, they took the initiative of reforming education, opening new method schools, reforming the alphabet, which is an obstacle to quick and easy education, and developing national spelling rules. The field for the discussion on alphabet and spelling was the press. The jadids expressed their opinions, suggestions through the press and at occasional meetings. The alphabet was thus reformed, laying the foundation for the creation of national orthography.

The article describes the views and opinions of Miyon Buzruk, one of the leading enlighteners of the nation, on alphabet and spelling. Particularly valuable is his views on the issue of literary language, his attitude to loanwords, and principles of word borrowing.

Keywords: *jadid, enlightenment, literary language, colloquial language, term, loanwords, Arabic words, Persian words, dialect, suffix, word form, press.*

Kirish. O'tgan asrning boshlarida milliy tilimiz takomili, rivoji uchun kurashga bel bog'lagan millat fidoyilari – jadidlar shunday buyuk ishlarni amalga oshirib ketdilariki, buning samarasi o'laroq, ularga “millat qahramonlari”, “millat fidoiylari” kabi e'tiroflar berildi. Ularning mislsiz sa'y-harakatlari natijasida milliy o'zbek matbuoti yo'lga qo'yildi, yangi usuldagi maktablar ochilib, ular uchun darslik, o'quv qo'llanmalari yozilib, nashr etila boshlandi, til va adabiyotimiz muammolariga bag'ishlangan ilmiy asarlar, lug'atlar keng kitobxonlar ommasi e'tiboriga havola qilindi.

Jadidlar taraqqiyotga erishishning bosh yo'li ma'rifat ekanini his qilganlari holda, birinchi navbatda, yangi tipdagi maktablar ochish, zamonaviy oliy maktablar tashkil etish, dunyo yangiliklarini xalq o'rtasida keng targ'ib qilish, kishilarni uyqudan uyg'otish uchun matbuotni rivojlantirish; taraqqiyotimizga to'siq bo'layotgan illatlarni fosh qilish uchun teatr san'atini barpo etish, iqtidorli yoshlarni Ovruponing eng ilg'or oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborish orqali milliy ongni shakllantirish, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini singdirishga urindilar [1; b.331]. Afsuski, sobiq sho'rolar tuzumi davrida ularga “xalq dushmani” tamg'asining bosilishi, faoliyati, ilmiy merosining o'rganilishi ta'qiqlanishi natijasida bu davr tilshunosligi istiqlolgacha o'rganilmay kelindi.

Istiqloldan so'ng jadidlar faoliyatini o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Lekin o'sha davrda juda ko'plab taniqli jadid ziyolilari milliy o'zbek adabiy tilini, yaratish, alifboni takomillashtirish bo'yicha jiddiy faoliyat olib borgan bo'lsa-da, hozirgacha ulardan sanoqlilarining faoliyati, ilmiy merosi tadqiq qilindi. Jumladan, M.Qurbonova va Y.Sayidovlar tomonidan Fitratning tilshunoslik merosi, adib asarlarining leksikasi tadqiq qilingan bo'lsa [2; 3], M.Yo'ldoshev va D.Ne'matova Cho'lpon [4; 5], Sh.Bobomurodova Elbek [6], T.Tog'ayev Ashurali Zohiriy [7], A.Boboniyozov, Z.Choriyeva, L.Djalolovalar Abdulla Qodiriy [8; 9; 10], S.Normamatov Abdulla Avloniy [11]ning ijodiy merosi, ilmiy faoliyatini tahlil qilganlar.

Mana shunday millat oydinlaridan biri bo'lgan Miyon Buzrukning milliy adabiy til, istiloh, o'zbek tilida singarmonizm masalasi bo'yicha ilmiy qarashlari haligacha o'rganilmagan. To'g'ri, uning hayoti, ijodiy faoliyati haqidagi umumiy ma'lumotlar bor [12; 13], lekin monografik planda ilmiy tahlilga tortilmagan.

Tadqiqot obyekti va metodlari. Tadqiqot obyekti olimning O'zbekiston milliy arxivida saqlanayotgan “Sharq haqiqati” gazetasida e'lon qilingan adabiy til, imlo masalasi haqidagi maqolasi tashkil etadi. Tadqiqot mavzusini yoritishda analiz, sintez, tavsiflash, tasniflash, qiyosiy-tarixiy, sintaktik-semantik, uslubiy-vazifaviy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Miyon Buzrukning adabiy til, milliy istiloh (atama)lar yaratish bo'yicha qarashlarini o'rganish, fikrlarini umimlashtirish o'zbek tili tarixining o'rganilmagan qismlarini to'ldirish imkonini beradi.

Ma'lumki, o'zbek xalqi hayotida XVI asrdan boshlangan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy inqiroz va turg'unlik XIX asr oxirlariga kelib yana ham avj pardasiga ko'tarildi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalaridagi inqiroz tilga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. XX asr boshlarida o'zbek til hali zamonaviy muloqot talablarini to'la qondira oladigan darajada rivojlanib ulgurmagani, forsiy hali ham ta'lim tili sifatida o'z mavqeyini yo'qotmagan edi. Bu ijtimoiy hodisa davrning ilg'or ziyolilarini, xususan, jadid harakati namoyandalarini katta tashvishga soldi. Chunki ular millatni shakllantirish uchun til birligi va yagona adabiy til bo'lishi lozimligini teran anglab yetgan edilar. Shuning uchun ular o'zbek tilini inqiroz va turg'unlikdan olib chiqish, yangi o'zbek adabiy tilini shakllantirish va uning manbalarini izlab topishga harakat qilishdi [3; b.29-30]. Lekin o'zbek tilini adabiy til darajasiga ko'tarish, uni adabiyot tiliga aylantirish o'sha davr uchun amalga oshishi qiyin bo'lgan vazifalardan edi. Chunki badiiy adabiyotda fors tili, ilmiy adabiyotda arab tili an'analari davom etayotgan, o'zbek tili “avom tili”, uni yuqori til maqomiga chiqarishga shubha bilan qarash avj olgan davrda bu xususda fikr yuritish qorong'i tunda igna qidirish bilan barobar edi. Ikkinchidan, bu davrda adabiyotda usmonlicha turk tiliga ergashish ham kuchli edi. Bu haqda Vadud Mahmud shunday yozadi: “O'zbekning chig'atay shairlarining sheva ayirmalqlariga kelsak, ikki sheva hukm surganini ko'ramiz. Biri sharq turklari yoki chig'atay shevasidirkim, bizda asasiy sheva shudir va Navayilar, Babirlar, Fazliylar shu sheva bilan yozg'andirlar. Bashqasi g'arb turklari yoki Turkiya shevasidirkim, bu mashhur lirik shair Fuzuliy arqali bizda tarqalg'andir. Ko'b shairlar buning arqasidan barg'anlar. Bu ikki shevaning birinchisi o'zimizniki bo'lg'ani e'tibari bilan, ikkinchisi suyilib o'qilg'ani bilan bizga yat emasdir” [14; b.115].

Bunday holatni nafaqat adabiyotda, balki matbuot, ilmiy adabiyotda ham kuzatish mumkin: “Alarni ushbu g'arazkarana ishlari millata manfaat yerina mazarrat, ittihad yerina iftiraq, basharat yerina ya's

vermaqdin maada aqlan bir tiyinlik o'lsun fayda yetkura almas. Binaan alayhi daimo andisha ila so'yलयur, atrafli mulahazalar ila ish ko'riyur, yana takrar aytaman, gazetalarda bo'sh so'zlar ko'riliyur" [15].

"...sayahat etdugum vaqtlarida Afg'anistan, Hindistan va Farangistan shaharlari sayahatida...bir lisan safar ahlina yuz altun barabarida ishladiki, biza mushahada bo'lib, lisanlar tahsiliga ko'shish edub va ham dahr ahlina bir nishan qaldirmak fikri-la bir necha muddati madid bu kitab tadvinina justiju edub, bo'yla bir kitab suratinda xalqg'a namudar etdim va ham alti lisandan murakkab o'ldig'i uchun, "Lug'ati sittati alsina" tasmiya edub, ikki jild ila tartib etdum" [16; b.12].

Uchinchidan, Fitrat ta'kidlaganidek, matbuot tilida tatarcha til elementlari ko'p aralashgan edi. Shuning uchun ham turli til elementlari aralashib ketgan o'zbek tilini adabiy til darajasiga ko'tarishga asosiy ziyoli qatlam ishonmas edi. Ularning fikrlarini Fitrat quyidagicha ifodalaydi:

"1) biz turkchani admi bir tilda yazarg'a tirishamiz, shuning uchun turkchadan admi so'zlarni chiqarmasg'a teyish;

2) turkchag'a kirib qalg'an arabcha, farsi(y)chaning turkchalari yo'qdur;

3) ilmiy istilahlarning turkchalari yo'qdur;

4) ilmiy istilahlarni turklashdirmak uchun tirishmak vaqtimizni bo'shg'a o'tkargan bo'lamiz;

5) chig'atay tilida bilim o'qumaqchi esak, ikki yuz yil kutib turayliq;

6) arabcha ilmiy-adabiy bir tildir: arabcha ilmiy istilahlarni o'zgartmak to'g'ri emas, biz bilim bitiklarimiz (ilmiy kitoblarimiz)dan ilmiy so'zlarni chiqarib, arabachilar so'zini kirguza almaymiz" [17; b.129].

Shuni qayd etish lozimki, adabiy til, istiloh masalasida jadidlar o'rtasida turli qarashlar mavjud edi. Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" adabiy tildagi barcha yot so'zlarni chiqarib tashlash, uning o'rniga o'z tilimizdan istilohlar yasash tashabbusi bilan chiqqan bo'lsalar, Ashurali Zohiriy, Munavvar qori, Behbudiy, Hoji Muin kabi ziyolilar bu fikrga qarshi chiqadilar. Mana shunday jarayonlarda, munozaralarda Miyon Buzruk ham faol qatnashadi, bu bo'yicha o'z fikrlarini bildiradi. Quyida shu xususda so'z yuritiladi.

U "Sharq haqiqati" gazetasida "Adabiy til va istiloh" nomli katta maqola e'lon qiladi [18]. Maqolada adabiy tilni tuzishdagi asoslar, qoida tuzishda tilda juda katta qismni tashkil etgan arab va fors so'zlarga munosabat, yangi kirib kelayotgan so'zlarni qanday olinishi masalalari tahlil qilingan.

Uning fikricha, yangi adabiy tilning bosh asosi adabiy til bilan xalq so'zlashuv tilini bir-biriga yaqinlashtirish kerak. Bu asosni qabul qilish bilan usulsiz va sistemasiz tusda amalga osha borgan ahvolni tasdiq va uning bir maqsad bo'lganini iqrar qilgan bo'lamiz deydi. Bunday taklifni Ashurali Zohiriy ham aytib o'tgan: "Bizdan madaniyrak xalqlarning til va adabiyati – xalq tili va adabiyati asag'a qurilg'an va meva bergan. Bir zamanda, yangi madaniyat qurmaqqa bashlag'an bizlar uchun adabiy til asasi mutlaqa janli til (xalq adabiyati) bo'lishi kerak" [19]. Adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirishda ikki nuqtaga alohida e'tiborga olish zarurligi aytiladi. Birinchidan, o'zbek tiliga kirib qolgan arabcha, forsha so'zlarni milliy qoidaga qanday moslashtirish, ikinchidan, yangi kirib kelayotgan so'zlarni qanday shaklda olish.

Miyon Buzruk adabiy tildan arab va fors so'zlarini chiqarish bo'yicha "Chig'atoy gurungi" ning fikrlariga qisman qo'shiladi, ular aytganidek, so'zlarni yoppasiga chiqarib tashlash yanglish fikr ekanligini aytadi. Uning fikricha, adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirmoq uchun, albatta, eski adabiy tilni soddalashtirish va omma – xalqning qulog'idan va zehnidan uzoq bo'lgan ko'p arabcha va forsha so'zlarni tildan chiqarish kerak bo'ladi. Tilni soddalashtirganimizda uning o'z xususiyatlari, tarixiy oqimi va so'zni olgan shaklini ko'zda tutish, albatta, lozim bo'ladi. Bu nuqtalardan qaraganda, o'zbek tilining arabcha va forsha so'zlardan tamom qutila olmasligi ko'riladi. Arabcha va forsha so'zlardan tozalash ma'lum bir darajada qilishdan boshqa chora qolmaydi, chunki arabcha va forshadan o'zbekning yolg'iz adabiy tili emas, balki ilmiy tili ham anchagina ta'sirlanib qolgan. Bu jihatdan "Gurung" tashkilotchilarining harakatlari foydasiz ekani, arab va fors so'zlari o'zbek tili ichki qatlamiga naqadar chuqur singib ketgani, ularni butunlay chiqarib tashlash bilan muammo hal bo'lmasligini o'zlari ham tushunib yetganini, shuning uchun bu fikrdan qaytganini, Miyon Buzruk kabi ziyolilar haq ekanini keyingi tajribalar ko'rsatdi.

O'zlashma so'zlar masalasini hatto davr mafkurasi bilan bog'lashga ham harakatlar bo'ldi: "Tuzuk, dunyada bashqa tillardan so'z almag'an bir til yo'q, har xalqning tilida ham bashqa xalqlardan o'tkan va o'zlashib ketgan so'zlar ko'p. Zatan satsial ekanamik va siyasiy munasabatlar arqasida bir xalq ikkinchi xalqdan so'z aladi va o'z tilini bayitadi. Faqat bu ahval har vaqt sinfiy mahiyatda bo'lg'ani uchun o'zbek fiadalizmining adabiy tili fars, arab fiadal saraylaridagi tillardan so'z aldi; arab, fors fiadal saraylarida hukum surg'an diniy, mistik hamda saray kayfu safalari lug'at va terminlar hisobidan o'zini bayitib keldi" [20; b.298].

Ma'lumki, o'zlashma so'zlarning kirib kelishi, uning tilga singishi, qo'llanilishida jonli xalq tili bilan adabiy til o'rtasida jiddiy farq bor. Adabiy tilga o'zlashgan so'zlar o'sha tilning qonuniyatlariga bo'ysunadi,

ayniqsa, arab va fors tiliga xos bo'lgan o'zlashmalar yozilishi va talaffuzi o'zgarmagan holda qo'llanilishda bo'lgan bo'lsa, so'zlashuv tilida hech qanday qonun-qoidalarsiz, xalq talaffuziga mos ravishda qo'llanilib ketavergan.

Olim ayni shu farqlarga ham alohida to'xtalib o'tadi: "Xalq tilining ta'sirlanishi bilan adabiy tilning ta'sirlanishi arasida asosli farq bar: adabiy til arabcha va farscha so'zlarni o'z talaffuzi, o'z ma'nasi va o'z qaidalari bilan ishlata bergan. Ularda hech bir turli o'zgarish yasalmag'an. So'ngra ko'b so'zlarni ehtiyaj uchun emas, balki arabcha va forschaning ta'siriga berilish bilan ularga muhabbat saqlamaq bilan alg'an. Ammaning tili bo'lsa, arabcha va farschadan alg'an so'zlarni asl shevaga singitib yubarg'an. Aling'an so'zlardan ko'blarining qarshiliqlari unutilib ketgan. *Hazir, xabar, tark, qaida, maslahat, para, shakar* kabi" [18].

Miyon Buzruk to'g'ri ta'kidlaganidek, adabiy tildan farqli ravishda omma tili ko'p so'zlarni o'z ma'nalaridan boshqa ma'nolarda ham ishlata beradi. Masalan, *avqot, kasal, maraz, jahl, pora* kabi so'zlar shunday so'zlardandir, chunki *avqot* arabchada *vaqtning* ko'plik shaklidir. *Kasal* arabchada *yalqovlik*, o'zbekchada *xastalik*dir. *Maraz* arabchada mutlaq *xastalik*, o'zbekchada tuzalishi qiyin bo'lgan bir narsadir. *Pora* forschada *bo'lak*dir, o'zbekchada *rishvat*. Shu bilan birga, xalq jonli tilida arabcha va forschaga xos bo'lgan harflar bilan yozilgan har bir so'zning talaffuzi buzib talaffuz qilinadi.

Yuqoridagi fikrlar asosida xalq tili arabcha va forschadan ta'sirlangan bo'lsa-da, o'z istiqbolini qo'ldan bermagan, boshqa tillardan olingan so'zlarni tamsil qilib, o'ziniki qilib olgan, zotan turkiy tillarning omma qismining tamsili hissasi quvvatli bo'lgan degan xulosaga keladi. Shuning uchun o'zbek tilidan arabcha va forsha so'zlarni chiqarib tashlashda xalq tomonidan o'zlashtirilib, faol qo'llanilayotgan so'zlarga tegmaslikni, ularni chiqarishda quyidagi asoslarni nazarda tutish lozimligini aytadi:

1. O'zbekchada muqobili bo'lgan hamda o'zbek xalq jonli tiliga singmagan arabcha-forscha so'zlar chiqarib tashlash. Bu asosga binoan *nusrat, fatx, nasiya, muboriz, mastur, fosh, xurram, paymon, pinhon* kabi so'zlar tamom chiqarilur.

2. O'zbekchada muqobili bo'lgan va bir daraja shevaga o'rnashgan so'zlarning ham o'zbekchalari saqlanib, arabcha va forschalari tark qilinur. Bunga ko'ra *amr, said, shabnam, shoda, sahro, g'alaba, harb* so'zlari ham iste'moldan chiqarilishi kerak, chunki bularning o'zbekchada topilgan muqobillari bor.

3. Arabcha-forscha so'zlarning o'zbekchadagi muqobillari o'zlari qadar ma'lum bo'lmasa-da, ularni shevada saqlamaq kerak. Shu munosabat bilan *pehshana, hayron, nadomat, parishon, shirin, xotir* kabi so'zlarni ishlatish kerak bo'ladi, chunki ularning muqobillari bo'lgan *manglay, o'kunmak, chuchuk, ko'ngil* (*xotir ma'nosida bo'lg'onda*) kabi so'zlarga ko'ra ularni ishlatmak shevaga qulaylik beradi. Asosan bunday nuqtalardan so'zlashda qay birining yengil bo'lishi ko'zda tutiladi.

4. O'zbekcha muqobili bo'lmagan yoki bo'lsa-da, unutilib ketgan arabcha va forsha so'zlarni, albatta, saqlash kerak. Bunga ko'ra *qoida, mol, halak, qasd, say, tark, insof, xabar, ma'no, hamisha, doim, g'am, hasrat, ishlat, nasihat, dunyo, hozir* kabi so'zlarni chiqarib tashlash to'g'ri bo'lmaydi.

5. Xalq tilining buzib o'z ma'nosidan boshqa ma'nolarda ishlatib yuborgan *avqot, pora, kasal* kabi so'zlarga tegmaslik kerak [18].

O'zbek tiliga kirib qolgan "sig'a"lar xususida. Ma'lumki, sig'a arab tilidan o'zlashgan so'z bo'lib, shakl, forma degan ma'noni anglatadi [6; b.126]. Jadidlar bu atamadan keng foydalanganlar. Miyon Buzruk ham o'zbek tiliga kirib qolgan arabcha ko'plik shaklidagi so'zlarni izohlashda mazkur atamadan foydalanadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, Miyon Buzruk chetdan so'z o'zlashtirishni ijobiy holat deb hisoblaydi, lekin xorijiy til qoidalarining milliy tilga o'zlashtirilishini qoralaydi. Masalan, arab tilidan o'zlashgan marosim, sharoit, xaloyiq, ajoyib kabi so'zlar sig'a – arabcha ko'plik shakl ma'nosida ham ishlatilgan. Uning fikricha, bunday sig'a ma'nosidagi so'zlarni rasmlar, shartlar, xalqlar shakllarida o'zbekcha yozish kerak. Shu bilan birga, arabchadagi ko'plik ma'nosini yo'qotib, birlik ism (ot) shaklida ishlatilib kelinayotgan so'zlarni ko'plik shaklida ifodalash uchun ularga –lar qo'shimchasini qo'shish lozimligini aytadi. Masalan, adabiyot, axloq, talaba kabi so'zlarni adabiyotlar, axloqlar, talabalar shaklida qo'llash kabi.

Olimning yuqoridagi fikrlariga qo'shilish mumkin, lekin maktub, kotib, rais, muharrir kabi so'zlarni arabcha ma'nosida qo'llab bo'lmaydi, ularni yozilgan, yozuvchi, boshlovchi, tahrir qiluvchi ma'nolarida ishlatish ham to'g'ri emas, ularni ism (ot so'z turkumi) qilib majlis kotibi, majlis raisi shaklida qo'llash lozim bo'ladi degan fikrlari munozarali. O'zbek tiliga ming yildan oshiq davr mobaynida o'zlashgan, ko'plari xalq tomonidan chet so'z ekanligi farqlanmaydigan holga kelgan so'zlarni bu ko'plik shaklda, uni bunday ifodalash kerak, buning asl ma'nosi bunday, shuning uchun bunday yozish kerak kabi talablarni qo'yish va bu talablarga amal qilish uchun asosiy omma arab tilini yaxshi bilishi kerak. Shuning uchun xorijiy so'zlarga bu kabi murakkab talablarni qo'yish shart emas. Bu so'zlarning hozirgi tilimizda ham

shundayligicha qo'llanilib kelinayotgani, ularning asl ma'nosini faqat mutaxassislargina bilishi fikrimizning dalilidir.

O'zbek tilidagi adatlar haqida. "Adat (odot)" asli arabcha so'z bo'lib, tegishlilik, tarkibiy qism, vosita kabi ma'nolarni anglatadi. Demak, usmonli turk tilshunoslari arab tili grammatikasidagi "odot" termini bilan yordamchi so'zlar, affikslar hamda ayrim modal so'zlarni ataganlar. O'zbek tilshunosi Fitrat o'zbek tili imlosiga bag'ishlangan "Bitim yo'llari" asarida kelishik qo'shimchalari, so'roq yuklamasi (-mi), shakl yasovchi qo'shimchalar (-dek, -day, -cha) haqida fikr yuritar ekan, ularni usmonli turk tilshunoslari kabi "odot" termini bilan ataydi. Demak, hozirga qadar qo'llanilib kelinayotgan "qo'shimcha" termini arabcha "odot" so'zining vosita, tarkibiy qism degan ma'nolari asosida belgilangan bo'lib, 30-yillardan hozirgi affiks ma'nosida qo'llanila boshlangan [8:31].

"Turkcha qoida"da ham "*Odot deb yolg'iz o'zidan bir ma'ni chiqmaydurg'an kalimalarni aytilur*", degan ta'rif beriladi va bu qoida "Bitim yo'llari"da aynan qabul qilingan. 20-yillardagi asarlarda bu termin belgilatgani bilan almashtirilgan [21; b.31].

Demak, adat qo'shimcha ma'nosida qo'llangan. Miyon Buzruk arab va fors tillaridan o'zlashgan adat (qo'shimcha)larning qo'llanilishiga ham salbiy munosabatda bo'ladi. O'zbek tilida fors tilidan o'zlashgan –bon, ham–, –dor, –mand, –gar, no–, be– adotlari, arabchadan –iy, –g'ayr adatlari haqida gapirib, –iydan boshqasini iste'moldan chiqarish kerakligini, chunki ularning o'zbekchada ishlatilib kelingan muqobillari borligini aytadi. Forschadagi ham adotiga o'zbekcha –dosh, –dor uchun –li, no–, be– qo'shimchasiga –siz muqobili bor deydi.

Arabcha "g'ayri" adati haqida gapirib, o'zbek tilida uning o'rnida qo'llanadigan yordamchi so'zlar borligini, masalan, "g'ayri ma'lum" o'rniga "ma'lum emas", "ma'lum bo'lmagan" tarzida ishlatishni tavsiya qiladi. –iy adati saqlab qolish kerakligini, shu bilan birga, uni har yerda ishlatish tilning ohangini buzishini, shuning uchun me'yorida ishlatish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, –xona –noma qo'shimchasini ham "bolaxona", "o'g'uznoma" kabi ism bo'lib kelgan holatda ishlatish mumkin, ammo ular vositasida yangi so'z yasalishi to'g'ri emas.

Tirkav haqida. Bu atama jadidlar tomonidan qo'shma so'zlar, so'z birikmasi ma'nosida qo'llanilgan [6; b.127]. Miyon Buzruk Davlatxoja, Abdulla, Abdulrahim kabi inson ism bo'lib ketganlaridan boshqa nusratbaxsh, dilshikasta, zulfi yor kabi so'zlarni umuman chiqarib tashlash yoki yorning zulfi, mahbubning ishq shaklida o'zbek tili qoidasi asosida qo'llash taklifini beradi.

Istiloh masalasi. Ma'lumki, "Istelo" arabcha so'z bo'lib, umum tomonidan kelishib qabul qilingan shartli so'z, maxsus ifoda degan ma'nolarni anglatadi. Terminlarni turkiylashtirishga kirishgan tatar tilshunoslari ana shu istelo anglatgan "maxsus atalgan so'z", "ataq so'z" ma'nosidagi atama terminini yasaganlar. Atama termini 1922-yildan o'zbek tilshunosligida qo'llanila boshlangan [21; b.36]. Olim o'zbek tiliga olinayotgan yangi so'zlar istilo uchun olinayotgani, ammo hozirda yangi tushunchalarni ifoda qilish uchun juda ko'plab yangi so'zlarga ehtiyoj borligi, bu ehtiyojni qondirish uchun har bir yozuvchi ma'lum sistemasiz, o'z-o'zicha so'zlar yasayotgani, bu holatni tartibga solish zarurligini aytadi. Tilga o'zlashgan hamma istilohlarni o'zbekchalashtirishga qarshi chiqadi va bu sohada "Chig'atay gurungi"ning qilib ko'rgan tajribasi, bu tajriba yetarli natija bermagani asos sifatida keltiriladi. Ikkinchidan, hamma istilohlarni arab va fors yoki Yevropa tillaridan olinishiga ham qarshi chiqadi.

So'z o'zlashtirishda quyidagi uch asosga e'tibor qaratish lozim deydi:

1. O'zbek tiliga arab va fors tilidan o'zlashib, tilga singib ketgan ilm, muallim, falsafa, maorif, tibbiyot, tabiat kabi so'zlarni o'z o'rnida saqlash. Ammo "Chig'atay gurungi"ning qilgani kabi unutilib ketgan eski so'zlarni tiklash, "atamachiliq, izm, sachim" kabi so'zlar yasamoq kutilgan natijani bermaydi.

2. Unutilgan so'zlarni qaytarish boshqa chora topilmagandagina mumkindir. Shaxslar tomonidan yangi so'zlar yasali, jamiyat tomonidan qabul qilinishining o'zi alohida bir masaladir, chunki jamiyat o'z ruhiga kelmagan so'zni chiqarib tashlay beradi.

3. Turkiy qardoshlardan so'z olish o'rniga omma tiliga murojat qilish kerak. Omma tilida adabiy tilga o'tmagan juda fasix va balix so'zlarni uchratish mumkin. Unday so'zlar yangi texnika uchun topilmag'anda ham ziroat, hayvonot, jug'rofiya va umuman tabiiy narsalarda ko'rinadi.

Bu asoslarning ba'zi o'rinlariga qo'shilgan holda, unutilgan so'zlarni qayta tiklash hamda qarash turkiy tillardan so'z olishga qarshi fikrlariga qo'shilib bo'lmaydi, chunki bu ikki asos milliy tilning rivoji, turkiy tillarning o'zaro yaqinlashuvi uchun juda muhim omil deb hisoblaymiz.

Olim xalq tomonidan poezdni "otash arava" yoki uni so'zda buzib "poyiz", avtomobilni "aptamabil", traktorni "o't amach" deb atalishini ma'qullaydi, ularni shunday tarzda adabiy tilga kiritish taklifini beradi. Ammo yuqorida bildirgan fikriga qarshi chiqib, istilohlarni Yevropa tillaridan, xususan, o'zbek tili bilan hayotda sherik bo'lgan ruschadan olish kerak. Ispolkom, xloppunkt kabi qisqartma so'zlarni, izm bilan

yasalgan kommunizm kabi soʻzlarni ham aynan olish kerak deydi. Albatta, bunday fikrlarni oʻsha davr mafkurasi bilan bogʻliq holda bildirilgani bilan izohlash mumkin.

Miyon Buzruk oʻzbek tili rivoji uchun bajarilishi muhim boʻlgan uchta vazifani aytadi. Birinchidan, ilm ahllari tomonidan tildagi barcha istilohlarning izohlari bilan jamlangan qomus tuzish, soʻngra qomusdagi soʻzlar muqobillarini xalq shevalaridan topish, ularni bir-biri bilan solishtirish. Ikkinchidan, ilmiy tadqiqotlar olib borishda oddiy muallimlarga murojaat qilmasdan, haqiqiy mutaxassislar, olimlar faoliyatiga tayanish, til qonuniyatlari shaharma shahar, qishloqma qishloq yurib tekshirilmogʻi kerak. Bu ikkisi zudlik bilan qilinadigan ishdur. Uchinchidan, oʻzbek tilining mufasssal qomusi va mufasssal sarfi ishlab chiqilmogʻi kerak. Ayniqsa, oʻzbek tili sarfini tuzish eng muhim vazifadir, chunki oʻzbek tili koʻp shevali, sarfiy jihatdan oʻzaro farqli tomonlari koʻp. Masalan, Toshkentda kelvatman, Fargʻonada kellipan, Namanganda kevuttiman, Buxoro, Samarqandda kelappan. Mana shunga oʻxshash ayirmalarini bilish va oʻzbek adabiy tiliga qanday shaklida olish uchun sarf ilmiga ahamiyat berish zarurdir deydi.

Xulosalar. Miyon Buzrukning ilmiy qarashlarida baʼzi jihatlari munozarali boʻlsa-da, uning adabiy til, uni soddalashtirish, xalq jonli tiliga yaqinlashtirish, chetga kirib kelgan soʻzlarga munosabati, sigʻa, adat, tirkavlar xususida fikrlari, istilohlarni oʻzlashtirish boʻyicha takliflari davr uchun dolzarb hisoblanadi.

Miyon Buzruk ilmiy merosini chuqur oʻrganish, uning faoliyatiga ilmiy baho berish, oʻzbek adabiy tilining rivoji, alifbo-imlo masalalri takomilida uning oʻrnini belgilash tilshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 440 б.
2. Қурбонова М. Фитратнинг тилишунослик мероси. Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 1993. – 120 б.
3. Сайидов Ё. Фитрат бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз. дисс... – Бухоро, 2001. – 204 б.
4. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 2000. – 120 б.
5. Неъматова Д. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Т.: ЎзФАТИ, 2004. -24 б.
6. Бобомуродова Ш. Ўзбек тилишунослиги ривожига Элбекнинг роли. Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 2002. – 132 б.
7. Тогаев Т. Ашурали Зоҳирий ва унинг тилишунослик мероси. Филол. фан. номз. дисс... автореферати. – Тошкент, 2005. – 120 б.
8. Бобониёзов А. А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти: Филол. фанлари ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995.
9. Чориева З. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари: : Филол. фан. ном. ... дис. автореф. -Т.: ЎзФАТИ, 2006. -23 б.
10. Джалолова Л. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. -Т.: ЎзФАТИ, 2007. -22 б.
11. Нормаматов С. Абдулла Авлоний шеърляти лексикасининг маъновий-услубий хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. -Т.: ЎзФАТИ, 2011. -25 б.
12. Турдиев Ш. Меросимизнинг бир саҳифаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1989, 3 март.
13. Абдулҳайров Б. Яна бир қатагон қурбони (Миён Бузрук ижодига чизгилар) // жаҳон адабиёти, 2005, №11.
14. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2007, Б.115.
15. Ҳожи Муин. Интиқодоти воҳияга бир назар// Туркистон вилоятининг газети, 1909 йил, 12 февраль.
16. Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2005. Б.12.
17. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар, IV жилд. –Т.: Маънавият, 2006. Б.134-135.
18. Миён Бузрук. Адабий тил ва истилоҳ // Шарқ ҳақиқати, 1929, №6
19. Ашурали Зоҳирий. Тил, атама, имло баҳслари // Қизил Ўзбекистон, 1929, 29, 31 март
20. Элбекнинг тилишуносликка оид асарлари (тўпловчи: Ш.Бобомуродова). – Тошкент, 2001.
21. Кадиров К. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиши тарихидан (20-йиллар ўзбек тилишунослиги материаллари асосида). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... – Тошкент, 2007.

NEMIS TILIDA GIDRONIMLARNING KELIB CHIQISH TARIXI

Bozorova Rufina Sharopovna,

Buxoro davlat universiteti

Nemis filologiyasi kafedrası o'qituvchisi

rshbozorova78@buxdu.uz

Annotatsiya: Maqolada Germaniyada mavjud suv havzalariga nom berish tamoyillari, suv nomlarining kelib chiqish tarixi, suv obyektlariga yaqin joyda joylashgan foydali qazilmalar yoki shu yerlarda istiqomat qiluvchi odamlarning uzoq muddatli faoliyati bilan bog'liq omillar haqida fikr yuritilgan. Bunday omillar ushbu suv obektlarining nomlanishiga bevosita ta'sir qilishi mumkinligi bo'yicha keng ma'lumotlar keltirilgan. Suv havzalari qadimgi nomlarining tub ildizi hamda ularning ma'nolari misollar yordamida qiyosiy jadvallarda o'z aksini topgan. Maqola mutaxassislar – tilshunoslar, tarixchilar, o'lkashunoslar, etnograflar, geograflar, geologlar, jumladan, gidronimlar sir-asrorlari bilan qiziquvchilarning keng ommasi uchun ham foydali. Mazkur ishda qadimgi Yevropa suv so'zlari, suvning xususiyatlariga ko'ra nomlar, keng tarqalgan Keltlar daryosi nomlarining kelib chiqish ildizlari o'zbekcha shakli bilan birgalikda jadvallarda o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: gidronim, gidronimiya, potamonim, mikrotoponim, makrotoponim, etimon, etimologiya, xronologiya, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, dominant birikma.

Аннотация: В данной статье обсуждаются принципы именования существующих водоёмов Германии, история происхождения названий вод, полезные ископаемые, расположенные вблизи водоёмов и факторы, связанные с многолетней деятельностью людей, проживающих в этих районах. Имеется обширная информация о том, что такие факторы могут напрямую влиять на наименование этих водоёмов. Корни древних названий водоёмов и их значения отражены в сравнительных таблицах с помощью примеров. Статья полезна специалистам - лингвистам, историкам, краеведам, этнографам, географам, геологам, в том числе широкой общественности, интересующейся загадками гидронимов. В данной работе в таблицах отражены древнеевропейские водные слова, названия по свойствам воды, корни происхождения кельтских речных названий вместе с узбекской формой.

Ключевые слова: гидроним, гидронимия, потамоним, микротопоним, макротопоним, этимон, этимология, хронология, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, доминирующее соединение.

Annotation: This article discusses the principles of naming existing reservoirs in Germany, the history of the origin of the names of waters, minerals located near reservoirs or factors related to the long-term activity of people living in these areas. There is a wealth of information on how such factors can directly influence the naming of these bodies of water. The roots of the ancient names of reservoirs and their meanings are reflected in comparative tables with the help of examples. The article is useful for specialists - linguists, historians, local historians, ethnographers, geographers, geologists, including the general public interested in the riddles of hydronyms. In this work, ancient European water words, names according to the properties of water, the roots of the origin of common Celtic river names, together with the Uzbek form, are reflected in the tables.

Key words: hydronym, hydronymy, potamonym, microtoponym, macrotoponym, etymon, etymology, chronology, internal motivation, external motivation, dominant compound.

Kirish. Daryo va ko'llarning nomlari fanda gidronimlar deyiladi. Ularni tadqiq qilishning shunisi qiziqki, insoniyat o'tmishi, sivilizatsiyasi va madaniy taraqqiyotining tarixi haqida bebaho ma'lumotlar mavjudligi, gidronimlarni o'rganish xalqlarning ajdodlar o'yi, etnogenezi va migratsiyalari haqidagi farazlarni tekshirishga yordam beradi. Gidronimlarni o'rganuvchi fan – gidronimiya yordamida qadimgi aloqa usullarini kuzatish, ma'lum bir hududdagi aholining etnik tarkibini aniqlash, hayvonlar va o'simliklarning avvalgi yashash joylarini qayta qurish, foydali qazilmalar konlarini topish va hokazolar mumkin. Germaniyadagi mavjud suv havzalariga nom berish tamoyillarini tushunishga imkon beruvchi tadqiqotimiz suv obektlariga yaqin joyda joylashgan foydali qazilmalar bilan yoki bu yerlarda yashovchi

odamlarning uzoq muddatli faoliyati bilan bog'liqligi, shuningdek, boshqa shunga o'xshash omillar ushbu suv obektlarining nomlanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Asosiy qism. Efez, Urff, Eyfa, Grenf va Ryunda (Shvalma irmoqlari) kabi noodatiy yangraydigan daryo nomlaridan Zilberzee va moviy Adria singari mashhur ko'llar nomlariga o'xshash atamalar ko'plab uchraydi. Suv nomlari yoki Gidronim deganda (grekcha *hydor*-“suv”degani) daryo, dengiz, ko'l, kanal, hovuz kabilarning nomlari kiradi. Daryo nomlari va Potamonimlar (grekcha *potamos* “daryo”) oqadigan (daryo, kanal, buloq, anhor v.b.) va oqmaydigan (dengiz, hovuz, botqoq, balchiq) ga bo'linadi. Gidronimlar esa, makrotoponimlar (okean, daryo, dengiz) va mikropotonimlar (anhor, ko'l, hovuz) ga bo'linadi. Ular odatda ma'lum bir joyning qadimiy nomini ifodalaydi. Yevropadagi nomlarning ajoyib o'xshashligi (masalan, Isar, Isere, Iser) qadimgi Yevropa gidronimiyasi (barcha suv havzalari nomlarining vaqtinchalik yoki fazoviy yig'indisi), ya'ni bitta til oldidan qabul qilingan suv havzasi nomlari nazariyasiga turtki berdi. Garchi bu nazariya bahs-munozaralardan xoli bo'lmasa-da, u hali ham qat'iy rad etilmagan. Biroq suv havzalari nomlari ko'pincha ming yillar davomida meros bo'lib kelgan eng qadimiy va eng doimiy suv havzalari nomlari deb hisoblanishi mumkin. Suv havzalari nomlarini o'rganish uzoq an'anaga ega va adabiyotlar ro'yxati mos ravishda kengdir. "Hydronimia Germaniae" turkumi nemis daryo tizimlarining nomlari bilan bog'liq. Suv tizimining gidronimlari, ularning joylashuvi va birinchi tarixiy hujjatlari qayd etilgan, ammo etimologiyasi haqida ma'lumot yo'q. 1985-yildan beri Yevropada nashr etilayotgan "Hydronimia Europea" turkumi suv nomlari tadqiqot sohasini kengaytirib, Yevropani ham qamrab oladi. Bundan tashqari, ma'lum bir mintaqaga masalan, Brandenburg federal o'lkasiga oid bo'lgan suv nomlari haqidagi kitoblar ham mavjud [1]. Hozirgacha suv nomlari bo'yicha ishonchli etimologik leksika yetishmayotgan edi, ammo hozirda u "Nemis suv nomlari kitobi (DGNB)" shaklida chop etilmoqda [2]. Qadimgi Yevropa daryolari nomlarining etimologiyasini Hind-Yevropa tadqiqotlari asosida har tomonlama qayta ko'rib chiqish zarur. Daryo nomlari eng qadimgi qatlamining tizimli, umumlashtirilgan ko'rinishi haligacha mavjud emas [3]. Suv nomlarining tez-tez munozarali etimologiyalari bilan birga, tadqiqot adabiyotlarida batafsil ko'rib chiqishga arziydigan ba'zi bir qiziqarli jihatlari, ya'ni daryo nomlarining rodi va ularning ko'p nomlilik xususiyatlari hozirgacha deyarli ko'rib chiqilmagan.

Daryo nomlari mintaqaning eng qadimgi toponimlari bo'lib, bu ularning yordami bilan tarixiy lingvistik munosabatlar va joylashish harakatlarini keng qamrovli qayta tiklash imkonini beradi. Daryo nomlarining xronologiyasi uchun quyidagi tartib amal qiladi:

a) qadimgi Yevropa: Nemis tilshunosi Hans Krahe faraziy Hind-Yevropa unitar tili va alohida tillarni ajratish o'rtasida suv havzalarining qadimgi Yevropacha nomlarining kelib chiqish tarixini belgilaydi. Qadimgi Yevropa bu yerda til belgisi emas, balki ismning lingvistik kelib chiqishi Hind-Yevropa deb tasniflangan ism sinfiga tegishli ekanligini anglatadi. Qadimgi Yevropa daryolari nomlari bir xil qatlam hosil qilmaydi, chunki ularning kelib chiqishi juda boshqacha bo'lishi mumkin. Ularni mutlaq aniqlashning imkoni yo'q, faqat xronologik jihatdan tadqiq etish mumkin. Suv nomlari bo'yicha qator tadqiqotlar olib borgan nemis olimi Shmid shuning uchun na fazoviy, na vaqtinchalik bir xil bo'lmagan qadimgi Yevropa nomlari tarmog'i haqida fikr yuritib, daryo nomini qadimgi Yevropaga oid nomlar deb tasniflash uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerakligini aytadi:

- Daryo nomi faqat bir tilda tushuntirilmasligi kerak.
- U hind-yevropa etimoni va hind-yevropa irsiy so'zining morfologik tuzilishiga ega bo'lishi kerak.
- Semantik jihatdan, oqmoq, oqim, daryo so'zlari maydonidan ma'noga ega bo'lgan kirish so'zlari mos ravishda suv xususiyatlariga yoki ularning hosilalariga ega bo'lishi kerak.
- Fazoviy jihatdan Qadimgi Yevropa nomlari Yevropa bilan chegaralangan (Skandinaviyadan janubiy Italiyagacha, Britaniya orollaridan Boltiqbo'yi davlatlarigacha, Don chegaralari va shimoliy Gretsiyagacha).
- Bu nom uchun Yevropa hududidagi ildiz va tizim jihatidan bog'liq bo'lgan kamida bitta daryo nomi mavjud bo'lishi kerak.

Qadimgi Yevropa daryosi nomini faqat tarixiy dalillar yordamida etimologik aniqlash mumkin. Misol uchun, Elz nomi (Odenwald janubidagi), tarixan villa Alantia, Elentz sifatida manbalarda ko'rsatilgan. Shunday qilib, Alantia nomini qabul qilish mumkin. Bu nemis yoki kelt emas, balki Hind-Yevropa ildizida talqin qilinishi mumkin. Bu bilan Aland (Elbe viloyati), Alanta (Litva) nomlarini solishtirish mumkin. Suv nomlarining etimologiyasini aniqlash faqat Hind-Yevropa tadqiqotlari orqali amalga oshiriladi [4]. Hans Krahe qadimgi Yevropa daryolari nomlarining kelib chiqishi birinchi tovush almashinuvidan oldin bo'lishi kerakligini isbotlaydi. Qadimgi Yevropa gidronimiyasi, ehtimol, miloddan avvalgi 2-ming yillikda Alp tog'larining shimolida to'liq rivojlangan. Ehtimol, u Janubiy Yevropaga miloddan avvalgi 2000 yil atrofida kiritilgan. Qadimgi Yevropa suv havzalari nomlarining yoshi taxminan 2000 dan 2500 yilgacha bo'lishi

mumkin. Ular yaratilgan paytdan beri hech qanday yozma dalillar saqlanib qolmagan. Fazoviy taqsimot nuqtayi nazardan bir qator uzluksizlik markazlarini aniqlash mumkin, ularda nomlarning uzatilishi bir nechta til o'zgarishlari (masalan, Reyn, Moselle viloyati, Boltiqbo'yi davlatlari) bo'yicha turar-joy uzluksizligi bilan kafolatlangan. Alp tog'larining shimolidagi qadimgi Yevropa daryolari nomlari tilning eng qadimgi tushunarli qatlamini tashkil qiladi. Pireney yarim orolida, janubiy Italiyada, Gretsiyada va Fransiyaning janubida Hind-Yevropagacha bo'lgan qadimgi nomlar qatlamlari mavjud (Egey-Pelasg, Iberian). Qadimgi Yevropa daryo nomlarining aksariyati suv so'zlari deb ataladigan so'zlardan, ya'ni (oqayotgan) suv belgilaridan kelib chiqishi mumkin. Eng keng tarqalgan shakllanish namunasi derivatsiyadir. Quyidagilar kesim yasalishi sifatida birlashtiriladi: ma'no anglatuvchi ildiz+hosila qo'shimchasi+fleksion qo'shimcha, masalan,: Ala-nt-ia (Elz) yoki qiyosiy: Ila+r + A (Aller, Iller); Al + s + ina (Else) va hokazo [5].

1-jadval. Qadimgi Yevropa suv so'zlari (H.Krahe bo'yicha alifbo tartibida)

Suv nomlarining Qadimgi Yevropacha ildizi	Ma'nosi	O'zbek tilidagi tarjimasi	Misollar
adu-/adro-	Wasserlauf	Suv oqimi	Attel, Edel, Oder
am-	Flussbett, Graben	Daryo o'zani, chuqurlik	Ohm, Ammer, Ems
ap-	Wasser, Fluss	Suv, daryo	Appelbach, Aisne, Efze
av-	Quelle, Flusslauf	Buloq, daryo oqimi	Ave, Auma
drouos	Flusslauf	Daryo oqimi	Drau, Drohm
el-, ol-	fließen, strömen	Oqmoq, tommaq	Ilm, Elz, Aller, Alster
mor-	Stehendes Wasser, Meer, Sumpf, sumpfiger Wasserlauf	Turib qolgan suv, dengiz, botqoq, botqoqli suv oqimi	Mohra, Mörn
ned-/nod-	Nass, Flut	Nam, toshqin	Neta, Nede
neid-/nid-	fließen	oqmoq	Neiße, Nied, Nethe, Nidda
pel-/pol-	gießen, fließen	Sug'ormoq, oqmoq	Pola
rei-/roi-/ri-/reg-	Fließen, feucht, Wasser	Oqmoq, nam, suv	Regen, Regnitz
sal-	Bach, fließendes Wasser, Strömung	Anhor, oqadigan suv, oqim	Saale, Salm, Selz
ser-/sor-	fließen, strömen	Oqmoq, tommaq	Saar, Sarthe, Serre
souos-	Feuchtes, Flüssigkeit	Nam, suyuqlik	Save, Seve, Savone
ueis-/uis-	fließen, zerfließen	Oqmoq, yoyilmoq	Wiese, Weser, Vezouze
uer-/uor-	Wasser, Regen, Fluss	Suv, yomg'ir, daryo	Würm, Varenne

Suv so'zlaridan tashqari suvning (ayniqsa, rangi) yoki o'zanining xususiyatlariga ko'ra ham ko'plab nomlar mavjud. Quyidagi jadvalda suvning xususiyatiga qarab nomlanishi keltirilgan.

2-jadval. Suvning xususiyatlariga ko'ra nomlar

Suv nomlarining Qadimgi Yevropacha ildizi	Ma'nosi	O'zbek tilidagi tarjimasi	Misollar
ag-	treiben, in Bewegung setzen	Haydamoq (suvni), harakatga keltirmoq	Aire, Eger
albh-	weiß, hell, klar später "Fluss"	Oq, yorug', tiniq daryo	Elbe, Aube, Albe
arg-	klar, glänzend	Tiniq, yaltiroq	Arge, Argen
bhel-	glänzend, weiß	Yaltiroq, oq	Balsenz
dreu-/dru-	laufen, eilen	Yugurmoq,	Drome, Traun

		shoshmoq	
eis-/ois-/is-	(sich)heftig, schnell bewegen	Kuchli, tez oquvchi	Isen, Eisbach, Isar, Isere
kar-	hart, steinig	Qattiq, toshli	Charente, Cher
ner-/nor-	tauchen, Höhle, Grube	Sho'ng'imoq, g'or, o'ra	Nera, Niers
oudh-	reich, reichlich	Boy	Auda
ter-/tor-	schnell, stark	Tez, kuchli	Taro

b) keltcha: Morfologik jihatdan kelt daryosi nomlari qadimgi Yevropa nomlari bilan o'xshashliklarga ega (masalan, qo'shimchalar bilan hosil qilish). G'arbiy va Janubiy Germaniya, Fransiya, Shimoliy Italiya, Shveytsariya va Britaniya orollarida tarqalishi tufayli ularni asosan kelt deb tasniflash mumkin. Agar german yoki nemis etimologiyasi chiqarib tashlansa va keltga mos keladigan apellyatsiya mavjud bo'lsa, ismni ushbu qatlamga kiritish mumkin. Yo'qolgan materik (masalan, Gall) faqat bo'laklarga bo'linganligi sababli, ko'pincha orol kelt tillarida (masalan, gal, simrik, bretin) ekvivalentlaridan foydalanishga to'g'ri keladi.

3-jadval. Keng tarqalgan Keltlar daryosi nomlarining kelib chiqish ildizlari

Ildiz	Ma'nosi	O'zbek tarjimai	Misollar
ambe-	Bach	Anhor	Amper, Emmer
an (am)	Sumpf	Botqoq	Ahrbach, Enz
briga-	Högel, Höhe	Qoya, balandlik	Brent, Bregenzer Ach
glan	Hell, rein, lauter	Yorug', tiniq, baland	Glan, Glane
dubro	Wasser	Suv	Tauber
cete	Wiese, Weg	O'tloq, yo'l	Kinzig
kambo	krumm	Qiyshiq	Kamp, Chamb
labaros	rauschend	Shovqinli	Laber, Laaber
Trago-Superlativ-(i)sama	Sehr schnell laufend	Juda tez yuguradigan	Traisen, Dreisam

Ayrim hollarda daryo nomini ma'lum nom qatlamlariga belgilash munozarali bo'lib qolmoqda. Masalan, Reyn (miloddan avvalgi 52 yil atrofida *Rhenum*) kelt daryosi nomlari orasida (Seltcha *renos*, *rian* "dengiz") yoki eski Yevropa nomlari orasida (Hind-Yevropa *reynos*, *-rei*, *-roi*, "oqmoq").

c) germancha: Nemis olimi Bandlning fikriga ko'ra, qadimgi Yevropa so'z yasaliishi german davrida ham samarali bo'lgan, lekin asta-sekin birikmalarning ko'payishi bilan, ya'ni germancha *ahwo* so'zi "Wasser (suv)" bilan almashtirilgan. Qadimgi oliy nemis tili *aha*, germancha *ahvo* mintaqaviy ravishda *-ach* (Germaniyaning janubi va janubi-g'arbiy qismida: Brigach, Wutach), *ohe* (Yuqori Pfalzda: Frankenohe, Fichtenohe), *-ig* (Germaniya janubida: Hässig, Rinnig), *-a* yoki *-e* kabi uchraydi (asosan shimoliy va markaziy Germaniyada: Salza va Verra). Ba'zida *aha* ham *Elz* > *Elzaxdagi* kabi yo'qolib ketgan yoki ikkinchi *-bach* nomi sifatida qayta talqin qilingan (*Salz-aha* > *Salzbach*, *Elm-aha* > *Elmbach*).

Aha ismlari butun mamlakat bo'ylab keng tarqalgan. Boshqa nemis tillarida ekvivalentlar mavjud inglizcha *-ey*, shved./ dan. - *a*, norv. - *aa*. Ular uzoq vaqt davomida, ayniqsa, Germaniyaning janubida samarali bo'lib qolishdi. Bundan tashqari, daryo nomlari ham *-apa* bilan qayta shakllangan, shu bilan *-apa* va *-aha* nomlari ularning tarqalishida asosan bir-birini istisno qiladi. Kvalifikatsiyalar, birinchi navbatda, suvning xossalari, suv havzasining tabiiy muhiti, hayvon va o'simlik nomlari va boshqalarni anglatadi. Bundan tashqari *-aha* kattaroq, endi tushunilmaydigan daryo nomlari uchun ikkinchi darajali sifatida paydo bo'lishi mumkin: *Brigana* > *Brigach*. Dominant birikmalardan tashqari, *Ahe*, *Ach*, *Aa Speyer (bach)* (Spira noaniq etimologiyasi), *Dyussel (Tussale-shoshqaloq suv)* kabi bir qatlamli german daryo nomlari ham mavjud.

d) slavyancha: Xalqlarning ko'chishi jarayonida slavyan qabilalari VI asrdan boshlab Elba va Saaldan sharqda Bavariyaning shimoli-sharqida, Quyi Avstriyada, Karintiya va Shtiriyada joylashdilar. Shuning uchun bu hududlarda suv nomlarining slavyan qatlamini kiritish kerak. Slavyancha *Rietsce-recka* "Daryocha", shuningdek *Rauda-ruda* "Qizil" kabi oddiy daryo nomlari ham ba'zan uchraydi. Slavyan asoslari va tipik chiqishlari bo'lgan hosilalar ko'proq tarqalgan *-ica* (*Kremnitz* < *Kremen-ica* "Kieselbach",

Löwitz < *Lew-ica* “linker Bax”), *nica* (*Oelsnitz* < *Oles-nica* “Erlenbach”, bugungi aholi punktlari nomlari), *Leuschnitz* < *Luznica* “Sumpfbach” -*ovica* (*Teyßwitz* < *Tis-ovica* “Eibenbach”) –*ina* (*Kossein* < *Kos-ina* “Amselbach”) [6]. Biroq -*itz* qo‘shimchasi bilan tugaydigan, slavyan kelib chiqishi bo‘lgan nomlar ham bor, ayniqsa, frantsuz tilida. *Pegnitz* < *Pagniza* Hind-Yevropacha -*bhog* “oqadigan suv”, *Rednitz* < *Radantia* Hind-Yevropacha *redh/rodh* “oqmoq, daryo oqimi”; *Wörrnitz* < *Warinza* (9-asr) < *Varnatiya* Hind-Yevropacha, *uer-* “suv, yomg‘ir, suyuqlik”. -*itz* qo‘shimchasi zaiflashgan Hind-Yevropacha -*entia* dan kelib chiqadi.

f) nemischa: Qadimgi davrlarda qo‘shma so‘zlarning ko‘payishi odatiy xususiyat bo‘lib, barcha nemis daryolari nomlarining taxminan 65-80 foizida eng keng tarqalgan o‘zak so‘z -*bach* va -*beke* ustunlik qilgan. Umumiy o‘zgartiruvchilar sifat (*Schwarz-bach*), ot (*Eber-bach*) va ravish (*Ober-bach*) bo‘ladi. Asosan asoslantirilgan sifatlar sodda so‘zlar sifatida qatnashadi: *Glatt* eski yuqori nemis tilida *glat* “porlash”, *Krum* eski yuqori nemischa *krump* *Lude* eski saksoniyada *hlud* “baland, ravshan ovozi”, *Lauter* eski yuqori nemischa / eski saksoniyada *hlut(t)ar* “toza, aniq”. Ism olingan Daryo nomlari *Rieth* < eski yuqori nemis *hriot* “Ried”, *Lache* < eski yuqori nemis *lacha* “ko‘lmak”, *Sulz* eski yuqori nemis *sulza* “tuz suv”, *Spring* eski yuqori nemis, *sprinc* “bahor”, Vande eski yuqori nemis Vanda “aylanma, girdob” kabilarni uchratish mumkin. Ayniqsa, ot so‘z birikmalari eng yosh daryo nomi qatlamida ahamiyat kasb etadi. Ular odatda sifat+ildiz so‘zdan iborat (*Frank Saale*, *Bensheimer Bax*, *Weißer Main*). *Tiefenbach*, *Shvartsenbach*, *Lautenbach*da unverbatsiya (birgalikda harakat qilish) mavjud bo‘lib, ular dativ yoki akkusativda old qo‘shimchalardan kelib chiqqan. Hozirgi zamon qo‘shimchalari (*Klingen(d)bach*, *das vallende Wasser*>*Fallendwasser*) va genitiv kelishigidagi shaxs ismlari (*Sigemars Bach* *Simmerbach*) bilan chalkashlik ham sodir bo‘ladi. Bundan tashqari, ko‘p bo‘g‘inli aholi punktlari nomlarining qisqarishi natijasida paydo bo‘lgan qavs shakllari (*Sindelbach*<*Sindelfinger Bax*, *Konsbax*<*Konsheymmer Bax*) va regressiyalar (*Aid*< *Aidlingen*, *Ette*<*Ettenhausen*, *Ditz*<*Ditzenbach*) ham rol o‘ynaydi. Ko‘pincha -*bach* ikkinchi darajali eski nomlarga qo‘shiladi yoki -*apa* va -*aha* (*Kraich*>*Kraichbach*, *Albaha*>*Aalbach*) kabi asosiy so‘zlarni almashtiradi.

4-jadval. Nemis daryolari nomlarining umumiy ildiz so‘zlari

Asosiy so‘z	Ma‘nosi	O‘zbek tilidagi tarjimasi	Misollar
-bach/nd. -beke	Kleiner Fluss	Kichik daryo	Gonsbach, Ellerbek
-graben	Rinne, Wassergraben	Tarnov, zovur	Landgraben
-brunnen/-born	Quelle	Buloq	Mühlbrunnen
nd. –flöte, -flüte	Abflussgraben	Oqava tarnov	Grenzflüte
-floß	Kleiner Bach, Rinne	Kichik anhor, tarnov	Klingelfloß
nd. –föhre, -föhrde	Wasserlauf	Suv oqimi	Kuhföhre
obd. -gießen	Tiefer, langsam fließender Flussarm	Chuqur, sekin oquvchi irmoq	Taubergießen
-grund	Abgrund, Tal, Schlucht	O‘pqn, vodi, dara	Mühlgrund
-kanal	Kanal	Kanal	Bechteimer Kanal
-klinge	Waldbach	Jilg‘a	Kreuzklinge
nd. –riede, -riehe	Bach, Graben	Anhor, o‘ra	Feldriehe
obd. –runz	Graben, Bachbett	O‘ra, anhor chekkasi	Saurunz
-wasser/nd. -water	Wasser	Suv	Schwarzwasser

Eng qadimgi daryo nomlari odatda suv so‘ziga asoslangan, suv va daryo tubining xususiyatlariga ishora qiluvchi apellativ (ichki motivatsiya), yosh qatlamda atrof-muhit va inson ta‘siriga qarab belgilar ustunlik qiladi (tashqi motivatsiya).

Ichki motivatsiya (asosiy nomlash motivlari):

- Suvning xususiyatlari: rangiga qarab (*Schwarzach*-qora suv, *Rötenbach*-qizil ariq), shovqiniga qarab (*Klingenbach*-sharqiroq anhor), hidi, ta‘miga qarab (*Sauerbach*-sho‘rsuv), haroratiga qarab (*Kaltbach*-sovuq ko‘l), suvning tozaligiga qarab (*Lauter*-tiniq).

- Harakat: tezlik (yovvoyi) yoki sustlik (yengil)
- Suv ta'minoti (Hungerborn-och , Dürrbach-quruq ariq)
- Qirg'oqning xususiyatlari (Stein -tosh, Moos -mox, Tiefenbach-chuqur ko'l).

Tashqi motivatsiya (shuningdek, ikkinchi darajali nomlash motivlari):

- Daryo oqimining tashqi shakli (Krumbach, Gabelbach)
- Atrof-muhit: fauna (Biberbach), flora (Eschbach), joy (Talbach-vodiy irmog'i)
- Nisbiy joylashuvi (Zwerchbach, Querbach, Ostrach-ko'ndalang)
- Inson foydalanishi (Mühlbach-suv tegirmoni)
- Egasi yoki foydalanuvchi (Nonnenbach-Nonn arig'i, Geroldbach-Gerold arig'i)
- Tarixiy faktlar (Zehntgraben, Galgengraben-bebosh dara)
- Turar joy yoki bino (Dorfbach-qishloq arig'i, Kirchbach-cherkov arig'i).

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, daryo nomlarining nisbiy o'zgarasligi va yuqori doimiylikka qaramay, ularda ma'lum bir o'zgaruvchanlik uchray turadi. Katta daryolarning nomlari asosan butun mamlakat bo'ylab mashhur. Ular har doim muhim transport va savdo yo'llari bo'lib xizmat qilganligi sababli, bir xil nom ko'pincha ularning butun yo'nalishi bo'ylab tarqaldi. A.Groyle (Albrecht Groyle (1942-yil 13-aprelda Bühl shahrida tug'ilgan) — nemis tilshunosi, onomastika va o'rta asr tadqiqotchisi, Regensburg universitetining nemis tilshunosligi bo'yicha faxriy professori) ning fikricha, suv oqimida turli xil bo'lim nomlari yoki umumiy etimonga tegishli bo'lmagan muqobil nomlar mavjud bo'lsa, ko'p tillilik haqida gap boradi. Faqat daryoning turar-joy hududida yagona tilning tarqalishi va rasmiy qoidalar orqali daryoning butun yo'nalishi uchun bitta nom ustun bo'lishi mumkin, ayniqsa, yozma nutqda, og'zaki aloqada esa bo'lim nomlari mavjud bo'lib qoladi. Hatto bugungi kunda ham umumiy nomning tarqalishi to'liq emas, ayniqsa, kichikroq oqimlarda, shuning uchun ismlarning eski shakllari yoki bo'lim nomlari ko'pincha mavjud bo'lib qoladi, ular yangi nomlar bilan raqobatlashadi.

ADABIYOTLAR:

- 1.R. Fischer. *Die Gewässernamen Brandenburgs*. Weimar-1996.
- 2.A.Greule. *Arbeits- und Darstellungstechniken des deutschen Gewässernamenbuchs*. Ziegler-Windberger-Heidenkummer 2011. S.117-126.
- 3.H.Bichlmeier. *Analyse und Bewertung der sprachwissenschaftlichen Standarts aktueller Forschungen traditioneller Art zur alteuropäischen Hydronymie aus der Perspektive der heutigen Indogermanistik*. S.397-437.
- 4.H.Bichlmeier. *Einige grundsätzliche Überlegungen zum Verhältnis von Indogermanistik und voreinzelsprachlicher resp. alteuropäischer Namenkunde*. In. NI 65/96, S.173-178.
- 5.H.Krahe. *Unsere ältesten Flussnamen*. Wiesbaden.S.39-97.
- 6.A.Greule. *Etymologische Studien zu geographischen Namen in Europa*. Regensburg. 2007. S.33.
7. H.Krahe. *Unsere ältesten Flussnamen*. Wiesbaden.S.18.
8. Бозорова Р. Ш. “Сув” сўзи билан боғлиқ фразеологик бирликларнинг немис, ўзбек ва рус тилларидаги таҳлили //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2. – №. 1. – C. 277-282.
9. Бозорова Р. Ш. Сув билан боғлиқ жой номларининг лисоний қатламлари таҳлили //Results of National Scientific Research International Journal. – 2022. – T. 1. – №. 3. – C. 112-118.
10. Bozorova R. S. *Interpretation of poetonyms in the novel by Johann Wolfgang Goethe “The sufferings of young Werther”* //scientific bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 12. – C. 182-185.
11. Bozorova R. *Гидропоэтонимларнинг немис, ўзбек ва рус тилларидаги фразеологик бирликларда акс этиши* //центр научных публикаций (buxdu. Uz). – 2022. – т. 26. – №. 26.
12. Abdikarimovich B. O. *The views of Jalaliddin Rumi* //Middle European Scientific Bulletin. 2021. – T. 12. – C. 319-322.
13. Babayev O. *The first encounter between jaloliddin rumi and shams tabrizi* //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – T. 27. – №. 27.
14. Sharopovna B. R. *Nomlarni tadqiq qilishda turli yondashuvlar* //Miasto Przyszłości. – 2022. – T. 30. – C. 337-339.
15. Hayotova D. *Tushuncha va so'z munosabati* //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – T. 29. – №. 29.

16. Zoyirovna H. D. *Studies on the Concept of "Motherland" ("Heimat") in Cognitive Linguistics* //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2022. – T. 3. – №. 11. – С. 155-158.

17.Nazarova, N. (2022). Лексико-семантические особенности антропонимов. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 25(25). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8279

18.Nazarova, N. (2022). Лингвистическое исследование антропонимов в лексической системе. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 13(13). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6674

IKKILAMCHI PREDIKAT BILAN IFODALANADIGAN REZULTATIV TUZILMALAR TURLARI XUSUSIDA

Davlatova Muhayyo Hasanovna,

*Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Buxoro davlat tibbiyot instituti Ingliz tili kafedrasida mudiri*

hasanovnamuxa@gmail.com

Annotatsiya. Maqola ikkilamchi predikatlar bilan ifodalanadigan rezultativ tuzilmalar tadqiqiga bag'ishlangan. Asosiy predikatda ifodalanadigan voqea-hodisalarni ikkilamchi predikatda ajratgan holda ma'no jihatdan tahlil qilinishi, ikkilamchi predikatlar rezultativ va depiktiv ma'nolar anglatishi tadqiq etiladi. Rezultativlik, o'z navbatida, fe'lining statik xususiyati bilan ham aloqador bo'lib, bunda statik predikat rezultativ tuzilmani hosil qiladi. Gapning kesimida ifodalanadigan depiktiv ma'no, odatda, holatni, holat o'zgarishini, harakatni anglatuvchi fe'lining ma'lum semantik guruhlarida hosil bo'ladi. Shuningdek, depiktiv ifoda ot kesim bilan ifodalanadigan shaxsning jismoniy va psixologik holatini tasvirlashda ham o'z aksini topishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: ikkilamchi predikat, rezultativ, statik, depiktiv ma'no, semantik guruh, psixologik holat.

Annotatsiya. Статья посвящена изучению результативной структуры, представленной вторичными предикатами. Изучено, что события, выраженные в главном сказуемом, анализируются с точки зрения смысла путём выделения их во второстепенном сказуемом, а второстепенные предикаты означают результат и описательные значения. Результативность, в свою очередь, также связана со статичным характером глагола, где статическое сказуемое образует результативную структуру. Описательное значение, выраженное в составе предложения, обычно образуется в определённых смысловых группах глагола, обозначающего состояние, изменение состояния, действие. Также отмечается, что описательное выражение отражается в описании физического и психологического состояния человека, выраженного причастием существительного.

Ключевые слова: вторичное сказуемое, результативное, статическое, описательное значение, семантическая группа, психологическое состояние.

Annotation. The article is devoted to the study of the result structure represented by secondary predicates. It is researched that the events expressed in the main predicate are analyzed from the point of view of meaning by highlighting them in the secondary predicate, and the secondary predicates mean the result and descriptive meanings. Effectiveness, in turn, is also associated with the static nature of the verb, where the static predicate forms an effective structure. The descriptive meaning expressed as part of a sentence is usually formed in certain semantic groups of a verb denoting a state, a change in state, an action. It is also noted that the descriptive expression is reflected in the description of the physical and psychological state of a person, expressed by the participle of a noun.

Key words: secondary predicate, resulting, static, descriptive meaning, semantic group, psychological state.

Kirish. Amerikalik tilshunos olimi S.Rotshteyn asosiy predikat va ikkilamchi predikatni ma'no jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lgan hodisalar sifatida qaraydi. Muallif ikkilamchi predikat va asosiy predikat ifodalaydigan voqea-hodisa vaqti bir-biriga teng kelishi sabab bo'lishi mumkin, degan javobni beradi. Uning fikricha, ikkala predikat ma'no jihatdan bir-birini to'ldiradi (S.Rothstein; 2004, 68-69). G'.Mirsanov esa ikkilamchi predikatlar asosiy predikat anglatadigan aspektual semantikani aniq ifodalovchi ko'rsatgich vazifasini bajarishini ta'kidlaydi (G'.Mirsanov; 2018, 55). Shuningdek, muallif rezultativlikni tugallanganlik freymiga tegishli bo'lgan slot (tugun) sifatida baholaydi (G'.Mirsanov; 2019, 108-109), vaholanki, rezultativlik va tugallanganlik alohida hodisalar sanaladi. Chunki rezultativlik o'ziga xos tuzilmalarni tashkil qiladi. Shuning uchun ham rezultativlikni alohida hodisa sifatida qiyosiy o'rganish o'ziga xos samara berishi mumkin. Ammo muallifning rezultativlikni aspektual semantika turiga kiritishini ma'qullaymiz. Rezultativlikni alohida konstruksiya sifatida tahlil qilishimizga yana bir sabab ingliz tilida majhul nisbat to be ko'makchi fe'li va participle II shakli bilan yasalishi bilan bog'liq. Ammo he is gone tarzidagi rezultativ ifoda ham alohida tuzilma sifatida tan olinadi. Bundan tashqari mazkur birikmalar perfekt shakli bilan qarama-qarshi qo'yilishi ham odat tusiga kirgan. Masalan: *He has fallen* grammatik perfekt shakli ma'no

jihatdan harakatning hozirgi voqelik paytigacha sodir etilganligini anglatga, *He is fallen* rezultativ ma'noni ifodalaydi, berilayotgan ma'lumot natijani bildiradi. Bu kabi hodisalar ingliz tilidagi to fall, to set, to go, to do kabi qator bog'lovchi fe'llarga xos xususiyat sanaladi.

The sun is set/has set "Quyosh botdi" /He is gone to the market "U bozorga ketdi".

G'.Mirsanovning ta'kidlashicha, chegaralangan o'timli fe'llar obyekt holatini o'zgartirish ma'nosida rezultativ ma'noni anglatadi: But all that had ended when they moved the first shovel (Stone, 275) (G'.Mirsanov; 2019, 106). Fikrimizcha, mazkur holda fe'ning o'timli shaklidan tashqari to'ldiruvchi vazifasida kelgan birlikning son ko'rsatgichi, miqdoriy ko'rsatgichlariga ham bog'liq. Xususan, ushbu birikmani ko'plik shaklga transformatsiya qiladigan bo'lsak (moved several shovels) rezultativlik semasi o'z-o'zidan yo'qoladi.

Ma'lumki, fe'l leksemasi ifodalaydigan rezultativ ma'no aspekt shaklining semantikasi va fe'ning aksional (chegaralangan) turiga bog'liq tarzda quriladi (C.Smith; 1991, 1997). Mazkur qurilma har qanday voqea-hodisaning tilda ifodalanishida qatnashadigan ishtirokchilar hamda predikatda aksional tasnif tarzida aks etadigan ontologik xususiyat bilan bog'liq. Ma'lum tarzda ifodalanadigan voqea-hodisalar grammatikada o'ziga hos qurilmalar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ingliz tili grammatikasida shu kabi tuzilmalar ikki turda o'z ifodasini topadi: rezultativ va kauzativ tuzilmalar (A.Goldberg; 1995, 2005; W.Croft, 2001). Ushbu tuzilmalar o'ziga xos ma'no ifodalashi bilan ajralib turadi. Masalan: *She sneezed the napkin off the table*.

Asosiy qism. Ingliz tili grammatikasida ma'lum fe'llar guruhi doirasida yasaladigan shu kabi tuzilmalarning ikki xil ma'no (kauzativ va rezultativ) anglatish imkoniyatlari ko'plab tortishuvlarga sabab bo'lib kelmoqda. Fe'l semantikasi va kognitiv semantika bilan shug'ullanadigan ko'plab tilshunolar uni kauzativ tuzilma sifatida talqin etishadi (F.Palmer, 1988; J.Carrier, J.Randall; 1992, 173–234). Fe'ning aspektual semantikasi bilan shug'ullanadiganlar esa uni rezultativ semantika anglatuvchi alohida hodisa sifatida baholashadi (D.Dowty, 1972, Z.Vendler, 1967; C.Tenny, 1994; M.Krifka, 1998). Mazkur tuzilmalarni hosil qiladigan fe'llarni G.Gatenneli perifrastik kauzativ fe'llar deb nomlaydi (G.Gilquin; 2010, 37). Muallifning ta'kidlashicha, har bir perifrastik kauzativ fe'l bir turdagi ma'noni bir necha tuzilmalarda ifodalash imkoniga ega. Masalan, *get* fe'li bilan [X *get* Y Vto-inf], [X *get* Y Vpp], [X *get* Y Vprp] kabi qolipidagi tuzilmalar hosil bo'ladi. Konstruktiv grammatika sohosi vakillarining ta'kidlashicha, tuzilmalar bir-biridan shaklan farqlansa, ular alohida tuzilmalar sifatida baholanishi kerak. Chunki ular semantik yoki pragmatik nuqtayi nazardan turli ma'noni anglatishi mumkin va shuning uchun ham alohida tahlil qilinishga moyildir (A.Goldberg, 1995). Quyidagi misollarga e'tibor qaratamiz: *The door banged behind her and John Ryan saw, through the bedroom window, his wife run across the small foot bridge opposite the pub* (Maeve Binchy, 4). Keltirilgan misolda X adj.reflexiveVprp qolipi rezultativ tuzilmani hosil qilgan va ushuning ifodasi keyingi voqea-hodisalar uchun referensiya vazifasini bajargan.

Ma'lum turdagi birikmalarda kauzatsiya subyekti va kauzatsiyaga uchraydigan obyektning umumiy semantikasi fe'l kesimda aks etadi. Mazkur hol ingliz tiliga xos xususiyat sanaladi. Masalan: *And every evening while she was getting supper she made him take me out on the end of a string for a walk*.

O'zbek tilida esa biroz boshqacha vaziyatni kuzatishimiz mumkin. Kauzativ ifoda fe'lga morfologik qo'shimcha qo'shish orqali yuzaga keladi hamda subyekt harakatni amalga oshiruvchi vazifani bajaradi. Masalan: *Cho'l shamoli esib qamishzorlarda uvladi, qiz sochlarini to'zg'itdi, qoshlarini berkitib tashladi* (Said Ahmad, 362). Ushbu misolda V cause -it -Y konstruksiyasida kauzativlik -it suffiksi bilan ifodalangan. Kauzatsiya ta'sirida obyektning (sochlar, qoshlar) holati o'zgargan, rezultativ ma'no ifodalangan.

Ingliz tilida ikki predikatdan tashkil topgan va ma'no jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tuzilmalar mavjud. Mazkur tuzilmalar rezultativ, kauzativ, depiktiv kabi turlarga bo'linadi. Xususan, birlamchi predikat subyekt harakatini ifodalasa, ikkilamchi predikat predikativ harakat natijasini, subyekt holatini, subyekt harakati tasvirini ifodalaydi. Rezultativlik va kauzativlik ma'lum ma'noda biri-birini to'ldiradi. Ba'zi hollarda bir tuzilma doirasida rezultativ va kauzativ ma'nolar birgalikda ifodalanishi mumkin. Rezultativlik ikkilamchi predikat vazifasida sifatdosh, infinitiv kabi fe'ning shaxssiz shakllari qo'llanilishida kuzatiladi. Depiktiv harakat va holatning qay tarzda amalga oshirilganligini ravish yoki sifat bilan ifodalangan tuzilmalarda kuzatish mumkin. Mazkur belgilar sirtidan o'xshash tuzilmalarda rezultativlikni depiktivdan farqlash imkonini beradi.

1) rezultativlik depiktivdan vaziyat bilan bog'liq harakat turida farqlanadi: *He left the party angrily // He was upset of the party*. Birinchi misolda shaxsning kechani qay tarzda tark etgani tasvirlangan. Misoldagi *the party angrily* konstruksiyasidagi depiktivlik *angrily* ravishi bilan ifodalangan. Keyingi misolda shaxsning kechadagi vaziyat ta'sirida yuzaga kelgan holati rezultativlikni hosil qilgan;

2) rezultativlik va depiktivlik ikkilamchi predikatda ishtirok etayotgan shaxssiz fe'ning leksik-semantik ma'nosiga bog'liq tarzda yuzaga keladi. *The cold made his nose run // The smell of the roast beef made Willy realize that he was hungry*. Birinchi misolda kauzativlik va rezultativlik bir tuzilma tarkibida ifodalangan. Kauzativlik asosiy predikatdagi kauzativ fe'lga xos bo'lsa, rezultativlik *his nose run* qurilmasining infinitiv bilan ifodalangan ikkilamchi predikatida o'z ifodasini topgan. Ikkinchi gapda esa kauzativlik va depiktivlik bir konstruksiyada o'z aksini topgan. Bu misolda ham kauzativlik bosh predikatdagi fe'lga xos xususiyat sanalsa, depiktivlik ikkilamchi predikat va to'ldiruvchi ergash gap anglatgan ma'nodan anglashiladi. O'zbek tilida rezultativ, kauzativ yoki depiktiv tuzilmalar bir-biriga yaqin ifodaga ega. Kauzatsiya mantiqan anglashiladi. Rezultativlik va depiktivlik bir tuzilmada ifodalanishi mumkin. Rezultativlik butun tuzilmaga xos ma'no bo'lsa, depiktivlik axborot xususiyatiga egaligi bilan baholanadi. Masalan: *U singan, parcha-parcha bo'lib ketgan oyna orasidan hamon iljayib qarab turardi* (Said Ahmad, 294). *Qurib-qovjirab qolgan qamishlarni olov bir chekkadan yamlab borardi* (Said Ahmad, 319).

Mazkur misollarda rezultativlik biror oldingi harakat oqibatida yuzaga kelgan yangi holat yoki harakatning natijasi sifatida baholanadi. Rezultativlik ba'zan holat ma'nosi bilan bog'liq grammatik shaklga ega bo'lsa, boshqa hollarda leksik-semantik xususiyatga ega. Keltirilgan misollardagi rezultativlik aynan ikkilamchi predikatga tegishli. Ikkilamchi predikat vazifasidagi *sinmoq, parcha-parcha bo'lmoq, qovjiramoq* fe'llarining leksik-semantikasida rezultativlikka yo'naltirilganlik mavjud. Aynan leksik-semantik usullarga moyil tillar tizimida ham rezultativlikning ifodalanishi ba'zi grammatik shakllarga bo'ysunadi. Rezultativlikning grammatik ko'rsatkichlari sifatida holat o'zgarishini anglatuvchi fe'llarning majhul nisbat shakli yoki sifatdosh shakllarini keltirish mumkin.

Tuzilmalar fe'l semantikasi tahlilida muhim o'rin tutadi. Bunda ma'lum fe'l sinfi doirasida yuzaga keladigan birikuvlar ajratib olinadi hamda tuzilma hosil qilish imkoniyatlariga qarab baholanadi. Natijada, ma'lum guruhga oid bo'lgan fe'llar anglatadigan ma'no nutqiy tuzilma ifodalaydigan ma'noga aloqadorligining bir necha usullari belgilanadi. Buning oqibatida fe'l anglatadigan ma'no bevosita o'zi ishtirok etayotgan tuzilma ma'nosini aks ettirmaydi. Konstruksiyalar tuzilishi har doim ham aytilgan tartibga ega bo'lavermaydi. Bu har bir til oilasiga mansub strukturalarning farqlanishi bilan bog'liq. Tillararo qiyoslashda fe'larning morfologik belgilari tuzilma yasallishiga ta'sir etishiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Misol uchun, *possessiv, applikativ, kauzativ* kabi lisoniy tushunchalar ingliz tilida fe'l leksemasining xususiyati sifatida baholanadi. Boshqa tillarda, xususan, o'zbek tilida fe'ning kategorial o'zgarishi morfologik belgilarga bog'liq. Fe'l o'zagiga qo'shiladigan qo'shimchalar, analitik shakllarni hosil qiladigan ko'makchi fe'llar ma'lum sinfga yoki guruhga tegishli bo'lgan fe'lni semantik jihatdan kichik guruhlariga ajralishi mumkin. Bu kabi hollarda leksik hodisaga asoslanish orqali tuzilmalarni farqlash amaliy ish bermasligi mumkin. Shuning uchun ham tuzilmalarni aniqlash va tahlil qilishda barcha leksik, morfologik, sintaktik vositalarga asoslanish ma'lum natijalarga olib keladi. O'zbek tilidan farqli o'laroq ingliz tilidagi ba'zi fe'llar guruhi tuzilmalarning asosini tashkil qiladi. Buni chegaralangan xususiyatli fe'ning depiktiv sifat bilan birikkanligida kuzatishimiz mumkin. Masalan: *The door closed shut* (O'Henry, 364). Misoldagi rezultativ konstruksiya *close* fe'lining aksional xususiyati va *shut* sifati semantik munosabatida hosil bo'lgan.

Xulosa. Rezultativlik fe'l harakati natijasida yuzaga kelgan holat o'zgarishi bilan bog'liq bo'lib, argument semantikasiga xos hodisa bo'ladi. Argument bu kabi hollarda patsiens vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham ingliz tilida rezultativ tuzilmalar ham o'timli, ham o'timsiz fe'llardan keyingi pozitsiyada yuzaga kelishi mumkin. O'timli fe'llardan keyingi pozitsiyada hosil bo'ladigan rezultativ konstruksiyalar vositasiz to'ldiruvchiga taalluqli bo'ladi. Masalan: *"I had brushed my hair very smooth."* (Ch. Bronte, *Jane Eyre*);

"You killed it stone-dead." (Somerset Maugham, *"Altogether"*).

Mazkur misollarni sintaktik-semantik shakllanishga ko'ra ikki turdagi rezultativ konstruksiya tarzida baholash mumkin. Birinchi misolda o'timli fe'l va rezultativ fraza ma'no jihatidan uyg'unlashgan. Ikkinchi misolda esa rezultativ ma'no fe'l semantikasiga taalluqli hisoblanadi.

Ingliz tilida rezultativlikning o'timsiz fe'l yordamida hosil bo'lishi ham kuzatiladi. O'timsiz fe'l yordamida ifodalanadigan hodisalar "intransitiv rezultativ tuzilmalar" deb ataladi. Qiyoslang:

- a. *The joggers ran their Nikes thread bare.*
- b. *The kids laughed themselves into frenzy.*
- c. *He sneezed his handkerchief completely soggy.*
- d. *The boy cried himself sick.* (Rothstein S., 1992; 127)

Keltirilgan (a) misolda "Yuguruvchilar oyoq kiyimlarini yugurish orqali chokidan so'tiltirishdi", (b) misolda "Bolalar kulgudan o'zlarini yo'qotib qo'yishdi", (s) misolda "U aksa urish bilan ro'molchasini ho'l qilib yubordi", hamda (d) misolda "Bola yig'layverib kasal bo'lib qoldi" kabi ma'nolar ifodalangan. Mazkur

misollardagi rezultativ ma'nolar kompozitsional tasviriy ifoda natijasida yuzaga kelgan. Rezultativlik semantikasi fe'l va unga vositali to'ldiruvchining birikishi natijasida yuzaga kelgan.

Rezultativ tuzilmalar majhul ma'no yoki majhul nisbat shakllarida semantik jihatdan egaga bog'langan holda ham ifodalanadi. Masalan: "I charged with them, and got knocked silly for my pains." (Rider Haggard, "King Solomon's Mines", 93);

The tools were wiped clean. (O'Henry, 78).

ADABIYOTLAR:

1. Davlatova, M. H. (2019). Variability of Aspectual Meanings in English. *European Journal of Research and Reflection in Educational Science*, 7(12.2019), 778-780.
2. Davlatova, M. H. (2020). An Integrative history of Aspectual meanings. *JournalNX*, 6(04), 17-22.
3. Davlatova, M. H. (2020). Aspectual variability of information culture in the history of the English language. *International Journal on Integrated Education*, 3(3), 24-28.
4. Davlatova, M. H. (2020). Lexico-semantic Structure and Its Analysis on the Example of Verbs. *JournalNX*, 6(06), 189-192.
5. Davlatova, M. H. Relation of lexical-semantic structure of verbs in the linguistic essence. *IEJRD-International Multidisciplinary Journal*, 6(5).
6. Hasanovna, D. M. (2021). Semantic implementation of resultative structures. *Methods*, 7(6).
7. Davlatova, M. X. (2015). The role of songs in learning English. *Molodoy uchenyy*, (10), 1145-1147.
8. Hasanovna, D. M. (2021). Different aspects of resultative structures according to their linguistic essence. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2 (05), 475-479.
9. Davlatova, M. X. (2017). Etapy raboty s videotekstami na zanyatiyax Angliyskogo yazyka. *Internauka*, (9-2), 16-19.
10. Davlatova, M. X. (2015). The role of songs in learning English. *Molodoy uchenyy*, (10), 1145-1147.
11. Hasanovna, D. M. (2019). Variability of aspectual meanings in english. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 7.
12. Hasanovna, D. M. (2021). Linguistic and cognitive features of performing effective actions. *World Bulletin of Social Sciences*, 3(10), 41-44.
13. Davlatova, M. X. (2018). Rabota nad videotekstom na zanyatiyax angliyskogo yazyka. *Teoriya i praktika sovremennoy nauki*, (4), 242-246.
14. Davlatova, M. (2020). Aspectual and lexico-semantic classification of verbs. *So'z san'ati xalqaro jurnali*, 1.
15. Hasanovna, D. M. (2021). Different aspects of resultative structures according to their linguistic essence. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(05), 475-479.
16. Hasanovna, D. M. (2022). Aspectual and lexical-semantic classification of verbs. *JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 8(2), 116-121.
17. Shadmanov, K. B., Davlatova, M. H., Ostonova, S. N., & Radjabova, A. T. (2020). English renaissance: transformation of 61 philosophy understanding as a factor of information culture development of the epoch. *Cross-Cultural Studies: Education and Science*, 5(1), 61-67.
18. Davlatova, M. X. Rabota nad videotekstom na zanyatiyax Angliyskogo yazyka. *Teoriya i praktika sovremennoy nauki*, 242-246.
19. Hasanovna, D. M. (2022). Aspectual and lexical-semantic classification of verb novateur publications *JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal* ISSN No: 2581-4230.
20. Hasanovna, D. M. (2022). Resultative and Causative Meanings in English and Uzbek Languages. *Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali*, 297-302.
21. Hasanovna, D. M. (2022). On the interrelationship of resultive and causative meanings. *World Bulletin of Public Health*, 9, 212-215.
22. Davlatova, M. X. (2021). The expression of resultative and depictive constructions in english and uzbek languages. *Mejdunarodnyy jurnal iskusstvo slova*, 4(5).
23. Davlatova, M. X. (2018). The easy way of learning english with the help of songs. *Teoriya i praktika sovremennoy nauki*, (4), 578-581.
24. Hasanovna, D. M. (2021). Semantic Implementation of resultative structures. novateur publications *JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*.

25. Davlatova, M. X. (2013). *Xoroshee povedenie-vajnyy sposob formirovaniya lichnosti*. Vestnik Tadjikskogo natsionalnogo universiteta, (3-6), 237-241.
26. Hasanovna, M. D. (2022). Typology of expressive emotional and linguistic features. *International Journal Of Literature And Languages*, 2(11), 65-69.
27. Davlatova, M. K. (2021). The process of transformation of philosophy understanding as factor of information culture of the period of the english renaissance (XVI C.). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 949-957.
28. Davlatova, M. H. (2021). Rezultativlikning aspektual tadqiqotlar doirasida o'rganilishi. *Scientific progress*, 2(2), 1678-1683.
29. Davlatova, M. (2020). Fe'llarning aspektik va leksik-semantik tasnifi. *mejdunarodnyy jurnal iskusstvo slova*, 3(1).
30. Muhayyo, D. (2017). The rotor construction of cotton raw in appearing vertical boundary. *Internauka*, (9-2), 76-78.
31. Davlatova, M. H. Relation of lexical-semantic structure of verbs to resultability.
32. Shirinova, N. D., & Davlatova, M. K. Morphological way of differentiation of substance and attributive meanings in the language system. *ilmiy xabarnoma. nauchnyy vestnik Uchrediteli: Andijanskiy gosudarstvennyy universitet im. ZM Babura*, (1), 86-89.
33. Davlatova, M. H. (2020). Lexico Semantic Structure and its Analysis on the Example of Verbs *Journal NX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*. Issue, 6, 189-192.
34. Shirinova, N. D., & Davlatova, M. X. Morfologicheskoy sposob razgranicheniya znacheniy predmetnosti i kachestvennosti v sisteme yazyka. Muassis: Buxoro davlat universiteti Tahririyat: Muharrirlar: M.Q Abuzalova M.A Bokareva N.N Voxidova, 40.
35. Zayniddinovna, T. N. (2021). The Image of the Eastern Ruler in the Works of Christopher Marlowe. *Central Asian Journal Of Social Sciences And History*, 2(10), 10-14.
36. Zayniddinovna, T. N. (2022). The Problem of "A Strong Personality" in Shakespeare'Dramas: Richard III and Macbeth. *Middle European Scientific Bulletin*, 20, 7-10.
37. Zaynitdinovna, T. N. (2022). Lyrical Dialogue in Shakespeare's Poems as a Reflection of Renaissance Anthropocentrism and a Strong Personality. *Middle European Scientific Bulletin*, 21, 120-125.
38. Tasheva, N. Z. (2022). Kristofer marlou (literaturnyy analiz): tamerlen velikiy kak tip lichnosti vostochnogo pravatelya. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(2), 234-239.
39. Obidovna, D. Z. (2022). Gender differentiation of masculine and feminine verbalization. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(05), 59-65.

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKNING FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI,
RIVOJLANISH BOSQICHI VA SOHANI O‘RGANISHGA DOIR YONDASHUVLAR

Fayzullayev Otabek Muhammadovich,

Buxoro davlat universiteti

Tarjima nazariyasi va lingvodidaktika kafedrası o‘qituvchisi, dotsent

o.m.fayzullaye@buxdu.uz

Ergasheva Gulyora Rapqatjon qizi,

Buxoro davlat universiteti 2-bosqich magistranti

g.r.ergasheva2022@buxdu.uz

Annotatsiya. Hozirgi globallashuv, integratsiyalashuv va madaniyatlarning aralashuvi yuz berayotgan davrda turli xalqlarning tili va madaniyatini o‘rganish, ularni qiyosiy tahlil qilish dolzarb vazifalardan biri sanaladi. Bu masalarni hal qilish uchun nafaqat ma‘lum bir millat tilini, balki uning madaniyatini o‘rganish ham muhim hisoblanadi. Ko‘p yillik izlanishlar va taraqqiyot natijasida tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib yangi soha “Lingvomadaniyatshunoslik” vujudga keldi va “til madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib qolmasdan, uning o‘z madaniyatida kelib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir” dega faraz qabul qilinadi boshlandi. Shu bilan bir paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, matnlar ko‘rinishida saqlanishi va uning tarkibiy qismi ham hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: lingvomadaniyatshunoslik, lingvokulturologiya, til, madaniyat, etnolingvistika, sotsiolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, rivojlanish bosqichlari, lingvokulturologik maktablar, lingvomadaniy birliklar.

Аннотация. В нынешний период глобализации, интеграции и смешения культур одной из актуальных задач является изучение языка и культуры различных народов, их сравнительный анализ. Важным условием решения этих вопросов является изучение не только языка той или иной нации, но и её культуры. В результате многолетних исследований и разработок к концу двадцатого века в лингвистике возникла новая отрасль “лингвокультурология”, и стала приниматься гипотеза о том, что “язык, не оставаясь связанным с культурой, является средством её происхождения и выражения в собственной культуре”. При этом язык является средством создания, развития, сохранения культуры в виде текстов, а также её составной частью.

Ключевые слова: лингвокультура, линвокультурология, лингвокультурология, язык, культура, этнолингвистика, социоллингвистика, лингвострановедение, этапы развития, лингвокультурологические школы, лингвокультурные единицы.

Annotation. One of the urgent tasks is the study of the language and culture of different people, their comparative analysis during the current period of globalization, integration and interference of cultures. An important condition for solving these parables is the study not only of the language of a particular nation, but also of its culture. As a result of many years of research and development, by the end of the 20th century, a new field in linguistics “Linguocultural science” arose, and the hypothesis that “language, without becoming related to culture, is a tool that originates in its own culture and represents it” began. At the same time, language is a means of creation, development of culture, preservation in the form of texts, and is also a component of it.

Keywords: linguistic and cultural studies, language, culture, ethnolinguistics, sociolinguistics, stages of development, linguoculturological schools, linguoculturological units.

Kirish. Uzoq yillar mobaynida til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik muammosi ko‘pchilik olimlar o‘rtasidagi munozaralarga sabab bo‘ldi. Ularning ayrimlari til madaniyat bilan yaxlitning bir qismi sifatida bog‘liq desa, ba‘zilari til faqat madaniyatni ifodalash shakli deb hisoblashadi.

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. Turli millatga mansub olimlar tomonidan soha rivojiga turlicha hissa qo‘shilgan, jumladan, ingliz tilshunos olimlari Judith M., Thomas N., Intercultural communication in contexts”, Geertz.C. The interpretation of culture, Vorobyov V.V. Лингвокультурология в кругу других гуманитарных наук, Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ.

высш. Учеб Красних В.В. Этнопсихолитгвистика и лингвокультуроология, Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический. Прагматический и лингвокультурологический аспекты.

Tadqiqot metodologiyasi. Lingvomadaniyat tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga kelgan. "Linguaculture", ya'ni "Lingvokulturologiya" atamasining kelib chiqishi haqida esa turli xil qarashlar mavjud. Ingliz tilida faoliyat yuritgan inglizabon olimlarning fikricha, lingvomadaniyat tushunchasi amerikalik antropolog Maykl Eger tomonidan yaratilgan bo'lib, tilning madaniyat bilan bog'liqlikda rivojlanishi demakdir. M.Eger "*linguaculture*" atamasidan birinchi marta o'zining "Language Shock: Understanding the culture of conversation" kitobida foydalangan. Shuningdek, *Linguaculture* atamasi keyinchalik boshqa bir amerikalik tilshunos va antropolog Paul Friderix tomonidan *Linguaculture* atamasiga aylantirilgan deb taxmin qilinadi. M.Eger lingvomadaniyatni til va madaniyatni bog'lovchi ip sifatida talqin qiladi. Bundan tashqari uning qayd etishicha, til va madaniyat barcha zamonlarda ham bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan va tilni madaniyatdan ayri holda o'rganishning imkonini yo'q. Shu sababli bir millat tilini o'sha millatning madaniyatini o'rganmasdan to'laqonli ravishda o'rganib bo'lmaydi. Olim Lingvomadaniyatni 2 ta madaniyat(LC1 – Source linguaculture hamda LC2 – Target linguaculture)ning bog'liqligi sifatida izohlaydi. Lingvomadaniyat asosan tilshunoslar tomonidan o'rganiladigan soha bo'lgani uchun bunda ikki til ikki madaniyat bir-biri bilan taqqoslanadi va solishtiruv natijasida kelib chiqqan yangiliklar, tilshunos yoki tarjimon uchun hayratlanarli holatlar Egerning fikricha, *Rich points*, ya'ni o'rganilayotgan madaniyatning kuchli jihati deb e'tirof qilinadi. Odamlar bu kuchli jihat bilan o'zlariga tushunarsiz bo'lgan va o'z madaniyatida duch kelmagan holatlarda to'qnashadilar. Bunday holatlar faqat tilda emas, kundalik hayotda ko'p kuzatiladi. O'z madaniyati va o'zga madaniyat o'rtasida yuzaga kelgan bu katta bo'shliq Culture shock deb ataladi [4, b.470].

Shuningdek, ba'zi boshqa tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, "lingvokulturologiya" lotincha lingua "til", cultus "hurmat qilish, ta'zim qilish", yunoncha "ilm, fan" degan ma'nolarni anglatib, ushbu termin V.N.Teliya rahbarligida Moskva frazeologik maktabi asoschilari Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyov, V.Shaklein, V.A.Maslova tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'lgan[10.b, 286].

V.A.Maslovaning ta'rifiga binoan, lingvomadaniyatshunoslik bu – "Tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida vujudga kelgan tilshunoslikning bir bo'limidir"[8.b,35-36]. Bundan tashqari, "Madaniyatshunoslik va tilshunoslik, etnolingvistika va madaniy antropologiya ilmiy tadqiqotlar natijalarini o'zida mujassam etgan bilimlarning integral sohasi"[10.b,286].

V.N.Teliya ham lingvomadaniyatshunoslikni etnolingvistikaning bir qismi sifatida hisoblab, uni "til va madaniyatning o'zaro sinxron ta'siridagi muvofiqlikni o'rganish va tavsiflashga bag'ishlangan fan" deb izohlagan [10.b, 217-218].

V.V.Krasnixning ta'kidlashicha, lingvomadaniyatshunoslik "Til va nutqda madaniyatning namoyon bo'lishi. Aks etishi va fiksatsiyasini o'rganuvchi fan bo'lib, dunyoning milliy manzarasini, lingvistik ongini, mental-lingualni murakkab o'rganish bilan bevosita bog'liq"dir[9.b, 12].

Tilshunoslikda XX asrning oxiriga kelib "til madaniyat bilan bo'g'liq bo'lib qolmasdan, balki uning o'z madaniyatida o'sib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir" degan faraz qabul qilina boshlandi. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma'naviy asarlari yaratiladi. Aynan shu g'oya asosida lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmaning mahsuli bo'lib, u so'nggi yillar davomida rivojlanib kelmoqda. V.A.Maslova lingvokulturologiya rivojlanishini uch davrga ajratadi:

1. Fanning shakllanishiga asos bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi;
2. Lingvokulturologiyaning alohida tadqiqot sohasi sifatida rivojlanishi;
3. Lingvokulturologiyaning fundamental, mustaqil fan sifatida vujudga kelishi.

XX asrning oxiriga kelib Moskvada to'rtta lingvokulturologik maktab vujudga keldi:

1. Yu.Yu. Stepanov maktabi. Bu maktabning maqsadi madaniyatning davomiyligini diaxron nuqtayi nazardan tasvirlashdir. Yo'nalish turli davrlarda yaratilgan matnlar yordamida, ya'ni tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi sifatida ish bajaradi.

2. N.D.Arutyunova maktabi. Ushbu maktab turli xalqlar va davrlarga oid matnlardagi umummadaniy terminlarni tadqiq etadi. Mazkur madaniy terminlar ham tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi nuqtayi nazaridan o'rganiladi.

3. V.N.Teliya maktabi. U Rossiya va xorijda frazeologizmlarni lingvokulturologik tadqiq qilish bilan shuhrat qozongan maktab hisoblanadi.V.N.Teliya va uning shogirdlari lisoniy mohiyatlarni jonli til egasining refleksi nuqtayi nazaridan tadqiq qilishgan, ya'ni bu madaniyat semantikasini bevosita til va madaniyat subyekti orqali egallashga qaratilgan yo'nalishdir.

4. V.V.Vorobyov, V.M. Shaklein maktabi. Ular Ye.M. Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarning ta'limotlarini rivojlantirishdi.

XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo'nalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda o'z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o'rganadi.

Hozirgi tilshunoslikda lingvomadaniyatshunoslikning nazariy va uslubiy tushunchalari V.V.Vorobyovning "Lingvokulturologiya" monografiyasida aniq yoritilgan. Ushbu monografiyada muallif lingvomadaniyatshunoslikni bir necha jihatlarida izohlaydi:

- bu sintezlovchi tipdagi ilmiy fan, madaniyat va filologiyani o'rganuvchi fanlar orasidagi chegara;
- lingvomadaniyatshunoslikning asosiy obyekti – madaniyat va tilning faoliyat ko'rsatish jarayonidagi munosabati va o'zaro ta'siri va bu ta'sirning yagona tizimli yaxlitlikdagi talqinini o'rganish;
- lingvomadaniyatshunoslikning predmeti – jamiyat borligining til aloqasi tizimida takror ishlab chiqariladigan va uning madaniy qadriyatlariga asoslangan milliy shakllari, dunyoning lisoniy manzarasini tashkil etuvchi barcha narsalar;
- lingvomadaniyatshunoslik yangicha fikrlash tomonidan ilgari surilgan madaniy qadriyatlarning yangi tizimiga, jamiyatning zamonaviy hayotiga, fakt va hodisalarni to'liq va xolisona talqin qilishga asosiy e'tiborni jalb qiladi;

- xalq madaniyatini obyektiv, to'liq va yaxlit talqin qilish lingvomadaniyatshunoslikdan xalq madaniyatining uning tilida, ularning dialektik o'zaro ta'siri rivojlanishida tizimli tasvirini talab qiladi.

Yuqorida berilgan fikrlarga asoslangan holda, V.V.Vorobyov tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida vujudga kelgan lingvomadaniyatshunoslik ma'lum bir milliy-madaniy hamjamiyati til shaxsining ma'naviy qadriyatlari va tajribasini ma'lum bir shaklda shakllangan majmuasini o'rganadigan yangi filologik fan bo'lib, eng avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda o'rgatilayotgan lingvistik iboralarning xalqning sinxron harakat qiluvchi mentaliteti bilan bog'lanishini o'rganadi va ta'limning tarbiyaviy va intellektual vazifalarini bajarilishini ta'kidlagan [7. b, 77].

Til, madaniyat, etnosning o'zaro aloqasi masalasini o'rganish fanlararo muammo hisoblanadi. Mazkur muammoning yechimini falsafa, sotsiologiyadan tortib, etnolingvistika va lingvokulturologiyagacha bo'lgan bir necha fanlarning birgalikdagi sa'y-harakatlari bilangina hal qilish mumkin. Lingvokulturologiya etnolingvistika va sotsiolingvistika bilan chambarchas aloqadadir. Hatto V.N.Teliyaning fikriga ko'ra, lingvokulturologiya etnolingvistikaning tarkibiy qismidir. Ammo lingvokulturologiya ham, etnolingvistika ham o'z mohiyatiga ko'ra alohida fanlardir.

Sotsiolingvistika tilshunoslikning tilni va uni mavjud bo'lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liqligini o'rganadigan sohasi bo'lib, bu soha ham lingvokulturologiyan fani bilan bog'liqdir.

Lingvokulturologiyaning Lingvomamlakatshunoslikdan ham ajratish lozim. *Lingvomadaniyatshunoslik* va *lingvomamlakatshunoslik* o'rganish obyektlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Lingvomamlakatshunoslik tilda o'z aksini topgan realiyalarni o'rganadi.

Lingvokulturologiya *etnopsixolingvistika* bilan ham o'zaro bog'liqdir. Etnopsixolingvistika nutqiy faoliyatda muayyan an'analar bilan bog'liq muomala elementlarining qanday paydo bo'lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o'rganadi. Etnopsixolingvistikaning asosiy tadqiqot metodi assotsiativ eksperiment bo'lsa, lingvokulturologiya o'rniga ko'ra tilshunoslik va madaniyatshunoslikning turli metodlaridan foydalanadi.

Lingvokulturologiyaning predmeti o'zaro aloqada bo'lgan til va madaniyat hisoblanadi. Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan tilning tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi. Bundan tashqari lingvomadaniyatshunoslikning predmeti sifatida madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma'no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlantirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari ham nazarda tutiladi. Bu holatda bir necha lingvokulturologik birlik bir vaqtning o'zida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli bo'lishi mumkin, bunda biror bir odat frazeologizmga, maqolga yoki matalga aylanishi mumkin.

Lingvokulturologiyaning obyekti – madaniyat va tilning o'zaro aloqasi va ta'sirini yaxlitlikda tadqiq qilishdir. Lingvomadaniyatshunoslik tilni madaniyatning fenomeni, madaniyatning tashuvchisi sifatida o'rganadi. Madaniyatni esa o'sha tildan foydalanuvchi inson yaratadi. Lingvokulturologiyaning obyekti lingvistika va kulturologiya, etnografiya va psixolingvistika singari qator fundamental fanlarning kesishmasida joylashadi.[8. b, 35-36]

Tadqiqot obyektining vaziyatidan kelib chiqib, uning alohida lingvomadaniy birliklardan tashkil topgan bir qancha predmetlarini ko'rsatish mumkin. Bularga quyidagilar misol bo'la oladi: muqobilsiz leksika va lakunalar, mifologiyalashtirilgan til birliklari, tilning paremiologik fondi, tilning frazeologik fondi, o'xshatishlar, ramzlar, stereotiplar, tilning metaforalari va obrazlari, tilning stilistik qatlami, nutqiy muomala va nutq etikasi.

Tilshunoslikda tilni obyekt sifatida grammatik va leksik tomondan tadqiq etilsa, lingvomadaniyatshunoslikda esa tilning tarixan rivojlanishi, ko'p asrlik o'tmish va mahalliy hayot tarzi ta'sirida, turli marosim, an'ana va urf-odatlar ta'sirida yuzaga kelgan so'zlarning mohiyati o'rganiladi.

Lingvomadaniyatshunoslikning mustaqil fan sohasi sifatidagi maqsadi quyidagilardan iborat:

- til konseptlari shakllanishida madaniyat qay darajada ishtirok etishini tadqiq etish;
- til belgisi ma'noning qaysi qismiga "madaniy ma'nolar" biriktirilishini o'rganish;
- bu ma'nolar so'zlovchi va tinglovchi tomonidan anglashilish-anglashilmasligi va nutq strategiyasiga ta'sirini o'rganish;
- til egasining lisoniy-madaniy qobiliyati bor-yo'qligini tekshirish;
- konseptosfera, ya'ni muayyan madaniyatning asosiy konseptlari yig'indisi, bir madaniyat va ko'p madaniyat egasi yo'nalgan madaniyat diskursini o'rganish;
- mazkur fanga doir asosiy tushunchalarini sistemalashtirish va terminologik apparatni yaratish [1.b, 32-34].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, lingvomadaniyatshunoslik globallashtirish, til va madaniyatning aralashuvi asosida XX asrning o'rtalariga kelib, tilshunoslikning mustaqil bo'limi sifatida vujudga keldi. Lingvomadaniyatshunoslik va lingvokulturologiya atamaları bir xil ma'noli so'z bo'lib, inglizcha "Linguoculture" so'zining o'zbek va rus tillaridagi tarjimalari hamda yangi fan nomi hisoblanadi. Lingvomadaniyatshunoslik fani etnolingvistika, sotsiolingvistika, etnopsixolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, madaniyatshunoslik fanlari bilan chambarchas bog'liqdir.

ADABIYOTLAR:

1. Judith Martin, Thomas Nakayama. *Intercultural communication in contexts*. -5th ed.-New York:Mc Graw-Hill, 2010.-528p.
2. Geertz.C. *The interpretation of culture*.-New-York:Basic books, 1973. – 473 p.3
3. Xafizovna R.N. (2022). *Discourse Analysis of Politeness Strategies in Literary Work: Speech Acts and Politeness Strategies*. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 5, 123-133
4. Zokirova N.S (2020) *Translatology and the analysis of its linguistic mechanism*. *European Journal of Humanities and Educational Advancements*, 1(4), 8-10.
5. Nafisa K. *Cognition and Communication in the Light of the New Paradigm* //European journal of innovation in nonformal education. – 2021. – T. 1. – №. 2. – C. 214-217.
6. Ruziyeva Nilufar Xafizovna, & Xolova Madina Boboqulovna. (2022). *Politeness In Literary Works: An Overview*. *Eurasian Research Bulletin*, 7, 200–206.
7. Zokirova Nargiza Savrievna. (2022). *The Concept of Discourse as A Cognitive Phenomenon of Translation*. *Eurasian Research Bulletin*, 7, 207–211.
8. Ruzieva, N. (2022). *Негативные стратегии вежливости на английском языке. центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 8(8).
9. Xafizovna R.N. (2023). *The Study of Context: From Static to Dynamic*. *Miasto Przyszłości*, 32, 242–246.
10. Xafizovna R.N. (2022). *Linguistic Politeness Theory Review: Yueguo Gu, Sachiko Ide, Shoshena Blum Kulka, Bruce Frasher and William Nolen, Hornst Arndt and Richard Janney*. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(5), 145–152.
11. Ruziyeva Nilufar Xafizovna, & Xolova Madina Boboqulovna. (2022). *Politeness In Literary Works: An Overview*. *Eurasian Research Bulletin*, 7, 200–206.

KINOFILMLAR TILIDA EVFEMIZMLARNING TUTGAN O‘RNI VA AHAMIYATI

Shirinova Mexrigiyo Shokirovna,

Buxoro davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika

kafedrası o‘qituvchisi, PhD

m.sh.shirinova@buxdu.uz

Rzayeva Chinara Vagif gizi,

Ozərbaycan Respublikası

Milliy Azərbaycan ilmiy akademiyasının

Naxçıvan bo‘limining dotsenti,

filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada mustaqillik davri o‘zbek kinofilmlari tilida uchraydigan evfemizmlarning me‘yoriy-nome‘yoriy holatlari ortologik aspektida o‘rganilgan. Tabu va evfemizm tushunchalari ilmiy adabiyotlarda hamisha yonma-yon izohlanishi ta’kidlangan hamda mazkur tushunchalarga oid tadqiqotlar tahlilga tortilgan. Kinofilmlar tilida uchraydigan evfemizmlar tanlab olinib, ma’noviy guruhlarga ajratilgan. Filmlarda leksik, leksik-ekstralingvistik evfemizmlardan tashqari ekstralingvistik evfemizmlardan foydalanilgan kadrlar mavjudligi ham ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: tabu, evfemizm, kino tili, adabiy me‘yor, leksik evfemizm, leksik-ekstralingvistik evfemizm, evfemizm vazifasi.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЭВФЕМИЗМОВ В ЯЗЫКЕ КИНОФИЛЬМОВ

Аннотация. В статье в орфологическом аспекте исследуются нормативные и ненормативные случаи применения эвфемизмов, встречающиеся в языке узбекских фильмов периода независимости. Отмечается, что в научной литературе понятия табу и эвфемизм всегда трактуются во взаимосвязи, наряду с этим анализируются исследования, связанные с этими понятиями. Эвфемизмы, встречающиеся в языке кинофильмов, были отобраны и разделены на смысловые группы. Отмечается, что помимо лексических и лексико-экстралингвистических эвфемизмов, в фильмах присутствуют также кадры с использованием экстралингвистических эвфемизмов.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, киноязык, литературная норма, лексический эвфемизм, лексико-экстралингвистический эвфемизм, функция эвфемизма.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF EUPHEMISM IN THE LANGUAGE OF CINEMA

Annotation. In the article, in the orthological aspect, normative and non-normative cases of the use of euphemisms, found in the language of Uzbek films of the period of independence, are examined. It is noted that in the scientific literature the concepts of taboo and euphemism are always interpreted in conjunction, along with this, studies related to these concepts are analyzed. Euphemisms found in the language of films were selected and divided into semantic groups. It is noted that in addition to lexical and lexical-extralinguistic euphemisms, the films also contain shots using extralinguistic euphemisms.

Key words: taboo, euphemism, film language, literary norm, lexical euphemism, lexical-extralinguistic euphemism, euphemism function.

Kirish. Tilshunoslikka oid manbalarda tabu va evfemizm ko‘pincha yonma-yon qo‘llanilib, etnolingvistikaning tadqiq obyekti ekanligi ta’kidlangan. Har bir tilda aytilishi nojoiz bo‘lgan, taqiqlangan so‘zlar mavjud bo‘lib, uni tilshunoslikda, odatda, tabu termini bilan nomlanadi. Tabu “man qilingan, taqiqlangan” kabi ma’nolarni anglatadi. Ushbu birlikning qo‘llanilishi qadimgi davrlarga borib taqalganligi sababli qachon paydo bo‘lganligi haqida aniq ma’lumot mavjud emas. Ibtidoiy jamoa davrida ham odamlar sehr-jodu bilan bog‘liq turli tushunchalarni ishlatishdan qo‘rqishgan. Natijada, ushbu so‘zlarning o‘rnida yumshoqroq, chiroqli, shuningdek, sirli so‘zlarni izlash boshlangan.

Tabu etnografik tushuncha bo'lib, u afsona va e'tiqodlar ta'sirida paydo bo'ladi. Yevropaning shimolidagi dastlabki qabilalar uchun ayiq juda xavfli, qo'rqinchli hayvon sanalgan. Uning g'azablangan paytidagi holatidan qattiq qo'rqanliklari sababli ayiq so'zi o'rnida "asal yeyuvchilar", "asal yalaganlar" kabi birliklardan foydalanishgan. Bu eng qadimiy, bundan ming yil ilgari ishlatilgan birinchi evfemizm sifatida qaraladi.

Asosiy qism. Evfemizmlarni ilk marta eski va zamonaviy turga ajratishni o'rinli deb bilgan tadqiqotchi B.A.Larin edi. U eski va zamonaviy evfemizmlarga ajratish man qilingan maqsadga bog'liqligini ta'kidlaydi [1]. Tilshunos O.D.Pastuxova "Tabu va evfemizmlar ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlar, matnlarda ularni kontekstual sinonim deb atash mumkin" [2] deb hisoblaydi.

Evfemizmlar ijtimoiy ahamiyatga ega vositalar sanalib, ko'p hollarda ular faqat uslubiy sinonimlar yoki biror til birligining o'rnini bosadigan vositalar emas, balki muayyan hodisaga yangicha munosabatda bo'lishni, uni ko'rib chiqishning yangi ko'lamini, hodisaning yangi axloqiy-estetik ko'rinishini o'z ichiga oladi. Shunga asoslanib aytish mumkinki, ko'p miqdordagi evfemizmlarning paydo bo'lishi odamlarning hayotida jamiyat bilan bog'liq o'zgarishlar mavjudligidan dalolat beradi, shuningdek, ular ongida ijtimoiy-siyosiy tushunchalarning paydo bo'lishi hamda mustahkamlanishi natijasidir. Bir tomondan, evfemizmlar jamiyat ongida paydo bo'lgan o'zgarishlarni aks ettiradi, boshqa tomondan esa, jamiyatga yangi g'oyalarni tarqatish, mustahkamlashga yordam beradi. Evfemizm majoziy talqin qilish uchun muhim vosita sanalib, og'zaki muloqotning samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. "Evfemizatsiya bu – nomni rad etish yoki kod nomini berish to'g'risidagi guvohnoma" [3] degan fikrdan ham anglash mumkinki, evfemizmlar ma'lum bir so'zlarning o'rnida ishlatiladi.

Har qanday til boyligida evfemizmlar alohida o'ringa ega bo'lib, til egalarining ma'naviy olami, dunyoqarashi, axloq-odobi, madaniyati hamda so'zlashish etikasini namoyon etadi. Evfemizm grekcha so'zdan olingan bo'lib, "yaxshi (muloyim, chiroyli) so'zlayman" degan ma'noni anglatadi. Shuningdek, "narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo'pol, beadab so'z, ibora va tabu o'rnida qo'pol botmaydigan so'z (ibora)ni qo'llash" [4] kabi ma'nolarni ifodalashi lug'atlarda aks etgan. Ma'lumotlarga qaraganda, "evfemizm" atamasi 1793-yilda ilmiy muomalaga kiritilgan (perefiks eu – yaxshi, juda yaxshi ma'nosida) [5]. Ko'pgina tadqiqotchilar fikriga ko'ra, evfemizmlar – qo'llanilishi noo'rin, aytilishi taqiqlangan so'zlarning o'rnida almashinib keluvchi birlik.

Jahon tilshunosligida tadqiq obyekti evfemizm bo'lgan ilmiy ishlar anchagina bo'lib, bu holat evfemizm hodisasining xilma-xil qirralari mavjudligi va turli sohalar bilan chambarchas bog'liqligidan dalolat beradi. Buni evfemizmlarga berilgan turli-tuman ta'riflar ham isbotlaydi. Jumladan, "ma'lum bir sabab bilan qo'llash maqsadga muvofiq bo'lmagan yoki noqulay sanalgan ifodaning o'rnida qo'llanuvchi so'z, ibora" [6], "qo'pol ifodaga ega bo'lgan, voqea-hodisaning nomini yoqimli, yumshoq ifodalagan mo'tadil ma'no" [7], "...man qilingan so'zlarni almashtirish uchun boshqa so'zlar – evfemizmlar kerak. Evfemizmlar – man qilingan so'zlar o'rnida ishlatiladigan, ruxsat berilgan o'rinbosar so'zlardir" [8] va boshqalar.

O'zbek tilshunosligida ham evfemizmlar masalasi bir qator ishlarda tadqiq etilgan. Ayni ishlar sirasiga N.Ismatullayev, A.Omonturdiyev, M.Mirtojiyev, A.Mamatov, X.Qodirova, Z.Xolmanova, D.Rustamova kabilarning tadqiqotlarini kiritish mumkin [9-20]. Bundan tashqari, keyingi yillarda evfemizmlarni tor doirada o'rgangan yosh olimlar – N.G'aybullayeva, Sh.Gulyamovalarning [21-24] ishlarini ham sanash mumkin.

O.D.Pastuxova "Tabu so'zlar hozirgi davr uchun ahamiyatli emas, bugungi kunda u o'z rolini yo'qotgan deb aytish mumkin" deydi. Haqiqatdan ham, ilk tabular paydo bo'lish sababiga ko'ra o'z vazifasini o'tab bo'ldi, ammo zamonaviy mazmundagi tabular mavjudligini inkor etib bo'lmaydi. Bunday birliklar sirasiga aytilishi noqulay, uyatli sanalgan yoki ko'rsatilishi milliy mentalitetga mos kelmaydigan ham lisoniy, ham ekstralingvistik vositalar orqali ifodalangan lug'aviy birliklarni kiritish mumkin. Aynan shu ikki turdagi tabular o'zbek kinofilmlari tilida mavjud. Masalan, o'zbek oilalarida er-xotin bir-biriga *er*, *xotin* deb yoki ismini aytib murojaat etishi o'zbek muloqot etikasiga unchalik mos tushmasligini yaxshi bilamiz, ammo ba'zi film qahramonlari nutqida urning o'z ayoliga nisbatan xotin so'zidan ko'p foydalanishi yoki ismini aytib chaqirishi uchraydi. Ushbu holat yaqinda turmush qurgan yoki hali farzand ko'rmagan er-xotinlar nutqida uchrasa, me'yoriy holat hisoblanadi, ammo bir necha farzandli yoxud yoshi katta insonlarning nutqida ishlatilishi o'zbek xalqiga xos mentalitet me'yoriga zid. Bundan tashqari, film nomiga "Xotinimning dugonasi" deya nom berilishi ham zamonaviy tabudan foydalanish sanaladi. Ayni shu holatlarni kino tilida tabudan foydalanish me'yorining buzilishi deb atash mumkin. Shuningdek, "Ichkuyov" filmida Go'zal ismli qahramonning o'z onasiga qarata aytdan quyidagi gaplarini "hazm qilib" bo'lmaydi:

– Oyi, nimaga indamaysiz? *Eriyizga* bir nima desayiz-chi [00:43:16].

Qiz o'z otasiga nisbatan *eriyizga* degan qo'pol, taqiqlangan so'zni ishlatadi. Mazkur o'rinda tabu so'z juda noo'rin tanlangan hamda kino tilini yaratishda o'ta jiddiy xatoga yo'l qo'yilgan. Buni har qanday izoh bilan ham oqlab bo'lmaydi. Ekranga olib chiqilgan ushbu xunuk holat tomoshabin, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodning nutq madaniyatiga jiddiy ta'sir o'tkazadi.

Insonlar o'zi qo'rqqan, xavfli deb sanagan voqea-hodisa, tushunchalarni ishlatmaslikka harakat qilishgan. Ko'pincha, bolalar ota-onalariga «Men qanday tug'ilganman?» deb savol berishadi. Bunga javoban ular to'g'ridan-to'g'ri emas, balki o'rinbosari bo'lgan boshqa so'zlar (evfemizmlar) bilan javob qaytarishadi: «Laylak sizni olib keldi», «Sizni yo'ldan topib oldik» yoki «Biz sizni shifokorlardan sotib oldik» va hokazo. Biz bu holatni «Qaysarginam 2» filmidagi Jasur va Jasmina dialogida ham kuzatamiz:

- Birinchidan, bu sani qorningda.
- Hmm.
- Ikkinchidan, buni manga umuman aloqasi yo'q.
- Tushunmadim.
- Nimani tushunmaysan?
- Nima buni *laylak tashlab ketdimi* bizga? [00:01:57]

Bundan tashqari, aynan shu parchada olmosh so'z turkumiga mansub buni so'zi ham evfemizm vazifasini o'tagan, chunki kinoqahramon odob me'yoriga rioya qilgan holda «qornimdagi homila» jumlasini ochiqdan-ochiq qo'llamaydi. Bugungi kunda tabu-evfemizmlar avvalgidek sehr-jodu, e'tiqod bilan bog'liq vazifani emas, butunlay boshqa, ya'ni xalqning muloqot etikasi bilan bog'liq vazifani bajaryapti. Endilikda har bir kishi nutqida evfemizmdan foydalanmoqchi bo'lsa, avvalo, xalqning so'z qo'llash madaniyati, odob-axloq qoidalarini puxta egallashi, qo'pol so'zlar o'rnida uning yumshoq variantini tanlay olishi talab etiladi. Bu esa kishining qanchalik madaniyatli, saviyasi baland inson ekanligini ko'rsatadi.

O'zbek muloqot madaniyatida evfemizmlardan unumli foydalaniladi, sababi, xalqimiz tabiatan xushmuomalalikni sevuvchi, yumshoq fe'lli, suhbatdoshining dilini og'ritmaslikka harakat qiluvchi mehribon xalqdir. Buni betakror badiiy asarlar, sahna asarlari, kinofilmlar, yuksak madaniy nutq egalari misolida yaqqol kuzatish mumkin. Evfemizmlar davr, vaqt bilan bevosita bog'liq bo'lganligi bois hamisha yangilanib turadi. Mustaqillik davri o'zbek kinofilmlari tilini kuzatganimizda bunga amin bo'ldik. Ma'lumki, kinofilmlar tili og'zaki nutqning bir ko'rinishi sanalib, ommaga taqdim etiladigan «andaza» tildir. Kinolarda evfemizmlardan qay darajada foydalanilayotgani aniqlash maqsadida bir necha filmlardan olingan misollarga e'tiborimizni qaratamiz. «Janob qorovul» filmidagi Solijon aka bilan homilador kotiba o'rtasidagi dialog quyidagicha kechadi:

- Nima kutyapsizlar? Xo'jayinmi, kotibami?
- Xo'jayin [00:22:20].

Parchada Solijon aka kotibadan tug'ilajak farzandining jinsini ochiq oydin so'rashdan qochib, *xo'jayin, kotiba* degan evfemizmlardan foydalanadi. Bu evfemizmlar film tilida ayni o'sha vaziyatni ochib berishda juda o'rinli ishlatilgan hamda ushbu muloqotning xo'jayin va kotiba o'rtasida bo'lib o'tganligi qaysidir ma'noda so'z o'yiniga sababchi bo'lgan.

«Onam bilmasin» filmidagi Aziza (kelin) va qaynota o'rtasidagi suhbat ham e'tiborimizni tortdi:

- Dadajon.
- Hi.
- Kelin sizga salom qilyapti. Boring.
- Yo'g', ovqat yemayman, qornim to'q.
- Hay, qani, taqing ana uni, haligini.
- Nima deysiz?
- Kelinimiz sizga salom qilyapti [00:01:00].

Parchada ham leksik, ham ekstralingvistik evfemizmdan foydalanilgan. Kelin qaynotaga gapiradi, ammo u eshitmaydi, faqatgina lablar harakatidan kelib chiqib kelinning savoliga o'zicha javob beradi. Ushbu javobdan kelin qaynotasining eshitish moslamasini taqmagani bilgach, qo'lini qulog'iga eltib (ekstralingvistik evfemizm) *taqing, ana uni, haligini* (leksik evfemizm) deydi. Ushbu nutqiy vaziyatda evfemizmdan ikki turidan bir vaqtda foydalanishning quyidagi zarurlari mavjud:

1) kinoqahramonning qulog'i og'ir bo'lganligi bois ham ekstralingvistik evfemizm zarur edi, chunki u so'zni eshitmaydi, ammo imo-ishorani yaxshi tushunadi;

2) leksik evfemizm esa tomoshabinga yanada tushunarli bo'lishi uchun ishlatilgan.

Filmlarda leksik, leksik-ekstralingvistik evfemizmlardan tashqari faqat ekstralingvistik evfemizmdan foydalanganligiga ham guvoh bo'ldik. Misol uchun «Kutilmaganda» filmida yosh kelin oila a'zolari bilan bir dasturxon atrofida o'tirgan bo'ladi. Shunda birdan kelinning ko'ngli behuzur bo'lib, dasturxon boshidan

turib ketadi. Oila a'zolari nima bo'lganligini bilolmay, bir-biriga qarashadi. So'ng qaynona va qaynota "haaa" degancha sababi homilador ekanligida deb bir-birlariga gap ma'qullashadi, lekin ochiqchasiga biror so'z aytishmaydi. Filmdagi ushbu kadrda kelinning *ko'ngil aynishi, behuzur bo'lishi* homiladorlik belgisi sifatida namoyish etiladi.

Bundan tashqari, mustaqillik davrida suratga olingan boshqa filmlarda ham juda ko'plab evfemizmlar uchraydi. Chunonchi, *mandan qaytgan qiz, huvillab qolmoq, dadasi, oyisi, onasi, xo'jayin, otivoradigan qo'g'irchoq, bolalarni qovushtirmoq, ota bo'lmoq, birga bo'lish, ikkiqat, bokira, jufti halol, qiz bola, boshqasi (o'ynash), u kishi (er), yashashga (er-xotin bo'lish)* kabilar.

Borliq, olam rang-barang bo'lganidek, evfemizmlarning ham mavzuiy guruhi turlicha bo'ladi. Dunyo tilshunosligida ayni shu mavzu tahliliga bag'ishlangan V.Y. Alejeva maqolasi mavjud bo'lib, muallif film va teleseriallarda uchraydigan ayrim evfemizmlarni tahlilga tortadi hamda ularni shartli ravishda 3 ma'noviy guruhga ajratadi:

- 1) aqliy va jismoniy qobiliyat bilan bog'liq evfemizmlar;
- 2) o'lim bilan bog'liq evfemizmlar;
- 3) fiziologik jarayon nomlari bilan bog'liq evfemizmlar [25].

Mustaqillik davri o'zbek kinofilmlari tilida esa evfemizmlarning quyidagi ma'noviy turlari uchraydi:

- 1) er-xotin nutqida qo'llanuvchi evfemizmlar;
- 2) oila qurish va homiladorlik bilan bog'liq evfemizmlar;
- 3) o'lim bilan bog'liq evfemizmlar;
- 4) aqliy va jismoniy nuqsonni ifodalovchi evfemizmlar;
- 5) sotsial guruhlarda qo'llanuvchi evfemizmlar.

O'zbek tilining naqadar madaniy til ekanligi yoshi ulug' insonlar nutqida yaqqol ko'rinadi. O'g'il bolalarga nisbatan *ota*, qizlarga esa *ona* deb murojaat etishlari lisoniy madaniyatdan darak beradi. Bundan tashqari, oila a'zolari bir-birining ismini aytmay, turli nom bilan atash holatlari ham uchraydi: *oyijoningiz, dadangiz, opangiz, akangiz, ukangiz, qaynakangiz, qaynukangiz, qaynsingilingiz, kelingiz, kuyovingiz, nevarangiz* va hokazo. Kinofilmlarda ham ushbu evfemizmlar tez-tez uchraydi, faqat ayrim filmlarda ushbu so'zlarning o'rindoshi bilan birgalikda ishlatilganligiga guvoh bo'lish mumkin. "Jangovar qaynona" filmidagi qaynona obrazi o'z keliniga *kelin* deb murojaat qiladi, birozdan so'ng, o'z-o'ziga gapirganda esa *Zilola*, ya'ni kelinning ismini aytadi. Kelinini ismi bilan atashi salbiy munosabatni ifodalashga xizmat qilgan hamda kino tili me'yoriga mos tushgan. O'sha holatda *kelin* so'zi ishlatilsa, qahramonning salbiy munosabati hozirgiday namoyon bo'lmasdi.

N. Shevchenko zamonaviy badiiy filmlarda uchraydigan nome'yoriy leksikaning turli vazifalarini sanab o'tadi hamda bevosita evfemizm va tabuning kinofilmlardagi o'rni xususida ham to'xtaladi [26].

Xulosa. Kuzatishlarimiz asosida film tilida uchraydigan evfemizmlarning quyidagi vazifalarini sanab o'tamiz:

- 1) aytilishi noqulay bo'lgan so'zlarning ma'nosini yumshatish;
- 2) qo'pol so'zning asl mazmunini ochib berish;
- 3) aytilishi noqulay bo'lgan so'zlarning odob doirasida qo'llanishini ta'minlash;
- 4) tomoshabinga chiroyli so'zlashishni o'rgatish;
- 5) xalqning nutq madaniyatini shakllantirishga xizmat qilish;
- 6) adabiy til me'yorlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatish.

Demak, o'zbek kinofilmlari tilida efemizmlarning o'rni beqiyos, ular o'zbek xalqiga xos urf-odat, mentalitet, dunyoqarash, so'zlashish madaniyati, odob-axloq etikasi kabilarni namoyish etishda hamda o'sib kelayotgan kelajak alodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ларин Б.А. Об эвфемизмах // Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. М.: Просвещение, 1977. – С. 101-114.
2. Пастухова О.Д. Об эвфемизмах и табу // Филологические науки. Вопросы и практики. 2017. – № 11 (77): в 3-х ч. Ч.1. – С.143.
3. Sadovnikova M.N., Nevolnikova S.V., Bogatskaia E.Yu. Euphemisms in language of the french mass media: pragmatical aspect // Russian linguistic bulletin №3 (7) 2016. – P.69-74.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T.: O'zME, 2002. – B.124.
5. Дружинин А.С., Фомина Т.А., Поляков О.Г. Эвфемизмы, дисфемизмы, ортофемизмы и экспериенциальный контекст: холистический взгляд на лингвистическую проблему // cyberleninka.ru

6. Евгеньева А.П. *Словарь русского языка в четырех томах [Текст] / А.П.Евгеньева.* – Т. 4. – М.: Русский язык, 1988. – 800 с. – С.746.
7. Розенталь Д.Э. *Эвфемизм // Словарь-справочник лингвистических терминов.* –М., 1976.– С.120.
8. Реформатский А.А. *Введение в языкознание.* – М.: Наука, 1967. – С.99.
9. Исматуллаев Н. *Эвфемизмы в современном узбекском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук.* – Т., 1963. – 19 с.
10. Омонтурдиев А. *Эвфемик воситаларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди дис. автореф.* – Т.,1997. – 23 б.
11. Омонтурдиев А. *Ўзбек нутқининг эвфемик асослари.* –Т., Халқ мероси, 2000. – 128 б.
12. Омонтурдиев А. *Профессионал нутқ эвфемикаси.* – Т.: Фан, 2006. – 232 б.
13. Омонтурдиев А. *Бир сўз лугати.* – Термиз: Жайхун, 1996. – 46 б.
14. Омонтурдиев А., Омонтурдиев Ж. *Сўз қўллаш санъати.* – Термиз: Жайхун, 1994. – 60 б.
15. Омонтурдиев А. *Ўзбек тилининг қисқача эвфемик лугати.* – Т.: Фан, 2006. – 134 б.
16. Миртожиев М. *Ўзбек тили семасиологияси.* – Т.: Мумтоз сўз, 2010. – 288 б.
17. Маматов А. *Ўзбек тили фразеологияси шаклланиши масалалари: Фил.фан.док. автореферати.*–Т., 1999.– 56 б.
18. Қодирова Х. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиши маҳорати: филол. фанлари номзоди дисс. – Т., 2009. – 23 б.
19. Холманова З. *“Бобурнома” лексикаси тадқиқи: филол. фанлари докт дисс.* – Т., 2009. – 23 б.
20. Рустамова Д. *Метафорик эвфемизациянинг лингвокультурологик ва социопрагматик аспектлари: филол. фан. номз. дис. автореф., Фаргона, 2018.* – 50 б.
21. Гайбуллаева Н. *Ўзбек тилида тиббий эвфемизмлар (тиббий даврий нашр материаллари асосида): филол. фан. фалсафа док. (PhD) дис. автореф., Бухоро, 2019.* – 50 б.
22. Гайбуллаева Н.И. *Ўзбек тили тиббий эвфемизмларининг қисқача изоҳли лугати.* – Т.: Akademnashr, 2019. – 77 б.
23. Гулямова Ш. *Ўзбек тили эвфемизмларининг гендер хусусиятлари: филол. фан. фалсафа док. (PhD) дис. автореф., Бухоро, 2020.* – 55 б.
24. Гулямова Ш. *Ўзбек тили гендер хосланган эвфемизмларининг қисқача изоҳли лугати.* – Т.: Akademnashr, 2019. – 80 б.
25. Алеева В.Ю. *Эвфемизация в кинофильмах // Актуальные проблемы современной лингвистики глазами молодых ученых: материалы XIV Всероссийского научного семинара (г. Уфа, 15 мая 2020 г.) / отв.ред. Р.А. Газизов.* – Уфа: РИЦ БашГУ, 2020. – 416 с. – С 3-6.
26. Шевченко Н. *Зачем нужен мат в кино? О различных функциях ненормативной лексики в современном художественном кино. 21ST CENTURY RUSSIAN CINEMA: On Boundaries, Margins and Space, Jun 2018, Graz, Austria. {hal-02471375} Submitted on 21 Feb 2020. <https://hal.univ-lyon2.fr/hal-02471375>*
27. Shirinova M.Sh. *The issue of literary norms in the language of cinema // International Journal on Integrated Education, 2020.March.e-ISSN: 2620 3502. p-ISSN:2615 3785. Impact factor 6.196. Vol.3. Issue 3.–P.35-40.*
28. Shirinova M.Sh. *The attitude of the language of uzbek films at the period of independence to the lexical norms // Journal NX A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 2021.July.ISSN 2581-4230 (E). Impact factor 7.183. Volume 7. Issue 7. – P. 190-196.*

**ЗАМОНАВИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯДА ТЕРМИННИНГ ОБЪЕКТИВ ТАЪРИФИ,
ТАВСИФИ ВА ЧЕГАРАСИНИ АЖРАТИШ МУАММОЛАРИ**

*Хидирова Гулноза Халиловна,
Қарши давлат университети
Лингвистика кафедраси ўқитувчиси
xidirova@mail.ru*

Аннотация: Мақолада замонавий терминологияда термин таърифи ва тавсифи масаласидаги баҳс-мунозаралар, лексема, махсус лексика, термин, атама, номен, соҳавий лексика (профессионализм) тушунчалари, термин токен, номзод термин, гибрид термин, терминоид, прототермин, номен, номеклатура, профессионал арготизм, профессионал жаргонизм, сленгизм, квазитермин тушунчалари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: лексема, махсус лексика, термин, атама, номен, соҳавий лексика, профессионализм, термин токен, номзод термин, гибрид термин, терминоид, прототермин, номен, номеклатура, профессионал арготизм, профессионал жаргонизм, сленгизм, квазитермин

Annotation: In the article, debates on the definition and description of the term in modern terminology, lexeme, special lexicon, term, nomen, sectoral lexicon (professionalism) concepts, term token, candidate term, hybrid term, terminoid, prototerm, nomenclature, professional argotism, the concepts of professional jargon, slangism, and quasi-terms are discussed.

Key words: lexeme, special lexicon, term, nomen, lexical field, professionalism, term token, candidate term, hybrid term, terminoid, prototerm, nomenclature, professional argotisms, professional jargonism, slangism, quasi-term

Аннотация: В статье ведутся дискуссии об определении и описании термина в современной терминологии, лексеме, специальной лексике, термине, номене, понятиях отраслевой лексики (профессионализма), терминологической лексеме, термине-кандидате, гибридном термине, терминоиде, прототерме, номене, обсуждаются номеклатура, профессиональный арготизм, понятия профессионального жаргона, сленгизма, квазитерминов.

Ключевые слова: лексема, специальная лексика, термин, номен, полевая лексика, профессионализм, терминологическая лексема, термин-кандидат, гибридный термин, терминоид, прототерм, номен, номеклатура, профессиональный арготизм, профессиональный жаргонизм, сленгизм, квазитермин.

Кириш. Замонавий терминология бугунги глобаллашув даврида тилшуносликнинг энг кўп ўзгаришларга дучор бўлаётган жиддий соҳаларидан бирига айланди.[3.213] Айни пайтда жаҳон тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам лексикологияга доир тадқиқотларнинг катта қисмини терминшуносликка бағишланган ишлар ташкил қилмоқда. Гарчи пайдо бўлиши ва ўрганилиши узок тарихга эга бўлса-да, бугунги кунга қадар унинг бирлигини ажратиш, термин таърифи ва тавсифи масаласида хануз баҳс-мунозаралар тўхтамагани, *лексема, махсус лексика, термин, атама, номен, соҳавий лексика (профессионализм)* тушунчалари аниқ чегараланмаганлиги, терминларнинг структур-грамматик таркиби – содда, қўшма, жуфт, такрорий, таркибли, бирикмали, қисқартма терминлар борасида ягона нуқтаи назарнинг мавжуд эмаслиги терминологиянинг тилшуносликнинг мамлакат ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётидаги ўзгаришларга энг кўп берилувчан соҳаси экани, жамият билан бирга ривожланишини тасдиқлайди.

Асосий қисм. Тилшунослик кун тартибига мунтазам равишда терминологиянинг янги-янги муаммолари чиқаётгани, хусусан, терминологиянинг объектига анъанавий усулларда ёндашишдан воз кечилиб, замонавий лингвистик парадигмалар кўзгусида – когнитив, социал, психологик, семиотик, коммуникатив, прагматик аспектларда ёндашилаётгани[8.249], катта тезлик билан бир тилдан иккинчисига ўзлашаётган терминларни терминографик формализациялаш, ортологик шаклини белгилаш, терминологик вариация, термин-орфограммаларни илмий асослаш, соҳа терминларини миллий корпусларда тенглаш, терминологиянинг *термин токен, номзод термин, гибрид термин, терминоид, прототермин, номен, номеклатура, профессионал арготизм,*

профессионал жаргонизм, сленгизм, квазитермин[6.213] каби янги терминлари юзасидан қатор тадқиқотлар олиб борилаётгани бу соҳанинг ҳамisha тараққиётда эканидан дарак беради. Бунинг асосий сабабларидан бири терминологиянинг тилшуносликнинг мамлакат ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётидаги ўзгаришларга энг кўп берилувчан соҳаси экани билан боғлиқ. Фанда муайян соҳага оид терминларни бир тизимга йиғиб тадқиқ қилиш ва луғатларда акс эттириш зарурати туғилдими, демак, мамлакатда шу луғатга эҳтиёж туғдирадиган соҳалар тараққий этган.

Муайян фан ёки соҳа бўйича терминологик луғатга эҳтиёжнинг юзага келиши – бу шу соҳанинг тараққий этгани, умуман, фан-техника ривожини, мамлакатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий тараққиётидан дарак беради. Бу эса тилшуносларнинг асосий диққатини қайта-қайта махсус соҳалар – ахборот технологиялари, техника, бизнес, иқтисодиёт, таълим, тиббиёт, сиёсат, реклама, ҳуқуқ, умуман, илмий-техник соҳага оид тушунчалар тадқиқига қаратишга ундамоқда.

Фан ва технологиянинг жамият ҳаётидаги ролининг кескин ошиши янги-янги атамалар ва соҳавий терминларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу жараён шу қадар тезлашдики, ҳатто соҳа вакиллари уларни ўзлаштириш, тушуниш, қўллаш билан боғлиқ қатор муаммолар юзага келди. Термин ҳосил бўлиш манбаларининг кўпайиши нафақат ўзлашма терминлар, балки ички имкониятлар асосида ҳосил қилинаётган ўз қатлам терминларининг морфологик-деривацион курилиши, структур таркиби, ягона ортологик шаклини танлаш, терминларда полисемия, синонимия масалаларига ойдинлик киритиш, умуман, бугунги кунда терминларни тартибга солиш, луғатларда талқин қилиш муаммоси мамлакатни ижтимоий-иқтисодий, маданий ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири сифатида қаралишига олиб келди. Ўзбек лексикографияси ва терминологияси олдида “илмий асосланган янги сўз ва атамаларни истеъмолга киритиш, замонвий атамаларнинг ўзбекона муқобилларини яратиш ва бир хилда қўлланишини таъминлаш”[25] буюртмаси қўйилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-5850-сон Фармони ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Атамалар комиссияси ташкил этилди. Комиссиянинг олдида илмий асосланган янги сўз ва атамаларни расмий истеъмолга киритиш; норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларидаги тушунча ва атамаларнинг турлича изоҳлаш эҳтимолини истисно этадиган тарзда қонунчилик ҳужжатларида қабул қилинган маъносига мувофиқ ягона шаклда ва тўғри қўлланишини таъминлаш; норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларида адабий тил қоидалари ва нормаларига, шунингдек, юридик, техник ва бошқа махсус қоидаларга риоя этилишини таъминлаш; бошқа тилларнинг қоидалари туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган номувофиқликларни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар нормаларига зиён етказмаган ҳолда таҳрир қилиш; ўзбек тилига кириб келаётган янги атамаларни қонунчилик ҳужжатларига жорий этиш ва амалда қўллашнинг ҳуқуқий муаммоларини ўрганиш, ушбу соҳадаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг ривожланиш йўналишларини аниқлаш[26] ва бошқа вазифалар қўйилди.

Илм-фан тараққиёти терминлар изоҳи, имлосини тақдим этадиган воситаларга бўлган талабни оширди. Натижада дунёнинг барча тилларида сон-саноксиз босма ва электрон луғатлар, офлайн (бевосита) ва онлайн (масофавий) тартибда фойдаланишга мўлжалланган дастурлар, луғатлар, ахборот банклари юзага келди. Биргина ўзбек сегментига доир 2012 йилдан буён фаолият юритиб келаётган таълим тарбияга оид портал – idum.uz веб сайтида “Технология фанига оид терминлар изоҳли луғати”, “Биология терминлари, атамалари ва тушунчалар изоҳли луғати”, “Психологияга оид терминлар ва атамалар изоҳли луғати”, “Информатика фанига оид терминлар изоҳли луғати”, “Иқтисодиётга оид атамалар ва тушунчалар изоҳли луғати”, “Физика фанида учрайдиган атамалар изоҳли луғати”, “Математика фанига оид атамалар ва тушунчалар изоҳли луғати”, “Қасалликларнинг қисқача изоҳли луғати”, “Ўзбекистон тарихи фанида учрайдиган терминлар ва атамалар изоҳи”, “Адабиёт фанида учрайдиган термин ва атамалар изоҳли луғати”, “Аттестацияга оид термин ва атамалар изоҳли луғати”, “Дарс ишланмасида учрайдиган атама ва терминлар изоҳли луғати”[35.2] каби йигирмадан ортиқ электрон луғатнинг жойлаштирилгани ва ҳар бирига бир кунда фойдаланувчилар томонидан юздан ортиқ мурожаат қилинаётгани соҳавий терминлар луғатига бугунги кунда нақадар талаб катта эканини тасдиқлайди. Аммо ушбу воситалар қай даражада мукамал, уларнинг сўзлигини шакллантиш – терминларни танлашда қайси мезонлар етакчилик қилган, терминларни лексикографик талқин қилиш – семантизациялашда қандай лингвистик тамойилларга асосланилган? Мана бу саволлар ҳамон очиқ қолмоқда.

Термин мамлакат илмий ва технологик жараёнлари ҳолати, тараққиёт қўламини тўлиқ акс эттирувчи бирлик сифатида энг қадимги даврлардан бугунги кунга қадар тилшуносларнинг диққатини тортган ва лингвистик тадқиқотлар марказида бўлиб келган. Анъанавий терминология

назариясининг шаклланиши ва тараққиётида жаҳон тилшунослигида Э.Вюстер, Э.Драйзен, Ҳ.Фельбер, Ж.К.Сейжер, Б.Бруно, Ф.Ҳ.Ланг, Р.Теммермен, рус тилшунослигида Г.О.Винокур, А.А.Реформатский, В.В.Виноградов, Б.Н.Головин, Р.Ю.Кобрин, Д.С.Лотте, Ф.П.Сороколетов, В.Г.Гак, С.В.Гринев-Гриневиц, В.П.Даниленко, А.В.Суперенская, Л.Ю.Буянова, В.М.Лейчик, Т.Л.Канделаки[10.254], ўзбек тилшунослигида С.Иброҳимов, С.Ф.Акобиров, У.Турсун, А.Ҳожиёв, Н.Маматов, Р.Дониёров, М.Асомиддинова, Д.Ҳ.Бозорова, О.Рамазонов, Э.Н.Назирова, Х.Д.Бакоева, Т.Дадахонова-Турсунова, Н.Қосимов, Ҳ.Дадабоев, А.Мадвалиев, А.Ҳусанов, З.Мираҳмедова, А.Қосимов, Қ.Сапаев[17.46] ва бошқаларнинг хизмати катта бўлди.

Илмий адабиётларда *термин* турли маъноларда учрайди. Масалан, *фан ва техника терминлари, санъат, маданият терминлари, спорт, ҳунармандчилик терминлари, ижтимоий-сиёсий, адабий терминлар* ва ҳк. Хусусан, рус тилшунослигида Н.В.Крушевскийнинг 1883 йилда Қозонда чоп этилган “Очерк науки о языке” деб номланган асарида терминга “разряды слов, имеющих номинативную функцию” (номинатив вазифа бажарадиган сўзлар тоифаси) деб таъриф берилади[19.296]. 1880-1882 йилларда нашр этилган В.И.Дал лугатида эса термин “**выражение**, слово, речение, название вещи или приёма, условное выражение” (ибора, сўз, гап, нарсаси ҳодиса номи, шартли ифода)[24.4т] тарзида изоҳланади. Ушбу лугат билан деярли бир вақтда – 1890-1907 йилларда чоп этилган Ф.А.Брокгауз ва И.А.Ефронларнинг энциклопедик лугатида ҳам шунга яқин “слово, которому соответствует определенное понятие, или изолированное, или входящее в состав суждения или умозаключения” (маълум бир тушунча мос келадиган, ажратилган ёки ҳукм ёки ҳулосага киритилган сўз) деб таъриф берилади. Муайян соҳага хослик, илмийлик унинг хусусияти сифатида таъкидланади[8.524]. О.Винокур ҳам терминга “не особые слова, а только слова в особой функции” (махсус сўз эмас, фақат махсус функциядаги сўз) деб таъриф беради[12.3-10]. В.В.Виноградов номинатив ёки дефинитив функция бажарадиган сўз экани[10.12-13], О.С.Ахмановнинг лугатида сўз ёки бирикма қачонки муайян аниқ тушунча ифодаласа, илмийлик касб этиши ва термин ҳисобланишига урғу берилади[7.]

С.Ульман эса тилдаги барча сўзларни термин деб ҳисоблайди ва уларнинг икки тоифасини ажратади: 1) махсус терминлар; 2) умумий терминлар. У биринчи тоифага махсус ва аниқ сўзларни, иккинчи тоифага “ноаниқ умумий сўзлар”ни киритишни назарда тутган эди[27.36-37]. Жумладан, мантиқшуносликда ҳам аниқ объектга тегишли тавсифлар йиғиндисини ифодаловчи ҳар қандай сўзга термин деб қаралади. Яъни мантиқ нуктаи назаридан тилдаги исталган аниқ тушунча ифодалайдиган сўз термин бўлиши мумкин[18.656].

А.С.Герд терминнинг илм-фан тараққиётининг маълум босқичида юзага келган муайян тушунчаларнинг моҳиятини акс эттирувчи махсус сўз ёки бирикма эканига диққат қаратса[13.1-4], В.Г.Гак терминни таърифлаш билан бирга лексик бирликлар ичида алоҳида функция бажаришига диққат қаратади[13.68-71]. Терминнинг бир мунча мукамал тадқиқи ўтган асрнинг 70 йилларида Ф.П.Сороколетов номи билан боғлиқ. У ҳам О.Винокур каби термин зиммасига махсус функция юкланган сўз сифатида қарайди: “Термин – бу махсус сўз эмас, у фақат махсус функция бажарувчи сўз”. У махсус функция деганда муайян соҳага оид тушунча, нарсаси ёки ҳодисани номлашни назарда тутган эди. Яъни термин мазкур сўз англатган одатдаги тушунча билан боғлиқ лексик маънони англатмайди[24.384].

Замонавий онлайн лугат *Wiktionary*да терминнинг 17та маъноси изоҳланади. Бош, 1-маъноси “Бирор нарсанинг доирасини чеклайдиган нарсаси; чегара, ҳад, тўсиқ / That which limits the extent of anything; limit, extremity, bound, boundary, terminus” тарзида изоҳланади. Кейинги маъноларга соҳа билан боғлаб изоҳ берилади. Масалан, *геометрияда, математикада, логикада, астрологияда, санъатда* каби пометалар билан соҳага доир контекстга мос талқин келтирилади.

Ҳозирги инглиз тилида *term* тўғридан-тўғри *термин* сўзининг аташ маъноси – *чегара, чегараланганлик* маъноларини ифодалайди. Ўрта аср инглиз тилида *terme*, қадимги француз тилида *terme*, латин тилида *terminus* *чегара, тўсиқ, ҳад, охири*; ўрта асрларда латин тилида *вақт, давр, сўз, аҳд* ва бошқа маъноларни билдирган. Қадимги инглиз тилида ҳам термин шу маънода қўлланган[31].

Замонавий терминологияда термин талқини бўйича М.Т.Кабре, М.К.Хомме, Г.Рондо, С.Павел[4.vol16] ва бошқаларнинг фикрлари диққатга сазавор. Хусусан, М.Т.Кабре Кастельвининг бу соҳа тадқиқига бағишланган ишлари замонавий тилшуносликда терминологик тадқиқотлар учун методологик асос вазифасини ўтамоқда.

Жаҳон терминологиясининг таникли вакили, испан тилшуноси, профессор Мария Тереза Кабре Кастельви “Терминология назариялари: уларнинг тавсифи, принциплари ва изоҳи” деб номланган мақоласида сўнгги ўн йилликда терминология назарияси энг кўп мунозараларга сабаб бўлгани, ушбу

мавзу нима сабабдан кўпчиликка қизиқиш уйғотаётганининг сабабларини ойдинлаштиради. Мақола муаллифи замонавий терминологияда ҳалигача термин таърифи ва тавсифи борасида ягона тўхтамга келинмаганлигининг асосий сабабини Вюстер назарияси билан боғлайди. “Мен биринчи навбатда Вюстер томонидан ишлаб чиқилган назарияни муҳокама қиламан ва унинг модели ортида турган мотивларни аниқлаштираман. Кейин нима учун Вюстер назариясига узок вақт давомида эътироз билдирилмагани, шубҳасиз қабул қилинганини тушунтираман. Шундагина сўнгги пайтларда терминологиянинг анъанавий нуктаи назардан ҳам, замонавий нуктаи назардан ҳам жуда кўп мунозара ва баҳсларга сабаб бўлаётгани сабаблари ойдинлашади”[2.163].

Хўш, Вюстернинг терминологик назарияси нимага асосланган эди, ушбу назария нимаси билан замонавий терминологияда терминнинг объектив таърифини беришга тўсқинлик қилди?

Австриялик интерлингвист, терминология назарияси асосчиси Эвген Вюстер (Eugen Wüster, 1898-1977)нинг асли касби муҳандис эди. У 15 ёшида эсперанто тилига қизиқиб қолади ва қисқа муддатда таржимон ва эсперанто терминологияси ва лексикографияси масалаларига бағишланган турли монография, мақолалар муаллифи сифатида танилади.[29] Кўп тиллилик шароитида тилларнинг ўзаро таъсири, халқаро сунъий тилларнинг яратилиш ва фаолият кўрсатиш жараёнлари таҳлили, тиллараро мулоқотнинг турли жиҳатлари, хусусан, халқаро тилларни алоқа воситаси сифатида ўрганадиган тилшунослик бўлими – эсперантология соҳаси ҳамда муҳандислик фаолияти давомида у терминологияни стандартлаштиришнинг халқаро тамойилларини ишлаб чиқиш билан замонавий ахборот жамиятини тузишга катта ҳисса қўшади.[1.2008] Э.Вюстернинг терминологияга бўлган қизиқиши, асосан, икки ҳолат билан боғлиқ эди. Вюстер нафақат муҳандис ва тадбиркор, шу билан бирга таъсирчан эсперантист ҳам эди. У профессионал муҳандис сифатида тилга ҳар қандай фойдаланувчининг эҳтиёжларига мослаштирилиши лозим бўлган восита сифатида қаради. Эсперантист сифатида эса тилларни шакллантириш, ҳатто ихтиро қилиш мумкин, деб ҳисоблар эди. Шу боис Вюстернинг терминологик назарияси ономасиологик характерга эга. У терминнинг асосида аташ эмас, тушунча ифодалаш ётишини таъкидлайди. Вюстернинг фикрича, термин муайян тушунчани ифодалаш учун семантик (контсептуал) моҳият касб этиши шарт эмас. У луғатларда изоҳланган маъноси билан қабул қилиниши лозим.[5.55-58]

Кабре Э.Вюстернинг терминология назарияси асосчиси экани, яъни терминология фани 1930 йилларда Венада Э.Вюстернинг умумистеъмол лексикани қўлланиши чегараланган, махсус сўзлардан ажратиш мақсадида илмий ва техник соҳага оид сўзларни тизимлаштириш йўллари аниқлаш истаги билан пайдо бўлганини тан олади. Аммо Вюстернинг, айрим соҳаларни ҳисобга олмаганда, аксарият соҳаларнинг умумий методологик асослари бир хиллиги ва универсаллигини, эмпирик босқичларини эътиборга олмай, терминларни унификациялаш, идеаллаштиришга интиши унинг назариясини танқидга учрашига сабаб бўлди. Негаки у терминлардан фойдаланишга муқаррар равишда таъсир қиладиган жиҳатлар, масалан, коммуникатив вазият ёки социал-маданий жиҳатларни ҳисобга олмайди”.[4.vol16]

Шу боис Кабре терминологиянинг инкор этиб бўлмас умумфанлик табиатга эга эканини тан олиш ва унга когнитив психология, тилшунослик, семиотика ва коммуникатив восита сифатида янгилаш ёндашишни таклиф қилади. “Сабаби, терминлар доимо муайян соҳа мутахассислари ўртасидаги консенсус доирасида юзага келади, яъни улар бир қанча омиллар, нафақат концептуал, балки прагматик омиллар таъсирининг ҳам натижасидир. Шунинг учун терминлар қатъий белгилаб қўйилган бирликлар эмас, улар ҳаракатдаги ва бир соҳадан иккинчисига эркин ўтиб кетиши мумкин бўлган бирликлардир”. Бу ҳодисани Кабре “кўп маънолилиқ” деб изоҳлайди ва терминологияга полисемия масаласига ойдинлик киритади. Унингча, сўз турли терминологик маъноларни ифодалаш ва коммуникатив алмашинувда воқеанадиган лингвистик ва прагматик омилларга қараб атама ихтисослашувининг турли даражаларини намоён қилиши мумкин.

Рус тилшунослигида В.П.Даниленко ҳам терминга берилган барча таърифларни ўрганиб чиқади ва жамиятда юз берадиган ҳар қандай жараён, аввало, терминологияда ўз изини қолдириши, термин зиммасига муайян вазифа юкланган сўз ёки бирикма эканига диққат қаратади. У терминнинг умумидабий қатлам лексик бирликларидан фарқловчи куйидаги асосий хусусиятларини ажратади:

- 1) семиотик – белги ифодалаш;
- 2) функционал – номинатив ва шу билан бирга дефинитив вазифа функцияга эгаллиги;
- 3) семантик – фақат махсус тушунча ифодаш билан бирга, умумистеъмол сўзи сифатида семантик хусусиятга эгаллиги, ҳар бир термин ўз маъносига кўра уникал экани;
- 4) тарқалиш, оммалашуви.[17.208]

Г.П.Мельников эса терминнинг терминологик тизимда юзага чиқадиган қуйидаги ўзига хос хусусиятларини ажратади:

- системалилик;
- муайян дефиниция (таъриф)га эгалик;
- ўз терминологик тизимида моносемизм (бир маънолилик)ка мойиллик;
- эмоционал-экспрессивликдан ҳолилик;
- услубан нейтраллик.[23.116]

Ҳ.Дадабоевнинг фикрича, “фан ва техникада термин – сунъий ўйлаб топилган ёки табиий тилдан олинган махсус сўз саналади. Бундай сўзларнинг қўлланиш соҳаси у ёки бу илмий мактаб вакиллари томонидан аниқлаштирилади ёхуд чегараланади. Умумтил терминларидан фарқли ўлароқ, илм-фан, техникага хос терминлар иерархик бирликлар сифатида терминологик системаларга бириктирилади, улар ўз маъноларига фақат аниқ система ичида эришади, бу системада уларга мантикий (тушунчага оид) терминологик майдон мос келади”.[16.4]

Шунингдек, замонавий тилшуносликда номенклатура ва термин муносабати масаласи ҳам жиддий баҳсларга сабаб бўлди. “Ҳар қандай соҳа номенклатураси шу соҳага оид барча тур номларини ўзида мужассам этади. Номенклатура ва терминология ўртасидаги принципиал фарқлардан бири – номенлар, одатда, терминологик луғатларда қайд этилмайди ёхуд ўта чекланган миқдорда луғатлардан ўрин олади. Маълумки, расмий илмий номенга эга *атсетилсалитсил кислота* дориси тижорий *аспирин* номи билан кенг оммалашган ва ҳ.к. Фан турли соҳаларининг ривожланиши жараёнида айрим номенлар терминлар тизимида ўтиши, соф лексик номинатив бирликлардан мантикий (логик) ахборот, маълумот элементи, яъни илм-фан терминида айланиши мумкин. Номенклатура, гарчи, тушунчага алоқадор бўлса-да, бироқ у ҳисобсиздир. Муайян фан терминологиясининг эса миқдори, сони аниқ, зотан, улар тушунчалар системасини оғзаки тарзда ифода қилади”.[15.18]

Н.Усмоновнинг таъкидлашича, “термин номенклатурага нисбатан кенг тушунча бўлиб, махсус сўз маъносини билдирса, номенклатура терминга нисбатан тор маънони англатиб, бирон бир илмий терминологик система ичидаги махсус атамаларни ифода қилади. Терминология эса термин ва номенклатуралар ҳақидаги фан ёки таълимотдир”.[26.26]

Умуман, термин таърифи ва тавсифи хусусида мавжуд илмий адабиётларда жуда кўп муносабат билдирилган, кўплаб луғатларда изоҳ берилган. Замонавий халқаро луғатлар ва терминологияга бағишланган сўнгги тадқиқотларда терминга берилган таърифлардан намуна келтирамиз:

Merriam-Webster онлайн луғатида:

A **term** is a word, compound word, or multi-word expressions that in specific contexts is given specific meanings – these may deviate from the meanings the same words have in other contexts and in everyday language.[33]

Қисқача Оксфорд луғати (Concise Oxford English Dictionary)да:

Term (from *lat. terminus* – limit, border) – a word or phrase that is the name of a strictly defined concept of some area of science, technology, art, and so on.[32]

Оксфорд дагонавий луғати (Oxford learners dictionaries) да:

Term – a word or phrase used as the name of something, especially one connected with a particular type of language. *a technical/legal/generic term; a glossary of terms; a term of abuse*[35]

Кембриж дагонавий ўқув луғати (Cambridge Advanced Learner’s Dictionary)да

The **term** *m. lat.* expression, word, saying, name of a thing or technique, conditional expression
a word or phrase that is used to refer to a particular thing, especially in a technical or scientific subject.[36]

Гринёв-Гриневиц С.В:

Термин – номинативной лексической единицы (слова или словосочетания), принимаемой для точного именованя понятия

И.Мирзаев:

Термин (*lot. terminus* – чегара, ҳад) – билим ёки фаолиятнинг махсус соҳасига доир тушунчани ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаси.

Ўзбек тилшунослигида Н.Усмонов терминнинг лингвистик адабиётларда келтирилган таърифларини ўрганиб чиқиб, терминга қуйидагича таъриф беради: “Термин – структураси жиҳатидан турли сўз ёки сўз бирикмаси бўлиб, семантикаси жиҳатидан аниқ ва барқарор, маълум бир тушунчани нисбий ифодаловчи лексик-семантик бирлиқдир”.[26.26]

Шунга қарамай сўнгги йилларда жаҳон терминологиясида бажарилган ишларда ҳамон “тилшуносларнинг “термин” тушунчасининг ягона илмий асосланган таърифини тузишга бўлган барча уринишлари муваффақиятсизликка учрагани” таъкидланмоқда. Биз ушбу тадқиқотда тилшуносликда термин таърифи ва тавсифи масалаларини ойдинлаштиришни бош мақсад қилиб қўймаганмиз. Асосий мақсадимиз масофавий таълимга оид терминларнинг замонавий терминотиземада тутган ўринини инглиз ва ўзбек тили материаллари асосида ёритиш бўлганлиги боис, тадқиқ объектдан узоқлашмаган ҳолатда тилшуносликда терминологиянинг асосий бирлиги масаласи атрофидаги баҳс-мунозараларни ўргандик.

Демак, термин деганда ўз терминотизимида муайян тизимга мансублик (системалилик), номинатив ва дефинитив (таърифлаш) функцияга эгалик, моносемантикликка мойиллик, ҳис-ҳаяжондан ҳолилик каби ўзига хос белгиларни юзага чиқариши билан характерланадиган илм-фанга оид махсус тушунча ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаси тушунилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Blanke, Wera. 2008. *Esperanto – Terminologie und Terminologearbeit*. New York: Mondial.
2. Campo, Ángela. 2012. *The Reception of Eugen Wüster's Work and the Development of Terminology*. PhD Thesis. Montréal: Université de Montréal. <https://papyrus.bib.umontreal.ca/xmlui/bitstream/handle/>
3. Cabré Castelví, M. Teresa. Theories of terminology: Their description, prescription and explanation // *Terminology, Volume 9, Number 2, 2003, pp. 163-199*(37) <https://www.ingentaconnect.com/content/jbp/term/>
4. Cabré, M. T. (2002). “Terminología y lingüística: la teoría de las puertas abiertas”. *Estudios de lingüística del español, [en línea], Vol. 16,*
5. Cabré, M. T. (2002). “Terminología y lingüística: la teoría de las puertas abiertas”. *Estudios de lingüística del español, [en línea], Vol. 16,* <http://elies.rediris.es/elies16/Cabre>.
6. Mitja Trojar. *Wüster's View of Terminology* // *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 11 (2017): 55–85
7. Montero Martínez, S. (2005). *Estructuración conceptual y formalización terminográfica de frasetas en el subdominio de la oncología (Tesis de Doctorado)*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2005.
8. Wüster E. *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexicographie*. – Vien: N.Y., 1979 /Bd 1–2. – S.213.;
9. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов*. – Москва, 1966.
10. Брокгауз Ф.А. *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона*. – Москва: Рипол Классик, 2013. – 524 с.
11. Буянова Л.Ю. *Терминологическая деривация в языке науки: когнитивность, семиотичность, функциональность*. – Москва: Флинта, 2014. 249 с
12. Виноградов В.В. *Русский язык*. – М. –Л., 1947. –С 12-13.
13. Винокур Г.О. *О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии* / В.А.Татаринов. *История отечественного терминоведения. Классики терминоведения: Очерк и хрестоматия*. – Москва: Московский лицей, 1994.
14. Винокур Г.О. *О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Сборник статей по языкознанию*. – Москва, 1939. Т.5. – С.3-10. –Б.5
15. Гак В.Г. *Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии (семантические проблемы языка науки)*. Материалы научного симпозиума. – Москва: МГУ, 1972. - С.68 - 71.
16. Герд А.С. *Значение термина и научное знание*//*Научно-техническая информация. Серия 2*. – Москва, 1991. №10. – С.1-4.
17. Дадабев Ҳ. *Ўзбек терминологияси*. –Тошкент, 2019. 118 б. –Б.18
18. Дадабев Ҳ. *Ўзбек терминологияси*. –Тошкент, 2019. 118 б. –Б.4
19. Даниленко В.А. *Русская терминология. Опыт лингвистического описания*. – Москва: Наука, 1977. – С. 208.
20. Иброҳимов С. *Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси*. I-III т. –Тошкент: Фан, 1956-1959; Ақобиров С.Ф. *Тил ва терминология*. – Т., 1968.; Ақобиров С. *Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях: Дис. ... канд. филол.наук*. - Ташкент, 1969;
21. Кондаков Н.И. *Логический словарь* / Горский Д.П. – Москва: Наука, 1971. – 656 с.

20. Крушевский Николай Вячеславович. *Избранные работы по языкознанию. Очерк науки о языке* / Отв. ред. В. Н. Ярцева; Сост. Ф. М. Березин. – Москва: Наследие, 1998. (См.: 1883; 1956; 1960; 1964; 1973; 1977; 1995; 1998)– 296 с. – Б.134
21. Мария Тереза Кабре Кастельви, *Терминология. Теория, метод и приложения*, Париж, Арманд Колин, 1998, 322 с
22. Мария Тереза Кабре Кастельви, *Терминология. Теория, метод и приложения*, Париж, Арманд Колин, 1998, 322 с.
23. Мельников Г.П. *Основы терминоведения*. –М.: Изд-во РУДН, 1991. 116 с.
24. Сороколетов Ф.П. *История военной лексики в русском языке (XI-XVII вв.)* / Отв. ред. Ф.П.Филин. Изд. 2-е, доп. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 384 с. – 27
25. Термин // *Толковый словарь живого великорусского языка* : в 4 т. / авт.-сост. В. И. Даль. – 2-е изд. –СПб.:Типография М.О.Вольфа, 1880-1882.
26. Усмонов Н.Ў. *Ўзбек тилининг педагогик терминологияси: филол. фан. номз. дисс. автореф.* – Ташкент, 1994. – 26 б. – Б 12.
27. *Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.10.2019 йилдаги ПФ-5850-сонли Фармони* // <https://lex.uz/docs/4561730>
28. *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Атамалар комиссиясининг фаолиятини ташиқ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 29.01.2020 йилдаги 40-сон қарори* // <https://lex.uz/docs/4717157#4717849>
29. Ульман С. *Дескриптивная семантика и лингвистическая типология* // *Новое в лингвистике*, вып. II.– Москва, 1962, –С.36-37.
30. https://de.wikipedia.org/wiki/Eugen_Wüster
31. <http://kit.consellodacultura.gal/web/uploads/adxuntos/>
32. <https://en.wiktionary.org/wiki/term>
33. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/term>
34. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Term>
35. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/term_1?q=term
36. <https://dictionary.cambridge.org/ru/term>
37. <http://idum.uz/uz/archives/category/terms/page/2>

SHAXSLARARO MULOQOT JARAYONIDA DIALOGIK DISKURSNING O'RNI VA KOMMUNIKATIV STRATEGIYALAR

Hamroyeva Nafisa Nizomiddinovna,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi, PhD
n.n.hamroeva@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada diskurs va uning xususiyatlari, nutqiy muloqot tizimiga oid tushunchalar tahlil etiladi. Maqolada shuningdek, muloqot strategiyalari haqida ham so'z boradi. Muloqot strategiyasi – bu muayyan muloqot interaksiasida umumiy lisoniy/lisoniy bo'lmagan global masalaning yechimi uchun so'zlovchi o'z nutqiy faoliyatini amalga oshirishning ijodiy rejasini tuzib olishidir, bu moslashuvchan mexanizm muloqot jarayonida doimiy tuzatishlarga uchraydi. Kommunikativ strategiyalarni tahlil etish jarayonida tavsifiy va struktur metodlardan foydalanildi. Lug'aviy ma'nosi bahs, munozara bo'lgan diskursning turlari, dialogning ko'rinishlari tahlil etildi. Nutqiy muloqot jarayonining samarali kechish tamoyillari keltirib o'tildi. Nutq murakkab kommunikativ hodisa, bilimlar iyerarxiyasining murakkab tizimi, shu jumladan unda qo'shimcha ravishda ekstralingvistik omillar (dunyoni bilish, fikrlar, munosabatlar, odamlarning maqsadlari) ham mavjud bo'ladi.

Kalit so'zlar: nutq akti, kontakti o'rnatish, intensiya, kommunikativ strategiya, semantik mazmun, diskurs, dialog tipologiya, nutqiy faoliyat.

Аннотация. В данной статье анализируются дискурс и его особенности, понятия системы речевого общения. В статье также рассматриваются коммуникативные стратегии. Коммуникативная стратегия представляет собой творческий план речевой деятельности говорящего по решению общеязыковой/неязыковой глобальной задачи в конкретном коммуникативном взаимодействии, этот гибкий механизм подвергается постоянной корректировке в процессе общения. При анализе коммуникативных стратегий использовались описательный и структурный методы. Проанализированы виды дискурса, лексическое значение которого – спор, полемика, формы диалога. Были упомянуты принципы эффективного процесса речевого общения. Речь представляет собой сложное коммуникативное явление, сложную систему иерархий знаний, включающую экстралингвистические факторы (познание мира, мысли, установки, цели людей).

Ключевые слова: речевой акт, установление контакта, интенция, коммуникативная стратегия, смысловое содержание, дискурс, типология диалога, речевая деятельность.

Annotation. This article analyzes the discourse and its features, the concepts of the speech communication system. The article also discusses communication strategies. A communication strategy is a creative plan of the speaker's speech activity for the solution of a general linguistic/non-linguistic global problem in a specific communication interaction, this flexible mechanism undergoes constant adjustments during the communication process. Descriptive and structural methods were used in the analysis of communicative strategies. The types of discourse, whose lexical meaning is argument, debate, and the forms of dialogue were analyzed. The principles of effective speech communication process were mentioned. Speech is a complex communicative phenomenon, a complex system of knowledge hierarchies, including extralinguistic factors (knowledge of the world, thoughts, attitudes, people's goals).

Key words: speech act, establishing contact, intention, communicative strategy, semantic content, discourse, dialogue typology, speech activity.

Kirish. Inson dunyoga kelar ekan, u rivojlanadi, shaxs sifatida shakllanadi. Bu jarayonda u doim nutqiy muloqotda bo'ladi. Muloqot shaxslararo munosabatlar uchun o'ziga xos ehtiyoj sifatida suv va havodek ahamiyatga ega. Muloqotni insonlar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqib, rivojlanishining ko'p qirrali jarayoni sifatida baholash mumkin. Uning asosiy vazifasi axborot ayriboshlash ekan, bunda kommunikativ jihat hisobga olinadi. Insonlar nutqiy muloqotga kirishishda, dastavval, tildan foydalanadilar.

Ushbu maqolada pragmlingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri dialogik diskursning shaxslararo muloqot jarayonida tutgan o'rni va kommunikativ strategiyalarga oydinlik kiritiladi. Dialogik diskursning

lisoniy reprezentatsiyadan (vakillikdan) tashqari bir qator ekstralingvistik omillarni o'z ichiga olishini tahlil etish oldimizga qo'yilgan vazifadir.

Tadqiqot metodi. Dialogik diskurs bugungi kun tilshunosligida ma'lum bir masalaning yechimini topish uchun izchillikda o'sib borayotgan, fikr almashinuvi asosidagi muloqotga tayangan, ikki (yoki undan ortiq) kommunikantlarning o'zaro nutqiy hamkorligidir. Dialogik diskurs lisoniy reprezentatsiyadan (vakillikdan) tashqari bir qator ekstralingvistik omillarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, maqsad, fikr, muloqot ishtirokchilarining ko'rsatmalari, yondosh bilimlar va hokazo. Dialogik diskursning asosiy sifatlaridan biri, umumiy kommunikativ intensiya (niyat)ning, ya'ni bosh maqsadning mavjudligi hisoblanadi.

“Muloqotning yana bir jihati munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati – nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham ifodalanishdan iborat. Masalan, munosabatga kirishar ekanmiz, u bizni qoniqtirsa, imo-ishora bilan muloqotda bo'lamiz. Munosabatning keyingi jihati muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlaridir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo'lishimiz mumkin. Shuning uchun ham muloqot jarayonining kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish) va perseptiv (o'zaro birgalikda idrok etish) jihatlari ajratiladi” [3, 5]. Bundan ko'rinib turibdiki, muloqot – bu insonlarning hamkorlikdagi faoliyatiga bo'lgan ehtiyoji bo'lib, munosabatlar, o'zaro ta'sirlar, ma'lumot hamda axborot almashishga doir ularning birgalikdagi faoliyatidir. Demak, muloqot birgalikdagi harakat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan, aloqa almashish, bir-biriga ta'sir etish, boshqalarni tushinish, odamlar o'rtasida kontakt o'rnatish va rivojlantirish jarayoni. Muloqot barcha tirik jonzotlarga xosdir. Masalan, hayvonlarda boshqa tirik jonzotni ma'lum harakatga chorlash, u yoki bu harakatni amalga oshirmaslik kerakligi haqidagi ogohlantirish muloqot maqsadi bo'lib xizmat qiladi. Yoki ona o'z tovushi yoxud harakati bilan bolasini xavfdan ogoh qilishi mumkin. Ammo muloqot insonlar orasida eng takomillashgan darajaga ega bo'ladi, albatta, bu jarayon nutq vositasida anglanadi.

Muhokama. Nutqiy muloqotning eng kichik amaliy ko'rinishi nutqiy akt sanaladi. Uni nutq muomalasi qoidalari, tartibiga bo'ysunadigan maqsadli nutqiy harakat sifatida tushunishimiz darkor. Nutq aktlarining umumiy jamlanmasi nutqiy faoliyatni tashkil qiladi. Mazkur nazariyaning asosiy tadqiqot obyektiga so'zlovchi, adresat va ularning o'zaro munosabati, muloqot vaziyati bilan aloqador qator masalalar kiradi. Xususan, tilga falsafiy yondashuvda til nutqning amaldagi ko'rinishi va uning reallik bilan aloqadorligini aniqlash uchun xizmat qiladigan vositadir.

O'zaro munosabatga kirishuvchi unsurlarning yaxlit butunligi mukammal tizim bo'la oladi. Muloqot sistemasining unsurlaridan biri shaxs unsuri hisoblanadi. Shaxs muloqot jarayonida murakkab tarkibli sistema sifatida yuzaga chiqadi. “U muloqot tizimida vaziyat unsuri bilan birga, asosiy o'rinni egallaydi. Zero, bu ikki unsur ushbu tizimda dominantlik qiladi. Ammo shaxs vaziyatdan foydalanadi, lekin vaziyat shaxsning muloqot intensiyasiga (maqsadiga) ta'sir qilmasa-da, intensiyaga erishish usulini o'ziga moslashtirishini talab etadi. Shaxs muloqotning bog'lovchi vositasi, unsuri bo'lgan lisoniy vositalarni tanlash va o'rinni ishlata olish uchun quyidagi belgilarga ega bo'lishi zarur: a) lisoniy qobiliyat; b) kognitiv qobiliyat; v) muloqot qobiliyati. Shaxsning diskursiv faoliyati pragmalingsvistik tahlillar markazida turadi. Shu asosda nutqiy sistemaning unsurlari uch xil – lisoniy, shaxsiy va pragmatik tabiatli bo'lishi haqidagi xulosaga kelish mumkin” [2, 56].

Nutqiy muloqot ikki (yoki undan ortiq) kommunikatorning nutqdagi o'zaro ta'siri bo'lib, zamonaviy pragmalingsvistikada ma'lum bir aloqa maqsadini hal qilish uchun suhbatdoshlar tomonidan olib boriladigan fikrlarning dinamik ketma-ketligi sifatida talqin etiladi. Nutqiy muloqot kommunikantning maqsadi, nutq ishtirokchilarining fikri, kommunikatorlarning munosabati kabi ekstralingvistik omillarni o'z ichiga oladi. Uning asosiy xususiyatlaridan biri bu – umumiy kommunikativ niyat va bosh maqsadning mavjudligidir. Bosh maqsadni amalga oshirish ikki (yoki undan ortiq) suhbatdoshning sa'y-harakatlari bilan bog'liq bo'lib, ularning har biri umumiy aloqa muammosini hal qilishga hissa qo'shadi. Nutqiy muloqotning rivojlanishi (davomiyligi) har ikkala suhbatdoshga bog'liq. Agar ma'ruzachi o'zining boshlang'ich so'zi bilan muloqotning kommunikativ yo'nalishini belgilab qo'ysa, unda uning nutqi aloqa aktining teng ishtirokchisi bo'lgan suhbatdoshning javobidan so'ng navbat oladi.

Bosh maqsad muloqotning umumiy maqsadini yechishga o'z hissalarini qo'shayotgan ikki (yoki undan ortiq) suhbatdoshning harakatlari natijasida amalga oshiriladi. Agar so'zlovchi o'zining tashabbuskor replikasi bilan muloqotga kommunikativ yo'nalish ulashsa, unda uning kuchayishi kommunikativ harakatning teng ishtirokchisi bo'lgan hamsuhbatining javob replikasidan so'ng sodir bo'ladi, ya'ni dialogik diskursning rivoji ikkala suhbatdoshga teng darajada bog'liq bo'ladi.

Tilshunoslik fanida diskurs atamasiga aloqador fikrlar XX asrning 50-yillarida shakllandi. Shu davrda diskurs hodisasi ogʻzaki nutqqa aloqador ekanligi, jumladan, ularning nutq jarayonida undalma, kirish soʻz, kirish birikmalar bilan ham ifodalanish holatlari “murakkab sintaktik qurilma” sifatida baholanishiga asos boʻla oladigan fikrlar ilgari surilgan [9, 356]. 1966-yilda tilshunos R.Godelning “diskurs atamasining tilshunoslikka oid tadqiqotlarida qoʻllanilishi til va nutq hodisalari haqida aniq xulosa chiqarishga shubha tugʻdirishi mumkin” degan fikriga N.A.Slyusarev oʻz izlanishlarida asosli, ilmiy javobni qayd etdi [6, 102]. Bu kabi ilmiy izlanishlar va muammoga nisbatan bildirilgan turlicha qarashlar dialogik diskurs masalasining tilshunoslikda hal qilinish lozim boʻlgan, tadqiqqa muhtoj qirralari mavjud ekanligidan dalolat beradi. Odatda, dialogik diskurs haqida gap ketganda, uni “ikki yoki undan ortiq shaxs oʻrtasidagi suhbat” deb taʼriflanadi.

Tilning ikki – ogʻzaki va yozma jihati har doim bir-biri bilan munosabatda va aloqador. Soʻzlashuv tili yozma adabiy tilning manbaidir. Soʻzlashuv tili dialogik diskurs shaklida namoyon boʻladi va bu diskurs hozirjavoblik asosida tuziladi. Lekin unutmazlik kerakki, soʻzlashuv tili deganda, faqat dialogni tushunmaslik kerak. Albatta, ular bir-biri bilan bogʻliq hodisa, shu bois yozma va ogʻzaki adabiy til tarkibida har ikkala nutq shakli mavjud. L.V.Shcherbaning fikricha, soʻzlashuv nutqi dialogik diskurs shaklida yuz beradi. Bu esa dialogning tabiiyligini taʼminlaydi. Til dialogdagina oʻzining haqiqiy borligʻini namoyon qiladi. Uning ogʻzaki va yozma shakllari taqqoslab koʻrilsa, adabiy tilning asosida monolog yotganligini koʻramiz. L.V.Shcherba adabiy tilning belgilarini qoʻrib chiqib, ularni adabiy tilning turli shakllari va ish yuritish tilining turli koʻrinishlari tarzida ikki guruhga ajratadi va “Har bir shakl va har bir usul hayotiy zarurat talab qiladigan maʼlum vazifani bajarish uchun uning sintaktik xususiyati bilan bogʻliq” deb hisoblaydi. Dialogik diskurs uchun xarakterli boʻlgan xususiyatlardan biri, dialogik birliklarning har biri alohida sintaktik qurilishga ega boʻlgan replikalarga boʻlinishidir. Dialogik replika oʻzining hajmi, suhbatdoshga qaratilganligi, mavzu chegarasining borligi bilan monologdan farq qiladi. Dialogik diskurs birliklarini tashkil etuvchi va uni muloqot birligi sifatida koʻrsatuvchi vositalar: ifodalilik, ekspressivlik, elliptiklik shakllari bilan birga intonatsiyaning oʻz oʻrni bor. Dialogda suhbatdoshning eshitish qobiliyati ham muhim rol oʻynaydi. Maʼlumki, soʻzlovchi oʻz nutqida turli xil maʼnolarni, jumladan, emotsionallikni ifodalaydi. Bu ottenkalar intonasiya yordamida toʻliq aniqlanadi. Har qanday subektiv xarakterdagi fikr emosionallikni aks ettiradi. Fikrning emotsional tomoni katta maʼno ahamiyatiga egadir.

Dialogik diskursda bosh maqsaddan tashqari savol-javob replikalaridan iborat umumiy mavzuning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bosh intensiya (niyat) va umumiy mavzu muayyan strategiyani amalga oshirish uchun muloqot ishtirokchilarning nutqiy holatlari (pozitsiyasi)ni izchillik bilan bogʻlab turadi. Bosh maqsad yoki umumiy mavzu taʼsirida barcha nutq birliklari diskurs tarkibida muloqotning umumiy maqsadini amalga oshirish nuqtayi nazaridan maʼlum ahamiyatga ega boʻladi: ular aniq strategik va taktik vazifalarni yechishga yordam beradi.

Muloqot strategiyasi – soʻzlovchining nutqiy faoliyatni amalga oshirishning ijodiy rejasini tuzib olishidir. Unda muayyan muloqot interaksiyasida umumiy lisoniy/lisoniy boʻlmagan bosh masala oʻz yechimini topadi. Bu moslashuvchan mexanizm muloqot jarayonida doimiy tuzatishlarga uchraydi, samarali yechim topish imkonlarining izlanishida boʻladi. Umumiy koʻrinishda strategiya – bu qoʻyilgan masalalar yechimining samarali yoʻllarini vaziyatga mos ravishda oʻzgaruvchan va muayyan joydan (lokal) boshqarish usulida nazorat qilinuvchi, kognitiv rejaning tavsifidir. Strategiyalar “tanlovga” bevosita bogʻliq boʻlib, kommunikantga qoʻyilgan masalalarni eng yaxshi tarzda yechish imkonini beradi. Muloqot maqsadiga eng maqbul yoʻl bilan erishish strategiyaning “yaxshi” koʻrinishi hisoblanadi.

Nutqiy strategiya nutqiy aktlar nazariyasining bir boʻlagi sifatida muloqotning samarali kechishini taʼminlovchi usullardan biri sanaladi. Nutqiy akt jarayonida nutqiy strategik vazifani birgina soʻz yoki gap tashkil qilishi mumkin. Nutqiy akt nazariyasi uchun soʻz yoki gap asosiy birlik emas. U gap yoki soʻzdan tayyor “material” sifatida foydalanmaydi. Unga nutqiy muloqot jarayonida yaratiladigan hodisa sifatida qarash lozim. Nutqiy akt mazmuni toʻliqicha soʻzlovchining muloqot maqsadi bilan bogʻliq boʻladi.

Yuqorida aytib oʻtilganidek, strategiyalar maʼlum taktikalar yordamida amalga oshiriladi. Taktika deb, soʻzlovchi tomonidan koʻzlangan javob harakatlarini yoki oʻzining nutqiy harakatiga javoban tinglovchidan uning noverbal reaksiyasini olish uchun oʻzidagi bor verbal qobiliyatlarni mohirona, dinamik holatda qoʻllay olishi tushuniladi. Modomiki, suhbatlashish qoidasi oʻziga xos shartlar asosida qurilar ekan, dialogik diskurs ijtimoiy-psixologik omillar, jumladan, diskurs ishtirokchilarning mavqeyi, ularning yoshi, jinsi, ularning qiziqishlari asosida yuzaga kelishi tabiiy. Oʻzaro hamkorlik ishtirokchilari mushkul vaziyatda qanday yoʻl tutishlarini aniqlab beruvchi umumiy strategiyaga ega boʻlishlari lozim. Masalan, kommunikantlar umumiy xushmuomalalik strategiyasi bilan harakatlar ketma-ketligiga qandaydir taʼsir oʻtkazishi mumkin. Bu strategiya qaysi semantik mazmunni ifodalash kerak, qaysini esa yoʻq, qaysi nutq aktlari mumkin, qaysisi

mumkin emas, ayniqsa, qaysi stilistik mazmunni ifodalash ma'qulroq ekanligini aniqlab beradi, ya'ni nutq strategiyalari, odatda, semantik, pragmatik va stilistik tanlovning lokal imkoniyatlarini cheklab qo'yadi.

Strategiyalar samaralilik xususiyatiga ko'ra kuchli, kuchsiz, moslashuvchanligi bilan o'zaro farqlanadi. "Samarali kuchli nutqiy muloqot strategiyasi" tushunchasiga muloqot ishtirokchisining nutqiy muomala yo'nalishi kiritildi. Har qanday kommunikativ vaziyatda ham muloqot ishtirokchisi qisqa muddat ichida o'z maqsadiga erishish uchun muloqot prinsiplari, me'yorlari va qoidalarini ongli ravishda buzadi. Shuning uchun muloqot strategiyalarini ikki guruhga ajratamiz.

Kommunikantning kuchsiz nutqiy muloqot strategiyasi – u har qanday vaziyatda ham nutqiy muloqotning qoida va ma'yorlariga rioya qilishga urinadi.

Moslashuvchan nutqiy muloqot strategiyasi – dialogik diskursdan kelib chiqib, muloqot qoidalari va me'yorlarini qabul qilmaydi yoki ularga amal qilishga intiladi. Ko'rsatib o'tilgan strategiyalarda shaxslarning uchta tipi mos keladi, ya'ni avtoritar, liberal va demokratik. Nutq strategiyasini tashkil etuvchi elementlar argumentasiya (ishontiruvchi), motivasiya (yangilikka undovchi), baho beruvchi, hissiyotni ifodalovchi kabi harakat turlarini o'z ichiga oladi. Nutq egasining u yoki bu mexanizmi ijtimoiy me'yorlar, turli xil qadriyatlar tizimida birlashib, insonning nutqiy faoliyatidagi o'rnini belgilaydi.

Kommunikativ strategiyalar va taktikalar harakatlarning kognitiv rejasi hamda uning aniq amalga oshirilishi sifatida o'zaro bog'liqdir. Bu taktika milliy shartlanganlik bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, interaksiya yoki dialogik diskurs – bu muayyan strategiya yoki ma'lum interaksonal intensiyaga xos ravishda nazoratda bo'lgan u yoki bu vazifaning yechimini o'z ichiga olgan nutqiy harakatlarning ketma-ketligidir. Strategiya so'zining leksik ma'nosi asosida ijtimoiy vaziyatga aloqador bo'lgan qarama-qarshilikni biror konfliktsiz yo'l bilan hal qilish g'oyasi yotadi. Mazkur tushunchaning psixologik tahlilida muloqot ishtirokchilarining o'zini tuta bilishi, vaziyatni keskin tus olishiga yo'l qo'ymaslik taktiklari e'tiborga olinadi.

Kommunikativ strategiyalarda interaksonal intensiyalar yetakchi o'rinni egallaydi. Interaksonal intensiyalar – ma'lum bir maqsadga erishish uchun kommunikantlar tomonidan sodir qilinayotgan, muloqotning ijtimoiy me'yorlari aks etgan lisoniy harakatlar. Interaksonal intensiyalar deb kommunikantlarning ijtimoiy hodisalar kontekstidagi nutqiy strategiyasini ham aytish mumkin. Interaksonal intensiyalarning o'zaro hamkorligi orqali interaksiyalarning mazmuni aniqlanadi. Ya'ni shaxslararo muloqotning qaysi turi ekanligi: sharhlash (argumentatsiya), munozara, janjal va h.z.

Muloqotning har bir turi interaksiyalarni yuritish qoidalarining ketma-ketligi bilan aniqlanadigan interaksonal yo'nalishlarning ma'lum to'plami bilan ta'riflanadi. Bu qoidalar ijtimoiy konvensiyalar sifatida kommunikantlarning interaksiyalarini boshqaradi. Har bir kommunikant umumiy ko'rinishda o'z suhbatdoshini qanday qilib ma'lum harakatga undash, o'zining nuqtayi nazarini sharhlash, kerakli ma'lumotni ajratib olish, unga yuklanayotgan harakatni bajarishdan bosh tortishni va h.z.larni biladi.

Interaksiyalarni yuritish qoidalari kommunikantlar tezarusining, "kundalik (oddiy) bilimlar"ining bir qismiga kiradi, ya'ni barcha til egalariga konvensial jihatdan turli strategik diskurslarning sxemalari ma'lum. Zamonaviy tilshunoslikka oid tadqiqotlarda strategik diskursning tipologiyasini tuzishga harakatlar amalga oshirilmoqda. Tipologik tadqiqotlarning maqsadi mazkur turdagi diskurs uchun maqbul yoki unga xos bo'lgan diskurs quriladigan dominant modelni aniqlashdan iborat. Diskurs turkumini (dialog mavzusini va nutqiy replikalar bilan almashinish dinamikasini) taksonomik belgilar sifatida qabul qilganda dialogik diskurslar quyidagicha farqlanadi:

1. Neytral dialog – sheriklar o'rtasidagi masofa saqlab qolingan suhbat;
2. Dialogik uyg'unlik (dialog-unison) – shaxsiy-maishiy mavzular bilan;
3. Dialog-munozara – neytral-abstrakt mavzu bilan;
4. Dialog-voqelik – sheriklar tomonidan emotsional jihatdan keskin his qilinadigan shaxsiy-kundalik mavzu bilan.

Ijtimoiy motivlarning to'rtta sinfidan kelib chiqqan holda ularga mos dialogik diskurs turlari ajratiladi: affilyativ, interpretasion, dialog-intervyu va instrumental. Agar dialogdagi ehtiyoj, ekspressiv makrointensiya bilan, ya'ni muloqot sherigini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan hamda muloqotni davom ettirish uchun ko'ngil ochar vositalar orqali muloqot sherigini qo'llab-quvvatlash bilan ifodalangan bo'lsa, unda dialogik diskurs affilyativ deb tavsiflanadi.

Interpretasion dialog koordinativ makrointensiyani amalga oshiradi, unda subektning ehtiyoji uni sosiumda identifikasiyalash va ajratib ko'rsatishlarida aks etadi.

Individning kognitiv ehtiyojining amalga oshirilishi natijasida dialog-intervyu, ya'ni evristik makrointensiya hosil bo'ladi. Sheriklar o'rtasidagi ma'lumotlarning mavjud emasligi dialog-intervyuning asosiy belgisi hisoblanadi. Faoliyatni me'yorga keltirishga ehtiyoj, dialog diskursning instrumental turining

asosida yotgan, muntazam makrointensiyada qayd etiladi. Mazkur turning illokutiv tarkibiga, odatga ko'ra, turli darajadagi imperativlikka undash kiradi.

Ijtimoiy tilshunoslikda dialogik diskurslarning tasnifi shaxsga yo'naltirilgan va mavqega yo'naltirilgan diskurslar bilan qarama-qarshilikda quriladi [1]. Birinchisida – muloqotda bir-birlarini yaxshi biladigan, tanish kommunikantlar ishtirok etadi, ikkinchisida esa – interaksiyada u yoki bu ijtimoiy guruh namoyondalari yuzlashadi.

Shaxsga yo'naltirilgan diskurs ikki xil ko'rinishda namoyon bo'ladi: maishiy va hayotiy diskurslar.

Maishiy diskurs – o'z-o'zidan aniq-ravshan kommunikativ vaziyat sababli sodir bo'layotgan holatni, faqatgina serqirra emotsional modal-baholash kvalifikatsiyasi jihatidan dolzarb sanalgan ma'lumotni yetkazish uchun vaqtni minimallashtirishga hamda muloqotning o'ziga xos qisqartirilgan kodiga chiqishga urinish bilan tavsiflanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, ma'lum sotsium me'yorlariga rioya qilgan holda amalga oshiradigan muayyan guruh a'zolarining nutqiy muloqoti mavqega yo'naltirilgan diskurs deyiladi. Muloqot samaradorligining zaruriy shartlardan yana biri – nutqiy muloqotning eng asosiy vositasi bo'lmish lisoniy til umumiylikiga ega bo'lishidir. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasida til, ya'ni lisoniy umumiylikdan tashqari muloqotning nolisoniy omillardan foydalanishida ham umumiylik bo'lishi lozim. Muloqot shartlaridan yana biri – har ikkala tomonning muloqot jarayonida faolligi va bir-biriga ta'siridir. Suhbatdoshlardan biri, masalan, so'zlovchi faol bo'lib, tinglovchi passiv bo'lsa yoki tinglovchi ham so'zlovchi ham passiv bo'lsa, muloqot samarasiz yakunlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Абрамова Т.В. Диалогизм в прагмалингвистике и изучение речевого этикета // Теоретическая и прикладная лингвистика: Межвуз. сб. научн. тр. – Воронеж, 2002. – № 3.
2. Боймуродова Л. Сиёсий дискурда нутқий стратегия ифодаси (Х.Клинтон нутқлари асосида) // Иностранная филология: язык, литература, образование, 2021. – № 1 (78). – С. 138-143.
3. Эрназарова М. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида. Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Самарқанд, 2018. – Б. 15. <http://library.ziyouet.uz/ru/book/download/99327>
4. Натроева Н. Тилга антропоцентрик йўналишида ёндашув: фатика ва унинг хусусиятлари // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
5. Натроева Н. Илтифот ва унинг метакоммуникатив вазифалари // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
6. Махсудова М.А. Мuloqot психологияси. – Наманган, 2005. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-93638-1.html>;
7. Розикова Н. Жамият ижтимоийлашуви юзасидан олиб борилаётган ислохотларда мuloqotнинг психологик аҳамияти. <https://znanio.ru/media/zhamiyat-izhtimoiylashuvi-yuzasidan>
8. Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 318 б.
9. Слюсарев Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука, 1981. – 206 с.
10. Зернецкий П.В. Единицы речевой деятельности в диалогическом дискурсе // Языковое общение: Единицы и регулятивы. – Калинин: КГУ, 1997. – С. 148.
11. Шерба Л. В. Восточно-лужское наречие. Петербург, 1915, стр. 4.

LANGUAGE CRIMES IN ENGLISH LANGUAGE

Ismoilova Dilorom Rustamjon qizi,
Fergana state university EFL teacher
d.r.ismoilova@mail.ru

Annotation: The article scrutinizes the semantic-structural features of language crimes in English language based on the methods of structural linguistics. The author conducted an analysis based on the role of these elements in the system. Also, various linguistic relations between the words representing the language crimes have been researched.

According to the object of crimes committed with the help of language, they are divided into two types, such as the names of crimes directed at a person and crimes directed at property. Components in this paradigm can belong to several fields at the same time.

The article emphasizes the contradiction of the elements belonging to the same paradigm based on their general and specific characteristics.

Key words: paradigm, constituents, language crimes, semantic field, microfield, microfield components, opposition, gradation, synonymy, dominant word, periphery, white collar crimes, Internet related crimes.

Аннотация: В данной статье на основе методов структурной лингвистики исследуются семантико-структурные характеристики названий преступлений, встречающихся в английском языке. Автор провёл анализ, исходя из роли этих элементов в системе.

По объекту преступления, совершаемые с помощью языка, делятся на два вида, такие как наименования преступлений, направленных против личности, и преступлений, направленных против собственности. Компоненты этого микрополя могут принадлежать одновременно нескольким парадигмам.

Также исследованы различные языковые отношения между словами, обозначающими названия преступлений, совершённых с помощью языка. В статье подчёркивается противоречие элементов, принадлежащих к одной парадигме, по общим и специфическим признакам.

Ключевые слова: парадигма, составляющие, преступления, совершаемые посредством языка, семантическое поле, микрополе, компоненты микрополя, противопоставление, градация, синонимия, доминантное слово, периферия, преступление должностных лиц, преступления, связанные с Интернетом.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tilidagi til vositasida sodir bo'ladigan jinoyat nomlarining semantik - struktur xususiyatlari struktur tilshunoslik metodlari asosida o'rganilgan. Muallif mazkur elementlarning sistema ichida o'rni asosida tahlil olib borgan.

Til yordamida sodir etiladigan jinoyatlar obyektiga ko'ra shaxsga va mulkka qaratilgan jinoyat nomlari kabi ikki turga ajratiladi. Mazkur maydondagi komponentlar esa bir vaqtning o'zida bir nechta paradigmalarga mansub bo'la oladilar.

Shuningdek, til yordamida sodir bo'ladigan jinoyat nomlarini ifodalovchi so'zlar o'rtasidagi turli lingvistik munosabatlar tadqiq qilingan. Maqolada bir paradigmaga mansub elementlarning umumiy va xususiy belgilari asosida zidlanishiga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: paradigma, konstituyentlar, til vositasida sodir bo'lgan jinoyatlar, semantik maydon, mikromaydon, mikromaydon komponentlari, oppozitsiya, darajalanish, sinonimiya, dominant so'z, periferiya, mansabdor shaxslar jinoyati, interet bilan bog'liq jinoyatlar,

Introduction. In linguistics, the perfection of a theory is to be taken into account to the extent that it is faced by the learners of the language to which this theory is applied and its real owners as well as that it is for convenience. The language vocabulary is grouped by the content field method. This is a systematic study of the lexical structure of the language. The lexicon, whether native or non-native, remains the largest and most difficult part of linguistics.

Although the language has a lot of grammatical and syntactic development, they can be developed in a short period of time because they have the nature of accuracy. Vocabulary is an exception and requires lifelong learning. [2; p. 205]

Linguistic part is considered an important part of production devoted to language learning. Because the dictionary reflects the image of the language itself. At this point, it is appropriate to recall the famous words of the linguist Wilkins: "Without the help of grammar, very little content can be conveyed, but nothing can be explained without vocabulary (words). [6; p. 111]

A system-in-system approach can be a solution to this problem in linguistics to a certain extent. Formation of the thematic index of the language serves as a systematic lexical bank not only for the representatives of other nationalities learning the language, but also for native speakers of the same language.

A large part of the semantic field of "crime" is represented by lexical units. In Western linguistics, the terms word and lexeme are used as invariants as linguistic units of the lexical level. For example, scientists like Matthew, Lyons and Kempson used the term "word", while linguists like Holliday, Sinclair and Jones preferred to use "lexeme". In Uzbek linguistics, linguists clarified the differences between word and lexeme. According to them, a lexeme has a name, an expression, and a functional meaning, and a word is distinguished by the fact that it expresses a grammatical meaning. [1; p. 128] Touching on this issue, R. Rasulov says that the word is the expression of a lexeme in a certain form and content in speech.[5; p 230]

Materials and methods. "Crime" is considered a separate field in the semantic system of the Uzbek and English languages and combines several microfields. It should be noted that until today, there is no unified classification of microfields in scientific works devoted to the semantic field of "crime". In particular, the Australian researcher I. Langford studies the field of "crime" by dividing it into 3 microfields, such as "crimes against the person", "crimes against property" and "crimes against society".

Another classification belongs to S. Sheludchenko and T. Kalinushko, although the authors did not analyze the field of "crime" in the section of the entire vocabulary of the language, their scope of classification is wider than Langford's classification. Researchers named 3 works by A. Christy as "types of crime", "criminal", "object of crime", "law enforcement officers", "investigation process", "types of punishment", "crime tools", "crime analyzed in microfields such as "consequences".

In the Uzbek language, researcher N. Jumanioyova classifies the crime frame in the legal discourse as composed of subframes such as types of crimes and names of crimes.

"Language crimes" is an individual microfield as a part of the "crime" semantic field. Within this microfield, synonymous and hyper-hyponymous relationships are commonly observed.

Results and discussions. The constituents of the subfield "languages crime" remain with the scheme of causing no physical harm to the victim. [4; p 98] For example, the lexeme of *fraud* means the crime of acquiring the trust of other persons and property by deception. At the same time, schemes of deceiving and impersonating official office workers, keeping fake documents for ulterior purposes also make up the content of this lexeme. Communication is central to the process of doing this work.

According to the property of discreteness (divisibility) of the field, fraud lexeme is a subfield of "language crimes", while "fraud" is dominant for other relevant lexemes. They are tax fraud, credit card fraud, wire fraud, security fraud, bankruptcy fraud, Medicare fraud, computer fraud, insurance fraud, mail fraud, internet fraud, bank account takeover fraud, voter fraud, healthcare fraud, which make up this subfield. In the lexical units such as driver's license fraud, elder fraud, electoral fraud and for them "fraud" is considered an integral (unifying) term which provides each of them differential (differentiating) signs.

Due to the semantics of units such as wire fraud, credit card fraud, computer fraud, mail fraud, internet fraud contains special meaning such as "computer technology, Internet", consequently, they are considered members of the micro-field of "cybercrimes" at the same time.

It seems that the lexical units representing different forms of fraud belong to more than one microfield according to semiotic differences, and they perform the function of interfield border. This linguistic phenomenon, in turn, ensures the interaction of the semantic fields that make up the language system.

The nomination of the person who committed this crime is represented by several lexical units. Fraudsters, and swindlers are common among them. In addition, since fraud itself has become a noun phrase through conversion, it also carries the meaning of "fraudster".

The word *threat* means to speak in a tone of intent to harm another person. According to its legal content, it is a crime to threaten the victim with bad events that will happen in the future. In this case, intimidation and threats can be carried out not only verbally, but also through extralinguistic means, various hand movements (showing a weapon or showing the shape of a weapon through the hand). In English, the method of carrying out this crime, *intimidation* and *coercion*, differ in their specific meanings according to

whom and for what purpose, but under the general meaning of "threat" extortion, coercion, duress, blackmailing and intimidation lexical units are combined into the content group "threatening". A person who commits the crime of threats in various forms is called as a threatener, coercer, blackmailer or intimidator.

One of the main principles of the semantic field theory is to determine the type of interaction of elements within the field. It should be noted that the members belonging to the content group "threatening" enter into mutually meaningful relations. Each of the elements belonging to this synonymous series has a distinctive content. For example, if we take the word extortion into a sem5; antic analysis, originally this lexeme was used only in an official manner, in which the criminal was considered only an office worker. Due to the phenomenon of semantic expansion, extortion in modern English began to be used not only for government workers, but also for ordinary people.

In the semantic structure of the *coercion* in the criminal context, there is also a specific term of the use of force in addition to the general term of intimidation. *Duress* is also defined as a component that integrates into the semantic paradigm of "threatening" in the English dictionary with the additional meaning of "forcing another person to do something he does not want to do". [3; p. 433] *Intimidation*, along with the meaning of purposefully threatening to achieve one's goal, also carries the meaning of "getting nervous". *Blackmail* is the threat of revealing someone else's secret, demanding money or forcing them to do something.

Perjury is one of the central constituents of the microfield of language crimes. It is considered as a language crime committed during direct communication as well. The core of perjury is swearing in the courtroom only to tell the truth but giving false testimony. According to the Federal Law of the USA, a person who deliberately violates the law on oath, who presents information that he knows to be false, is represented by the lexeme of liar or perjurer.

Another "young" type of crime in the criminal world is *defamation*, and since the 1980s, attempts have been made to clarify it as a language-based crime. Before that, attention was paid to the study of defamation based on the theory of speech acts, discursive analysis and the laws of pragmatics.

Defamation is the provision of various defamatory, fabricated information in order to damage the social status and respect of other persons in society. Today, defamation is taking root in social networks. Since its main essence is implementation through language, this crime is the central part of the microfield of "language crimes". If defamation spreads on social networks and websites, this lexeme was included in "Internet-related crimes" or if this crime is committed against women, with this semiotic symbol, they are considered peripheric members of the "gender-based crimes" microfields.

If the insulting words that make up the substantive basis of the lexeme of defamation, which destroy human honor and dignity as well as they are verbal this crime is called as slander, or libel, if they are written. In general, defamation is divided into two types: direct and indirect. In the crime of direct defamation, insulting words and phrases in the traditional pattern (formula) are used, and in indirect defamation, unusual words and phrases are used. According to the law, the consequences and effects of libel (written slander) are more serious and last longer than slander (verbal slander) according to the level of danger. Although there is no special lexeme in English for the person who commits the crime of defamation, it is represented by the defendant in legal documents. But for special forms of this crime, lexemes slanderer and libeler are available in the English vocabulary.

Insult is very close to defamation in terms of its spiritual characteristics but has a certain semantic identity in the group of language crimes. According to the semantic analysis, if the lexeme of defamation is dominated by the theme of "trying to destroy one's reputation", the content of stroke is dominated by the content of "injuring personal feelings". That is, insult occurs as a result of severe mental stress, and it is a crime to say insulting words directly to the victim. The difference between these two components is that "directly speaking insulting words to the victim" in insult and "saying insulting words through a 3rd person or through the media" characteristic of defamation.

In English law, the degree of danger of insult is not considered higher than defamation. Because its effect ends with mental damage to the victim.

A type of crime that belongs to the micro-field under semantic analysis and occurs in every aspect of life is represented by the lexeme of plagiarism. It carries the content of presenting his works as his own. Plagiarism has been ironically named "patchwork" by some linguists. Johnson calls this crime a theft. It should be noted that this crime is relatively young compared to other elements in the microfield. Because only after the invention of the printing press, a wide path was opened for copying. The terms plagiarizer, plagiarist and literate pirate are used for the perpetrators of this crime.

Conclusion. Indeed, without words, neither speech, text, nor a whole language system would exist. Vocabulary is considered the central part of the language and forms the changing basis of the language. Until

today, the vocabulary of English and Uzbek languages has been polished, enriched by means of internal and external methods, and has acquired its own "treasure of words". Over time, most of these words were not widely used, even by local speakers, they were forgotten and went out of circulation.

It should be noted that the method of dividing into components is important for semantic research. Because some semantic features are shown directly, and some are hidden. Terms such as sememe and semantic sign are also used to describe semantic features. According to Lehrer, semantic components, that is, semantic properties, are theoretical structures characterizing the entire vocabulary of a language. Each lexical unit is explained according to these components. Unlike traditional lexicography, the method of componentization takes a systematic approach to analysis.

REFERENCES:

1. Iskandarova Sh., Qurbonova B. *Theory of Linguistics*. – Fergana, 2020. – P. 128.
2. Leech G. N. *Semantics: The study of meaning*. (2nd edition). – Harmondsworth Penguin Education, 1981. – P. 205.
3. *Macmillan English Dictionary*. – Macmillan Publishers, – 2007. – P.433.
4. Shuy. *Language crimes: the use and abuse of language evidence in the courtroom*. – Cambridge, MA Blackwell, 1993. – P. 98.
5. Rasulov R. *General linguistics*. – Tashkent, 2007. – B. 230.
6. Vilkins D.A. *Linguistics in language teaching*. – London: Edward Arnold, 1972. – P. 111.

TILNING NOMINATIV VA EKSPRESSIV FUNKSIYALARINING
O‘RGANILISHI

Narzullayeva Firuza Olimovna,

Buxoro davlat universiteti

Tarjimashunoslik va ingvodidaktika

kafedrası o‘qituvchisi

f.o.narzullayeva@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilning nominativ va ekspressiv funksiyaga ega ekanligi, til elementalrida, ayniqsa, so‘zda o‘z aksini topishi hamda ularning ingliz va o‘zbek tillarida qo‘llanishi, tilshunoslikda semasiologik yo‘nalishdagi tadqiqotlar, olib borilishi, pragmatika – hodisa, predmetni anglatib, so‘z, shu bilan birga uning dinamik butunlikdagi, tarixiy borliqdagi aloqa va munosabatlarini ham bildirishi. "Borliqning bir bo‘lagini" va bu bo‘lakning mazkur borliqning boshqa unsurlariga nisbatan munosabatini tushunishini aks ettiradi. Bu munosabatlarning muayyan davrdagi jamiyat va xalq tomonidan qanday anglashilgani va anglashilayotganini aks ettirishi haqida fikr yuritiladi

Kalit so‘zlar: nominativ, ekspressiv, stilistik bo‘yoq, qo‘shimcha ma‘no, semasiologiya, pragmatika, denotativ, konnotativ, ingerent, adgerent.

Аннотация: В данной статье рассматривается тот факт, что язык имеет номинативно-экспрессивную функцию, что находит отражение в языковых элементах, особенно в словах, и их употреблении в английском и узбекском языках. Исследование в направлении семасиология в языкознании, прагматика - явление, предметное значение, в то же время выражает связь и отношения в динамическом целом, историческом бытии, и отражает понимание «части бытия» и отношение этой части к другим элементам этого бытия. Приводятся мнения о том, как эти отношения понимались и понимаются обществом и людьми определённого периода.

Ключевые слова: номинатив, экспрессив, стилистическая окраска, дополнительное значение, семасиология, прагматика, денотатив, коннотатив, ингерент, адгерент.

Annotation: This article discusses the fact that language has a nominative and expressive function, which is reflected in language elements, especially in words, and their use in English and Uzbek languages. Research in the direction of semasiology in linguistics, pragmatics - phenomenon, object meaning, the word, at the same time, it expresses the communication and relations in the dynamic whole, the historical existence, and reflects the understanding of "a part of existence" and the relation of this part to other elements of this existence. It is thought about how these relations were understood and are being understood by the society and the people of a certain period.

Key words: nominative, expressive, stylistic color, additional meaning, semasiology, pragmatics, denotative, connotative, inherent, adherent.

Kirish

Kishilar orasida muhim aloqa vositasi bo‘lgan til nominativ, kommunikativ xususiyatlarga ega bo‘lgan murakkab hodisadir. Tilning nominativ va ekspressiv funksiyaga ega ekanligi, til elementalrida, ayniqsa, so‘zda o‘z aksini topadi.

Tilshunoslar tilda ikki xil ma‘no: denotativ (atash) va konnotativ (qo‘shimcha) ma‘no mavjudligini qayd etadilar. So‘zning qo‘shimcha ma‘nosi turli nomlar bilan ataladi. Chunonchi stilistik bo‘yoq, qo‘shimcha ma‘no (созначение), ekspressiv ma‘no ottenkasi. So‘z semantikasi faqat denotativ (atash) ma‘nosi bilan cheklanib qolmay, so‘zda konnotativ ma‘no ham mavjud. Keyingi davrdagi ilmiy ishlarda til birliklaridagi denotativ ma‘nolar umumtilshunoslikda atroflicha o‘rganilganligi qayd etilgan.

So‘zning denotativ (atash) ma‘nosiga bag‘ishlangan turli darslik, o‘quv qo‘llanmalari, monografik tadqiqotlar yaratilgan. Ammo konnotativ ma‘no til yaruslarining barchasida mavjudligiga qaramasdan, ular to‘g‘risida hali yetarlicha ilmiy xulosalar chiqarilmagan. Bu tilshunoslikda semasiologik yo‘nalishdagi tadqiqotlar olib borishni kuchaytirishini taqozo etadi.

Konnotativ ma‘noning turlari, ularning so‘zni til va nutq elementi sifatida olingan holatlarda so‘z semantikasiga munosabati, shuningdek, fonetik vositalarda ifodalangan konnotativ ma‘nolar, ya‘ni nutq

tovushlarining talaffuzi bilan bog'liq uslubiy xususiyatlar, tilda mavjud supersegment fonetik vositalarda ifodalangan qo'shimcha ma'no "bo'yog'i" hamda morfologik birliklarda ifodalangan konnotativ ma'nolar tadqiqi kabi qator masalalar tilshunoslikda haligacha uzil-kesil o'z yechimini topganicha yo'q. Bu haqda tilshunoslikda turlicha qarashlar mavjud bo'lib, ba'zi olimlar so'zning konnotativ ma'nosi so'z semantikasi komponentiga kirmaydi,- degan fikrlarni bildirsalar, boshqa tilshunoslar konnotativ ma'no so'z semantik strukturasining bevosita tarkibiy qismlardan biri deb qaraydilar.

Ayrim tilshunoslar esa, konnotasiya so'z pragmatikasining bir qismi deb ta'riflaydilar. Ilmiy adabiyotlarda esa konnotasiya denotasiyaga ilova qilingan, til birligining konnotativ ma'no ifodasi, uning atrofini o'rab olgan qo'shimcha semalardir degan ta'riflar mavjud.

Konnotasiya til birliklari semantikasiga kiruvchi semantik mavjudlik bo'lib, u nutq subyekting borliqqa emotiv baholash va uslubiy belgilangan munosabatini ifoda etadi. Tilshunoslikda konnotasiyani tadqiq etishda xuddi shu tarzda pragmatik baho hisobga olinmoqda. Pragmatika hozirgi davr tilshunosligida nisbatan torroq ma'noda tushuniladi. Fikrimizcha, tilda doimiy (turg'un) holatga ega bo'lgan pragmatik axborot lingvistik qiziqish tug'dirdi. Ushbu fikrdan kelib chiqib, biz pragmatika deb, so'zlovchi tomonidan til birligida mustahkamlangan quyidagi uch narsaning baholashini tushunamiz: axborot predmeti bo'lgan borliqni, axborot mazmunini va adresatini.

Bevosita "pragmatika" terminini akademik V.V.Vinogradov ishlarida uchramaydi, ammo u tilning turli birliklarida real pragmatik ma'lumotlar mavjudligini qayd etadi.

"Pragmatika – hodisa, predmetni anglatib, so'z, shu bilan birga uning dinamik butunlikdagi, tarixiy borliqdagi aloqa va munosabatlarini ham bildiradi." Borliqning bir bo'lagini" va bu bo'lakning mazkur borliqning boshqa unsurlariga nisbatan munosabatini tushunishini aks ettiradi. Bu munosabatlarning muayyan davrdagi jamiyat va xalq tomonidan qanday anglashilgani va anglashilayotganini aks ettiradi".

Konnotasiya so'zining birinchi marta tilshunoslikda termin sifatida qo'llanilishini kuzatish murakkab. Biroq shuni aytish mumkinki, XIX asrning o'rtalarida sinonimik lug'atlar nazariyasi va ularni yaratish amaliyoti bilan bog'liq bo'lgan ingliz leksikografik adabiyotida "konnotasiya" termini ikki xil ma'nosi shakllangan. Birinchidan, konnotasiya-so'zning izohida bevosita kiritiladigan leksik ma'nolarning "qo'shimcha" (modal, emosional –ekspressiv) elementlari deb qaralgan. Ikkinchidan, konnotasiya – narsa va borliqning boshqa obyektini qonuniy baholash so'zining bevosita leksik ma'nosiga kiritilmagan. XIX asrga kelib, konnotasiya so'zining yuqorida ko'rib chiqilgan ma'nolaridan tashqari yana bir necha ma'nolari (izohlari) borligi aniqlandi. Ushbu izohlar talqinida konnotasiya terminiga turli ta'riflar berilganligi aniqlandi. Chunonchi, konnotasiya denotasiyaga qaramaqarshi ma'no (logik qarash); konnotasiya so'zning sintaktik valentligi (psixolingvistik qarash); konnotasiya –majoziy unsurlarga (elementlarga) asoslangan ko'chma ma'no; konnotasiya leksik ma'noning majburiy bo'lmagan, qo'shimcha ikkinchi darajali (fakultativ) unsuri (element) ekanligi qayd qilngan.

Asosiy qism

Yevropa va rus tilshunosligida konnotasiya, konnotativ ma'no terminlari I.A. Melchuk, L.I. Iordanskaya, A.K. Jolkovskiy, K. Byuler, A.V. Isachenko, R.Tokariy, Y. Bartminskiy kabi yetuk olimlarning ishlarida uchraydi. Konnotasiya so'zining evolyusiyasi va uning turlicha qo'llanishi ta'rifi A.V. Barovskiy ishlarida to'liq yoritilgan. Ammo shuni alohida ta'kidlash lozimki, Y.J. Uotli XIX asrning eng mashhur kitobi "Selection of synonyms" (1951) "Sinonimlar saylanmasi" so'z boshida konotasiya so'zining izohida bevosita kiritiladigan leksik ma'nolarning qo'shimcha (modal, emosional - ekspressiv elementlari) deb ta'riflangan. Rus tilshunosligida ham konnotasiya termini izohiga turlicha fikrlar orqali yondashilgan, V.V.Vinogradov, P.A. Pletnevning A.K. Grotga (1945-yil 29-sentyabr) yozgan maktubidan quyidagi iqtibosni keltiradi: "Men tilda mutlaq bir xil ma'noga ega bo'lgan so'zlar yo'qligini aniqladim, chunki leksik ma'no bilan birgalikda har bir so'z bilan miyaga asr, xalq, joy, hayot g'oyasi keladi. Buning hammasi oddiy misol "борода" va "брада" asosida aniqladim. Birinchi so'z o'quvchi xayolida rusni, uning erkagi, savdogari, ruhoniysi ko'rinishida gavdalantiradi. Ikkinchi so'z esa, biz yahudiy patriarxlarni (oliy ruhoniylilik mansabi) davriga, sharq xalqlari hayotiga olib kiradi, chunki bu so'z ongimizda cherkov (ya'ni diniy) kitoblardan kirib qolib o'rnamshgan; Terminning bunday tafovutli bo'lishi tarixiy nuqtai nazardan aniq, bunga sabab bu termin turli xil fan doirasida yuzaga keladi. Shu sababdan garchi keyingi yillarda lisoniy birliklarning konnotativ aspektiga qiziqish ortgan bo'lsa-da, konnotasiya tushunchasi turli fan doirasida turlicha talqin etilmoqda. Jumladan, uslubshunoslikda konnotasiyaga uslubiy ma'no sifatida qaralib, uni emosional bo'yoq bilan bog'lab o'rganiladi. Tarjimashunoslikda konnotasiyaga pragmatik ma'no sifatida qaraladi. Ma'noni sistem aspektida o'rganuvchi semasiologlar konnotasiyaga ekspressiv bo'yoq, emotiv ifoda tarzida qaraydilar. Psixologik yo'nalishdagi tadqiqotlarga esa konnotasiyaga semantik assosiasiyalar sifatida yondashiladi. Ushbu terming qanday baho berilmasin, baribir uning asosiy vazifasi

nutq pragmatikasi bilan bevosita va uzluksiz bog'langan ta'sir etish funksiyasidir. Bu ta'sir ifodalanayotgan fikrning so'zlovchi uchun qay darajada muhimligini adresatga yetkazish jarayonida yuzaga chiqadi. Nutq subyekti bo'lgan so'zlovchining borliqqa munosabati-bu baholashi muhim sanaladi. Lingvistika doirasida yuqoridagi sanalgan ma'nolarning saqlanib qolinishini tushunish ancha mushkul, chunki konnotasiya terminini deyarli hamma ma'nolari uchun hozirgi tilshunoslik batafsil va mantiqan aniq tushunchalarga ega, ya'ni modallik doirasi, baholash komponenti, semantik – sintaktik valentlik va hokazo. Bunda konnotasiya terminiga daxldor bo'lib faqatgina bitta ma'no (izoh) qoladi, bu berilgan so'zning nomi bo'lgan bog'liq obyektining mazkur tilda qonunlashtirilgan baholanishidir.

So'z semantik strukturasi o'rganishda ikki xil konnotasiya mavjudligi qayd etiladi: ingerent konnotasiya – so'z kontekstdan tashqari olingan holatda unga xos bo'lgan konnotativ ma'no va adgerent konnotasiya - so'zda ma'lum kontekstda hosil bo'ladigan konnotativ ma'no. E.Qilichev o'zining "Badiiy tasvirning leksik vositalari" monografiyasida bu haqda asosli fikrlarni bayon etgan. Uning fikricha, konnotativ ma'no so'z semantikasidan denotativ ma'no ajratilgandan keyin hosil bo'ladigan ayirmaga teng, ya'ni konnotativ ma'no (K) teng so'z semantikasi. (S) ayiruv denotativ ma'noga (D) yoki $K=S-D$.

Ingerent va adgerent konnotasiyani izchillik bilan farqlash lozim, chunki har ikkalasini farqlamasdan turib, na so'z semantikasini o'rganish va na konnotativ ma'noni so'zning semantik strukturasi kirish kirmasligini hal etish mumkin. Har qanday konnotativ ifodalarda denotativ ma'noga xos ma'lum semalar saqlangan. so'zlovchi pragmatik maqsadini namoyon etishda ana shu sema (belgi)ni nazarda tutadi. Shu sababdan denotasiya subyekti baholash va tushunish vazifasini bajaradi. Shu boisdan konnotasiyaga, oddiy birlashtiruvchi halqa sifatida emas, balki so'z (va boshqa til birliklari)ning barcha ma'nolari asosida obyektivlik va subyektivliklarni bog'lovchi vosita sifatida munosabatda bo'lish talab etiladi. Chunonchi, har qanday konnotativ ifodalarda denotativ ma'noga xos bo'lgan ma'lum belgi (semalar), albatta, ifodalangan bo'ladi. Til tadqiqotchisi M.Mamadaliyeva o'zining "O'zbek tilida nominativ birliklarning konnotativ aspekti" nomli ishida asosli faktlar bilan isbotlaydi. Uning fikricha, konnotativ ma'no tasodifan sodir bo'lmaydi, u ma'lum asoslarga tayangan holda paydo bo'ladi va har qanday konnotativ ma'noda denotativ ma'no saqlanadi.

Konnotasiya hozirgi davrda uch yo'nalishda o'rganilmoqda. Birinchi yo'nalish semantik yo'nalish bo'lib, J.Yelmesleva, R.Barta ishlarida ko'zga tashlanadi. Ikkinchi yo'nalish psixolingvistik yo'nalish bo'lib, bu yo'nalishga xos fikrlar A.Leontev, L.Zalevskaya ishlarida olg'a surilgan. Uchinchi yo'nalish sof lingvistik yo'nalish bo'lib Sh.Balli, V.N.Teliya kabi tilshunoslarning ishlarida uchraydi. Ammo o'zbek tilshunosligida sof konnotativ yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar kam sonli bo'lib, prgmatikaga oid tadqiqotlardagina ayrim fikr-mulohazalar bildirilgan. Jumladan, o'zbek tilshunosligida ekspressiv bo'yoqning barcha turlarini o'z ichiga olgan tushunchalar keng tarqalgan bo'lib, ular quyidagilar: ekspressivlik (A.Abdullayev), uslubiy ma'no (G.Abdurahmonov, M.Sodiqova), metaforik ma'no (B.Umrzoqov), pragmatik ma'no (Z.Tohirova), stilistik sema (Sh.Rahmatullayev), ekspressiv ma'no (E.Begmatov), emosional ekspressiv bo'yoq (A.Shomaqsudov, B.O'rinboyev), konnotativ ma'no (E.Qilichev, A.Mamatov, S.Karimov), fonetik vositalarda ifodalangan konnotativ ma'no (A.Haydarov), fonografik vositalarda ifodalangan konnotativ ma'no (G.Yaxshiyeva) fonosemantik vositalarda konnotativ ma'no (Z.Qobilova). Tildagi barcha yaruslar bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lgani kabi, fonetika va stilistika o'rtasidagi bog'lanish tufayli fonetik uslubiyat paydo bo'lgan.

Fonetik vositalarda ifodalanayotgan konnotativ ma'nolarning jozibadorligi tilning turli yaruslarida o'zaro aloqadorlikda namoyon bo'lganligi sababli ularda uslubiy imkoniyatlar katta bo'ladi. Odatda, tildagi biror xususiyat leksik va grammatik jihatdan to'la namoyon bo'lmasa, fonetik tomondan ekspressiv shakllantirish natijasida to'ldiriladi.

Shunday qilib, barcha til birliklari konnotativ ma'nolarga ega. Ular tilshunoslar tomonidan bir qadar o'rganilgan. So'zdagi nutq tovushlarning turli xil talaffuzi xilma-xil konnotativ ma'nolarni hosil qiladi. Bunday ma'nolar so'zdagi denotativ ifodaga ilova bo'lib, u so'zlovchi va tinglovchining turli xil munosabati: ichki – hayajoni, xursandligi va xafa bo'lishi, rozilik, taajub, yalinish, hayratlanish, kinoya, istak – tilak, ta'sirlanishni aks ettiradi. Nutq tovushlarida ifodalangan konnotativ ma'no ularning paradigmatic va sintagmatik munosabatida yaqqol namoyon bo'ladi. Nutqning tovushning tuzilishi fikr mazmuni bilan organik bog'langan ahamiyatga ega bo'ladi. Badiiy nutqda adgerent konnotasiya boshqa nutq uslublariga qaraganda kuchli ifodalangan bo'ladi. Nutqda qo'shimcha ma'no bo'yog'i nafaqat unli yoki undosh tovushlarning turli xil talaffuzida, balki supersegment vositalar yordamida ham faol ro'yobga chiqadi.

Xulosa

Ma'lumki, barcha til birliklari konnotativ ma'noga ega. Ular tilshunoslar tomonidan bir qadar o'rganilgan. Shunga qaramay, bu sohadagi ilmiy izlanishlarni yanada davom ettirish davr talabidir. So'zda nutq tovushlarning turli xil talaffuzi xilma-xil konnotativ ma'nolarni hosil qiladi. Bunday ma'nolar so'zda denotativ ifodaga ilova bo'lib, u so'zlovchi va tinglovchining turli xil munosabati: ichki- hayajoni, xursandligi va xafa bo'lishi, rozilik, taajub, yalinish, hayratlanish, kinoya, istak-tilak, ta'sirlanishni aks ettiradi. Nutq tovushlarida ifodalangan konnotativ ma'no ularning paradigmatic va sintagmatic munosabatida yaqqol namoyon bo'ladi. Nutqning tovushning tuzilishi fikr mazmuni bilan organik bog'langan badiiy ahamiyatga ega bo'ladi. So'z semantikasida 2 xil ya'ni ingerent va adgerent konnotasiy amavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Badiiy nutqda adgerent konnotasiya boshqa nutq uslublarga qaraganda kuchli ifodalangan bo'ladi. Nutqda qo'shimcha ma'no bo'yog'i nafaqat unli yoki undosh tovushlarning turli xil talaffuzida, balki supersegment vositalar yordamida ham faol ro'yobga chiqadi. Fonetik uslubiyat, ya'ni tovush material, bo'g'in, urg'u hamda intonasiya turli konnotativ ma'nolar ifodalay olishini alohida ta'kidlash lozim.

Badiiy adabiyot tilni o'rganish va tahlil qilishning ham nazariy ham amaliy masalalari ko'pdan buyon filologlarni qiziqtirib kelmoqda. Chunki muayyan til stilistikasining rivojlanishida milliy badiiy adabiyot tilining ahamiyati kattadir. Badiiy asar tilida keng qamrovli birliklar fonetik, leksik, grammatik va majoziy vositalarni kuzatish mumkin. Shu bilan birga ijodkorning so'z boyligidan o'ziga xos tarzda foydalanishi, morfologik shakllar va sintaksik qurilmalarni tanlashi va boshqa jihatlarida yozuvchilarning individual uslubi ham yuzaga chiqadi.

Xuddi tanganing ikki tomonini ajratib bo'lmaganidek, badiiy adabiyot tilini yoki badiiy asarning alohida bo'laklarga ajratib qarash o'zini oqlamaydi. Badiiy asar tilning lingvistik tahlilida ham yozuvchining muayyan til birliklaridan foydalanib, qanday ma'no yuzaga chiqarishi o'z-o'zidan e'tiborga olinadi. Faqat bunda o'sha til elementlarining kelib chiqish faktiga chuqurroq yondoshiladi. Shuning uchun yozuvchi uslubini yuzaga chiqaruvchi omillar xususidagi masalaga lingvistik aspektda yondashish o'rinli deb bilamiz. Shu bilan birga, o'rni bilan adabiy tahlilga ham murojaat qilamiz. Tilning rivojlanishi umummiy adabiy til darajasida doim beqiyosdir. Shunday ekan, bugungi davr ingliz va o'zbek adabiyotiga o'z hissasini qo'shayotgan ijodkorlar asarlarining tili va uslubini o'rganish muhim ahamiyatga egadir. Ishimizda ingliz va o'zbek adabiyoti namunalari misolida badiiy nutq individualligining lingvistik xususiyatlarini ta'minlovchi omillar tilning barcha sathlari doirasida o'rganiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov. A., Ayub G'ulomov. *Intonasiya haqida Ayub G'ulomov va o'zbek tilshunosligi// ToshDu ilmiy maqolalar to'plami.*-T.: 2004.,-B.9-11.
2. Abduazizov. A *O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi.*//Toshkent . O'qituvchi 1992-134b.
3. Abduazizov. A *Fonostilistik vositalarning o'rganilishiga doir*//O'zbek tili va adabiyoti. -T.: 1985 №2- B .24-28.
4. Abdullayev. A *Ma'no kuchaytirishning fonetik usuli*// O'zbek tili va adabiyoti, 1969, №2. 55-58-b.
5. Abdullayev. A *Hozirgi o'zbek tilida ma'no kuchaytirishning fonetik va morfologik usuli.* Filol.fan.nomz.diss. -T.: 1970. 122b.
6. Abdullayev. A *O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi.* -T.:Fan,1983. 88b.
7. Abdullayev. A *Ko'chirma gapli konstruksiyalar komponentlari o'rtasidagi intonatsion munosabat*// O'zbek tili Grammatik qurilishi, leksikologiyasi va dialektologiyasi masalari SamDu ilmiy ishlar to'plami.V chiqish.- Samarqand. 1976. -B.52.
- 8.Abdullayev F.*Cho'ziq unlilarning tabiati to'g'risida* // Ozbek tili va adabiyoti. -T.,1959-№3-B.44-46.
9. Abdurahmonov.X.,Maxmudov.N. *So'z estetikasi.* -T.: "Fan". 1981. 58 b.
10. Аванасьев . Р.И *Фонетика современного русского литературного языка*:N., 1965.-С.312.
11. Азнаурова . Э.С. *Очерки по стилистике слова.* -T.: Фан. 1973.
12. Айдарова.В.Н.*Фонетические средства стилистики* –Л.:1971б-С359-364.
13. Антипова. Д.Н.*Сопроводительный курс фонетики и интонации.* -М.:1977.С.46.
14. Арнольд.И.В *Стилистика современного английского языка.*- М.,”Просвещение”, 1990.- С.209-221.
15. Артемов .Е.А. *Об .Интонеме*//phon.Basel, no V.1965. 12-№34.
17. Астафьева.И.М *Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование.* 1962-С.14-16.

18. Axmedova.N.SH. *O'zbek tilida murojaat birliklarining semantic-konnotativ tadqiqi.* Filol.fan.nomz.diss.avtireferati. T.2008-25b.
19. Ayub G'ulomov. *O'zbek tilida urg'u.* 1947.32b.
20. Балли. Ш. *Французская стилистика*-М.,1961,с214.
21. Баришникова К.О.О Лингвистическом аспекте фоностилистических исследований.(звуки, слоговый акцент. Интонация).- Вильнюс. 1972-с267-278.
22. Boboxonova.L.T.Ingliz tili stilistikasi. –Toshkent."O'qituvchi", 1995.140b.

OLAMNING KONTSEPTUAL MANZARASI KOGNITIV TAJRIBANING MUHIM
KOMPONENTI SIFATIDA

Rabieva Mohidil G'ayratovna,
Buxoro davlat universiteti
Tarjimashunoslik va lingvodidaktika
kafedrası o'qituvchisi
m.g.rabieva@buxdu.uz

Annotatsiya: Maqolada insoniyatning ko'p asrlik tajribasida, ijtimoiy taraqqiyot bosqichida va moddiy madaniyatda o'z aksini topgan dunyo haqidagi bilimlar, fikrlar, g'oyalar majmui sifatida dunyoning kontseptual manzarasi masalalari muhokama qilinadi. Tushunchalarni tizimlashtirish muammolari ko'tariladi. Olamning kontseptual manzarasining axborot birligi tushunchadir. Konsept fikrlash natijalarini jamlaydi, etnik guruhlarining mentalitetiga ta'sir qiladi. Inson dunyoqarashi asosida dunyoning kontseptual tasviri yotadi. Tarjimada ikkita madaniyatni - kontseptsiya madaniyatini va qabul qiluvchi madaniyatini hisobga olish, asl til va maqsadli tilning lingvomadaniy tushunchalarini tarjima qilishga ehtiyotkorlik bilan yondashish muhimdir.

Kalit so'zlar: dunyoning kontseptual manzarasi, kontsept, mentalitet, kontseptosfera, kompetentsiya, lingvomadaniyatshunoslik.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы концептуального ландшафта мира как совокупности знаний, мыслей, представлений о мире, отражённых в многовековом опыте человечества, этапе общественного развития и материальной культуры. Поднимаются проблемы систематизации понятий. Информационной единицей концептуальной картины мира является концепт. Концепт обобщает результаты мышления, влияет на менталитет этносов. Концептуальный образ мира основан на мировоззрении человека. При переводе важно учитывать две культуры - культуру концепта и культуру реципиента, и тщательно подходить к переводу лингвокультурных концептов исходного языка и языка перевода.

Ключевые слова: концептуальная картина мира, концепт, менталитет, концептосфера, компетентность, лингвокультурология.

Annotation: The article deals with the issues of the conceptual landscape of the world as a set of knowledge, thoughts, ideas about the world, reflected in the centuries-old experience of mankind, the stage of social development and material culture. The problems of systematization of concepts are raised. The information unit of the conceptual picture of the world is the concept. The concept summarizes the results of thinking, affects the mentality of ethnic groups. The conceptual image of the world is based on the human worldview. When translating, it is important to take into account two cultures - the culture of the concept and the culture of the recipient, and carefully approach the translation of lingua-cultural concepts of the source language and the target language.

Key words: conceptual view of the world, concept, mentality, conceptsphere, competence, linguistic and cultural studies.

Kirish

O'zbekiston sharoitida uch tilni bilish madaniyatlararo muloqotning zaruriy sharti, uch tillilik katta dunyoga yo'ldir. Uch tilli ta'limning joriy etilishi davr talabidir. XXI asr hayotning barcha jabhalarida jadal sur'atlarni talab qiladi. Uch tilning har biri o'ziga xos, ekslyuziv rol o'ynaydi. O'zbek tili davlat tili, uni saqlab qolish va rivojlantirish kerak. Ingliz tili xalqaro biznes, fan, san'at va madaniyat tilidir. Turli mavzularda qiziqarli odamlar bilan suhbatlashish imkoniyati, martaba o'sishi. Rus tili - millatlararo muloqot tili, xalqaro til. Ko'p tillilik yosh, suveren davlatimizning o'ziga xos belgisiga aylanib bormoqda, sanab o'tilgan tillarga oid olamning kontseptual manzarasini yaxshi bilish millatlararo bag'rikenglik va buning natijasida ichki barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, globallashuv jarayoni jahon madaniyatini boyitish imkonini beradigan dunyo xalqlari tushunchalarini dunyo miqyosida yoyish bilan bog'liq yangi rivojlanish imkoniyatlarini ochib beradi, deb hisoblaymiz. Dunyoning kontseptual manzarasi o'zgarmiqda, u doimiy harakatda, yangi voqelikka moslashadi.

Bo'lajak tarjimonlar o'z madaniyati va o'rganilayotgan tillar mamlakatlari madaniyatining asosiy tushunchalarini bilishlari va tushunishlari kerak;

- ona va o'rganilayotgan chet tillarida tushunchani ifodalovchi leksemalardan mos kelishiga qarab to'g'ri foydalana olish;

- ona va o'rganilayotgan xorijiy tillardagi tushunchalar vakillari uchun sinonim, antonimlarni tanlash;
- ona va o'rganilayotgan chet tillari haqidagi tushunchalarni tushuntirish va solishtirish.
- nutq vaziyatiga mos ravishda, tushunchani ifodalovchi leksik birlikdan foydalanish;
- tarkibida leksema – reprezentantlar bo'lgan chet tilidagi ifodalarni to'g'ri idrok etish;
- ona va o'rganilayotgan xorijiy tillardagi tushunchani ifodalovchi leksemalarni o'z ichiga olgan maqol va matalarga ekvivalentlarni tanlash;

- ona tili va madaniyatida, o'rganilayotgan mamlakatlar tili va madaniyatida konsept bilan bog'liq qo'shimcha tushunchalarni ifodalovchi konnotatsiyalar, assotsiatsiyalar, maqollar, maqollar, she'rlar, qo'shiqlarni tahlil qilish va hokazo.

Olamning kontseptual manzarasi ona tilida so'zlashuvchilarning kognitiv tajribasini aks ettiradi, shuning uchun har qanday yangi ma'lumotni bilish inson tomonidan u mavjud bo'lgan ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi. Olamning kontseptual manzarasi ko'p qirrali, o'zgaruvchan va murakkab hodisadir. Unda odamlarning o'zaro tushunishini ta'minlaydigan jamoaviy elementlar mavjud. Dunyo haqidagi bilimlar va g'oyalar yig'indisi olamning kontseptual manzarasida tartibga solinadi. Dunyoning kontseptual manzarasi o'z rivojlanishida dinamik bo'lib, doimiy o'zgaruvchan dunyoning barcha o'zgarishlariga tez javob beradi. Axborotning asosiy tashuvchisi tushunchadir. Konsept turli fanlar tomonidan o'rganiladi. Tilshunoslikda tushuncha bilimlarni qayta ishlash, saqlash va uzatishning asosiy birligidir; psixolingvistikada - ko'p o'lchovli aqliy shakllanish, inson tajribasining minimal birligi sifatida ishlaydi va so'z yordamida izohlanadi; kulturologiyada - lingvistik ifodaga ega bo'lgan madaniyatning milliy belgisi tasviri.

Metodologiya. Konsept bilim birligi sifatida ma'lum bir madaniy muhitda shakllanadi va ishlaydi. Olamning kontseptual manzarasi individual va ijtimoiy ongning asosini belgilaydi. Shunday qilib, dunyoning kontseptual manzarasida milliy va umuminsoniy o'zaro ta'siri amalga oshiriladi. Konsept - chet tilini o'qitish jarayonida chet tilining kommunikativ kompetensiyasining bilim komponentini shakllantirish uchun boshlang'ich madaniy jihatdan belgilangan muloqot birligi.

Shunday qilib, I.F.Savelyeva (2011), konseptlarni tanlash ikkita tamoyil asosida amalga oshirilishi mumkinligini ta'kidlaydi: madaniy ahamiyatga egalik printsiipi va belgi shakllarining xilma-xilligi printsiipi. Birinchi tamoyil axborot salohiyati o'rganilayotgan tilning ona tilida so'zlashuvchilarning asosiy ma'naviy va moddiy qadriyatlarini aks ettiradigan bunday tushunchalarni tanlashni o'z ichiga oladi. Ikkinchi tamoyil o'qitish mazmunida turli ko'rinishdagi tushunchalar tanlanishini bildiradi. Konseptning turli xil belgi shakllarida amalga oshirilishi qobiliyati bilimni shakllantirish uchun materialni nafaqat verbal shaklda, balki noverbal shaklda ham, masalan, diagramma yoki rasm shaklida tanlash imkonini beradi. Shu bilan birga, barcha tushunchalar o'rganish maqsadiga muvofiq, ma'lum bir milliy-madaniy jamoaga xos bo'lgan konseptosferalar - tematik guruhlariga birlashtirilishi mumkin [1].

E.S.Kubryakova (2004) konseptni bizning ongimiz va aqliy yoki aqliy resurslar birliklarini tushuntirishga xizmat qiluvchi atama sifatida izohlaydi; shaxsning bilim va tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasi; xotiraning operativ mazmunli birligi, aqliy leksika, miyaning kontseptual tizimi va tili, inson psixikasida aks ettirilgan dunyoning butun manzarasi. E.S.Kubryakova insonning kognitiv faoliyatini jamiyatda harakatlanish qobiliyatini rivojlantirish deb hisoblaydi va bu faoliyat ob'ektlarni aniqlash va farqlash zarurati bilan bog'liq. Muallifning fikricha, bunday turdagi operatsiyalarni ta'minlash uchun tushunchalar paydo bo'ladi. Olim tushunchalarni ajratib olish uchun ham ba'zi xususiyatlarining idrok bilan farqlanishi, ham obyektlar bilan obyektiv harakatlar va ularning yakuniy maqsadlari, shuningdek, bunday harakatlarni baholash va hokazolar zarur deb hisoblaydi, ammo bu omillarning barchasining rolini bilish kerak. Shunga qaramay, kognitologlar konseptlarning qanday paydo bo'lishi haqidagi savolga ma'nolarning shakllanishi jarayoniga eng umumiy tarzda ishora qilishdan tashqari hali ham javob bera olmaydilar. Konseptning tabiatini tavsiflash va ta'riflash uchun eng yaxshi tavsif til tomonidan ta'minlanadi, deb ishonishadi [2].

Shunday qilib, konseptga ma'lumot, his-tuyg'ular, tajribalarni saqlovchi kod sifatida qaraladi. Insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida, nutq faoliyatida ma'lum bir tushuncha sohasini tashkil etuvchi konseptosferadan foydalaniladi.

Binobarin, tushuncha bilimlarni turkumlashtirishning asosiy shakli va voqelikni konseptualizatsiyalashning asosiy vositasidir, chunki u inson faoliyati natijalarini aks ettiradi.

Ko'p jihatdan lingvistik va ekstralingvistik tabiat omillari tufayli subtekst ma'lumotlari noaniq hodisadir. Subtekst ma'nosini amalga oshirishning asosiy shartlari - bu o'quvchiga xatti-harakatlar dasturini belgilaydigan ma'lum bir semantik gipotezani (pastki matnni) tashkil etuvchi og'zaki rag'batlantiruvchi sifatida muallif tomonidan o'rnatilgan maxsus tashkil etilgan lingvistik shartlar to'plami sifatida lingvistik kontekst; shuningdek, qabul qiluvchining kontseptual tizimi, uning bilish va voqelikni tushunishning turli sohalarida va turli darajalarda, jumladan, og'zaki va og'zaki bo'lmagan kognitiv tajribasini aks ettiruvchi bog'langan ma'lumot sifatida qabul qilinadi.

Tahlil. Yuqorida aytilganlarning barchasi shuni ko'rsatadiki, konsept ona tilida so'zlashuvchilarning obyekt, hodisaning aqliy tasvirini aks ettiruvchi, madaniyatning qadriyatlar tizimi bilan belgilanadigan va lisoniy ifodaga ega bo'lgan tushunchaning ramziy tasviridir. Konsept murakkab tuzilishga ega: muhim xususiyatlar, semantik yaxlitlik.

D.S.Lixachevning so'zlariga ko'ra, kontseptsiya "so'zning lug'at ma'nosining insonning shaxsiy yoki xalq tajribasi bilan to'qnashuvi natijasidir. D.S. Lixachev tushunchalarning milliy madaniyat bilan bog'liqligini ta'kidlaydi; tushunchalar boyligi bevosita millat va uning har bir tashuvchisi madaniyatiga bog'liq. Kontseptsiya sohalarini o'rganish madaniyat va til tashuvchilardan ajralmas holda amalga oshirilishi kerak [3].

E.V.Moshnyaganing og'zaki muloqotda til to'siqlari paydo bo'lishi mumkin degan nuqtai nazariga qo'shilib bo'lmaydi, lekin ular so'zlar va ularning ma'nolarini bilmaslik bilan bog'liq emas, balki madaniy to'siqlar ularning orqasida yashiringan, so'zlar orqali uzatiladi. Konsept-atamalarining boshqa tillarda ekvivalenti yoki to'liq bo'lmagan ekvivalenti bo'lmashligi mumkin. Bu tushunmovchilik, buzilish, shuning uchun madaniy stressga olib keladi. Madaniyatlararo muloqot majmuasi kommunikantlar uchun umumiy kognitiv bazadan lingvomadaniy va lingvokognitiv muloqotni samarali talqin qilish va adekvat foydalanish bilimi, tushunchasi, qobiliyati va tayyorligiga asoslanadi.

Kontseptual tahlil (konsept ustida ishlash bosqichlari)

1. To'g'ridan-to'g'ri va ko'chma ma'nolarni tahlil qilish asosida so'zning leksik va kontseptual ma'nosini aniqlash. So'z ma'nosining barcha qirralarini ochib berish kerak. Bu konseptning o'zagi - eng yorqin tasvirni shakllantirishga yordam beradi.

2. So'zning fonetik tahlili doirasida so'zning fonosemantik jihatdan tahlil qilish. So'zning tovush shakli tufayli paydo bo'lgan taassurotlarni aniqlanadi va taqqoslanadi.

3. Leksemaning assotsiativ bog'lanishlarini aniqlash. Aqlga kelgan birinchi so'z bilan javob bering.

4. Etimologik tahlil. So'zning etimologik tahlili doirasida til tarixiga murojaat qilish.

5. So'zning vizual tasvirini yaratish va tahlil qilish. Og'zaki illyustratsiya nafaqat tahlil qilingan tushunchani qimmatli tushunishga, balki o'quvchilarning nutqi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga ham yordam beradi.

6. So'zning grammatik ma'nolari va ularning kontekstdagi rolini tahlil qilish. "Grammatik anomalialar" tahlili o'quvchilarning ona tilini bilishga bo'lgan ehtiyojini uyg'otadi va aksiologiya nuqtai nazaridan o'quvchining madaniy kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

7. Sinonimlar, antonimlar, omonimlar, paronimlar tahlili. Ushbu so'z turkumlarini tanlash lingvistik vositalar bilan ifodalangan tushunchani tushunishga yordam beradi, bu esa lisoniy birliklarga qadriyat munosabatini shakllantiradi.

8. So'zlarning stilistik va hissiy-ekspressiv ma'no qirralarini tahlil qilish kontseptual tahlil til birliklarining stilistik imkoniyatlarini ko'rib chiqishni, nutqning jonli xilma-xilligi haqida tasavvurni shakllantirishni o'z ichiga oladi.

9. Kontekstdagi so'z ma'nolarining qirralarini tahlil qilish (iboralar, maqollar, frazeologik birliklar, she'riy va nasriy matnlar).

10. Leksemalarning aksiologik tahlili.

L.P.Xalyapina (2006) "konseptlar sohasidagi kompetensiya" atamasini qo'llaydi va konseptlar sohasidagi to'rtta kompetensiyani belgilaydi:

- umuminsoniy madaniy tushunchalar sohasidagi kompetensiya
- etnik-madaniy tushunchalar sohasidagi kompetensiya
- ijtimoiy-madaniy tushunchalar sohasidagi kompetensiya
- individual madaniy tushunchalar sohasidagi kompetensiya.

Muhokama. Tarjimonlik faoliyatini o'rganish jarayonida tarjimon faoliyatidagi kasbiy muammolarni muvaffaqiyatli hal etish uchun yuqoridagi barcha kompetensiyalarga ega bo'lishi kerak. U "madaniyatlararo muloqotning subyekti" hisoblanadi. Konseptlarni tushunish uchun xalqlarning, bizda o'zbek, rus va ingliz xalqlarining mentalitetini bilish kerak. Olamning kontseptual manzarasi xalqlarning mentalitetini aks ettiradi.

Mentalitet milliy madaniyat va qadriyatlarni rivojlantirishning boshlang'ich nuqtasidir. Mentalitet doimiy harakatda, u turg'un emas, boshqa madaniyatlar tomonidan boyitiladi, milliy belgilar o'zgaradi [5].

Dunyo tasvirini tashkil etuvchi toifalar madaniyatning asosiy semantik inventarini tashkil qiladi, chunki ular tilda muhrlanib, uning asosini tashkil qiladi. Inson dunyo haqida o'ylaydi, til unga "aytadi". Hamma odamlar tilning negizini, poydevorini tashkil etuvchi kontseptual tizimga muvofiq fikr yuritishi kerak. Kontseptual dunyo xalq mentalitetining asosidir.

Quyidagi konsept turlarini ko'rib chiqamiz: **juft konseptlarni** ifodalovchi so'zlar to'liq yoki qisman to'liq sinonimlar hisoblanadi. Juft sinonimlarga misollar: *yolg'on va bo'hton*; *qayg'u va baxtsizlik*; *orzu va armon* va boshqalar.

Binar konseptlar, reprezentativ so'zlar antonimdir, ular oppozitiv konseptlar deb ham yuritiladi. Binar konseptlarga misollar: *sevgi va nafrat*; *yorug'lik va zulmat*; *do'st va dushman*; *yaratish va barbod qilish*; *ko'p va oz* va boshqalar.

Ekvivalentli konseptlar. Tuzilishi qisman yoki to'liq mos keladigan tushunchalar va ularning ifodalari tarjimada ekvivalentdir. Ekvivalentli konseptlarga *qalb va soul*, *yurak va heart*, *donolik va wisdom*, *tasavvur va imagination* kabi konseptlarni misol qilib keltirish mumkin.

Konsept olam haqidagi bilimlarni va avlodlar tajribasini qamrab oladi. Tarjimoni o'rgatish jarayoniga tushunchalarning kiritilishi dolzarb va o'z vaqtida ko'rinadi. Konsept mentalitetning asosiy birligidir. U doimiy harakat va rivojlanishda, uning substantiv shakllari: tasvir, ramz va tushuncha.

Yashirin ma'lumotlar turiga tegishli bo'lgan va fikr tug'ilishidan oldin paydo bo'ladigan, uning dolzarbligi shartlarini belgilaydigan yana bir tushuncha - bu presuppozitsiyadir. Presuppozitsiya tushunchasi falsafiy mantiqqa P.Strouson tomonidan kiritilgan bo'lib, so'zlovchining fikrni ifodalash jarayonigacha bo'lgan taklifiy munosabatlari yig'indisi sifatida ta'riflanadi. Agar so'zlovchi o'z haqiqatini tabiiy deb qabul qilsa va kontekstning boshqa ishtirokchilari bir xil nuqtai nazarga amal qilishiga asoslansa, bu holda taklif oldindan taxmin hisoblanadi.

Taxminlar majmui ishlab chiqaruvchi tuzgan iboralar orqali obyektivlashtiriladi. Presuppozitsiyalar va implikaturalar nutqiy harakatga nisbatan presuppozitsiyalarning ustuvorligi bilan farqlanadi, implikaturalar nutqiy akt davomida tug'iladi, ular so'zlovchining tafakkurida mavjud bo'lgan taklif foni emas.

Presuppozitsiya munosabati ongda avtomatik ravishda paydo bo'lishi va ko'pincha qabul qiluvchi tomonidan amalga oshirilmaligi sababli, taxminni shubha ostiga qo'yish yoki rad etish juda qiyin bo'lishi mumkin. Taxminan ongsiz ravishda qabul qilingan shubhali ma'lumotni "qadoqlash" uchun ishlatiladi. Matnni idrok etuvchining ongida ergashish va presuppozitsiya paydo bo'lishi uchun fikrning aniq ma'nosi bog'lanishi mumkin bo'lgan ma'lum miqdordagi ekstralingvistik bilimga ega bo'lish kerak.

Dekodlash jarayoni - bu qabul qiluvchining shaxsiyatiga ko'proq ekstrapolyatsiya qilingan jarayon bo'lib, uni qabul qilish, odatda, qabul qiluvchining sharhlash qobiliyati va niyatlari bilan bog'liq bo'ladi [Eko 1998: 19-47]. Biroq har bir qabul qiluvchi ensiklopedik bilimlardagi farqlar tufayli o'z xulosalariga keladi. Ushbu tezis dekodlash uslubi bilan qo'llab-quvvatlanadi, bu fikr-mulohazalar printsipiga e'tibor qaratish bilan tavsiflanadi, qabul qiluvchining e'tiborini jo'natuvchi uchun nutq zanjirining eng muhim elementlariga jalb qilish uchun jo'natuvchining dekodlash ustidan nazoratiga qaratilgan.

Xulosa. Tarjimonni tayyorlash konseptlar yordamida o'quv mashg'ulotlarini talab qiladi, chunki ular olamning kontseptual manzarasini boyitadi, tushunchalar "tezausini" shakllantiradi. To'g'ri tarjima qilish uchun talaba mukammal til tuyg'usiga ega bo'lishi, qabul qiluvchining dunyo haqidagi manzarasini yaxshi bilishi va uning madaniyati va jamiyatini doimiy ravishda o'rganishi kerak. Tarjima - bu bir tildan ikkinchi tilga o'tish, konsept sohalarni taqqoslash va tahlil qilish qobiliyatini o'z ichiga olgan aqliy faoliyatning murakkab turi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. И.Ф.Савельева (2011). Концепт как универсальная единица формирования знаний в процессе обучения студентов языкового вуза иностранному языку. 492-494.
2. Кубрякова Е.С. (2004). Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996.–245 с.
3. Д.С.Лухачев. *Lingvistic and stylistic means of verbalizing the concept of fiction (in English and Yakut)*. – С. 127-132.
4. Л.П.Халяпина. Трансформация концепта «языковая личность» в теории и методике обучения иностранным языкам. Вопросы языкознания. – 1996. - №2. - С. 19-42.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты. Дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002.-478 с.

KOOPERATSIYA TAMOYILINING PRAGMALINGVISTIKADAGI O'RNI

Rasulov Zubaydullo Izomovich,

Buxoro davlat universiteti,
"Ingliz tilshunosligi" kafedrası mudiri,
f.f.d.(DSc), dotsent

Sharopov Sherzod Shirinboy o'g'li,

Buxoro davlat universiteti
2-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada kooperatsiya tamoyiling pragmalingvistikadagi o'rni, tamoyilning mazmun-mohiyati, kooperatsiya tamoyilining qo'llanilishi, so'zlashuv jarayonida deytik belgilarning tahlili, nutq vaziyatining mavzuga aloqadorligi, muloqotning shakllari, interpretator-tavsiflovchiga bo'lgan munosabatlari, nutqda olib kiradigan o'zgarishlari, kognitologiya, madaniy antropologiya, falsafa, mantiq, sotsiologiya, faoliyat nazariyasi kabi tilshunoslikning sarhaddoshlari va sotsiolingvistika, kognitivtilshunoslik, psixolingvistika, matn nazariyasi kabi sohalarida ishlatilishi, tilshunoslikdagi nazariy asoslari, ilmiy metodologiyasi, tamoyilining muhim, dolzarb tomonlari, zarurati, tilshunoslikda o'rganilishi, ijtimoiy hayotdagi ahamiyati haqidagi qarashlar bayon etilgan. Jumladan, maqolada kooperatsiya tamoyilining rivojlanish jarayonlari, tarixi, kimlar tomonidan o'rganilganligi, tadqiq etilgani, nutq va tilda, pragmalingvistikadagi bo'ladigan holatlarga ta'siri haqida ham fikr-mulohaza va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kooperatsiya, tamoyil, prinsip, pragmalingvistika, nutq aktlari, kognitiv, tilshunoslik, nutqiy faoliyat, nutq temblari, hamkorlik, birdamlik, Grice, maxim.

Аннотация: В данной статье рассматриваются роль принципа кооперации в прагмалингвистике, сущность принципа, применение принципа кооперации, анализ дейктических знаков в процессе говорения, соответствие речевой ситуации теме, формы общения, отношение к интерпретатору-описателю, изменения, которые оно вносит в речь, границы лингвистики, такой как когнитология, культурная антропология, философия, логика, социология, теория деятельности, и её использование в таких областях, как социолингвистика, изложены когнитивная лингвистика, психолингвистика, теория текста, теоретические основы, научная методология, принципы языкознания, важные, актуальные аспекты, необходимость изучения языкознания, взгляды на его значение в общественной жизни. В частности, в статье содержатся мнения и рекомендации о процессах развития принципа сотрудничества, его истории, кем он изучался и исследовался, его влиянии на речь и язык, прагмалингвистике.

Ключевые слова: сотрудничество, принцип, прагмалингвистика, речевые акты, познание, языкознание, речевая деятельность, речевые тона, сотрудничество, солидарность, Грайс, максим.

Abstract: In this article, the role of the principle of cooperation in pragmalinguistics, the essence of the principle, the application of the principle of cooperation, the analysis of deictic signs in the process of speaking, the relevance of the speech situation to the topic, the forms of communication, the relationship to the interpreter-describer, the changes it brings in the speech, the frontiers of linguistics such as cognitology, cultural anthropology, philosophy, logic, sociology, theory of activity, and its use in fields such as sociolinguistics, cognitive linguistics, psycholinguistics, text theory, theoretical foundations, scientific methodology, principles in linguistics, important, relevant aspects, necessity, study in linguistics, views about its importance in social life are stated. In particular, the article contains opinions and recommendations about the development processes of the principle of cooperation, its history, by whom it was studied and researched, its impact on speech and language, pragmalinguistics.

Key words: cooperation, principle, pragmalinguistics, speech acts, cognitive, linguistics, speech activity, speech tones, cooperation, solidarity, Grice, maxim.

Kirish. Jahonda ilm-fan, madaniyat, tillarning rivojlanishi va ommalashuvi keskin taraqqiy etayotgan bugungi kunda biz tanlagan mazkur mavzu ham dolzarb ahamiyatga ega. Shunday ekan filologiya va tillarni rivojlanishida kooperatsiya tamoyili pragmalingvistika sohasida muhim ahamiyatga ega.

Dunyo tilshunosligi tarixida pragmlingvistikaning keng miqyosda o'rganilish XX asrning 60-80 yillariga borib taqaladi. O'tgan asrda yashab ijod etgan olimlar va tilshunoslardan J. Ostin, J. Syorl nutqiy akt nazariyasiga asos soldilar. Og'zaki muloqotning eng kichik amaliy ko'rinishi nutqiy akt sanalalib, bunda pragmlingvistikaning kooperasiya tamoyili ham ishtirok etadi.

Adabiyotlar tahlili.

Nutq aktlarining umumiy jamlanmasi nutqiy faoliyatni tashkil etadi. Mazkur nazariyaning asosiy tadqiqot obyektiga so'zlovchi, adresat va ularning o'zaro munosabati, muloqot vaziyati bilan aloqador qator masalalar kiradi. Xususan, tilga falsafiy yondashuvda til nutqning amaldagi ko'rinishi va reallik bilan aloqadorligini aniqlash uchun xizmat qiladi. Nutqiy akt nazariyasi nutqning maqsadli ifodasi sifatida o'z ichiga – buyruq shakllari, – tasvir, – minnatdorchilik, – tabrik, – savol berish va shu kabi nutqda qo'llaniladigan til va muloqot vositalarini oladi hamda ularning tadqiqi bilan shug'ullanadi. Jumladan, so'zlovchi nutqiy ifodasining maqsadi, nutqiy taktika, referensiya, presuppozitsiya tushunchalariga tegishli jihatlar ko'rib chiqilsa, adresat nutqida prelokutiv ta'sir, illokutiv maqsad, natija (xabarning informativligini oshirish, emotsional holatni o'zgartirish) kabilar o'rganiladi.

So'zlashuv jarayonida deytik belgilarning tahlili, nutq vaziyatining mavzuga aloqadorligi, muloqotning shakllari kabi tushunchalar o'rganiladi. Pragmatik presuppozitsiya hodisasida nutqiy harakatning samaradorligi, muloqot ishtirokchilarining axborot mavzusi va u haqidagi bilimi hamda kommunikativ faoliyatning ichki va tashqi shart-sharoitlarining kognitiv idroki asosiy o'rinni egallaydi [1].

Tilshunos olim Ch.Pirs semiotika doirasida uch ilmiy soha - sintaktika, semantika va pragmatikani mustaqil yo'nalishlarga ajratadi. Uning ta'rificha, sintaktika – belgilarning o'zaro sintaktik munosabatlarini ularning obyekt yoki interpretator – tavsiflovchiga bo'lgan munosabatlaridan ajratgan holda o'rganishdir, semantika esa – belgilarning o'z designatlari, ya'ni ular vositasida ifodalanayotgan obyektga bo'lgan munosabatini tahlil qiladi va nihoyat, pragmatika – belgining undan foydalanuvchi-interpretatorga nisbatan munosabatini yorituvchi fandır [2,41].

Muhokama. Pragmlingvistika, shuningdek, til birliklarining kommunikativ pragmatik sharoitda qo'llanilishini ham o'rganadi.

Pragmlingvistika lingvomadaniyat, kognitiv tilshunoslik, matn tilshunosligi, qiyosiy tilshunoslik, sotsiolingvistika, psixolingvistika hamda kooperatsiya kabi qator yo'nalishlar bilan bog'liq, yoki bevosita munosabatga kirishadi. Shuning uchun ham pragmlingvistika tadqiqot predmetining keng miqyosda tasavvur etilishi ushbu sohaning turli yo'nalishlarda taraqqiy etishi mumkinligini namoyon etadi. Natijada, - pragmlingvistikaning nutqiy akt nazariyasi, pragmasemantika, pragmastilistika kabi o'z – ichki sohalari yuzaga keldi [3,76-77].

Pragmlingvistikaning predmetini aniqlashga birinchi bor kirishgan olimlardan biri G.Klausedi. U yuqorida eslatilgan asarida pragmatikani “belgilar (2) va ushbu lisoniy belgilarni yaratuvchi, uzatuvchi hamda qabul qiluvchi shaxslar (M) o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi” fan sifatida ta'riflaydi. Ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, pragmatikaning predmetini aniqlashda G.Klaush ham boshqa semiotiklar (Ch.Pirs, Ch.Morris, Y.Stepanov-Sh.Sh.) kabi belgi va uni idrok etuvchi – interpretator munosabatidan uzoqlashmaydi [4,56].

Ko'pgina tilshunos olimlar to'xtalayotgan ta'riflardagi turli xillik, fikrlar zidligi ham o'sib borayotganligining guvohi bo'lmoqdamiz. Oxirgi 60-70 yil davomida pragmatikaning doirasi, qamrovi shunchalik kengaydiki, yagona bir nazariya va uning chegarasi haqida biror bir to'xtamga kelishning o'zi qiyinlashib bormoqda. Buning ustiga, pragmlingvistikaning taraqqiyotiga kognitologiya, madaniy antropologiya, falsafa, mantiq, sotsiologiya, faoliyat nazariyasi kabi tilshunoslikning sarhaddoshlari va sotsiolingvistika, kognitivtilshunoslik, psixolingvistika, matn nazariyasi kabi sohalari ham hissa qo'shib kelmoqda. Tilshunos olim Sh.Safarovning fikriga ko'ra “Pragmlingvistik tadqiqotlarning predmetini nimalar tashkil qilmog'i darkorligi masalasi ham o'z dolzarbligini hanuzgacha saqlab kelyapti” [5,71].

Bugungi kunda Pragmlingvistikani tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida ajratish va uning o'rganish obyekti, predmetini aniqlash uchun lisoniy birliklarning turli kommunikativ muhitda pragmatik qiymati, “bahosi”, mundarijasining namoyon bo'lishini ta'minlovchi omillarni izlamoq darkor. Lisoniy birliklarning har qanday sharoitda namoyon bo'ladigan belgilari ularning ontologik va vazifaviy (funksional) xususiyatlari namunasidir. Pragmlingvistik tadqiq metodologiyasi, birinchidan, o'z falsafiy asosiga ega bo'lishi kerak bo'lsa, ikkinchidan, xuddi shu xususiyatlarni (ontologik va vazifaviy) aniqlash imkoniyatini yaratmogi lozim. Bunday metodologiyaning tayanch nuqtasi xizmatini, so'zsiz, *faoliyat tamoyili* yoki umuman *faoliyat falsafasi* o'tashi mumkin. Faoliyat kategoriyasining lingvistik tadqiqotlarda asosiy metodologik tamoyil sifatida qabul qilinishi kommunikativ tizimning tarkibiy qismlari, ularning tuzilishi, lisoniy va nolisoiniy mohiyati haqida batafsilroq bilimga ega bo'lish imkonini yaratadi [6,12].

Pragmalingvistikaning metodologik negizini faoliyat nazariyasidan izlagan psixolingvistlardan biri E.F. Tarasovning fikricha, nutqiy muloqotning inson faoliyatiga bog'liq ekanligini ikki tomonlama tushunish kerak: "Birinchidan, faoliyat kechayotgan nutqiy muloqotning mundarijasi va vositalarini belgilab beradi. Muloqot mundarijasi kommunikantlarning hamkorlikdagi faoliyatidan iborat bo'lib, lisoniy belgilar tanlovi va diskursning (nutqiy birlikning) tuzilishi ushbu hamkorlik maqsadi talabiga javob beradi. Ikkinchidan, faoliyat ko'rsatayotgan inson tasavvuridagi obyektlar dunyosini shakllantiradi va bu obyektlarning mavjudligi belgilar vositasidagi muloqotning eng birinchi va asosiy talabidir. Belgilar vositasidagi muloqot esa kommunikantlarning ideal obyektlar "dunyosi" umumiy bo'lgandagina amalga oshishi ma'lumdir.

Demak, pragmalingvistik tadqiqotning asosi sifatida faoliyat tamoyilining qabul qilinishi nutqiy muloqot tizimining lisoniy pragmatik mundarijasi tahlilini asosiy o'ringa chiqardi. Bu esa, o'z navbatida, pragmalingvistik tadqiqotlar doirasini yanada kengaytirdi va bu doiraga lisoniy voqelikdan tashqari, muloqot muhiti bilan bogliq bo'lgan barcha ijtimoiy hodisalar tizimini kiritishga undadi. Bu holda lisoniy faoliyat inson ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarning bir turi sifatida qaraladi. J.Meyning qaydicha, "pragmatika harakatni, inson harakatini tavsiflaydi, lisoniy faollik esa, umuman, inson faoliyatiga bo'ysunadigan qonuniyatlarga amal qiladi" [7,74].

Barchaga tanish bo'lgan "Pragmalingvistika" risolasining muallifi J.Lich nutqiy aktlar guruhlarini ajratishda sotsiolingvistik ko'rsatkichlarga tayanib, ularni muloqot jarayonida "xushmuomalalikni ta'minlovchi va shu muhitni o'rnatish maqsadi bilan qay yo'sinda bog'liqligiga" nisbatan guruhlaydi. Bu guruhlar quyidagilar:

1) *kompitiv* (illokutiv maqsad ijtimoiy maqsadga mos kelmaydi, masalan, buyruq, savol, talab, iltimos kabi nutqiy harakatlar);

2) *konvivial* (illokutiv va ijtimoiy maqsad o'zaro mos, masalan, taklif, qutlov, tabrik, tashakkur izhor qilinishi);

3) *kollaborativ* (illokutiv maqsad ijtimoiy maqsadga befarq; masalan, tasdiq, xabar berish, e'lon qilish, ma'lumot berish kabi harakatlar)

4) *konfektiv* (illokutiv va ijtimoiy maqsadlar o'zaro qarama-qarshi, masalan, tahdid, ayblov, so'kish, qargish harakatlari).

J.Lichning fikricha, ijtimoiy maqsad yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarni bartaraf etishdan iboratdir va bu maqsadni ta'minlovchi vosita *xushmuomalalik kategoriyasidir* [8,92].

Hamkorlik tamoyili ostida nazarda tutadi hamkorlarning hamkorlik qilishga tayyorligi. Bu tamoyil amerikalik faylasuf Gerbert Pol Gris nomi bilan bog'liq. Hamkorlik tamoyili kommunikantlarning har biri (muloqot ishtirokchilari) muloqotning muvaffaqiyati uchun hamma narsani qilishga harakat qilishini talabqiladi. Grisning so'zlariga ko'ra, hamkorlik tamoyilining oqibatlari biz tushunadigan maksimalar deb ataladi so'zlovchining adresatga nisbatan kommunikativ majburiyatlari. Grice shunday to'rtta maksimni aniqlaydi:

1. Miqdorning maksimali – faqat kerakli narsani ayting.

2. Sifatning maksimali – haqiqatni ayting.

3. Muvofiqlik maksimali (munosabat yoki tegishlilik) – faqat ushbu suhbat mazmuniga mos keladigan narsani ayting.

4. Maksimal yo'l (tartib) – aniq, izchil, aniq, xushmuomalalik bilan gapiring.

Agar biz bu maksimlarni yanada kengroq mushohada qilsak, uning asl mohiyatiga yetamiz. Bu maksimlar quyidagicha ta'riflanadi: [9,20]

1) Maksimal miqdor odamning ko'p emas, balki zarur bo'lganidan kam gapirishini talab qiladi, ya'ni o'z hissangizni kerakli darajada ma'lumotli qiling. Miqdor maksimalining buzilishiga V.Jirinovskiyning quyidagi gapini misol qilib keltirish mumkin: "Siyosatchining yuzi bo'lishi va gapira olishi kerak! Men tomoshabinni o'zlashtira olaman - bu hammaga ham berilmaydi. Men zalni sehrlayapman. Odamlar har bir yaxshi ibora uchun qarsak chalishmoqda".

2) Sifatning maksimal darajasi "haqiqatni ayt" degan ma'noni anglatadi. Siz yolg'on deb o'ylagan narsangizni aytman. Siz shubhalanayotgan narsangizni aytman. Dalil bilan tasdiqlay olmaydigan narsani tasdiqlamang. Samimiy bo'ling, chunki qabul qiluvchi sizning hissangizni soxta emas, balki samimiy bo'lishini kutadi. Grisning ta'kidlashicha, agar u tuz so'rasi, unga shakar berilishini yoki non so'rasi, u tosh olishni kutmaydi.

3) Aloqa maksimali, yoki dolzarblik, sizni mavzuda qolishga undaydi. Faqat ushbu suhbatning mohiyatiga mos keladigan narsani ayting. Birgalikda harakat qilishning har bir bosqichida men sherikning hissasi ushbu qadamning bevosita maqsadlariga mos kelishini kutishim tabiiy. Faqat joyga gapiring. Tegishli bo'ling. Faqat nuqtaga gapiring. Quyidagi misolda munosabat postulati qanday buzilganligi ko'rsatilgan:

Keling, kinoga boramiz. - Ertaga imtihonim bor ("Men qila olmayman" o'rniga). Sizningcha, u go'zalmi? U yaxshi kiyinadi (hisoblamaydi, lekin gapirishni xohlamaydi).

4) Usul (uslub) maksimali aniqlik, izchillik, aniqlik, xushmuomalalikni talab qiladi. Noma'lum iboralardan saqlanib. Noaniqlik, noaniq ifodalardan saqlanib. Qisqacha bo'ling, ortiqcha gap-so'zlardan saqlanib. Barqaror bo'ling. Tartibga solin. Ehtiyotkor va tizimli bo'ling. Sherik menga o'z hissasini bildirishini, o'z harakatlarini kerakli tezlikda bajarishini kutishim tabiiy.

P.Gris shunday deydi: "Men postulatlarini shunday shakllantirdimki, aloqa maqsadi axborotni eng samarali uzatishdir; Tabiiyki, bu ta'rif juda tor va butun qurilish boshqa odamlarga ta'sir qilish, ularning xatti-harakatlarini nazorat qilish va boshqalar kabi umumiy maqsadlarga qo'llanilishi uchun umumlashtirilishi kerak" [10,38].

Postulat ostida (postulatum "dalilsiz qabul qilingan kelishuvga teng) xushmuomalalik D. Lich yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatli vaziyatlarning oldini olishga qaratilgan muayyan aloqa strategiyasini tushunadi. Ushbu strategiya ishlab chiqilgan oltita maksim (postulatlar):

- Maksimal xushmuomalalik: "Adresant uchun noqulaylikni minimallashtirish va qabul qiluvchiga maksimal foyda keltirish; suhbatdosh uchun potentsial xavfli mavzularga tegmaslik kerak.

- Saxiylik maksimali – sherigingizni majburiyatlar, va'dalar bilan bog'lamang, unga og'irlik qilmang. Bu maksimal kommunikativ harakat davomida suhbatdoshni hukmronlikdan himoya qiladi. Yaxshi muloqot harakati muloqot ishtirokchilari uchun noqulay bo'lmasligi kerak.

- Tasdiqlash maksimali – boshqalarni hukm qilmang Hukm qilmanglar, toki hukm qilinmaysizlar. Bu boshqalarni hukm qilishda ijobiylikning maksimalidir. Nutqning o'zaro ta'siri sodir bo'ladigan muhit nafaqat suhbatdoshlarning bir-biriga nisbatan pozitsiyalari, balki har birining dunyoga nisbatan pozitsiyasi bilan ham belgilanadi.

- Kamtarlik maksimali – mag'rur bo'lmang, o'z-o'zini hurmat qilishda realistik bo'ling; "O'z-o'zini maqtashni minimallashtiring va o'z-o'zidan norozilikni maksimal darajada oshiring." Bu maksim o'z-o'ziga aytilgan maqto'vni rad etishdir. Kommunikativ harakatni muvaffaqiyatli qo'llash shartlaridan biri bu real, iloji bo'lsa, obyektiv o'zini o'zi baholashdir. O'z-o'zini hurmat qilishning haddan tashqari oshirib yuborilishi yoki kam baholanishi aloqa o'rnatishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

- Maksimal rozilik – ziddiyatli vaziyatlardan qoching, kelishmovchiliklarni kamaytirishga va kelishuvni kuchaytirishga harakat qiling. Bu pozitsiyasizlikning maksimali. Bu yanada jiddiy vazifani hal qilish uchun - suhbatdoshlarning kommunikativ taktikasini o'zaro tuzatish orqali o'zaro ta'sir sub'ektini saqlab qolish uchun mojaroli vaziyatni rad etishni o'z ichiga oladi.

- Maksim hamdardlik – Sherigingizga mehribon bo'ling "O'zingiz va qabul qiluvchi o'rtasidagi antipatiyani minimallashtiring, hamdardlikni maksimal darajaga keltiring. Bu xayrixohlik maksimi, istiqbolli mazmunli suhbat uchun qulay zamin yaratadi. Noxushlik nutq harakatini imkonsiz qiladi. Muayyan muammo, suhbatdoshlar bir-biriga yaxshi niyat ko'rsatmasa, befarq aloqa deb ataladigan narsa bilan yuzaga keladi.

Ingliz tilshunosi J. Lich muloqot jarayonida Polning hamkorlik tamoyilini qayd etadi. Grice o'zining xushmuomalalik tamoyillari bilan o'zaro ta'sir qiladi va uni to'ldiradi. Bu madaniyatlararo o'zgaruvchanlikka imkon beradi, chunki turli madaniyatlar turli xil maksimlarni qo'llab-quvvatlashi mumkin. Masalan, O'rtayer dengizi madaniyati uchun xushmuomalalik, Yevropa mamlakatlari uchun – xushmuomalalik, Osiyo mentaliteti uchun – hayo maksimali muhimroqdir.

Lichning maksimlari o'zining ham, sherigining ham yuzini saqlab qolishdan manfaatdor bo'lgan muloqotchilarning ijtimoiy qiyofasini saqlab qolishga yordam beradi. Shu bilan birga, yuzni saqlash muloqotning maqsadi emas, balki asosiy shart bo'lib, ularsiz normal muloqot qilish mumkin emas.

Grisning hamkorlik printsipi va Lichning xushmuomalalik printsipi kommunikativ kod deb ataladigan narsaning asosini tashkil qiladi, bu kommunikativ akt jarayonida har ikki tomonning nutq xatti-harakatlarini tartibga soluvchi va bir qator toifalarga asoslangan murakkab printsiplar tizimi va mezonlardir. Kommunikativ kodni ko'rib chiqishda va undan og'zaki muloqot amaliyotida foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilishda shuni yodda tutish kerakki, tuzilgan maksimal qiymatlar mutlaq qiymatga ega emas, maksimalarning hech biri o'zi suhbatdoshlar o'rtasidagi muvaffaqiyatli o'zaro ta'sirni ta'minlamaydi, bundan tashqari, bir maksimga rioya qilish boshqasining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Natija

Kooperatsiya printsipi (tamoyil) haqida bir nechta olimlar ham o'z fikrlarini bayon etganlar va bu fikrlar Gricening ta'limotiga mutlaqo hamohangdir. Aloysius Martinichi quyidagi fikrni bildirgan: "Kooperativ printsipining mazmuni va mazmuni shunday bo'lishi mumkin: nutqingiz maqsadiga erishish uchun kerak bo'lgan hamma narsani qiling; bu maqsadni buzadigan hech narsa qilmang" [11,43]. Boshqa bir

tilshunos olim Stiven Pinker shunday degan edi: “Odamlar, shubhasiz, torli, uzun shamolli, yolg'onchi, kavalier, noaniq, noaniq, og'zaki, qing'ir-qiyshiq yoki mavzudan tashqarida bo'lishi mumkin. Ammo yaqinroq o'rganib chiqsak, ular imkoniyatlardan kelib chiqqan holda ularnikidan ancha kamdir ... inson tinglovchilari maksimal darajalarga rioya qilishlariga ishonishlari mumkin, ular qatorlar orasida o'qishlari, tushunarsiz noaniqliklar yo'q qilinishi va tinglash va o'qish paytida nuqta ulashlari mumkin”. [12,78] Bundan ko'rishimiz mumkinki, kooperativ aloqa va ijtimoiy darajada kooperativ bo'lish o'rtasida farq bor. Kooperativ printsipli “ijobiy” yoki ijtimoiy “silliq yoki ma'qul” degani emas, aksincha, kimdir gapirganda, ular taxmin qilishadi va muloqot qilish niyatlari bor. Xuddi shu tarzda, ular suhbatlashayotgan kishidan harakatni osonlashtirishini kutishadi. Shu sababli, odamlar suhbatlashayotganlar yoqimli yoki kooperativdan kam ekanliklariga qarshi tursalar ham, kooperativ printsipli suhbatni davom ettiradi. “Agar odamlar tajovuzkor, o'zlariga xizmat qiladigan, xudbin va shunga o'xshash narsalarga ega bo'lsalar ham”, Kecskes izohlashicha, “o'zaro munosabatlarning boshqa ishtirokchilariga yetarlicha e'tibor bermasa ham, ular biron bir narsa bo'lishini kutmasdan, hech kim bilan gaplasha olmaydi. Undan chiqing, biron natija bo'ladi va boshqa odamlar ular bilan shug'ullanishadi” [13,45]. Kecskes ushbu niyatning asosiy printsipli aloqa uchun zarur ekanligini ta'kidlaydi. Bunga misol sifatida: Jek Reyxerning telefon orqali suhbatini ko'rishimiz mumkin.

“Operator javob berdi va men Shoemakeri so'radim va men boshqa joyga, yoki mamlakatga yoki dunyoga ko'chib o'tdim. Bir necha marta bosish va hushtak eshitgandan so'ng, Shoemaker liniyaga kelib, dedi. - Ha?

“Bu Jek Reyxer”, dedim men.

“Qayerdasiz?”

“Sizga aytadigan har qanday avtomatik mashinalar yo'qmi?”

Ha, - dedi u. - Siz Sietlda, baliq bozori joylashgan taksofon orqali. Ammo biz odamlar o'zlari ma'lumotni ixtiyoriy ravishda olishganida buni afzal ko'ramiz. Keyingi suhbat yanada yaxshilanadi

Xulosa. Pragmalingvistik tadqiqotning asosi sifatida faoliyat tamoyilining qabul qilinishi nutqiy muloqot tizimining lisoniy pragmatik mundariyasi tahlilini asosiy o'ringa chiqardi. Bu esa, o'z navbatida, pragmalingvistik tadqiqotlar doirasini yanada kengaytirdi va bu doiraga lisoniy voqelikdan tashqari, muloqot muhiti bilan bogliq bo'lgan barcha ijtimoiy hodisalar tizimini kiritishga undadi. Bu holda lisoniy faoliyat inson ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarning bir turi sifatida qaraladi

ADABIYOTLAR:

1. Johnson, D. W., Johnson, R. T., & Holubec, E. J. (1993). *Cooperation in the Classroom* (6th ed.). Edina, MN: Interaction Book Company.
2. Johnson, D. W., Johnson, R. T., & Holubec, E. J. (1993). *Cooperation in the Classroom* (6th ed.). Edina, MN: Interaction Book Company
3. Мирсанов Ф. Ўзбекистонда прагмalingвистика тараққиёти., СамДЧТИ катта илмий ходим изланувчиси. *Хорижий филология. №3, 2016 йил. Б. 76-77.*
4. Safarov Sh. *Pragmalingvistika. (monografiya).* –T.: 2008 yil, -B. 56.
5. Sh.Safarov. *Pragmalingvistika.* –T.: 2008 yil, -B. 71.
6. (Deutsch, 1962; Jonson, Jonson va Xolubec, 1991)
7. Safarov Sh. *Pragmalingvistika.* –T.: 2008 yil, -B. 74.
8. Safarov Sh. *Pragmalingvistika.* –Samarqand., 2007 yil, -B.92.
9. Grice, H. Pol. "Mantiq va suhbat." *Sintaksis va semantika, 1975.*
10. Qayta bosilgan "So'zlar yo'lida izlanishlar". *Garvard universiteti matbuoti, 1989 yil.*
11. Martinich, Aloysius. "Aloqa va ma'lumotnoma". *Valter de Grayter, 1984 yil.*
12. Pinker, Stiven. "Fikrlar asosi". *Viking, 2007 yil.*
13. Kecskes, Istvan. "Madaniyatlararo pragmatika." *Oxford University Press, 2014 yil.*

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA TO'Y BILAN BOG'LIQ LEKSIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI: INGLIZ TO'Y MAROSIMIMLARINI O'RGANISH

Uzakova Lola Anvarovna,
Farg'ona davlat universiteti
Farg'ona politexnika instituti
Ingliz tili o'qituvchisi
lolauzakova82@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada, asosan, ingliz to'y marosimimlarini umumiy tasnifi berilgan, ingliz to'y marosimlariga ta'rif berilgan. Ingliz to'y marosimlari organib chiqilib ularning ma'nosiga ham to'xtalib o'tilgan, shuningdek, to'y so'zi bilan bog'liq leksemalar keltirilgan va muhokama qilingan. O'zbek va ingliz to'y marosim-udumlarining o'rganishda ularning kelib chiqishi, mazmun-mohiyatini aniqlash uchun, albatta, tarixiy manbalardagi ma'lumotlar ko'rib chiqilgan. To'y leksemasi bilan bogliq paremalarga va so'zlar birikmalari asosida tasniflash usulning taqqoslash shartiga mos qadamlari aniqlangan. To'y marosimi oilaviy siyosat va madaniy oqibatlar belgisi sifatida alohida ko'rib chiqilgan, madaniyatni kesib o'tadigan bir nechta marosimlar ham o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlari : Ingliz to'y marosimlari, leksemalar, nikoh, taklif, unashtirish, to'y an'analari.

Annotation: In the article, a general classification of English wedding ceremonies is given and a description of English wedding ceremonies is studied. Also, English wedding ceremonies were organized and their meaning was discussed, as well as lexemes related to the word wedding were presented and investigated. In the study of Uzbek and English wedding rituals, the information from historical sources was considered in order to determine their origin and content. The wedding ceremony has been examined separately as a sign of family politics and cultural implications, and several rituals that cross cultures have been studied.

Key words: English wedding ceremonies, lexemes, marriage, proposal, engagement, wedding traditions

Аннотация: В данной статье даётся общая классификация английских свадебных церемоний, а также приводится описание английских свадебных церемоний. Также были изучены английские свадебные церемонии, и обсуждено их значение, представлены лексемы, связанные со словом «свадьба». При изучении узбекских и английских свадебных обрядов учитывались сведения из исторических источников с целью определения их происхождения и содержания, этапы определяются по условию. Свадебная церемония была исследована отдельно как знак семейной политики и культурных последствий, а также были изучены несколько ритуалов, пересекающихся культурами.

Ключевые слова: английские свадебные церемонии, лексемы, брак, предложение, помолвка, свадебные традиции

Kirish. O'zbek xalqi etnografiyasining ilmiy tadqiq etish V.V.Radlov izlanishlari bilan bog'liq bo'lib, u Zarafshon vodiysi aholisi haqida qimmatli etnografik ma'lumotlar to'plab, ular asosida mahalliy xalqlar haqida etnografik risolalar yozdi. A.N.Samoylovich va P.A.Falevning qrim-tatar tili maqol va matallarini jamlagan asari, V.P.Nalivkin va M.V.Nalivkinalarning Farg'ona vodiysi ayollarining turmush tarzini aks ettiruvchi asari alohida ajralib turadi.

A.Jo'raboyev va Z.Husainovalarning tadqiqotlari o'zbek tilidagi to'y marosimi bilan bog'liq ifodalarning umumiy tadqiqiga, F.Hayitovanning tadqiqoti nikoh to'yi qo'shiqlarining lingvistik tahlili masalasiga qaratilgan bo'lsa, O.Ismanovanning ishi kelin salom janrining poetik tadqiqiga va M.Kaxarovanning tadqiqoti o'zbek etnografizmlarining sistemaviy tadqiqiga bag'ishlangan. O'zbek va ingliz xalqlari urf-odatlarining chog'ishtirma tadqiqi globallashuv jarayonida xalqlar o'rtasidagi munosabatlarda anglashilmovchiliklarning oldini olishda dolzarb bo'lib, ilmiy hamda amaliy ahamiyatga egadir.

O'zbek va ingliz to'y marosim-udumlarining tarixini o'rganishda ularning kelib chiqishi, mazmun-mohiyatini aniqlash uchun, albatta, tarixiy manbalardagi ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ingliz oilasining asosiy o'ziga xos xususiyatlaridan bittasi bu to'ylardagi an'anaviy marosimlarga qattiq rioya qilishdir. Britaniyalik to'y an'alarining ma'noni anglatuvchi rituarlar to'ylar har doim marosimlar va an'alar atrofida rivojlanadi. Selingson (1973) diniy muassasada o'tkazilmaydigan xizmatlar ham ko'plab an'anaviy marosimlarga rioya qilishini ko'rgan. O'n to'qqizinchi asrdan oldin Angliyada turmush qurish qarori yoshlarning ota-onalari yoki vasiylari tomonidan qabul qilingan (Walker, Hill, Flinn, Ellsworth, 2011). Ingliz to'ylari ko'pincha kelishilgan holatlarda uyushtiriladi edi (Apostolou, 2007). Shu bilan birga, kelin va kuyov ko'pincha nikoh to'g'risida qaror qabul qilingan paytda bir-birlarini hatto tanimasdilar (Levinson, 1991). Ko'pincha nikoh shartnomasi kelajakdagi yangi turmush qurganlar yetti yoshdan oshmagan paytda tuzilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, zidlash, qiyoslash, sotsiologik tavsifiy va qiyosiy tahlil, tarixiylik, tizimli yondashuv, semantic, semiotik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar. Ingliz nikoh to'yidan oldin, odatda, ikki kishi o'rtasidagi wedding proposal/nikoh taklifi bilan boshlanadi. Bu an'anaviy ravishda uzuk an engagement ring /nishon uzuk taqdimotini va rasmiy ravishda "Will you marry me?" /"Menga turmushga chiqasizmi?" degan savolni o'z ichiga oladi. Taklif etayotgan kishi savol berish uchun hatto tizzasiga tushishi mumkin. Agar taklif qabul qilinsa, er-xotin unashtirilgan hisoblanadi. Bu chap qo'lda nikoh uzugi taqilgan bilan ifodalanadi.

An'anaga ko'ra, erkaklar ayollarga turmush qurishni taklif qilishlari kerak, ammo Buyuk Britaniyada 29 fevral (lepa year/kabisa yilida) ayol o'z sherigiga turmush qurishni taklif qilishi mumkin bo'lgan bir kun (to'rt yilda bir marta keladi) deb aytiladi. Odatdagi kelishuvlar taxminan bir yildan 18 oygacha davom etadi, ammo qisqaroq yoki uzoqroq bo'lishi mumkin. O'zbek nikoh taklifi esa, odatda, sovgilikdan boshlanadi va ingliz unashtirish urf-odatlaridan katta farq qiladi. D.D.Manukyan, Y.A.Sorokin, D.A.Gilfanova kabi olimlar to'y marosimiga oid izlanishlar olib borib, ularning madaniy va lingvokulturologik jihatlarini tahlil qilishgan. O'zbek xalqining nikoh to'yi tizimida bir qancha to'y leksemasi bilan bogliq marosimlar mavjud: sovgilik, unashtirish, uy ko'rar (qiz ko'rar) bu kabi paremlar ingliz tilida mavjud ammo lingvokulturologik jihatdan farqlidir.

Shuningdek, ingliz to'yidan oldin kelin va uning ayol oilasi va do'stlari uchun "Hen' Party"/"Tovuq" ziyofati" kuyov va oilaning erkak a'zolari/do'stlari uchun "Stag" ziyofati/qizlar bazmi o'tkaziladi va o'zbek to'y an'alar qatorida shu kabi qizlar bazmi, boydoqlar kechasi ham o'tkaziladi. Odatda, bu to'ydan bir oy oldin yoki bir necha kun oldin sodir bo'ladi.

Ingliz to'y kunidan oldin, shuningdek, o'tkaziladigan joyni bron qilishni, gullarni tartibga solishni, liboslarni tayyorlashni va to'y kunining boshqa barcha jihatlarini tartibga solishni ta'minlashdur.

Er-xotin o'zlarining mahalliy ro'yxatga olish idorasida "notice of marriage"/"nikoh to'g'risida xabarnoma"/ berishadi. Biroq o'zbek madaniyatida bu kabi holat umuman uchramaydi, faqatgina FXDY ga nikoh toyini registratsiya qilish uchun borilishi mumkin. Shuningdek, ingliz mentalitetida to'ydan oldin ko'plab bo'lajak eri-xotin birga yashaydi, bir-birini sinash uchun, o'zbek mentalitetida esa bu holatlar kamdan-kam uchraydi. Er-xotinlar nikohdan keyin bir yil ichida turmush qurishlari yoki fuqarolik sherikligini ro'yxatdan o'tkazishlari kerak. Taklifnomalar, odatda, to'ydan 3 oy oldin chiqadi va taklifnomalarda "The wedding invitation phrase: The honour of your presence"/ "To'yimizda sizni ko'rish sharafi" so'zlari bilan boshlanadigan taklifnoma mehmonlarga jo'natiladi.

Ingliz nikoh to'y kuni, ertalab "Something old, something new, something borrowed, something blue"/ "Eski narsa, yangi narsa, qarzga olingan narsa, ko'k narsa" an'anasi mavjud. Bu an'ana qadimgi inglizcha "Something Old, Something New, Something Borrowed, Something Blue, A Sixpence in your Shoe" qofiyasidan kelib chiqqan va kelin to'y libosiga qo'shadigan yoki katta kunda o'zi bilan olib yuradigan to'rtta narsa shunchaki omad tilaklari/ wish for good fortune and prosperity. Something old/Qadimgi narsa davomiylikni ifodalaydi; something new/yangi narsa kelajak uchun optimizmni taklif qiladi; something borrowed/qarzga olingan narsa qarzga olingan baxtni anglatadi; something blue/ko'k narsa poklik, sevgi va sadoqatni anglatadi; six pence in your shoe/oyoq kiyimingizdagi olti tiyin - bu omad va farovonlik istagi.

Shuningdek, ingliz to'y marosimlari bilan quyidagi leksemalar bogliq: Best Man/eng yaxshi odam - to'y kuni kuyovga yordam beradigan yaqin erkak qarindoshi yoki do'sti. Ular uzukni xavfsiz saqlaydilar, boshlovchilarni boshqaradilar, to'y guvohi bo'lishadi va nutq so'zlaydilar, Page boys/sahifa o'g'illari - kelinning oldidan yo'lak bo'ylab yurish - ba'zan ular uzukni olib yurishadi, Flower girl /gul qiz - yo'lak bo'ylab yurib, kelinning oldiga gul barglarini sochadi, Father of the Bride/kelinning otasi - kelinni ramziy ravishda "gives away"/"beradigan" kishi. Agar uning otasi vafot etgan bo'lsa yoki boshqa sabablarga ko'ra mavjud bo'lmasa, kelinni boshqa erkak qarindoshi, ko'pincha amakisi yoki ukasi beradi. An'anaga ko'ra kelinning otasi nutq so'zlaydi.

Yana bir ingliz urf-odatlaridan biri bu to'ydagi kiyim-kechak masalan, ingliz ayollari o'zbeklar yoki amerikaliklarga qaraganda oddiyroq to'y liboslarini afzal ko'rishadi. Ko'pchilik britaniyalik kelinlar oq yoki krem rangli liboslarni afzal ko'radilar, garchi kelin do'konlarida har doim to'y liboslarining rangli modellari bo'ladi. Kelinlarning ko'ylaklari uchun kuyovning kamzuli va galstuklari va kuyovlar uchun bir xil rangdagi mato sotib olinadi. Zamonaviy britaniyalik kelinlar qizi uchun to'y libosini qoldirmaslikni afzal ko'radilar, chunki moda o'zgarmoqda. To'y libosi sotiladi yoki to'ng'ich uchun suvga cho'mish uchun ko'ylak yasaladi. Kelinlar a white wedding gown with a veil/parda bilan oq to'y libosini kiyishadi, ular kelinning yuzini yopishgan va keyin kelinning otasi tomonidan kuyov va mehmonlarga ochib berilgan. "White wedding" /"Oq to'y" an'anasi doirasida beva yoki ajrashganning ikkinchi yoki uchinchi to'yida oq libos va parda o'rinni deb hisoblanmaydi sababi hozirgi kunda bu muammo emas. Kuyovlar esa 3 qismli kostyum kiyishadi.

Nikoh odatda Rolls Royces yoki retro avtomobillardan tashkil topgan to'y korteji cherkovga boradi va limuzinlar juda kam tanlanadi. Qurbongohga ketayotgan kelinning oldida (bugungi kunda kelinlar otasi yonida bo'lmagan holda, qurbongohga o'zlari borishni afzal ko'rishadi), gul gulbarglarini sochadi. To'y marosimidan so'ng darhol barcha mehmonlar bilan fotosessiya tashkil etiladi. Qoida tariqasida, guruh fotosuratlarini er-xotin turmush qurgan cherkov yaqinida olinadi. Ammo tashqarida ob-havo yomon bo'lsa, cherkov devorlari ichida suratga olishga ruxsat beriladi.

An'anaga ko'ra, kelinlar yovuz ruhlarning ta'siriga eng zaif deb hisoblangan va shuning uchun to'ylar bilan bog'liq ko'plab an'analar va urf-odatlar, birinchi navbatda, yangi turmush qurganlarni zarur himoya bilan ta'minlash uchun chaqirilgan. Shuningdek, odamlarning o'tiradigan tomoni ular kelinning yoki kuyovning do'stlari yoki oilasi ekanligiga bog'liq. Oldingi qatorlar odatda yaqin oila yoki do'stlar uchun ajratiladi, birinchi o'rindiqlar esa kelin-kuyov uchun ajratilgan bo'ladi. Kuyov va uning eng yaxshi odami kelinning kelishini cherkov ichida kutishadi. Odatda, kelinga otasi hamrohlik qiladi, u kelinlarning chap tomonida turadi. Marosim paytida kelin va kuyov o'zlarining wedding vows/nikoh va'dalarini berishadi. Nikoh qasamlari - bu nikoh marosimida er-xotinning bir-biriga bergan va'dalari. G'arb madaniyatida bu va'dalar an'anaviy ravishda mehr-oqibat, sodiqlik, so'zsiz hurmat va doimiylik tushunchalarini o'z ichiga oladi. Qasamyod qilinganidan keyin er-xotin uzuk almashadi. Nikoh uzugi chap qo'lning uchinchi barmog'iga qo'yiladi, bu "uzuk" barmog'i deb ham ataladi. Nikoh uzugi, odatda, oddiy oltin uzukdir. To'y marosimidan so'ng, kelin, kuyov va ikkita guvoh to'y daftariga imzo chekish uchun yon xonaga ketishadi. Busiz nikoh qonuniy emas va nikoh guvohnomasi berilmaydi. Shundan so'ng, mehmonlar omad tilash uchun yangi turmush qurgan juftlik ustiga gul barglari, konfeti tashlash uchun chiqishadi. Kelin barcha yolg'iz va turmushga chiqmagan mehmonlarga orqasi bilan turadi va guldastasini boshi uzra ularga tashlaydi. Kim guldastani ushlasa, u keyingi turmushga chiqadi. Hozirgi kunda ushbu an'ana o'zbek to'ylarida ham uchramoqda. Odatda, to'ydan so'ng kelin-kuyov honeymoon/asal oyiga jo'nab ketishadi, ba'zan esa to'ydan keyin ham to'g'ri borishadi. Uyga qaytgach, er xotinini yangi uyiga olib borishi an'anaga aylangan. Bu kelinni ostonadan ko'tarish deyiladi. Odatda, ingliz to'ylarida kelin cherkovga kirganda, unga bug'doy sepiladi. Shunga o'xshash to'y an'analari ko'plab xalqlarda o'tkazilgan bo'lib va hozirgi kunda mavjud. Shu kunlarda Angliyada kelinga ham sepiladi, lekin yolg'iz emas, balki kuyov bilan birga. Albatta, kirishda emas, balki chiqishda, yoshlar allaqachon turmush qurganlarida. Ha, va asosan, bug'doy bilan emas, balki rangli guruch, rangli konfeti, atirgul barglari va boshqalar bilan sepiladi. Asal oyida qadim zamonlarda yoshlar uchun to'y uchun asalli ichimlik pishirilgan. Yangi turmush qurganlarga asalli ichimlik beriladi. "Asal oyi" atamasining kelib chiqishi erkaklar bo'lajak xotinlarini o'g'irlab ketgan kunlarga borib taqaladi, deb ishoniladi. Keyin er-xotin kelinning ota-onasidan to'ygacha yashirinishga majbur bo'ldi. Yangi turmush qurganlar to'ydan keyin yana bir oy qochishadi. Marosimdan so'ng mehmonlar, odatda, mehmonxonada, restoranda yoki shunga o'xshash biror joyda o'tkaziladigan ziyofatga yo'l olishadi. Barcha mehmonlar kelgandan so'ng, kelin va kuyov e'lon qilinadi, hamma o'rnidan turadi va er-xotin o'z joylariga yo'l olishadi. Ular, odatda, ota-onalar, eng yaxshi erkak va xizmatkor bilan "yuqori stolda" o'tirishadi. Acceptance ritual/Qabul marosimida ovqatdan so'ng nutqlar bo'lib o'tadi/ - Kelinning otasi yangi kuyovini oilada kutib oladi, eng hurmati baland odam nutq so'zlaydi (bu odatda hazil bo'lishi kerak) va keyin kuyov aytadi o'z nutqini. Nutqlar uchun har bir kishiga shampn (yoki alkogolsiz ekvivalent) beriladi va ular har bir nutqdan keyin er-xotinni tost qiladilar. Nikoh to'yining yakunida er-xotin an'anaviy mevali tort bo'lgan wedding cake/to'y tortini kesib tashlashadi. Tortni birgalikda kesish juftlik uchun omadli hisoblanadi. Bu ularning nikoh paytida birga ishlashlarini anglatadi. Har qanday raqs kelin va kuyov tomonidan boshlanadi, bu First dance/"Birinchi raqs" deb ataladi, ko'pincha er-xotin o'zlari yoqtirgan musiqa yoki qo'shiqni tanlaydilar. Qabul marosimidan kelin eri bilan birga yangi hayot boshlash uchun ketadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, to'y marosimidan tarkibiy qismlar qo'shilishi va olib tashlanishi bilan birga, nikoh marosimida bir-biriga bog'langan umumiy ritualistik model hali ham mavjud.

Ritualga bo'lgan ehtiyoj saqlanib qolmoqda, chunki u ko'p juftliklar orzu qiladigan izchillik va madaniyat tuyg'usini ta'minlaydi. To'y marosimi oilaviy siyosat va madaniy oqibatlar haqida gapirish mumkin bo'lsa-da, madaniyatni kesib o'tadigan bir nechta marosimlar ham mavjud. To'yning yana bir marosim elementi - umumiy to'y liboslari. Kelin pardasi turli madaniyatlarda ramziy bo'lib kelgan. Leysi (1969) ga ko'ra, masalan, parda xristian, yahudiy, musulmon va hindularning to'ylarida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u ruhlardan himoya qilishdan tortib, kelinning pokligini sovg'a sifatida o'rashgacha, fazilat ramzi bo'lgan oq pardani saqlab qolishgacha bo'lgan. Angliyadagi madaniyat doimiy ravishda din va oilaviy an'analarga asoslangan bo'lib, Boles (1996) tomonidan o'rganilgan bugungi din amaliyotlarida ham ko'rinib turibdi. Turli xil tashkiliy tuzilmalar va ilohiyotlarning uchta mazhabini birlashtirgan narsa, ular erta janubda erkaklar va ayollarni chinakam dindor qilgan narsalarni tushunish edi, Heyman (2006) bu bog'liqlik tavba qilish va qayta tug'ilish degan xulosaga keldi. Oila atamasi so'nggi bir necha asrlarda bahs-munozaralardan biri bo'lib kelgan, chunki ota - ona va bola it va oq panjara bilan o'chgan. Mintz (1988) Britaniya oilasi inqilobni boshdan kechirganini aniqladi, chunki "oila ichidagi munosabatlar patriarxal hokimiyatga emas, balki mehr va o'zaro manfaatlarga asoslanadi". Oilaviy an'analari yoki diniy rishtalar ta'sirida bo'ladimi, ingliz to'yi so'nggi bir necha o'n yilliklar davomida ma'lum bo'lgan ko'plab narsalar bilan ajralib turadi. Heyman (2006) tavba qilish va qayta tug'ilish degan xulosaga keldi. An'anaviy urf-odatlarining keng ro'yxatini Buyuk Britaniyada to'y haqida gap ketganda topish mumkin. Aksariyat juftliklar ushbu an'analardan ba'zilarini o'z marosimlariga qo'shadilar, lekin har bir er-xotin bir-biridan farq qiladi va Britaniya to'y an'analari qanchalik qabul qilishmasin, ikkita marosim bir xil emas.

Biroq, madaniyat va urf-odatlar haqida gap ketganda, barcha juftliklar obuna bo'lgan bir nechta an'analari mavjud. Qayerdan bo'lishingizdan qat'i nazar, har doim esda tutingki, baxtli va muvaffaqiyatli to'yning kaliti mehmonlaringizning zavqlanishiga ishonch hosil qilishdir. Bu yerda Buyuk Britaniyadagi eng mashhur to'y an'anaviy urf-odatlar sizga qadim zamonlardan to hozirgi kungacha bo'lgan britaniyalik to'y tajribasi orqali yo'l-yo'riq ko'rsatib o'tamiz.

Kelinning fazilatli qiyofasi faqat to'y libosining rangida mustahkamlanadi, chunki oq to'y libosi oilalarni birlashtirish uchun bokiralik va sharafni ifodalaydi. Chesser (1980) ta'kidlaganidek, er-xotinlar "ochiq va halol muloqotni talab qiladigan o'ziga xos ramziy ma'noga ega marosimlarni ongli ravishda va o'zaro tanlash" kerak. Ushbu qadimiy marosimlar insonning o'z mavqeini tasdiqlashga bo'lgan istagini o'ziga xos tarzda tartibga soladi.

ADABIYOTLAR:

1. Aguiar, M. (2013), "Arranged Marriage: Cultural Regeneration in Transnational South Asian Popular Culture" *Cultural Critique*, 84: 181-214.
2. Rosenberg-friedman, L. (2012). *Wedding Ceremony, Religion, and Tradition*. *Israel Studies Review*, 27(1), 98-124.
3. Uzakova Lola. 2022. "Linguistic-Cultural Study of Lexical Units Related to the Word "Wedding" in Uzbek and English Languages" *PINDUS Journal of Culture, Literature, and ELT (PJCLE) Academic journal*
4. Uzakova Lola. 2022 "O'zbek va ingliz tillaridagi "to'y" leksemasi bilan bog'liq leksik birliklarni lingvokulturologik tadqiqi" (to'y so'zi bilan bogliq etiket shakllari) *International conference on teaching, education and new learning technologies* 2023/1 p958-961
5. Uzakova L. "O'zbek va ingliz nutqiy etiketlarining qiyosiy tadqiqi" «scientific progress» *Scientific Journal* ISSN: 2181-1601 / Volume:1, ISSUE: 3 B 213-216
6. Tuychiyev Ashurali, & Khairullayev Farrukh. (2023). *The basics of building a training session for young athletes*. *Conferencea*, 55–65. Retrieved from
7. Kaharova, M. (2021). *Micro field of lexemes which denote uzbek peoples'holidays and work ceremonies. theoretical & applied science* Учредители: Теоретическая и прикладная наука,(9), 646-648.
8. Ходжаев, М., & Қаххорова, М. (2013). *Чем тили ўқитиш методикаси*. Т.:«Fan va texnologiya, 148.
9. Kakharova, M., & Yusupova, D. (2022). *New Approaches to Lesson Plan*. *European Journal of Humanities and Educational Advancements*, 3(1), 40-42.

“AVOIR” FE’LI ISHTIROKIDAGI INSON HIS-TUYG’ULARINI IFODA ETUVCHI
FRAZEMALAR TARJIMASINING O’ZIGA XOSLIKLARI

Xolova Shahnoza Davronovna,

Buxoro Davlat universiteti

Tarjimashunoslik va lingvodidaktika kafedrasi o’qituvchisi

Shaxnozaxolova25@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologiyaning alohida bo’lim sifatida shakllanishi, uning rivojida fransuz olimlarining qo’shgan hissasi haqida so’z borgan. Shuningdek, fransuz tilida ko’p qo’llanadigan “avoir” fe’li yordamida inson his-tuyg’ularini ifoda etuvchi frazemalarning o’zbek tiliga tarjimasida diskursiv va lingvomadaniy nuqtai nazardan mutarjim e’tibor qaratishi lozim bo’lgan jihatlar tahlil qilingan. Ushbu frazeologik birliklarning fransuz va o’zbek tillaridagi muqobillik va farqli jihatlari ko’rsatib o’tilgan.

Kalit so’zlar: frazeologiya, tahlil, termin, “avoir” fe’li, his-tuyg’ular, frazeologik birlik, ma’no, tarjima, ibora.

Abstract: This article talks about the formation of phraseology as a separate department, the contribution of French scientists to its development. It also analyzed the aspects that the translator should pay attention to from a discursive and linguocultural point of view when translating phrases expressing human feelings into Uzbek using the verb “avoir”, which is often used in French. Alternative and different aspects of these phraseological units in French and Uzbek are shown.

Key words: phraseology, analysis, term, verb “avoir”, emotions, phraseological unit, meaning, translation, expression.

Аннотация: В данной статье говорится о становлении фразеологии как отдельного отдела, вкладе французских учёных в её развитие. Также были проанализированы аспекты, на которые переводчику следует обратить внимание с дискурсивной и лингвокультурологической точки зрения при переводе фраз, выражающих человеческие чувства, на узбекский язык с помощью часто употребляемого во французском языке глагола «avoir». Показаны альтернативные и разные аспекты этих фразеологизмов во французском и узбекском языках.

Ключевые слова: фразеология, анализ, термин, глагол «avoir», эмоции, фразеологизм, значение, перевод, выражение.

Kirish

Tarixiy lug’atlarga ko’ra, frazeologiya atamasi ilk bora nemis gumanist olimi Michael Neanderning 1558-yiga nashr etilgan *Phraseologia Isocratis Graecolatina* nomli yunon-lotin lug’ati sarlavhasida tilga olingan. Asli lotin tilida kelib chiqqan *phraseologia* so’zi “phrasis” “gapirish usuli” va “logia” “nutq, fan, ta’limot” so’zlaridan olingan. XVII asrda ushbu termin jumla va idiomalar to’plami, so’zlarni tartiblash usuli, o’ziga xos ifoda usuli sifatida qabul qilingan. O’tmishda frazeologiyaning maqsadi faqatgina maqol va hikmatli so’zlarni tahlil qilish hisoblanar, binobarin u paremiologiya deb nomlanar edi. Vaqt o’tishi bilan, frazeologiya so’zi leksikografik asarlarda ko’rina boshladi va idiomatologiya atamasi bilan raqobatga kirishdi. Bu davrda, frazeologiya termini avvalo biror tilga oid hamda boshqa tilga tarjima qilishda qiyinchilik tug’diradigan so’z va so’z birikmalariga xos tushuncha sifatida qabul qilingan. Uning mazmuni va o’xshash terminlar bilan munosabati tilshunoslik taraqqiyoti davomida o’zgarib keldi. Uzoq vaqt mobaynida frazeologiya tilshunoslikning aniq bir sohasi deb hisoblanmas edi. U nisbatan keyinroq rivojlana boshladi va XX asr boshlariga kelib maydonga chiqdi.

Shveytsariyalik tilshunos olim Charles Bally asarlari turg’un birikmalarning frazeologik muammo markaziga kirishiga, muhokamalar markazidan o’rin egallashiga hissa qo’shdi. Uning fikricha, “har bir muhit shartli frazeologiya va terminologiyasiga ega bo’lgan, yana ko’p hollarda murakkab grammatik shakllardan tarkib topgan o’z tilini yaratadi. Shu ondan boshlab, ushbu o’ziga xos tillar xususiyati va ularning umumiy tilga ko’rsatadigan harakat ta’siri ko’zga tashlanadi”.

Uning izdoshlari, sovet tilshunoslari Vinogradov va Kunin frazeologiyaga katta e’tibor qaratdilar va uni aniq bir tilning rejasi deb hisobladilar. Ular frazeologik birliklar belgilarini tilshunoslikning boshqa birliklari bilan taqqosladilar. Bu borada qarama-qarshi nazariyani ilgari surgan ayrim tadqiqotchilarning

fikricha, tillar turg'un so'z birikmalarisiz ham mavjud bo'ladi, ya'ni u zaruriy tuzilma emas. Ammo frazeologiya o'zining aniq tadqiqot maqsadi va metodlariga ega, demak uni aniq lingvistik soha deb qarash mumkin. Frazeologiya ko'p hollarda stilistika, sintaksis yoki leksikologiyaning bir tarmog'i sifatida o'rganiladi.

Asosiy qism

Asosiy frazeologik birliklardan biri hisoblangan frazemalar ko'pgina g'arb tilshunos olimlari tomonidan o'rganilishda davom etmoqda. Jumladan, Montreal universiteti professori Igor Aleksandreyevich Melchuk fransuz tilida frazema va uning turlariga mufassal ta'riflar keltirib, misollar bilan asoslab bergan: "Frazemalar – ya'ni, "mutlaq, to'liq tuzilgan iboralar", "turg'un jipslashgan iboralar", "idiomatik birikmalar", "nutq shakllari" – mavzusi yigirma yillardan beri tilshunoslikda eng ommabop mavzulardan biriga aylandi. Buni anglash qiyin emas: frazemalar tilda nihoyatda ko'p, barcha janrdagi matnlar ular bilan to'lib toshganligi hammaga ayon. Demak, bu eng ko'zga tashlanadigan va hech qanday shubhasiz muhim omil hisoblanadi. Bir vaqtning o'zida frazemalar barcha "sof" formal nazariyalar uchun chetlab o'tib bo'lmaydigan da'vat, mo'ljal-nishonni aks ettiradi".

Frazemalar gap tarkibida turli maqsadlarda ishlatiladi. Jumladan, bir qator bunday turg'un birikmalar inson his-tuyg'ularini ifoda etishga xizmat qiladi. Hissiyot deb bizni o'rab turgan borliqdagi barcha mavjudotlar, narsa va hodisalarga bo'lgan munosabatlar natijasida paydo bo'ladigan tuyg'ularga aytiladi. His-tuyg'ularsiz birorta ruhiy jarayon kechmaydi. Hissiy qo'zg'alishlar yurakda ham aks etadi. Hayajonlanganda yurak urib ketishining kuchayishiga qarab qadimda hissiyot markazini yurakda deb hisoblashgan. Odamning turli va ko'p qirrali his-tuyg'ulari ma'lum darajada ijobiy va salbiy xillarga ajratiladi. Hissiyot – bu shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, kishilarga hamda o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlardan kelib chiqadigan kechinmalari. Shaxs tirik mavjudot bo'lishi bilan birga jamiyat a'zosi hamdir, shuningdek, yakka inson sifatida tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarga munosabatini xolisona aks ettiradi. Tuyg'ularning tashqi ko'rinishi og'zaki va og'zaki bo'lmagan (verbal va noverbal ifoda) turlarga bo'linadi. Birinchisi, insonning o'zi nimani his qilayotganini yoki ishora qilganini og'zaki ifoda etadi. Umuman olganda, his-tuyg'ularning og'zaki tashqi ifodasi nutqning semantik qismi bilan bevosita bog'liqdir. Tuyg'ularning og'zaki bo'lmagan – noverbal turi ko'plab belgi-ishoralarni o'z ichiga oladi, masalan: tananing holati, imo-ishoralar, yuz ifodalari, nafas olish, yurak urishi, intonatsiya. Og'zaki ifoda sintaktik, leksikologik va boshqa lingvistik tuzilmalarga tegishli barcha holatlarni o'z ichiga oladi.

Hissiy jarayonlar affektlar, ya'ni hissiy portlashlar orqali namoyon bo'ladi. Bunday affektlarni, masalan, tana qaltirashi, g'ayriixtiyoriy hatti-harakatlar, yuzdagi imo-ishora, ovozda o'zgarishlar, qo'qqisdan namoyon etilgan kulgu yoki yig'i, tez-tez yoki qiynalib nafas olish kabi hatti-harakatlarni tasvirlashda frazeologik birliklarning aksariyatini fe'lli birikmalar tashkil etadi. Fransuz tilida eng ko'p ishlatiladigan fe'llardan *être*, *avoir*, *mettre* va *faire* kabilar ushbu o'rinda ham eng sermahsul fe'llar bo'lib xizmat qiladi.

Jumladan, "avoir" ishtirokida bir qator frazeologik birliklar mavjud bo'lib, ular nutqda turli vaziyatlarda so'zga qo'shimcha ma'no berib, tilni boyitishga xizmat qiladi. Bunday frazemalar inson his-tuyg'ularini ifodalab, g'azab, nafrat, qo'rquv, quvonch, mehr, baxt, hayajon kabi turli diskurslarda lingvomadaniy xususiyat kasb etadi. Biz quyidagi jadvallarda "avoir" komponentli, inson his-tuyg'ularini ifoda etuvchi frazemalar tarjimasiga e'tibor qaratamiz:

Quvonch, baxt, hayrat, muhabbat – la joie, le bonheur, le contentement, le plaisir, l'enthousiasme, l'étonnement, la surprise, l'amour		
1.	avoir de la chance	omadi kelmoq
2.	avoir la bouche fendue jusqu'aux oreilles	og'zi qulog'iga yetmoq
3.	avoir la main heureuse	omadli bo'lmoq
4.	avoir le fou rire	gotib kulmoq
5.	avoir le plaisir	huzurlanmoq
6.	avoir la joie	quvonmoq
7.	avoir le bonheur	baxtli bo'lmoq
8.	avoir la pêche	sog'lom bo'lmoq, o'zini yaxshi his qilmoq
9.	avoir le coup de foudre	bir ko'rishda sevib qolmoq
10.	avoir du fun	huzurlanmoq, quvonmoq

Yuqorida keltirilgan ijobiy tuyg'ular mazmunidagi frazeologik birliklar tarjimasida ham ko'chma ma'noli birikmalarni ko'rish mumkin (*og'zi qulog'iga yetmoq*).

<i>Istak, qiziqish, jasorat</i> – le désir, l'envie, le courage, l'audace		
1.	avoir envie de	xohlamoq
2.	avoir l'intention de	istagi bor bo'lmoq
3.	avoir du courage	jasur bo'lmoq
4.	avoir confiance	ishonmoq
5.	avoir la certitude	ishonchi komil bo'lmoq
6.	avoir du respect pour	hurmat qilmoq
7.	avoir des couilles	jasoratli bo'lmoq
8.	avoir de l'audace	dovyurak bo'lmoq
9.	avoir la passion de	ishtiyoqmand bo'lmoq

Istak, qiziqish, jasorat tuyg'ularini ifoda etuvchi frazemalar tarjimasida so'zlar, asosan, o'z ma'nosida tarjima qilinishi kuzatildi.

<i>Mashaqqat, sabr</i> – la peine, la patience		
1.	avoir de la peine à	mashaqqat chekmoq
2.	avoir un mal fou à	qiynalmoq
3.	avoir un mal de chien à	azob chekmoq
4.	avoir beau	bekorga urinmoq
5.	avoir du mal à	qiynalmoq
6.	avoir la gorge serrée	bo'g'ilmoq
7.	avoir de la patience	sabrli bo'lmoq
8.	avoir le dos large	fe'li keng, sabrli bo'lmoq

<i>G'azab, nafrat, xafalik</i> – la colère, la haine, la tristesse		
1.	avoir de la haine	nafratlanmoq
2.	avoir de la rancune contre	adovatda bo'lmoq
3.	avoir du chagrin	g'am-qayg'u chekmoq
4.	avoir horreur de	nafratlanmoq
5.	avoir le cœur gros	yuragi g'ash bo'lmoq
6.	avoir le moral à zéro	tushkun kayfiyatda bo'lmoq
7.	avoir mauvais moral	yomon kayfiyatda bo'lmoq
8.	avoir qn dans le nez	ko'rgani ko'zi yo'q bo'lmoq
9.	avoir une dent contre qn	birovga tish qayramoq
10.	en avoir assez	joniga tegmoq
11.	en avoir marre	to'yib ketmoq
12.	en avoir ras-le-bol	joniga tegmoq
13.	en avoir par-dessus la tête	sabr kosasi to'lmoq
14.	en avoir plein le dos	bezor bo'lmoq
15.	avoir une colère jaune	g'azabi qaynamoq
16.	avoir une colère bleue	g'azab otiga minmoq

G'azab, nafrat, xafalik tuyg'ularini ifoda etadigan fransuzcha frazeologik birliklarda somatizmlar ishtiroki mavjud, o'zbek tiliga qilingan tarjimalarda ham mosliklarni ko'rish mumkin. (*avoir une dent contre qn* – *birovga tish qayramoq*, *avoir le cœur gros* – *yuragi g'ash bo'lmoq*)

<i>Qo'rquv, uyat</i> – la peur, la honte		
1.	avoir peur	qo'rqmoq
2.	avoir des sueurs froides	sovuq terga botmoq
3.	avoir des doutes	shubhalanmoq
4.	avoir la trouille(verte)	dahshatga tushmoq

5.	avoir la frousse	o'takasi yorilmoq
6.	avoir les jetons	qo'rquvdan qaltiramoq
7.	avoir le trac	hayajonlanmoq, vahima qilmoq
8.	avoir honte	uyalmoq
9.	avoir la chienne	qo'rqmoq
10.	avoir une peur bleue	joni halqumiga kelmoq
11.	avoir le rouge au front	uyatdan qizarmoq

Xulosa

Mazkur jadvallardan ko'rinib turibdiki, "avoir" komponentli ruhiy holatni aks ettiruvchi frazeologik birliklar ifodalayotgan ma'nolar orasida *g'azab*, *nafrat*, *xafalik* dominant ma'no bo'lib hisoblanadi. Biroq quvonch, *baxt*, *istak*, *jasorat*, *qo'rquv* ma'nolari ham bunday frazeologik birliklarning ko'pchiligida o'z aksini topgan. Inson ruhiy kayfiyatining mazkur uch xil holatini tasvirlashda yuqoridagi fransuzcha "avoir" komponentli frazeologik birliklar eng ko'p qo'llanadigan frazeologik iboralar bo'lib hisoblanadi. Yuqoridagi tahlillardan shunday xulosaga kelish mumkinki, "avoir" komponentli frazeologik birliklar fransuz tilida inson his-tuyg'ularini yanada yorqinroq, xilma-xil diskursiv vaziyatlarda ifoda etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday frazeologik birliklarni o'zbek tiliga tarjima qilishda kontekstual vaziyat, matn uslubi va muloqot ishtirokchilarining ruhiy holati tarjimon diqqat-markazida bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR:

1. Davronovna, X. S. (2022). Viktor gyugoning "misérables" romanida qo'llanilgan ayrim frazemalarning leksik-semantik xususiyatlari. ISSN 2181-3191 VOLUME 1, ISSUE 2 MAY 2022, 361. <http://researchedu.org/index.php/rae/article/view/934>
2. Kholova Sh.D., "Some features of certain phraseological units translation used in French literature of the nineteenth century", *European journal of interdisciplinary research and development*, 2022-yil 18-noyabr, volume 9, 70-74-betlar
https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0%2C5&q=SOME+FEATURES+OF+CERTAIN+PHRASEOLOGICAL+UNITS+TRANSLATION+USED+IN+FRENCH+LITERATURE+OF+THE+NINETEENTH+CENTURY&btnG
3. Xolova Sh.D., "Frazeologik birlik-frazema-frazeologizm : tasnif va tadqiqot tahlili", Buxoro davlat universiteti Ilmiy axboroti, 2022-yil dekabr, 6/2022 son, 92-97 betlar. https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8679
4. Nafisa, K. . (2022). On Anglophone Borrowings in the Contemporary Russian Media. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(5), 158–163. Retrieved from <https://literature.academicjournal.io/index.php/literature/article/view/367>
5. Nargiza Savrievna Zokirova. (2022). *The function of cognitive dominants in the translator's discourse*. Conferencea, 96–99. Retrieved from <https://conferencea.org/index.php/conferences/article/view/297>
6. Khaydarova L. (2022). Classroom Activities that Best Facilitate Learning. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 6, 377–380. Retrieved from <https://emjms.academicjournal.io/index.php/emjms/article/view/415>.
7. Xaydarova L. (2022). «Global value of health and its practical implementation in the form of actual daily practices. *центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 8(8). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5779
8. Radjabov R. (2022). Научные взгляды ученых на употребление термина «будущее». На славянском и персидском. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 16(16). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/7132
9. Fayziyeva Aziza. "Shaxsiy rivojlanishga oid asarlarning lingvistik xususiyatlari." *центр научных публикаций (buxdu.uz)* 8, no. 8 (2021).
10. Туйбоева Ш. (2022). Простая конструкция предложения в узбекской и французской системной лингвистике. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 8(8). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5813.

11. Zokirovna O. D. (2022). On the Peculiarities of Simultaneous Interpreting. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(5), 170–180. Retrieved from <https://literature.academicjournal.io/index.php/literature/article/view/369>
12. Рабиева, М. (2022). Контекстуально-ситуативные и социо-коммуникативные принципы эвфемизма, ортофемизации и дисфемизации. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 8(8). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5455
13. Baxtiyorovna, I. F. (2022). Sources of Linguocultures and Linguoculturological Field. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(6), 56-60. Retrieved from <https://cajlp.c. centralasianstudies. org/ index. php/ CAJLPC/article/view/379>
14. Olimovna, Narzullayeva Firuza. "Contrastive Analysis of the "Head" in English and Uzbek Languages." *Spanish Journal of Innovation and Integrity* 5 (2022): 410-413.
15. Nasriddinova, S. Z. (2022, April). Classification of syntactic relations in compound sentences. In *International Conference on Research Identity, Value and Ethics* (pp. 121-123).
16. Shakirov R. *Classification des homonymes dans la langue française*. – Éditions universitaires européennes, 2021.
17. Xafizovna, R. N. . (2022). Linguistic Politeness Theory Review: Yueguo Gu, Sachiko Ide, Shoshena Blum Kulka, Bruce Frasher and William Nolen, Hornst Arndt and Richard Janney. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(5), 145–152.
18. Nasillovna, S. S. (2021). The image of a woman in a victorian novel. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(12), 610-617.
19. Xaydarova, L. (2022). The importance of the usage of interactive methods while developing reading skills of young learners. *центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 8(8). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/ journals _buxdu /article/view/5778
20. Salikhova N. N. Interjections in the Contexts of Uzbek and English Languages // *Indonesian Journal of Innovation Studies*. – 2022. – Т. 18.
21. Salixova N. Отличительные особенности восклицательных слов в разговорном языке // *центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2021. – Т. 5.– №. 5.

O'ZBEK VA NEMIS TOPISHMOQLARIDA METAFORIK BIRLIKLARNING
ANTROPOTSENTRIK TADQIQI

Xudoyev Samandar Samatovich,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
s.s.xudoev@buxdu.uz

Annotatsiya: Maqola o'zbek va nemis topishmoqlarini nosistem tilshunoslik ya'ni antropotsentrik nuqtayi nazaridan tadqiq qilishga bag'ishlangan. Xususan, topishmoqning yuzaga kelishida xalqlarning uzoq tarixiy davrda shakllangan madaniyati, turmush tarzi, urf-odat va an'analari, hayotiy tajribalari shuningdek odamlar o'rtasidagi turli munosabat va boshqalar muhim rol o'ynagan. Topishmoq shakllanishida, asosan, so'zning konnotativ ma'nosi muhim rol o'ynaydi va bunday vositalar orasida metaforaning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada topishmoqda metaforaning qo'llanishida aynan nolisoniy omillarning roli beqiyos ekanligi noqardosh tillardagi topishmoqlarning chog'ishtirma tahlili asosida ham nazariy ham amaliy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: topishmoq, metafora, metaforik nutq, interpretanta, reprezentamen, obyekt, lingvokulturologiya, geshtalt, antropotsentrik paradigma, kognitiv (konseptual) metafora, kognitologiya.

Annotation: The article deals with the study of Uzbek and German riddles from the point of non-systematic linguistics; from the view of anthropocentric linguistics. Mainly, the article touches the factors that played an essential role in the appearance of the riddles: the culture, lifestyle, customs and traditions of the peoples who lived in the long historical periods, including life experiences and different relationships among people. The connotative meaning of the word plays an important role in the formation of a riddle, and among such tools, the place of metaphor is of particularly important. In this article, the role of non-linguistic factors in the use of metaphor in riddles is compared, it is based on the cross-analysis of riddles in unrelated languages, it is justified both theoretically and practically.

Key words: riddle, metaphor, metaphorical speech, interpreter, representative, object, linguo-culture, gestalt, anthropocentric paradigm, cognitive (conceptual) metaphor, cognitology.

Аннотация: Статья посвящена исследованию узбекских и немецких загадок с антропоцентрической точки зрения. В частности, большую роль в появлении загадки сыграли культура, образ жизни, обычаи и традиции народов, сформировавшиеся в длительный исторический период, жизненный опыт, а также разные отношения между людьми и т.д. Важную роль в образовании загадки играет коннотативное значение слова, и среди таких средств особенно важна роль метафоры. В данной статье на основе сопоставительного анализа загадок в неродственных языках обосновывается несравнимая роль неязыковых факторов в использовании метафоры в загадках.

Ключевые слова: загадка, метафора, метафорическая речь, интерпретант, репрезентамен, объект, лингвокультурология, гештальт, антропоцентрическая парадигма, когнитивная (концептуальная) метафора, когнитология.

Kirish. Jahon folklorshunosligida topishmoq poetikasi va paradigmaticasiga oid salmoqli ishlar amalga oshirilgan va kerakli yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, antroposentrik nuqtayi nazarida topishmoq matnining shakllanish va idroki bo'yicha tadqiq etilgan ishlar deyarli yo'q. Topishmoqning ma'lum bir xalq folkloridagi o'rni, genezisi, milliy tabiati, poetikasi, unda voqelikni metaforik nutq vositasida ifoda etish tamoyilining yetakchiligi, kognitiv semantik tasnifi kabi jihatlar zarur va dolzarb vazifalardandir.

Asosiy qism. Ma'lumki metofora haqidagi nazariy qarashlar qadimgi davrdanoq mavjud bo'lgan. M.Mirtojiyev o'zining "O'zbek tili semasiologiyasi" nomli monografiyasida matofora tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Metafora hosila ma'no yuzaga kelish hodisalarining eng faoli hisoblanadi. U tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila ma'no yuzaga kelishini hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari o'zaro o'xshash kelishiga asoslanadi".

XX asrning so'nggi choragida ma'no ko'chishining usullaridan biri hisoblangan bu hodisaning inson kognitiv faoliyatiga ham xos ekanligi haqidagi qarashlar ilgari surila boshladi. D.Xudoyberganovaga ko'ra, bunday qarashlarning shakllanishida xususan o'z tadqiqotlarida metaforaga antropologik nuqtayi nazardan

yondashgan M.Osborn, J.Jejns, E.Kassirer, N.F.Alefirenko, J.Lakoff, M.Jonson kabi olimlarning fikrlari asosiy o'rin egallaydi.

Amerikalik tadqiqotchi J.Jejns mavhum konseptlar muayyan metaforalar yordamida shakllanishini ta'kidlab, noma'lum va notanish predmetni tasavvur qilishda bizga juda yaxshi tanish bo'lgan hamda sensor hissiyotlarimiz bilan bog'liq bo'lgan obrazni tanlay olish o'rinli metaforani yuzaga keltirishini ta'kidlagan edi.

O'tgan asrning so'nggi choragida kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili bo'lgan J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson tomonidan yaratilgan metaforalar to'g'risidagi tadqiqot bu boradagi qarashning tub burilishiga sabab bo'ldi. Mazkur tadqiqotchilar kognitiv (konseptual) metaforalar nazariyasiga asos solib, metaforalar faqat til hodisasi bo'libgina qolmay, inson tafakkurining ham ajralmas qismi ekanligini chuqur yoritib berdilar. J.Lakoff va M.Jonson: "Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir", – deb ta'kidlagan edilar.

Topishmoq matnida kengaytirilgan metaforalar tushunchasi keng qo'llaniladi. Kengaytirilgan metafora – obyektни uzoqdan o'xshash bo'lgan boshqa mavjudodlar yordamida bilvosita tasvirlash hodisasidir. Biroq topishmoq narsa-buyumning mavhum tushunchasi o'rnida aniq tasvirni ifodalovchi ramziy so'z, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan narsalarga xos belgilar bilan ifodalash usuli, ya'ni allegorik tasvirlardan foydalanadi.

*Bir palosim bor,
Hech yig'olmayman*

(Yer)

*Ich bin von meiner Mutter gekommen
Und habe meine Mutter wiedergeboren.*
(Wasser und Eis)

*Og'a-ini ming botir,
Ko'm-ko'k gilamda yotir.*

(Osmon, yukduzlar)

*Es steht ein Großvater in der Ecke,
Wer reinkommt, streichelt ihn.*
(Der Kachelofen)

Topishmoq janrida bitta (javob) obyekt bir nechta topishmoq matni orqali ifodalanish hollari ko'p kuzatiladi. Bu holat topishmoqda ifodalangan narsa va hodisalarning kengligi, voqe'likni o'ziga xos badiiy shaklda tasvirlanishi bilan bog'liq.

Qoziq ustida qor turmas.

(Tuxum)

*Es ist ein kleines Klösterlein,
Geht weder Tür noch Fernster herein,
Und wächst doch Fleisch und Bein darin,
Davon hat mancher guten Gewinn.*
(Das Ei)

*Mening bir o'tovim bor,
Oynasi, eshigi yo'q.*

(Tuxum)

*Eine gelbe Blume, wer sie will pflücken,
Der schlage den weißen Berg in Stücken.*
(Das Ei)

*Oq sandiq,
Og'zi yo'q sandiq.*

(Tuxum)

*Ein Haus voll Essen
Und die Tür vergessen.*
(Das Ei)

O'tga tushsa muz bo'lar.

(Tuxum)

Ein kleines Fässchen

*Pishirsa osh bo'lur,
Pishirmasa qush bo'lur.*

(Tuxum)

*Hat weder Spundloch noch züpfchen,
Und doch ist zweierlei Bier darin.*
(Das Ei)

Bir kosada ikki xil ovqat.

(Tuxum)

Mei Mutter hat a Kastei,

Bir piyolada ikki xil sharvat.

(Tuxum)

Um und um koa Schlösseiö

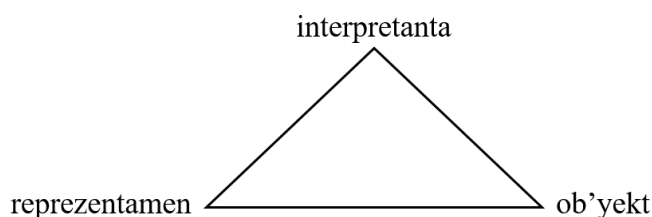
*Bir uyda ikki o'rtoq,
Biri sariq, biri oq.*

(Tuxum)

*Wenn sie's auftut,
Geht's nimmer zu.*
(Das Ei)

Topishmoq matnining shakllanishi va idroki bevosita falsafiy pragmatizm bilan aloqadordir, nazarimizda. Ushbu falsafiy tizimning asosiy g'oyasi semiotik belgining ma'no-mazmuni ushbu belgi vositasida bajarilayotgan harakatning samarasi, natijalari muvaffaqiyati bilan bog'liq holda o'rganilishidir. Bu tamoyil muallifi Ch.Pirs birinchilardan bo'lib, belgi nazariyasi doirasida kommunikativ faoliyat sub'yekti omilini inobatga olish lozimligini uqtirdi. Ch.Pirsning talqinicha, belgining munosabat maydoni uch yo'nalishdan iborat: 1) belgi, aniqrog'i – reprezentamen, biror narsaning o'rnini almashtiruvchi moddiy ko'rinishga ega bo'lgan vosita; 2) idrok etuvchining ongidan o'rin olgan va belgining tavsifinbi beruvchi

hodisa – interpretanta; 3) belgida aks topayotgan obyekt. Professor Sh.Safarov ushbu munosabatlar maydonini o'zining "Pragmalingvistika" nomli monografiyasida quyidagi shaklda tasvirlaydi:



Fikrimizcha topishmoq matnining yaratilishi va idroki ham mazkur uch munosabat maydoni orqali amalga oshadi. Bunda topishmoq matni belgi (representamen) ya'ni obyektning o'rnini almashtiruvchi vosita vazifasini bajarsa, interpretanta idrok etuvchining ongidan o'rin olgan va belgining tavsifini beruvchi, unga ta'sir o'tkazuvchi tuzilmadir. Belgida o'xshatishlar, metaforalar yordamida tasvirlanayotgan obyekt jumboqdagi javob vazifasini o'taydi.

*Oyog'i yo`q, yuradi,
Og`zi yo`q, gapiradi.*

(Soat)

*Ach, ich armer Schmiedeknecht,
Hab keine Hand, zeig immer recht,
Hab keine Füß, muss immer gehn,
Tag und Nacht auf Schildwach stehn.
Leg ich mich einmal zur Ruh,
Brummt gleich jedermann dazu.*

(Die Uhr)

Zamonaviy tilshunoslikning yetakchi yo'nalishlaridan biri bo'lgan lingvokulturologiya XX asrning so'nggi choragida shakllana boshladi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, "lingvokulturologiya" termini V.N.Teliya rahbarligida Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'lgan.

XXI asr boshiga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo'nalishlardan biriga aylanib ulgurdi. Ko'plab tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil etadi. Jumladan, V.N.Teliya bu haqda shunday yozadi: "Lingvokulturologiya-insoniy, aniqrog'i, shaxs va madaniy omilni uzviylikda tadqiq etuvchi fandır." G.G.Slishkinning fikriga ko'ra, "Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i, insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi." D.Xudoyberganovaga ko'ra, lingvokulturologiyaning o'rganish obyekti haqidagi fikrlar borasida bir to'xtamga kelingan bo'lsa-da, ayrim munozarali qarashlar ham yo'q emas. Masalan, V.N.Teliyaning fikriga ko'ra, lingvokulturologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o'rganadi. V.A.Maslova esa bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o'rganadi, deb hisoblaydi. Shuningdek, V.N.Teliya lingvokulturologiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo'lishini ta'kidlasa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o'rganilishi lozim ekanligini ta'kidlaydi.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yo'nalishlardan biri bo'lib, bu borada bir qancha o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Tilshunoslarning e'tirof etishicha, ularning orasida eng mashhuri V.A.Maslova tomonidan yaratilgan o'quv qo'llanma hisoblanadi. Mazkur o'quv qo'llanmada lingvokulturologiya sohasining metodlari, obyekti va predmeti, yo'nalishlari yoritib berilgan, muayyan til birligini lingvokulturologik tahlil qilish namunalari ko'rsatilgan.

Professor N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antroposentrik paradigmanning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi. Ushbu maqolani o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar sifatida baholash mumkin.

Maqolada lingvokulturologik nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida juda asosli mulohazalar aytilgan. Xususan, N.Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo'lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assosiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni

tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui" demakdir. Shunday bo'lgach, nutq madaniyatining o'rganish muammolari boshqa, lingvokulturologiyaning o'rganish obyekti tamoman boshqadir."

Lingvokulturologiyaning bevosida matn bilan bog'liq jihatiga kelsak, shuni aytish lozimki, matn ham boshqa til birliklari qatorida bu sohaning tadqiq obyektlaridan biri hisoblanadi. Jumladan, V.A.Maslova bu xususida yozar ekan, o'xshatishlarning matn yaratilishidagi o'rniga to'xtalib, ular matnda struktur-kompozitsion vazifani bajarishi va matn kogerentligini ta'minlovchi vosita maqomida bo'lishini aytadi. Shuningdek, olima matnni madaniyat mavjudligining amal qilish shakli sifatida baholaydi. Uning, xususan, o'xshatish – matnlar haqidagi fikri ham e'tiborga molikdir. Kuzatishlar natijasida aytish mumkinki, o'xshatish va uning qisqargan shakli bo'lgan metaforalar matnda muhim kognitiv-semantik ahamiyat kasb etishi bilan birga, til egalari milliy-madaniy tafakkuriga xos jihatlarni ham namoyon etuvchi hodisa bo'la oladi. O'xshatish va metaforalar asosiga qurilgan matnlar muayyan tilda qoliplashgan matn shakllari (ularni matnning pretsedent shakllari tarzida ham baholash mumkin)ni aniqlash imkoniyatini ham beradi.

Har bir xalq, millatning tafakkur ongida istalgan bir matnning (jumladan topishmoq matnining ham) botiniy shakllanishida ijtimoiy, madaniy, lisoniy kabi nomenal hodisalarning ta'siri salmoqli bo'lib, ular matnning zohiriy ko'rinishida ya'ni nutqdagi ifodasida o'z aksini topadi.

<i>Eski-eski choponim,</i>	<i>Wenn du es jagst, so fliehet es dich,</i>	
<i>Esimdan chiqmas choponim,</i>	<i>Wenn du es fliehst, so jagt es dich.</i>	
<i>Janda-janda choponim,</i>		(Der Schatten)
<i>Yonimdan ketmas choponim.</i>	<i>Welches Bild hängt ohne Nagel an der Wand?</i>	(Der Schatten)
(Soya)		
<i>Chopsa, chopilmas,</i>	<i>Ich wandle mit dir Tag und Nacht</i>	
<i>Kessa, kesilmas.</i>	<i>im Sonnen- und im Mondenschein.</i>	
(Soya)	<i>Auf leisen Sohlen schleich ich sacht</i>	
<i>Ko'msa, ko'milmaydi.</i>	<i>bald vor dir her, bald hinterdrein:</i>	
(Soya)	<i>hinab ins Tal, hinan den Berg,</i>	
<i>Chopsa, changi yo'q.</i>	<i>bald wie ein Ries', bald wie ein Zwerg.</i>	
<i>Yo'nsa, qoni yo'q.</i>		(Dein Schatten)
(Soya)	<i>Was fällt ins Wasser und wird nicht naß?</i>	(Dein Schatten)

Topishmoqli mikromatn tahlilida antropotsentrik paradigmaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lmish lingvokognitologiya asosiy lingvistik omillardan hisoblanadi. Unda konsept va uning lisoniy voqelanishini ta'minlovchi mental tuzilma – lingvistik geshtalt topishmoq matnining yaratilishi va idrokida muhim o'rin tutadi. Ma'lumki, mikromatn uni tashkil etgan propositsiyalar yig'indisidan iborat, lekin matn yaratilishi nuqtayi nazaridan bu – zohiriy ko'rinish. Aslida, ko'pincha topishmoq matni muallifi (bir kishi, millat, xalq) ideaklektida dastlab alohida propositsiyalar emas balki bu propositsiyalarning umumiy idrokidan kelib chiquvchi yaxlit mazmun yuzaga keladi. Bu yaxlit mazmun esa adresat uchun jumboq vazifasini o'taydi. Geshtalt topishmoq matni yaratilish jarayonida yaxlit butunlik sifatida yuzaga kelsa, uning mazmuniy idrokida esa bo'lakdan-butunga jarayoni amal qiladi.

<i>O'zi katta,</i>	<i>Hat zwei Berge auf dem Rücken,</i>	
<i>dumi kalta</i>	<i>Zwischen denen Lasten drücken.</i>	
(Tuya)		(Das Kamel)

Xulosa. Shuni ta'kidlash joizki, bir maqola doirasida o'zbek va nemis tilidagi topishmoq matnlarining barcha antroposentrik xususiyatlarini batafsil tadqiq etilishining imkoni yo'q, albatta. Shu boisdan, unda o'zbek va nemis tilidagi matnlarga xos bo'lgan eng muhim antroposentrik jihatlardan biri bo'lgan topishmoq matnining yaratilishi va idroki muammoli tahlil doirasiga tortildi. O'ylaymizki, topishmoq matnining antroposentrik tadqiqi tahlili mazkur maqola bilan cheklanib qolmaydi. Bu borada tilshunoslikda yana ko'plab tadqiqotlar yaratilishi shubhasizdir.

1. Brzoska K. (Hg.) *Das kleine Rätselbuch. Deutsche Volksrätsel. Insel-Bücherei Nr. 494.* - Wiesbaden, Insel Verlag, 1951.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. *Метафоры, которыми мы живем.* – Москва, 2004.
3. Маслова В.А. *лингвокультурология Учеб. пособие.* –М.: Academia, 2001.
4. Mirtojiev M. *O`zbek tili semasiologiyasi.* – T.: 2010.
5. Xudoyberganova D. *Matnning antroposentrik tadqiqi.* – T.: Fan, 2013.
6. Safarov Sh. *Pragmalingvistika.* – T.: 2008. – 318 b.
7. Слышкин Г.Г. *От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса.* – М.: Academia, 2000.
8. Телия В.Н. *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты.* – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
9. Ўзбек топшимоқлари / Узбекские загадки (тўловчи ва таржимон М.Абдурахимов). – Т.: 1991.
10. Хусаинова З. *Ўзбек халқ топшимоқлари.* – Т.: 1961.
11. Khudoev S. *The Riddle Genre in World Literature and the History of Research on It //International journal of language learning and applied linguistics.* – 2023. – T. 2. – №. 1. – С. 13-15.
12. Худоев С. *Topishmoq matnining sintaktik xususiyatlari (ozbek-nemis topishmoqlari misolida) Annotatsi //Центр научных публикаций (buxdu. uz).* – 2023. – T. 30. – №. 30.
13. Худоев С. *Nemis adabiyotshunosligida topishmoq janrining tadqiq-u tavsifi //центр научных публикаций (buxdu. uz).* – 2023. – T.: 29. – №. 29.
14. Худоев С. *Жаҳон фольклорида топшимоқ жанри ва унинг ўрганилиш тарихи //центр научных публикаций (buxdu. uz).* – 2022. – T. 26. – №. 26.

TABIIY TILNI QAYTA ISHLASH (NLP)DA STEMMING JARAYONI TAVSIFI

Xusainova Zilola Yuldashevna,
 Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
 davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
 tayanch doktoranti.
xusainovazilola@navoiy-uni.uz

Annotatsiya: Stemming – bu tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)da matnga ishlov berishning dastlabki bosqichi, mazkur jarayon NLPning ko'plab vazifalarida amalga oshirilishi talab etiladigan amal. Stemming jarayonining asosiy maqsadi – so'zning flektiv shakllarini o'zak shakliga olib kelish. NLPning ushbu amali axborot qidiruv tizimlari (Information Retrieval systems, IRS)ning aksariyatida juda muhim. Ushbu maqolada stemmingning asosiy vazifalari, ishlash tamoyillari, so'z shaklining stemini topish ketma-ketligining zamonaviy usullari, ulardan foydalanish imkoniyati, mavjud stemmerlarning afzalliklari va cheklovlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: stemming, NLP, information retrieval, IR, stemming jarayoni, stemming algoritmlari, stemmer, statistik usullar.

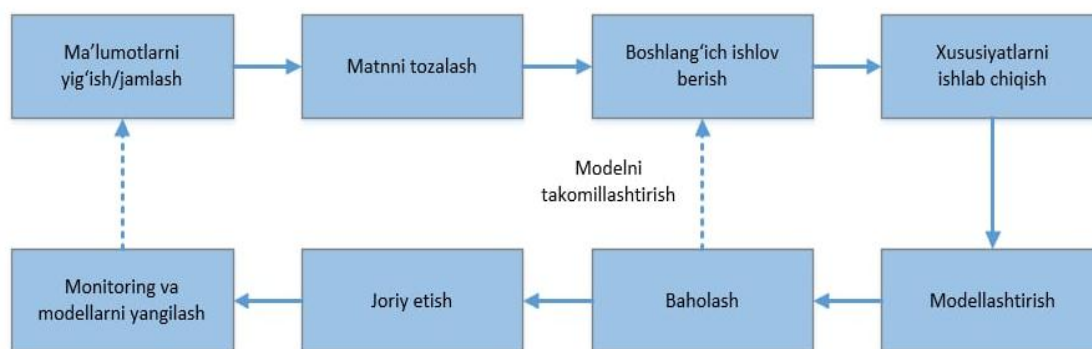
Аннотация: Стемминг — это первый шаг в обработке текста при обработке естественного языка (NLP), процесс, необходимый для многих задач NLP. Основная цель процесса стемминга - привести флексивные формы слова к корневой форме. Это применение NLP очень важно в большинстве информационно-поисковых систем (IRS). В данной статье анализируются основные задачи стемминга, принципы его работы, современные методы нахождения основы словоформы, возможности их использования, преимущества и недостатки существующих стеммеров.

Ключевые слова: стемминг, NLP, поиск информации, ИО, процесс стемминга, алгоритмы стемминга, стемминг, статистические методы.

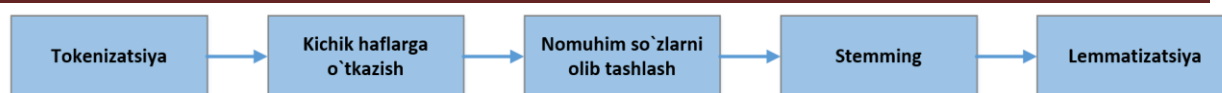
Abstract: Stemming is the first step in text processing in natural language processing (NLP), a process required for many NLP tasks. The main goal of the stemming process is to bring the inflected forms of the word to the root form. This application of NLP is very important in most information retrieval systems (IRS). This article analyzes the main tasks of stemming, the principles of its operation, modern methods of finding the stem of a word form, the possibility of their use, the advantages and limitations of existing stemmers.

Key words: stemming, NLP, information retrieval, IR, stemming process, stemming algorithms, stemmer, statistical methods.

Kirish. Odatda, NLP masalasi bir necha kichik qismlarga ajratilib, bosqichma-bosqich hal qilinishi lozim. NLPda matnni bosqichma-bosqich qayta ishlash **pipeline jarayoni** (konveyeri) deb yuritiladi [1]. Har qanday NLP modelini yaratishda pipeline jarayoni amalga oshirilishi lozim bo'lgan qadamlar ketma-ketligidir. Quyidagi 1-rasmda zamonaviy NLP tizimini ishlab chiqish uchun umumiy pipeline konveyerining asosiy komponentlari ko'rsatilgan [2]. Matnlarga boshlang'ich ishlov berish bosqichlarida **tokenizatsiya, kichik haflarga o'tkazish, nomuhim so'zlarni olib tashlash, stemming va lemmatizatsiya** kabi jarayonlar amalga oshiriladi (2-rasm).



1-rasm. Pipeline konveyerining asosiy bosqichlari



2-rasm. Boshlang'ich ishlov berish bosqichlari

Hozirgi kunda qidiruv tizimlarida *ma'lumotlarni indekslash* va *izlashda* stemming jarayonidan foydalanilmoqda. Indeksash va izlash jarayoni o'z navbatida **ma'lumotlarni intellektual qayta ishlash** (Text Mining applications), **tabiiy tilni qayta ishlash** (NLP) va **axborot qidirish** (Information Retrieval, IR) tizimlari ilovalarining bir qismi hisoblanadi [3].

Ma'lumotlarni indekslash va izlashdagi asosiy g'oya qidirilayotgan so'z (termin)larni o'zak (asos, ildiz)ka qisqartirish (so'zda mavjud barcha qo'shimchalarni kesib tashlash) orqali qo'shimchalarni avtomatik qayta ishlash samaradorligini oshirishdan iborat. O'zakni aniqlash, odatda, so'zdan old qo'shimcha va o'zakdan keyingi qo'shimcha(lar)ni olib tashlash orqali amalga oshiriladi [3, 4]. So'z o'zagi berilgan termin(so'z shakl)ga qaraganda kengroq tushunchani ifodalaganligi sababli IR tizimida stemming jarayonini qo'llash orqali olingan hujjatlar soni oshadi. So'zlarning morfologik variantlari semantik o'xshash bo'lganligi sababli IR ilovalari uchun ekvivalent deb taxmin qilinadi. Shuningdek, stemming jarayoni matnni **klasterlash (clustering)**, **tasniqlash (categorization)** va **umumlashtirish (summarization)** kabi NLP vazfilarida boshlang'ich ishlov berishning asosiy qadami sifatida talab qilinadi [5,6].

Stemming jarayoni

Matnni qayta ishlashda so'zlarning morfologik variantlari o'xshash semantik talqinlarga ega ekanligi va IR ilovalari uchun ekvivalent deb hisoblanishi mumkin. IR ilovalari ishlab chiqishda ma'nosi bir xil, lekin so'z shakli turlicha bo'lgan so'zlarning o'zagini aniqlash lozim. Shunday qilib, so'rov yoki hujjatning kalit so'z shartlari ma'lumotni qidirishning muayyan bosqichida asl so'zlar bilan emas, balki ularning o'zaklari qayta ishlanadi. Biroq ko'pincha o'zaklarning morfologik o'zgarishlari bir-biriga bog'liq bo'lmagan kontekstga ega bo'lishi mumkin. Ba'zi hollarda o'zak so'zlar turli, ammo semantik jihatdan bog'liq bo'lgan atamalarga ega bo'lishi mumkin. Qidiruv tizimlarida amalga oshirilgan so'rov natijasiga mos aniqlangan hujjatlar ko'pincha asl so'rovning semantik kontekstini bildirmaydi. Shu sabablarga ko'ra, indeks fayllari hajmini kamaytirish maqsadida IRda stemmerlar qo'llaniladi. Atama (stem)lar indekslash vaqtida ham, qidiruv vaqtida ham aniqlanishi mumkin. Indeksash jarayonida stemmingdan foydalanish samaradorlik oshirishini va indeks fayllari hajmining kamayishini ta'minlaydi. Shu nuqtayi nazardan, qidiruv tizimlarining har bir so'z bo'yicha morfologik jihatdan bog'liq atamalarni topish IR samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Google Search kabi qidiruv tizimlari stemmingdan foydalanadi. Google qidiruv tizimida olib borilgan tahlillarga ko'ra, **"-s"**, **"-ed"** va **"-ing"** kabi ba'zi qo'shimchalar o'zaklar bilan bevosita, **"-able"**, **"-tive"**, **"-ly"** va **"-ness"** qo'shimchalar esa bilvosita bog'liqligi aniqlangan. Hozirgi kunda ushbu amalni bajarish uchun turli xil **stemming algoritmlari** ishlab chiqilgan [3, 7].

Bir-biriga bog'liq bo'lmagan so'zlarni bitta o'zak bilan birlashtirish, qidirish samaradorligi keskin pasayib ketishiga olib keladi. Shu sababli hosil bo'lgan o'zak ularning ildiz morfemalariga juda yaqin bo'lishi talab qilinadi. O'zaklarning lingvistik jihatdan to'g'riligini samarali aniqlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini hisobga olish lozim. Stemming algoritmi so'zning morfologik variantlari (maktabimiz, maktabdoshlar, maktabdan)dan "maktab" so'zini aniqlaydi. Shunday qilib, qidiruv tizimida amalga oshirilgan so'rov yoki hujjatning asosiy shartlari kiritilgan so'zlar bilan emas, balki stemming jarayoni natijasida hosil qilingan o'zaklar orqali bajariladi. Hujjat yoki so'rovdagi terminlar umumiy sonini qisqartirish orqali yakuniy natijani qayta ishlash vaqti qisqartiriladi.

Stemming jarayoni so'zlarning qo'shimchalarini shunchaki kesib tashlaydigan "qo'pol" evristik jarayon sifatida qaralishi mumkin. Mualliflarning fikriga ko'ra, lemmatizatsiyadan farqli o'laroq, stemming jarayonida **lug'atdan** yoki **morfologik tahlidan** foydalanilmaydi [1]. Stemming natijasida hosil qilingan o'zak *haqiqiy so'z* yoki uning morfologik ildiziga o'xshash bo'lishi shart emas. Stemming jarayonining maqsadi – o'xshash so'zlarni bir xil o'zakgacha qisqartirish. Quyidagi jadvalda "celebrate" so'zni uchun fe'l shakllarining o'zgarishlari keltirilgan:

To Rank For This Verb Form	Include These Versions, in Descending Order of Frequency
celebrate version	-ed, -tion, -s, -ing
-s version	celebrate, -ed, -ing, -tion
-ed version	celebrate, -s, -tion, -ing
-ing version	celebrate, -s, -tion, -ed
-tion version	celebrate, -s, -tion, -ing
-tions version	-tion
-or version	-ors, -tion, -ed
-ors version	-or, celebrate
-able version	Nothing. Stick with -able itself.
-tive version	-ed
-tively version	-tive
-ness version	-tive

Stemming jarayoni soʻzshakllarda hissiy emotsionallikni ifodalovchi qoʻshimchalarni kesib tashlash orqali soʻzni neytrallashtiradi. Stemming jarayoni natijasi spellchecker (imlo tekshiruvchi) kabi NLP ilovalari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Stemming jarayoni soʻzlarning yasaliishi bilan bogʻliq: u oʻzak va yasalmaning oʻzgarishiga asoslanadi. Stemming natijasida soʻzshakllar konflyatsiya¹ga olib kelinadi. Soʻz shakllarida prefiks va suffiks kabi qoʻshimcha (affiks)lar ishtirok etishi mumkin. Qoʻshimchalar soʻz yasovchi (derivational) va shakl yasovchi (inflectional)ga ajratiladi (2-jadval).

Shakl yasovchi qoʻshimchalar soʻzga birlik/koʻplik, hozirgi/oʻtgan/kelasi zamon kabi grammatik maʼnolarni yuklaydi. Lekin yangi soʻz hosil qilmaydi (leksik maʼno qismini oʻzgartirmaydi). Masalan, ingliz tilidagi "boy" va "boys"; "big", "bigger" va "biggest".

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar: oʻzakdagi maʼno bilan bogʻliq, ammo yangi soʻz yasaydi (yangi leksik maʼno hosil boʻladi). Masalan, "creation" va "create" soʻzlari umumiy oʻzakdan yasalgan boʻlib, turli turkumlarga (POS) mansub boʻlishi mumkin. Yasovchi qoʻshimchalardan keyin shakl yasovchilar kelishi mumkin [8]. Ingliz tilidagi "departments" va "rationalizations" soʻzlari tarkibi quyidagicha:

"departments" → "depart+ment+s"

"hospitalizations" → "hospital+iz+ation"

2-jadval. Ingliz tilida soʻz yasovchi va shakl yasovchi morfemalarni solishtirish

	Soʻz yasovchi	Shakl yasovchi
joylashuvi	stemga yaqin	stemdan uzoq
foydalanish mumkinmi?	ha	ingliz tilida yoʻq
oʻzakni oʻzgartiradimi?	ha	yoʻq
unumdorligi	(baʼzan) yoʻq	(doim) ha
maʼnosi	(odatda) predikatlik maʼnosi boʻlmaydi	(odatda) predikatlik maʼnosi yuklaydi

Stemming jarayonidagi baʼzi maxsus holatlar uchun qoidalar bajarilmasligi sababli turli xatolar yuzaga keladi. Ikki xil tushunchadan bir xil oʻzak hosil qilinishi juda katta xatolik hisoblanadi. Bunga, "withings" soʻzidan "with" oʻzagi hosil qilinishini namuna sifatida keltirish mumkin. Porter stemmeri turli maʼnoga ega "meanness" va "meaning" soʻzlaridan "mean" oʻzagini hosil qiladi. Aksincha, "goose" va "geese"

¹ Konflatsiya (conflation) – soʻz shakllarining umumiy oʻzagini aniqlash.

ekvivalent bo'lsa-da, ulardan mos ravishda "**goos**" va "**gees**" o'zaklar hosil qilinadi. Stemming jarayonida quyidagi odatiy xatolar yuzaga kelishi mumkin [4, 9]:

Overstemming: juda ko'p qo'shimchalarni olib tashlanganda sodir bo'ladi. Masalan, "**wander**" → "**wand**"; "**news**" → "**news**"; "**universal**", "**universe**", "**universities**", "**university**" → "**univers**"ga qisqartiriladi.

Overstemming – o'zaklari har xil bo'lgan ikki so'zning bir o'zakdan kelib chiqishidir. Ko'p hollarda bu jarayon **noto'g'ri ijobiy (false positive)** deb ham ataladi.

Understemming umumiy o'zakka ega bo'lgan ikkita so'z uchun amalga oshirgan stemming jarayoni **noto'g'ri salbiy** deyiladi. Masalan, "**data**" va "**datum**" bir o'zakdan hosil qilingan bo'lsa ham, "**dat**" va "**datu**"ga aylanadi.

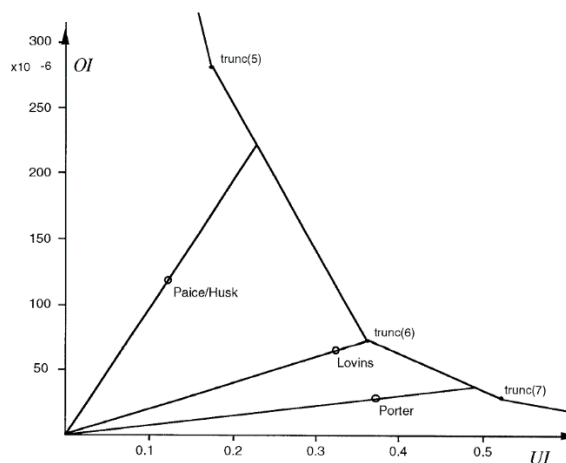
Misstemming: noto'g'ri konflyatsiyaga olib kelmasa, odatda, muammo emas. Masalan, "**relativity**" → "**relative**".

Amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar

Massachusetts texnologiya instituti (MIT, Massachusetts Institute of Technology) olimi J.B.Lovins 1968-yilda birinchilardan bo'lib matnlardan ma'lumot olish uchun qadimgi stemmerlardan biri haqida tafsilotlarni nashr etadi [10]. Bu olim tomonidan taklif etilgan algoritmi asosida materialshunoslik va muhandislik sohasidagi 10000 dan ortiq hujjat qayta ishlangan. Lovins algoritmi ikki bosqichdan iborat: **(a)** o'zakni aniqlash uchun iloji boricha uzunroq qo'shimchani o'chirish; **(b)** imlo qoidasiga ko'ra istisnolarini ko'rib chiqish. Masalan, 1-bosqichda "**absorption**" → "**absorpt**"ga va "**absorbing**" → "**absorb**"ga aylanadi; 2-bosqichda qayta kodlash orqali "**absorpt**" → "**absorb**"ga aylanadi.

1980-yilda M.Porter qo'shimchalarni ajratish qoidalariga asoslangan stemmer algoritmini taklif qildi. Algoritm besh bosqichdan iborat bo'lib, 10000 so'zdan iborat lug'atdan iborat stemmer matn/korpus hajmini **33%**ga qisqartirishini aniqladi. 1-boshqichdagi *ko'plik va o'tgan zamon shakliga ega so'zlarni* qisqartirishi orqali BCPL korpusidagi ko'plab so'zlar qisqartirilgan.

1990-yilda Lankaster universitetida Kris Peys grammatik qoidalar asosida qo'shimchalarni iterativ ravishda olib tashlaydigan yangi stemmerni ishlab chiqdi. Ba'zi qoidalar imlo istisnolari yuzaga kelmasligi uchun qo'shimchalarni almashtirishga qaratilgan. Bu stemmer odatda Paice/Husk stemmer yoki Lancaster stemmer deb ataladi. Yuqorida keltirilgan Lovins, Porter va Lancaster stemmerlar samaradorligi quyidagi grafikda qiyosiy tahlil qilingan:



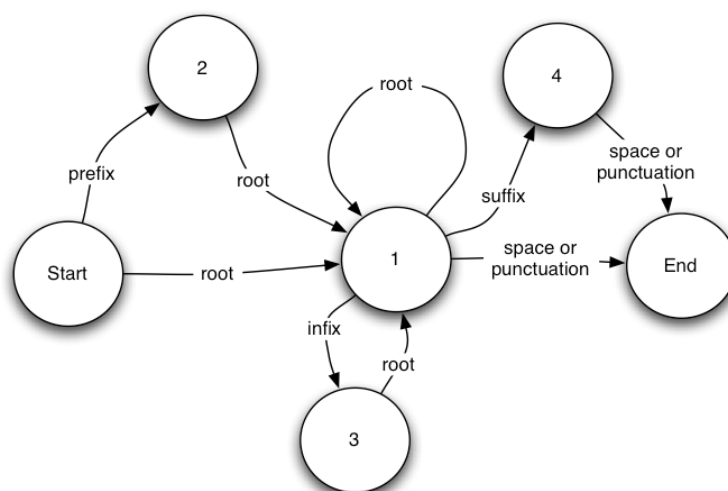
3-rasm. Lovins, Porter va Lancaster stemmerlari samaradorligining qiyosiy tahlili

Stemmerlar ko'pincha ma'lumot olish samaradorligiga qarab baholanadi. Biroq bu xususiyat stemmerni yaxshilashga yordam bermaydi. Ushbu muammoni hal qilish uchun 1994-yilda Kris Peys shablon so'zlar (sample words) bilan oldindan belgilangan kontsepsiya guruhlaridan foydalanishni taklif qiladi. Taklif qilingan usulga ko'ra, *ortiqcha* va *kamaytirilgan* xatolar hisoblangan. So'ngra **overstemming index (OI)**, **understemming index (UI)** ko'rsatkichlari, **stemming og'irligi (stemming weight)** va kesishga nisbatan xato darajasi (**error rate relative to truncation, ERRT**) hisoblangan. Har bir stemmerga mos OI, UI va ERRT ko'rsatkichlar stemmerlarning ish faoliyatini solishtirishga yordam beradi [11].

2001-yilda M.Porter o'zi ishlab chiqqan stemmerning ko'plab ilovalarida xatolar borligini aniqladi. Shuningdek, u golland tili uchun Kraaij-Pohlmann stemmeri [12] ochiq kodli ANSI C dasturiy ta'minoti sifatida chiqarilganligini, ammo algoritmi tavsifi yo'qligini ta'kidlagan. Ushbu muammolarni hal qilish uchun Porter qoidalarini tabiiy tarzda ifodalash mumkin bo'lgan **Snowball tizimini** taklif qilgan va C tilidagi dasturiy

kodi ishlab chiqilgan. Ingliz tili uchun Snowball ilovasi Porter2 stemmer deb ham ataladi. 2019-yilga kelib, Snowball C, Java, Python, Go, Rust, C# va boshqa tillarda yaratilgan kodlar bilan ko'plab ortiq tabiiy tillarni qo'llab-quvvatlaydi.

2007-yilda J.Fairweather graflar nazariyasiga asoslangan, tabiiy tilga bog'liq bo'lmagan stremmerni ishlab chiqdi. Bu yondashuvga ko'ra so'zning o'zagini aniqlash – grafdagi eng qisqa yo'l muammosi sifatida qaraladi. So'zlar **[Prefix] Root {[Infix] Root} [Suffix]** ko'rinishida modellashtiriladi. Bu yerda **[]** – nol yoki bir nechta moslik, **{}** – bir yoki bir nechta moslikdir. Har bir yo'lning qiymati so'z komponenti va undagi belgilar soni bo'yicha hisoblanadi.

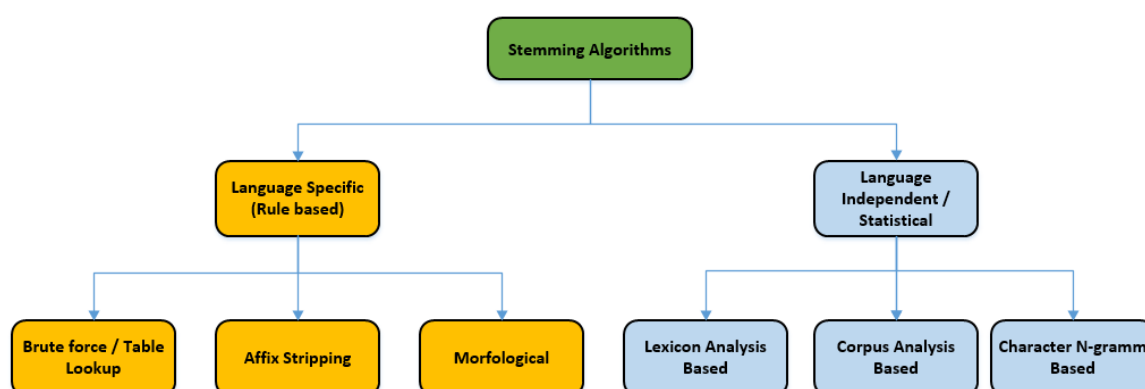


4-rasm. Fayervezerning graflar nazariyasiga asoslangan stremmeri

2009-yildan beri Turkiyaning Mersin universitetidan Ahmet Uyar Google qidiruv tizimida qo'llanilayotgan stremmer mexanizmlarini o'rganmoqda. 18000 xil so'zlardan foydalanib, u Google tizimining hujjatga asoslangan algoritmdan foydalanishini aniqlagan [13]. U hujjatlarning semantik jihatdan kuchli bog'langan (strongly correlated) so'z shakllari asosida indekslanganligini qayd etgan.

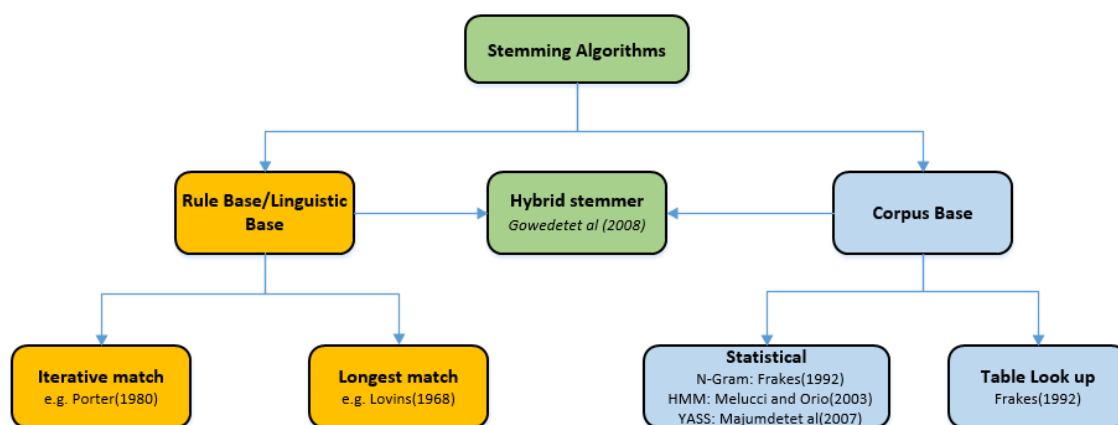
Stemming algoritmilarining tasnifi

Hozirgi kunda juda ko'plab NLP tadqiqotchilari tomonidan Stemming algoritmilari ishlab chiqilgan va tasniflangan bo'lib, ushbu maqolada keng miqyosida foydalanilayotgan algortimlarni keltiramiz. <http://devopedia.org> saytida zamonaviy stemmerlar quyidagicha tasniflangan:



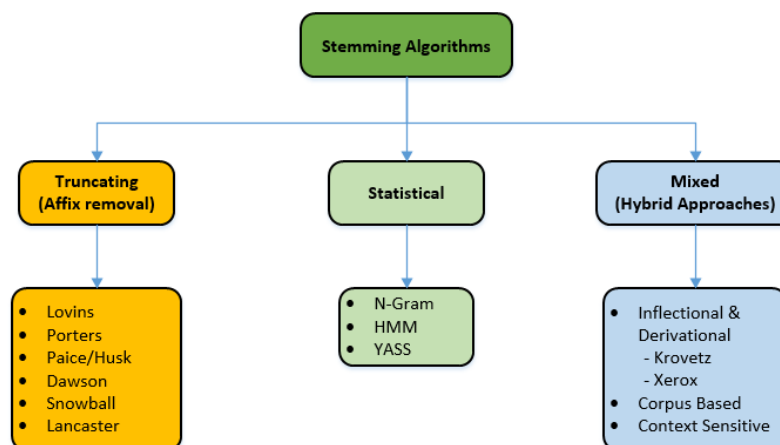
5-rasm. <http://devopedia.org> ga ko'ra stemming algoritmilarining tasnifi

A.Jabbar, S.Iqbal va boshqalar stemming algoritmilarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatoliklarga ko'ra *kuchli* sterjenlar va *zaif* toifalarga ajratishgan [14]. Kuchli stemmerlar yuqori tezligda stemmingni amalga oshiradi. Stemming jarayoni samaradorligiga ko'ra **discount stemming** deb nomlanuvchi xatolar chastotasi (miss-stemming rate) qiymati aniqlandi. Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, stemming algoritmilarini ikki asosiy toifaga va kichik toifalarga ajratish mumkin (6-rasm).



6-rasm. Stemming algoritmlar tasnifiga A.Jabbar va S.Iqbal yondashuvi

Hind olimi G.Anjali stemming algoritmlarini **kesish** (truncating), **statistik** (statistical) va **aralash** (mixed) usullar kabi uch guruhga ajratgan: [7]. Ushbu guruhlarning har biriga mos algortimlar o'ziga xos yondashuvlar asosida so'z variantlariga mos o'zaklarni aniqlaydi. Ushbu algortim va usullar tasnifi quyidagi 7-rasmida keltirilgan:



7-rasm. Stemming algoritmlarining tasnifi

Qo'shimchalarni olib tashlash usullari

Ushbu usullar so'zning qo'shimchalari yoki prefix (affiks)lar)ini olib tashlash (**truncating**)ga asoslanadi. Bu turdagi eng oddiy stemmer **Tuncate(n)** stemmeri bo'lib, u so'zni **n**-belgisigacha qisqartadi. Ya'ni so'zning birinchi **n** ta harfni saqlagan holda, qolganlarini olib tashlaydi [15, 16]. Bu usulda uzunligi **n** dan qisqa so'zlar o'z shaklida saqlanadi. So'z uzunligi kichik bo'lgan holda ortiqcha (keraksiz) amallar soni ortadi. Affiksni olib tashlashga asoslangan yana bir yondashuv **S-stemmer** algoritmidagi ingliz tilidagi otlarning birlik va ko'plik shakllarini birlashtiradi. Bu algoritim Donna Xarman tomonidan taklif qilingan [17]. S-stemmer algoritmidagi ko'plikdagi qo'shimchalarni birlik shaklga aylantirish qoidalarini ishlab chiqilgan [15].

Brute force/Table Lookup usulida o'zgartirilgan yoki asos so'zlar o'zaklarga moslashtiriladi. Flektiv shakllarga asoslangan tillar (turk, o'zbek) uchun bu usulda katta hajmdagi jadvallar hosil qilinadi [18]. Hozirgi kunda *so'zdan affikslarni grammatik qoidalar asosida ajratish* yoki so'z morfemasidan, jumladan, *POS teglash orqali o'zakni aniqlash* algortimlaridan foydalanilmoqda. Ushbu yondashuvlarning barchasi tabiiy tilni bilishni talab qiladi.

Xulosa

Ushbu maqolada muhokama qilingan barcha algoritmlar tahlili natijasida stemming algoritmlari o'rtasida juda ko'p o'xshash jihatlar mavjudligi aniqlandi. Agar bir algoritim muayyan turdagi vazifalarni yaxshiroq hal qila olsa, ikkinchisi boshqa turdagi vazifalarni bajaradi, ammo ularning hech biri 100 foiz natija bermaydi. Stemming algoritmlarini matnni intellektual qayta ishlash, NLP yoki IR ilovalarida qo'llash mumkin. Ularning asosiy farqi *qoidaga, lug'at yoki statistik yondashuvga* asoslanganligidadir.

ADABIYOTLAR:

1. Elov B.B., Khamroeva Sh.M., Xusainova Z.Y. NLP (tabiiy tilga ishlov berish)ning pipeline konveyeri (2022).
2. Vajjala S., Majumder B., Gupta A., Surana H. *Practical Natural Language Processing. A Comprehensive Guide to Building Real-World NLP Systems*. 2020. 455 p.
3. Eiman Tamah Al-Shammari, "Towards An ErrorFree Stemming", in *Proceedings of ADIS European Conference Data Mining 2008*, pp. 160-163
4. Paice, C. D. (1990). Another Stemmer. *ACM SIGIR Forum*, 24(3). <https://doi.org/10.1145/101306.101310>.
5. Carneiro, D., Novais, P., & Neves, J. (2014). Information Retrieval. In *Law, Governance and Technology Series* (Vol. 18). https://doi.org/10.1007/978-3-319-06239-6_7.
6. Azad, H. K., & Deepak, A. (2019). Query expansion techniques for information retrieval: A survey. *Information Processing and Management*, 56(5). <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2019.05.009>
7. Anjali, M., & Jivani, G. (2011). A Comparative Study of Stemming Algorithms. *Int. J. Comp. Tech. Appl.*, 2(6).
8. Hojiyev A. *O'zbek tilida so'z yasalishi*. – T, 1989.
9. Paice, C. D. (1994). An evaluation method for stemming algorithms. *Proceedings of the 17th Annual International ACM SIGIR Conference on Research and Development in Information Retrieval, SIGIR 1994*. https://doi.org/10.1007/978-1-4471-2099-5_5
10. Lovins, J. B. (1968). Development of a stemming algorithm. *Mechanical Translation and Computational Linguistics*, 11(June).
11. Paice, C. D. (1996). Method for evaluation of stemming algorithms based on error counting. In *Journal of the American Society for Information Science* (Vol. 47, Issue 8). [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199608\)47:8<632::AID-ASI8>3.0.CO;2-U](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199608)47:8<632::AID-ASI8>3.0.CO;2-U)
12. Kraaij, W., & Pohlmann, R. (1996). Viewing stemming as recall enhancement. *SIGIR Forum* (ACM Special Interest Group on Information Retrieval). <https://doi.org/10.1145/243199.243209>
13. Erratum: *Journal of Information Science* (*Journal of Information Science* (28)(2009)(10.1177/1363459309336801)). (2009). In *Journal of Information Science* (Vol. 35, Issue 6). <https://doi.org/10.1177/0165551509358499>.
14. Jabbar, A., Iqbal, S., Khan, M. U. G., & Hussain, S. (2018). A survey on Urdu and Urdu like language stemmers and stemming techniques. *Artificial Intelligence Review*, 49(3). <https://doi.org/10.1007/s10462-016-9527-1>.
15. Frakes, W. B., & Fox, C. J. (2003). Strength and similarity of affix removal stemming algorithms. *ACM SIGIR Forum*, 37(1). <https://doi.org/10.1145/945546.945548>.
16. Sirsat, S. R., Chavan, V., & Mahalle, H. S. (2013). Strength and Accuracy Analysis of Affix Removal Stemming Algorithms. *International Journal of Computer Science and Information Technologies*, 4(2).
17. Harman, D. (1991). How effective is suffixing? *Journal of the American Society for Information Science*, 42(1). [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4571\(199101\)42:1<7::AID-ASI2>3.0.CO;2-P](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4571(199101)42:1<7::AID-ASI2>3.0.CO;2-P)
18. Sharma, A., Kumar, R., & Mansotra, V. (2016). Proposed Stemming Algorithm for Hindi Information Retrieval. *International Journal of Innovative Research in Computer and Communication Engineering* (An ISO Certified Organization), 3297(6). <https://doi.org/10.15680/IJIRCCE.2016>.

EUPHEMISTIC FINDINGS OF THE POET HALIMA KHUDOIBERDIYEVA

Yusupova Dildora Yunus kizi,
PhD, a teacher of Uzbek linguistics
and journalism department,
Bukhara State University
d.y.yusupova@buxdu.uz

Abstract: To achieve spiritual maturity, it is necessary to correctly, rationally and effectively use the language, which is a cultural heritage, to study it deeply and enjoy it. After all, the interaction of any person with people in the environment in which he lives, his beliefs, adherence to traditions, aspirations, national values ensure his formation as a person. Every aspect of this process is associated with language, or language acts as a vehicle in any situation.

It is not enough to define the various descriptions of linguistic systems only theoretically. Considering that the study of speech phenomena of linguistic units in the communication system increases attention to the human factor, below we will consider the features of the euphemisms of Uzbek speech. Because national, cultural identity is reflected in the behavior, culture and communication of these people.

Key words: euphemistic meanings, general euphemisms, medical euphemisms, episodic and medical euphemisms in the poems of Halima Khudoiberdieva

Аннотация: Чтобы достичь духовной зрелости, необходимо правильно, рационально и эффективно использовать язык, являющийся культурным наследием, глубоко изучать его и получать от него удовольствие. Ведь взаимодействие любого человека с людьми в среде, в которой он живёт, его убеждения, традиции, устремления, приверженность национальным ценностям обеспечивают его становление как личности. Каждый аспект этого процесса связан с языком, или язык действует как инструмент в любой ситуации.

Недостаточно просто теоретически определить различные описания языковых систем. Учитывая, что изучение речевых явлений языковых единиц в системе общения повышает внимание к человеческому фактору, ниже рассмотрим особенности эвфемизмов узбекской речи, потому что национальная, культурная самобытность отражается в поведении, культуре и общении этих людей.

Ключевые слова: эвфемистические значения, общие эвфемизмы, медицинские эвфемизмы, эпизодические и медицинские эвфемизмы в стихотворениях Халимы Худойбердиевой.

Annotatsiya: Ma'naviy yetuklikka erishish uchun madaniy meros bo'lgan tildan to'g'ri, oqilona va samarali foydalanish, uni chuqur o'rganish va undan bahramand bo'lish zarur. Zero, har qanday insonning o'zi yashayotgan muhitdagi odamlar bilan o'zaro munosabati, e'tiqodi, urf-odatlar, intilishlari, milliy qadriyatlariga sodiqligi uning shaxs sifatida shakllanishini ta'minlaydi. Ushbu jarayonning har bir jihati til bilan bog'liq yoki til har qanday vaziyatda vosita vazifasini bajaradi.

Lingvistik tizimlarning turli xil tavsiflarini faqat nazariy jihatdan aniqlash yetarli emas. Aloqa tizimidagi lingvistik birliklarning nutq hodisalarini o'rganish inson omiliga e'tiborni oshirishini hisobga olib, quyida o'zbek nutqi evfemizmlarining xususiyatlarini ko'rib chiqamiz. Chunki milliy, madaniy o'ziga xoslik bu odamlarning xulq-atvori, madaniyati va muloqotida aks etadi.

Kalit so'zlar: Halima Xudoiberdieva she'rlaridagi evfemistik ma'nolar, umumiy evfemizmlar, tibbiy evfemizmlar, epizodik va tibbiy evfemizmlar.

Both in world linguistics and in Uzbek linguistics, there is a great interest in the study of euphemisms. The study of euphemisms in world linguistics is mainly based on the works of V.Z. Sannikova, V.P. The researchers are associated with Moskvina, E.P. Senichkina, L.A. Bulakovsky, B.A. Laryn, L.P. Krysin, Yu.S. Niemen, Y. Silver, A.V. Osipov, E.N. Malygina, S.A. Aghajanyan, A.N. Kudryashova, G.A. Abramova, E.V. Pikalov [2].

In Uzbek linguistics N. Ismatullaev studied 7 types of euphemisms. At the level of problem solving, in his dissertation A. Omonturdiev studied the methodological features of euphemistic expressions based on the speech of animals. E. Kilichev recognized the existence of euphemisms as a phenomenon opposite to

dysphemism. Linguist M. Mirtozhiev pays attention to the ways of formation of euphemistic meaning as a derived meaning.

A.E. Mamatov also considers euphemisms as a way of forming expressions. H. Shamsiddinov assesses euphemism as a phenomenon that generates functional-semantic synonyms. Scientist Z. Kholmanova studies the euphemisms used in the work in 2 types: Kh. Kadyrova analyzes euphemisms on the basis of creative speech [5]. In these studies, euphemisms were studied as a unit belonging to a certain level of language.

The textbook "Stylistics of the Uzbek language" provides general information about euphemism and cocofemism (dysphemism) from a team of authors. This guide focuses on euphemisms and their stylistic role. In the manual, a "veiled" word or phrase used in place of a word or phrase that is inconvenient or inappropriate to pronounce is considered a euphemism. The use of euphemisms in fiction as the only stylistic means of getting rid of awkward and awkward situations, as well as euphemisms used in working with images and characters, have a specific stylistic purpose, such as expressing purpose, worldview, etc., the level of each image and the character is underlined [4].

In linguistic literature, dysphemism, cacothemism and strong words are considered the antonyms of euphemism [1]. The first and second terms have an offensive and less humorous connotation, they are used as a pre-planned insult when something is intentional. The latter is mainly used in debates.

In the monograph of the linguist M. Mirtozhiev "Semasiology of the Uzbek language", special attention is paid to euphemisms. In his monograph, the scientist pays special attention to the relationship between the phenomenon of taboo and euphemism, the history of research. The scientist emphasizes that the euphemistic meaning is a derived meaning, that the derived meaning is formed in a metaphorical, metonymic way, from which, in particular, the metaphor plays an important role in the formation of the euphemistic meaning. For example, the lexical meaning of the word *scorpion* is voiced by the word *donkey*. Because the tail of a scorpion is similar to that of a donkey. This similarity leads to the formation of a euphemistic metaphorical meaning of the word *donkey*. In his monograph, the scientist pays special attention to the relationship between the phenomenon of taboo and euphemism, the history of research. The scientist emphasizes that the euphemistic meaning is a derived meaning, that the derived meaning is formed in a metaphorical, metonymic way, from which, in particular, the metaphor plays an important role in the formation of the euphemistic meaning. For example, the lexical meaning of the word *scorpion* is voiced by the word *donkey*. Because the tail of a *scorpion* is similar to that of a *donkey*. This similarity leads to the formation of a euphemistic metaphorical meaning of the word *donkey*. This is due to the similarity between the metaphor-forming and the derived semantic referent. The scientist argues that the euphemistic meaning does not arise on the basis of synecdoche and function [1].

N. Gaibullaeva studied medical euphemisms on the basis of periodicals [5], Sh. Gulomova drew attention to the gender specificity of euphemisms [2]. It should be noted that in these studies, the euphemistic phenomenon is studied in relation to the human factor.

Euphemisms are manifested in the reflection of the national-mental interconnection of being, which shows the manifestation of cultural values in the language, in euphemism, along with clarity and expressiveness, there is also an attractiveness, abstractness of the worldview. It is important to note that verbal euphemisms arise depending on a person's involvement in the linguocultural environment, his way of thinking, his worldview, perception of the subtleties of speech and his ability to use language. Euphemistic expressions consist of the main information content and the connotative meaning and attitude superimposed on it. The information is complicated by the euphemistic connotative meaning, when one of the negative or positive attitudes underlying the metaphorical image is in the lead among the connotative meanings. "An increase in connotative meaning occurs with a weakening of denotative and functional meaning" [1; 3].

It can be said that the need to express concepts that are morally and culturally unacceptable or inconvenient, more gently, sometimes in words, with a lot of connections, creates euphemisms, and each social stratum can always be created as a new discovery in speech. The value of euphemisms in speech can be characterized by their uniqueness, relevance, the ability to metaphorically see the harmony between things and events that need to be expressed in human thought, sensitivity to language, the power of intuition. So, a euphemism is a cognitive find.

Euphemistic units corresponding to popular thinking are rapidly shrinking, gaining popularity, and gaining more and more distribution in public discourse. In fact, euphemism is also distinguished by its incompatibility with traditional semantic-syntactic patterns. Its use in speech is not directly related to an inconvenient reality (object, action, character, features, etc.), but occurs in circular paths. This "workaround" depends on the owner's perception of the euphemistic speech and on the extent to which he can perceive the

corresponding quality of the euphemistic phenomenon. For example, the following euphemisms have already become common euphemisms in Uzbek speech:

inside a verb: *haqiqatdan uzoqlashmoq* (to lie; el on gapirmoq), *olamdan o'tmoq* (to die; o'lmoq), *yengil bo'lmoq* (give birth; tug'moq), *begona bo'lmoq* (divorce; ajrashmoq), *nomusiga tegmoq* (rape; zo'rarmoq), *uyli bo'lmoq*, *boshini ikkita qilmoq*, *turmush qurmoq* (to marry; uylanmoq), etc.;

in the category of the word noun: *umr yuldoshi*, *jufti halol* (husband or wife), *oliy jazo* (death), *beldan past* (sexual organ), *qo'sh kabutar* (chest), etc.;

in the category of adjectives: *yoshi ulug'* (old), *o'ilmay gapiradigan* (stupid), *aqli noqis* (insane), *imkoniyati cheklangan* (disabled), *ko'zi ojiz* (blind), *aybi bor* (blue), *suyuqoyoq* (prostitute) etc.

Verbal (dynamic) euphemism is not stable and socialized, it is associated with the process of its emergence, in which its formation and application are associated only with the individual, and its non-static character is its main defining feature. The most beautiful examples of such euphemisms can often be found in the speech of masters of words, masters of words, writers, poets, orators. For example,

Original:

Yel bo'lib betoat qoqdim-u, lekin

Dil xonangni mudloq oholmadim men. (Khalima Khudoyberdieva)

Transfer:

I knocked restlessly like the wind, but

I couldn't open your heart room at all.

The euphemistic line of the poem "*I could not open your heart room at all*" was used instead of the unit "*I was not loved*". Yes, love is really full of love. Lack of love always brings endless longing, tremendous pain, and sometimes endless hatred to the human heart. The euphemism "*I could not open your heart room at all*", used by the Uzbek poetess Khalima Khudoyberdieva, is very beautiful. Used instead. However, this has not stabilized in the common Uzbek language. It is advisable to refer to eccentric euphemisms as euphemisms inherent in the author's poetic speech, unstable in general, not socialized.

Original:

Nomard g'olib kelsa mard diltang-u zor

Bosh egib turganda qancha kuch sarflar.

... Ayting, yana necha asr solib iz,

Bu do'zaxiy so'zdan kuyar tilimiz ?!

Transfer:

If the enemy wins, the hero will be sad and hard

How much strength does a hero need to be silent ...

... Tell me how many more centuries do we need

*Will our tongues burn again from this **hellish word**?!*

The poetess uses the euphemism "**hellish word**" instead of the word "separation", which means the loss of our loved ones. This euphemism creates originality on the poem.

Or

Original:

Siz, hey, bu dunyoning hisobdonlari,

Taxminan bo'lsa ham qilingiz hisob:

*Qanchalik umri bor **sun'iy shonlarning**;*

Sun'iy ko'rk qanchada bo'lg'usi xarob;

Qancha davolangach past tushib har kas

O'zin alloma-yi zamon sanamas...

Transfer:

You are the accountants of this world

Make an approximate calculation:

*How long does **artificial glory** last;*

*How dirty the **artificial beauty** is;*

Everyone needs to understand that a person needs treatment

Everyone must understand that no one is the master of this world.

In his poems, *artificial fame*, *artificial beauty* means artificial pride, arrogance, and conceit inherent in some people. He uses euphemistic units to hide the names of human defects.

In the work of the poet, there are many examples in which the most common euphemisms are used. Particularly noteworthy are examples from medical euphemisms, sometimes used in the proper sense, sometimes in a figurative sense. (It should be noted that we have included all euphemistic units related to human health in the list of medical euphemisms):

Ming dard chekkan o 'zimiz silliq,

Ming tosh tekkan so 'zimiz silliq,

Qirq qirrali so 'zlarimizni

Shudgor qilib tekisladilar.

(**We are the ones who** suffer a thousand times, Our Word, struck by a thousand stones, but smoothly, Our forty-angled words Plowed and aligned.)

We are the ones who suffer a thousand times the medical euphemism is used instead of the word tortured.

Yo'q, y o'q, behudaga hech k o'kraklarga tushmas dog',

Shig'il mevasin axir k o'tarolmay sinar shox.

Qator o'g'il-qizini o'stirguncha tik qilib

Otaning tik qomati qolgay axir bukilib.

Or

Bizning yurak dog'lidir, kim uchundir kuydik biz,

Kim uchundir **k o'krakda og'riq, dardni tuydik** biz.

Sog'lom, b o'm-b o'sh qalb bilan yashamadik bekorga,

Yaralanib bo'lsa ham **malham bo'ldik** bemorga!

So'nggi yo'lga ketarmiz, shafqatni tishda tishlab,

Dog'li, yarador, lekin toza yurakni ushlab ...

In the selected examples of euphemisms *shig'il mevasin axir k o'tarolmay sinar shox* (He cannot lift a fruit-bearing branch, therefore he breaks it), *so'nggi yo'lga ketmoq* (to go on the last journey) means the words of the last journey – "to die", *otaning tik qomati egilgay axir bukilib* (father's upright body was bent) means the words "aging", *dog'li yurak*, *ko'krakda og'riq*, *ko'krakda dardni tuydimoq* such medical euphemisms are called heart diseases (for example, heart attack, etc.).

In the poem "The Purest Fruit" Halima Khudoiberdieva calls the child the purest fruit, and in the commentary to this poem writes: The euphemism "sick baby" in the commentary was used instead of the word "disabled".

The following medical euphemisms are found in this poem:

Gunoh mahsulidir balki jahonda,

Dunyoga keltirmish balki xatolar ...

Ular ko'kragiga bosar qattiqroq

Sovigan go'daklar tanalarini!

Gunoh mahsuli (abandoned child), *sovigan go'daklar* (dead), *dunyoga keltirmish* (a woman who left her child) ...

World linguists have identified a number of factors in the emergence of euphemisms, such as politeness (G. Grace, J. Leach, G.A. Vildanova, S. Levinson, N.I. Formanovskaya, etc.), Politeness (Lakoff, P. Brown, etc.), whims (Y.V. Gorshunov), kindness (Y.V. Gorshunov, E.P. Senichkina and others), the rise of speech culture to a higher level (V.I. Krasik, E.A. Zemskaya, J. Coast and others). List the existence of pragmatic reasons.

Supporting the opinion of famous linguists, we must say that every self-conscious, self-serving person in society usually strives to speak culturally, trying to make a good impression on the interlocutors with his beautiful speech. Consequently, the euphemisms underlying soft, effective speech are also a linguistic tool that serves to enhance a person's status in society.

Since time immemorial, the Uzbek people have inherited the ability to politely express their views. From this point of view, euphemistic units are also widely used to maintain professional etiquette and attract attention in the speech of professionals who regularly communicate orally with most people. Especially in the communication of doctors dealing with the human body, soul, psyche, life, euphemisms are used more often than the speech of other professionals.

It can be said that euphemistic units such as medical euphemisms move from industry to general speech, or from general to industry speech. For example, *gumona, qornida bori* (homila), *ikkiqat, og'iroyoq, bo'yida bor, yukli* (bo'g'oz, homilador), *go'dak yig'isiga mahtal, bo'yida bo'lmas, bola ko'rmagan ayol, tirnoqqa zor* (tug'mas) speeches and others communication of medical personnel, *dunyoga kelajak uchinchi odam* (homila), *bo'lajak ona* (homilador), *bepusht, ona bo'lishdan mahrum, homilador bo'lish qobiliyati yo'q* (tug'mas) and other medical euphemisms, which have already passed from the speech of doctors into the speech of folk communication.

Such examples are common in Uzbek dialogue.

REFERENCES:

1. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – 288 б. <https://www.twirpx.com/file/3052388/>
2. Гулямова Ш.К. Ўзбек тили эвфемизмларининг гендер хусусиятлари: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2020. <http://213.230.96.51:8090/files/ebooks>
3. Дилором Юлдашева (Dilorom Yuldasheva). Профессиональные фразеология (Professional Phraseology). International conference on academic studies in philology (BICOASP) 26-28 September 2019 Bandırma <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/60539392/>
4. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнгулов Р., Рустамов А. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 248 б. <https://www.twirpx.com/file/1070737/>
5. Ғайбуллаева Н.И. Ўзбек тилида тиббий эвфемизмлар (тиббий даврий нашр материаллари асосида): филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2019. – 50 б. <http://library.ziyonet.uz/uzc/book/108708>
6. Юлдашева Дилором Нигматовна. Особенности некоторых профессиональных фразеологизмов узбекского и английского языков. «Сўз санъати» халқаро журнали (ISSN: 2181-9297 DOI: 10.26739/2181-9297 www.tadqiqot.uz) –2021, 1-сон, 4-жилд. –В.:119-127. <https://tadqiqot.uz/index.php/art/article/view/446>
<https://tadqiqot.uz/index.php/art/issue/view/41>
7. Дилором Юлдашева. Нутқий мулоқотда сукутнинг ўрни. Образование и инновационные исследования. Том 1 № 1 (2020). <http://interscience.uz/index.php/home>
8. Юлдашева Д. Н. Сукут нутқий мулоқотнинг таркибий қисми сифатида //Сўз санъати халқаро журнали. – 2020. – Т. 3. – №. 3. www.tadqiqot.uz
9. Tueva Zulfiya Nozimovna, Yuldasheva Dilorom Nigmatovna. Statement and about its types. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 93 published January 30, 2021. – Pag.72-77. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44644256>
10. Yuldasheva Dilorom Nigmatovna. Silence-is a nonverbal unit of speech communication. Impact Factor (SJIF 20 20= 6.156) “American Journal of Research”, 2020, 11-12 issue of the Journal.– Pag.87-95. https://journalofresearch.us/wp-content/uploads/2020/12/2020_11_12-AJR_11.pdf
11. <https://zenodo.org/record/5651590#.Ycaq42lN3qs> Dilorom Nigmatovna Yuldasheva, Guli Toirova Ibragimovna, Dildora Yunus kizi Yusupova Silence is a Pragma linguistic event taking medical Ephemeric significance . Philosophical Readings XIII.4 (2021), pp. 2290-2297. 2290
12. Ashurbayeva Rukhiya Kaxharovna. The concept of integration and its application in education. “International Scientific Journal Theoretical & Applied Science” (ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085). –Year: 2020 Issue: 02 Volume: 82. –83-86 p. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42658976>
13. Rukiya Ashurbaeva Kahharovna. Effective methods of teaching the mother tongue in the education system. “International Engineering Journal For Research & Development”. Vol.5 Issue 7E-ISSN NO: -2349-0721. <https://iejrd.com/index.php/%20/article/view/1313>
14. Ashurbaeva R.K. Ways of effective Implementation of Integration. Middle European Scientific Bulletin. Volume 10, March 2021. ISSN 2694-9970. Pag.45-51. <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/308>
15. Chullieva Gulchekhra Toshpulot qizi. Intonation. Intonema, its structure. Functions of intonema. Middle European Scientific Bulletin. Volume 8, January 2021. ISSN 2694-9970. Pag. 141-148. <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/179>
16. G.T.Chullieva. Intonema and its Types. Middle European Scientific Bulletin. Volume 10, March 2021. ISSN 2694-9970. Pag. 91-95. <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/314>

17. DY Yusupova. Poetess Khalim Khudoyberdieva and his skill in use of the word. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 93 published January 30, 2021.–Pag.238-241. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44644284>
18. Yusupova Dildora Yunus kizi About Polisemantic Words (on the example of the poems of the Uzbek poetess Khalima Khudoyberdiyeva). Middle European Scientific Bulletin. Volume 10, March 2021. ISSN ISSN 2694-9970. Pag.384-389. <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/367>
19. Худойбердиева Ҳ. Сайланма.–Тошкент: Шарқ, 2000.–398 Б.
20. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119112>
21. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119111>
22. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/119110>

БОЛАЛАР АДАБИЁТИДА ГЛЮТТОНИК ДИСКУРС ТАРЖИМАСИДА УСЛУБ ВА МАЪНО АДЕКВАТЛИГИ

Одилова Гулноза Комилжоновна,
Тошкент Кимё халқаро университети
профессори (в.б), филология фанлари доктори
gulnozaodilova@gmail.com

Аннотация: Овқат ва тановул мавзуси инглиз болалар адабиётида алоҳида ўрин тутади. Болалар ширинликка ўч бўладилар. Дунёда ҳеч бир бола йўқки, ёшлик чоғида шоколадли тоғлар, лимонадли дарёлар бўлишини орзу қилмаган бўлса, жажҳон болалар адабиётида Розлд Далнинг шоколад ва ширинликлар асосий ўринни эгалловчи *Charlie and the Chocolate Factory* («Чарли ва шоколад фабрикаси») асари глуттоник дискурс бой фантазия билан қўлланган оригинал асар ҳисобланади. Чарлидек йилида бир марта – туғилган кунидagina шоколад ея оладиган камбағал болакайда Вилли Вонканинг олтин чипталаридан бирини қўлга киритиш имконияти йўқ эди аслида, бироқ охиригача умидини сўндирмаган Чарлининг мактабдан қайтишида кўчадан топиб олган эллик пенсга сотиб олган шоколадларининг биридан чиққан олтин чипта мурғак боланинг қалбида «лаззатли келажак»ка бўлган иштиёқ оловини ёқиб, ҳаёт кутилмаган мўъжизаларга бой эканлигига ишонтира олади. Бинобарин, сеҳргар қандолатчи Вилли Вонканинг шоколадлар фабрикасига саёҳат ва бутун умрга етадиган шоколад ва конфетларга эга бўлиш имкониятини берувчи бор-йўғи олти чиптанинг бирини олиш учун бой оила фарзандлари «Вонка ҳайрати» сериясидаги шоколаддан қути-қути сотиб олишар эди. Лекин омад Чарлига кулиб боқади. Асардаги бош ғоя – инсон ҳеч қачон умидни сўндирмаслиги кераклиги, ҳаётда доимо охиригача ўз орзусининг ушалиши учун курашилиши зарурлиги муаллиф томонидан ёш китобхон онгига лаззатли тасвирлар орқали яхшироқ етказиб берилган.

Калим сўзлар: *Charlie and the Chocolate Factory*, Сўзма-сўз таржимаси, ОМЛМ, «Шеърят – қандолат дўкони», адекватлик.

Abstract: The theme of food and eating occupies a special place in English children's literature. Children are hungry for sweets. There is no child in the world who did not dream of mountains of chocolate and rivers of lemonade when he was young. Roeld Dahl's work *Charlie and the Chocolate Factory* ("Charlie and the Chocolate Factory"), where chocolate and sweets occupy the main place in world children's literature, is an original gluttonous discourse with rich fantasy is considered a work. A poor boy like Charlie, who could only eat chocolate once a year - on his birthday - had no chance of winning one of Willy Wonka's golden tickets, but he did not give up hope until the end. It can ignite the fire of passion and convince you that life is full of unexpected miracles. Consequently, children of the rich family would buy box after box of chocolate from the Wonka Wonder series to get one of only six tickets, which would give them a trip to the confectioner Willy Wonka's chocolate factory and a lifetime supply of chocolates and candies. But Charlie could be lucky in this regard. The main idea of the work - that a person should never give up hope, that he should always fight to the end in life for the realization of his dream - is better conveyed by the author to the mind of the young reader through delicious images.

Keywords: *Charlie and the Chocolate Factory*, Verbatim Translation, OMLM, "Poetry - Candy Shop", Adequacy.

Аннотация: Тема еды и приёма пищи занимает особое место в английской детской литературе. Дети соскучились по сладкому. В мире нет ребёнка, которому в детстве не снились горы шоколада и реки лимонада. Произведение Розлда Даля «Чарли и шоколадная фабрика» («*Charlie and the Chocolate Factory*»), где шоколад и сладости занимают главное место в мировой детской литературе, представляет собой оригинальный прожорливый дискурс с богатой фантазией. У такого бедного мальчика, как Чарли, который мог есть шоколад только раз в году — в свой день рождения — не было шансов выиграть один из золотых билетов Вилли Вонки, но он не терял надежды до конца. Это может разжечь огонь страсти и убедить вас в том, что жизнь полна неожиданных чудес. Следовательно, дети из богатой семьи покупали коробку за коробкой шоколада из серии *Wonka Wonder*, чтобы получить один из шести билетов, который давал им поездку на

шоколадную фабрику кондитера Вилли Вонка и пожизненный запас шоколада и конфет. Но удача улыбается Чарли. Основная мысль произведения – о том, что человек никогда не должен терять надежду, что он должен всегда до конца жизни бороться за осуществление своей мечты – автор лучше доносит до сознания юного читателя посредством восхитительных изображений.

Ключевые слова: Чарли и шоколадная фабрика, дословный перевод, OMLM, «Поэзия — кондитерская», адекватность.

Кириш. Овқат ва тановул мавзуси инглиз болалар адабиётида алоҳида ўрин тутди. Болалар ширинликка ўч бўладилар. Дунёда ҳеч бир бола йўқки, ёшлик чоғида шоколадли тоғлар, лимонадди дарёлар бўлишини орзу қилмаган бўлса, жаҳон болалар адабиётида Роэлд Далнинг шоколад ва ширинликлар асосий ўринни эгалловчи *Charlie and the Chocolate Factory* («Чарли ва шоколад фабрикаси») асари глуттоник дискурс бой фантазия билан қўлланган оригинал асар ҳисобланади. Чарлидек йилида бир марта – туғилган кундагина шоколад ея оладиган камбағал болакайда Вилли Вонканинг олтин чипталаридан бирини қўлга киритиш имконияти йўқ эди аслида, бироқ охиригача умидини сўндирмаган Чарлининг мактабдан қайтишда кўчадан топиб олган эллик пенсга сотиб олган шоколадларининг биридан чиққан олтин чипта мурғак боланинг қалбида «лаззатли келажак»ка бўлган иштиёқ оловини ёқиб, ҳаёт кутилмаган мўъжизаларга бой эканлигига ишонтира олади. Бинобарин, сеҳргар қандолатчи Вилли Вонканинг шоколадлар фабрикасига саёҳат ва бутун умрга етадиган шоколад ва конфетларга эга бўлиш имкониятини берувчи бор-йўғи олти чиптанинг бирини олиш учун бой оила фарзандлари «Вонка ҳайрати» сериясидаги шоколаддан кути-кути сотиб олишар эди. Лекин омад Чарлига кулиб боқди. Асардаги бош ғоя – инсон ҳеч қачон умидни сўндирмаслиги кераклиги, ҳаётда доимо охиригача ўз орзусининг ушалиши учун курашиши зарурлиги муаллиф томонидан ёш китобхон онгига лаззатли тасвирлар орқали яхшироқ етказиб берилган.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар. Чехиялик тадқиқотчи Сузанна Полишенсканинг таъкидлашича, мазкур асарда ширинликлар оғизнинг сувини қочирадиган қилиб тасвирланган. Жон бобо томонидан Чарлига шоколад фабрикаси ҳақида айтиб берилганида, ширинлик дунёсига оид бирорта сўз назардан четда қолмаган [3;10].

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Mr. Willy Wonka can make marshmallows that taste of violets, and rich caramels that change colour every ten seconds as you suck them, and little feathery sweets that melt away deliciously the moment you put them between your lips. He can make chewing-gum that never loses its taste, and sugar balloons that you can blow up to enormous sizes before you pop them with a pin and gobble them up. And, by a most secret method, he can make lovely blue birds' eggs with black spots on them, and when you put one of these in your mouth, it gradually gets smaller and smaller until suddenly there is nothing left except a tiny little sugary baby bird sitting on the tip of your tongue [1;23]. (Мистер Вилли Вонка бинафша таъмли зефирлар, сўрганинда ҳар 10 сонияда ранги ўзгарадиган сертаъм карамеллар, оғзингда эриб кетадиган пардек енгил ширинликлар, ҳеч қачон таъмини йўқотмайдиган сақичлар, игна билан тешсангина ёриладиган, улкан ҳажмгача пуфлаб шиширсан бўладиган ширин пуфаклар ишлаб чиқарарди. Сирли услубда ҳаворанг кушларнинг устида ола чипор доғлари бор тухумларини тайёрлар эди. Агар биттасини оғзингга солсанг, у борган сайин кичрайиб кетар ва тилинг тепасида турган жажжигина шакарли кушчага айланиб қоларди(таржима бизники). Фантазияга бой бадий тасвирда ёш китобхоннинг иштаҳасини китиклайдиган ширинликлар – муаллиф бадий тўқимаси. Кейинчалик эса қандолатчилар болаларнинг мазкур китобга бўлган меҳридан унумли фойдаланиб, асарда келтирилган ширинликларни ишлаб чиқара бошладилар. Вилли Вонканинг ширинликлари инглиз бозорларининг харидоргир маҳсулотига айланди. Европа ўсмирлар адабиётида овқатни ўта лаззатли тасвирлаш анъанаси мавжуд. Ширинликка ўч болаларни китобга михлаб қўювчи бундай асарлар ёш инглиз китобхонлари орасида шуҳрат қозониб, экранлаштириш даражасига ҳам борган. Мазкур асар бола фантазиясини глуттоник фонда ифодалай олган. Ўзбек тилига бу китоб Комила Носирова томонидан таржима қилинган бўлиб, 2015 йилда «Чўлпон» нашриётида чоп этилган. Асар ўзбек болакайлари томонидан ҳам катта қизиқиш билан мутолаа қилинди. Таржимон мазкур асарни ўзбек тилига ўғирар экан, биринчи навбатда ўзбек миллий болалар адабиёти нормаларидан четга чиқмасликка ҳаракат қилади. Яъни асардаги сеҳрли фабрикада болалар жуда истайдиган бироқ, ахлоқ-одоб қоидаларимиз ман этадиган ширинлик ва предмет номлари келтирилган бўлиб, буларни тўғридан-тўғри ўзбек тилига ўғириш болалар тарбиясига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Таржимон мазкур ўринларни силлиқлаб ўғирган ёки бутунлай тушириб қолдирган:

LICKABLE WALLPAPER FOR NURSERIES, it said on the next door.

'Lovely stuff, lickable wallpaper!' cried Mr Wonka, rushing past. 'It has pictures of fruits on it — bananas, apples, oranges, grapes, pineapples, strawberries, and snozzberries...'

'Snozzberries?' said Mike Teavee.

'Don't interrupt!' said Mr Wonka. 'The wallpaper has pictures of all these fruits printed on it, and when you lick the picture of a banana, it tastes of banana. When you lick a strawberry, it tastes of strawberry. And when you lick a snozzberry, it tastes just exactly like a snozzberry (Charlie and the chocolate factory, Dahl Roald).

Таржимаси: «БОЛАЛАР ХОНАСИ УЧУН ШИРИН ГУЛҚОҒОЗЛАР», деган ёзув бор эди кейинги эшикда.

–Нихоятда ширин гулқоғозлар! – югураётди хитоб қилди жаноб Вонка.

–Уларда ҳар хил мевалар – банан, олма, апельсин, узум, қулупнай, супернай чизилган...

–Супернай? – сўради Майк Тиви.

–Ғапимни бўлма! – аччиқланди жаноб Вонка. – Гулқоғозларга чизилган банан, қулупнай ёки супернайни яласанг, оғзингга уларнинг таъмини сезасан.(Комила Носирова таржимаси)

Таржимон «lickable» сўзини «яланадиган» деб сўзма-сўз таржима қилмаган. Аслиятда «Болалар хонаси учун яланадиган гулқоғозлар» деб ёзилган. Гарчи бу ёзувчининг фантазияси бўлса-да, таржимон сеҳрли гулқоғознинг номини қоғозга ўраб таржима қилган. Аслиятда йўқ «ширин» сифатини қўшиш орқали унинг таъмили эканлигига ишора қилган. Бироқ кейинги гапда гулқоғознинг нега ширин эканлиги аслият матнига мувофиқ ойдинлашган. Қуйидаги парчада Вилли Вонка фабрикасидаги сеҳрли хоналар номлари келтирилган бўлиб, таржимон миллий менталитетимиз, бола тарбиясига тўғри келмайдиган баъзи хона номларини тушириб қолдирган:

'Choose a button!' said Mr Wonka. 'The two children may press one button each.

So, take your pick! Hurry up! In every room, something delicious and wonderful is being made. Quickly, Charlie started reading some of the labels alongside the buttons.

THE ROCK-CANDY MINE — 10,000 FEET DEEP, it said on one.

COKERNUT-ICE SKATING RINKS, it said on another.

Then . . . STRAWBERRY-JUICE WATER PISTOLS.

TOFFEE-APPLE TREES FOR PLANTING OUT IN YOUR GARDEN — ALL SIZES.

EXPLODING SWEETS FOR YOUR ENEMIES.

LUMINOUS LOLLIES FOR EATING IN BED AT NIGHT.

MINT JUJUBES FOR THE BOY NEXT DOOR — THEY'LL GIVE HIM GREEN TEETH FOR A MONTH.

CAVITY-FILLING CARAMELS — NO MORE DENTISTS.

STICKJAW FOR TALKATIVE PARENTS WRIGGLE-SWEETS THAT WRIGGLE DELIGHTFULLY IN YOUR TUMMY AFTER SWALLOWING.

INVISIBLE CHOCOLATE BARS FOR EATING IN CLASS.

SUGAR-COATED PENCILS FOR SUCKING.

FIZZY LEMONADE SWIMMING POOLS.

MAGIC HAND-FUDGE — WHEN YOU HOLD IT IN YOUR HAND, YOU

TASTE IT IN YOUR MOUTH.

RAINBOW DROPS — SUCK THEM AND YOU CAN SPIT IN SIX DIFFERENT COLOURS (Charlie and the chocolate factory, Dahl Roald).

Таржимаси: Тугмани танланглар! – деб давом этди Жаноб Вонка. Болаларнинг ҳар бири биттадан тугма босиши мумкин. Танланглар, фақат тезроқ. Ҳар қайси цехда бирон ширин ва ғаройиб нарсa тайёрлашади.

Чарли лавҳачаларни ўқий бошлади.

ОБАКИ КОНИ — ЧУҚУРЛИГИ 10000 ФУТ, – деб ёзилганди лавҳачаларнинг бирида.

ҚАЙМОҚЛИ-ШОКОЛАДЛИ ЯХМАЛАК, – деб ўқиди Чарли кейингисини.

Кейин... ҚУЛУПНАЙ ШАРБАТИ БИЛАН ЎҚЛАНГАН СУВЛИ ТЎППОНЧАЛАР.

БОҒИНГИЗ УЧУН ИРИСЛИ ОЛМАЛАР — БАРЧА ЎЛЧАМДА.

ДУШМАНЛАРИНГИЗ УЧУН ПОРТЛАЙДИГАН ОБАКИЛАР.

ҚОРОНҒИДА НУР СОЧАДИГАН ОБАКИЛАР.

ҚЎШНИ УЧУН ЯЛПИЗЛИ ЖЕЛЕ – БИТТА ҲИССАСИ БИР ОЙГА ЕТАДИ. ТИШНИ ЯШИЛ РАНГГА БЎЯЙДИ.

«ЙЎҚОЛСИН ДАНТИСТЛАР»— ПЛОМБАЛАЙДИГАН КАРАМЕЛ.

ОБАКИСЎРАР ҚАЛАМЛАР.

ЛИМОНАДЛИ ҚОВУЗ.

СЕҲРЛИ ҚЎЛ КОНФЕТЛАРИ — ҚЎЛИНГДА УШЛАБ ТУРГАНИНГДА, ТАЪМИНИ ОҒЗИНГДА ҲИС ҚИЛАСАН (Комила Носирова таржимаси).

Ушбу парча таржимасида қуйидаги хоналар номи таржима қилинмасдан тушириб қолдирилган:

- STICKJAW FOR TALKATIVE PARENTS.
- INVISIBLE CHOCOLATE BARS FOR EATING IN CLASS.
- RAINBOW DROPS — SUCK THEM AND YOU CAN SPIT IN SIX DIFFERENT COLOURS.

Сўзма-сўз таржимаси:

- Кўп гапирадиган ота-оналар учун жағ ёпиштиргич;
- Синфхонада ейиш учун мўлжалланган кўринмас шоколад;
- Олти хил рангда тупуртирадиган камалак рангдаги думалок конфетлар.

Бу ерда таржимонни айблаб бўлмайди. Бинобарин, Шарқ ва Ғарб болалар адабиётидаги энг катта фарқлардан бири, Шарқ болалар адабиётида дидактик рух устунлик қилади. Модомики, ғарбона болалар фантазиясига йўғрилган, лаззатли ширинликлар ҳақидаги дунёга машхур асарни ўзбек болажонлари ўқишини истасак, таржимон ўзбекона одоб меъёрларидан четга чиқмасликни назорат қилмоғи лозим. Шу сабабдан «ота-она гапирганда кулоқ тутиш», «дарс вақтида овқат ва ширинлик истеъмол қилмаслик» ва «тупурмаслик»ни болаларимиз онгига одобнома дарсларида сингдириб келар эканмиз, таржимоннинг бу тутган йўлини тўғри, деб ўйлаймиз.

Инглиз фольклори ва эртакларида сеҳр-жоду қуроллари овқатнинг битмас-туганмас манбаларини яратади. Бу ўз-ўзидан ноз-неъматларга тўлиб кетувчи стол, сеҳрли бўтқа қайнаб чиқувчи қозон қабиларда намоён бўлади [2;26]/ Эртакларда учрайдиган сеҳр-жоду қудратига эга глюттотонимлар ўзбек халқ эртакларида («Очил дастурхон», «Ур тўқмоқ», «Олтин тарвуз», «Тилла беҳи» ва ҳ.) ҳам учрайди: *Чол «Очил дастурхон» деб эди, ҳар хил таом муҳайё бўлди. Умрларида кўрмаган таомларни еб, чол билан кампир хурсанд бўлдилар («Ур тўқмоқ» эртаги).* Ўзбек халқ эртагидаги егуликнинг битмас-туганмас манбаси бўлган очил дастурхон чолга қилган эзгу иши учун лайлақлар шоҳи томонидан совға қилинган эди. Эртақнинг асосий дидактик ғояси эса – қилинган яхшиликнинг доимо рағбати бўлиши. Бола дунёсига бу ахлокий ўғитнинг тезроқ етиб бориши учун глюттотоник коммуникация воситаларидан фойдаланилган. Инглиз ёзувчисининг асарида эса китобнинг бош ғояси – ҳаётда инсон доимо умид ва орзу билан яшаса, олға интилса, албатта, ўз олий мақсадига эришади.

Ўзбек болалар адабиётидаги саргузашт асарлар орасида глюттотоник дискурстан болалар тасаввурининг ўта лаззатли чизгиларини тасвирлаб беришда унумли фойдаланилган асар, шубҳасиз, Худойберди Тўхтабоевнинг «Ширин қовунлар мамлакатини» қиссасидир. Туш ва фантазия йўналишида ёзилган асар қаҳрамонининг ўзи севиб истеъмол қиладиган қовунлар мамлакатига саёҳати «ширин» ва «тил ёрар» қилиб тасвирланади: *Кўргазмага ангишвонадек келадиган хамакчадан тортиб, катталиги росмана уйдек келадиган қовунлар ҳам қўйилган денг... Томоша қилиб юриб, тўсатдан бир қовун олдида тўхтаб қолдим. Ҳай-ҳай тепасига қарасангиз, дўппингиз тушиб кетаман дейди» (Ширин қовунлар мамлакатини, Худойберди Тўхтабоев).* Қовунлар мамлакатига «қовунли автобус», «шишадек силлиқ йўлаклар», «дарсни ўзи бажариб, баҳо қўйиб қўядиган ўқитувчилар» ҳаммаси қовун мавсумида эгат кезиб, болаликнинг бегубор лаҳзаларида зерикарли дарсларни тайёрлашни истамайдиган бола фантазияларидир. Асарда ёзувчи томонидан кашф этилган фантастик персонажлар ҳам ёш китобхоннинг қизиқишини кучайтирибгина қолмай, иштаҳасини ҳам уйғотишга қаратилган. Асар қаҳрамони Ақром сеҳрли мамлакатда Ха Мак исми бола билан танишади. «Хамак» аслида «қовуннинг кичкинаси, ғўр ва пишмагани» деган маънони англатади. Боланинг айтишича, уларнинг мамлакатада ҳамма болаларнинг исмига «мак» қўшилади. Бу эса «бола» деган маънони англатади.

– *Фамилиянг нима?*

– *Қо Қи.*

– *А?!*

– *Кармисан? ҚоҚи деяпман.*

– *Фамилиянг ширингина экан.*

– *Биз ҳаммамиз ширинмиз.*

– *Лекин қишда учраганинда еб қўярдим-да, – дедим лабимни чаппиллатиб (Ширин қовунлар мамлакатини, Худойберди Тўхтабоев).*

Ўзбек болаларининг севимли асарларидан бири атоқли кирғиз адиби Чингиз Айтматовнинг «Соҳил бўйлаб чопаётган олапар» киссаси қаҳрамони Кириск овчиликнинг ҳақиқий гаштини – тюленнинг хом жигарини еб кўргандагина ҳис этади. Мазкур ҳикоядаги овчи бўлишни орзу қилиб катталар билан сафарга чиққан болакайнинг ҳиссиётлари йўл давомида босқичма-босқич тасвирлаб борилган. Бироқ бу тасвирларга «таъм киргач»гина бола чин овчи бўлиш гаштини туяди: *О, кўринг (ниҳларнинг олий тангриси) эгам, етказганингга шукур! Овимизнинг бошланиши чакки эмас! – дея у ўзининг ов пичогини артиб, тайёр қилди. Овдан кейин энг муҳими – тюленнинг хом жигарини шу ернинг ўзидаёқ ейиш эди. Ўрхон нимталанган нерпа тўши олдиди чўнқайиб ўтириб олиб, жигарни бўла бошлади. Овчилар оз-моз туз сепилган майин жигар бурдаларини ҳузур қилиб чалтилатиб ямлаб ютар эдилар. Жигар жуда мазали – мулойим, илиқ, тўйимли эди. У одамнинг тилини ёғли шарбатга ботириб, оғизда эриб кетарди. Кирскнинг орзуси ушалди – ҳақиқий катта кишидай овда хом жигар еди! (Соҳил бўйлаб чопаётган олапар, Чингиз Айтматов).* Бирга истеъмол қилган тюлен жигари – боланинг наздида овдаги тенг ҳуқуқлиликни таъминлайди. Гастрономик коммуникация бола ва катталар ўртасида кўприк бўлади. Энди у ҳам овчи!

Ўзбек ўсмирлар шеъриятида ҳам глуттоник номинантларнинг кенг қўлланиши кузатилади. Масалан, истеъдодли ёш шоир Рустам Мирвоҳиднинг «Шеърият – қандолат дўкони» номли шеърида шеърият ва ширинлик ўзаро қиёсланади. Шоир шеъриятни қандолат дўконига, шеърларни эса ширинликка муқояса қилади. Шеърлар ўз муаллифларининг шеъриятдаги мавқеидан, салмоғидан келиб чиқиб у ёки бу ширинликка ўхшатилади:

*Шеърият қандолат дўкони эса,
Шоирларнинг байти ширинликлардир.
Қай муҳлис бу ажиб дўконга кирса,
Унда бор ҳар нени кузатар бир-бир...*

*Масалан, Навоий шоколадлари,
Дўконнинг ярмини эгаллаб олган.
Ёнроғида Бобур мармеладлари,
Қанча шеърхонларнинг тилида қолган.*

Шоир шеърни ўзбек шеъриятининг энг юксак намояндалари ижодини олқишлаш билан бошлайди. Мазкур шеърда ширинликлар градуономик қаторининг энг юксак чўққиси қилиб «Шоколад» танланган. Табиийки, шеърият мулкининг султони Навоий ижодидан бошлаб қуйига қараб ширинликларга муқояса қилинган. Навоийнинг кичик замондоши Бобур шеърияти мармеладга менгзалади. Шу ўринда Навоий ғазалиётини шоколад, Бобур шеърларини мармеладга қиёслаш бежиз эмаслигини шоирнинг шоколад билан мармелад глуттонимларнинг Европа ширинлик оламида бирга қўлланиши билан изоҳлаш мумкин («қанд-қурс», «ёнғоқ-майиз» сингари). Бироқ мармелад доимо шоколаддан таъм ва нархи жиҳатидан кейинги ўринда турувчи ширинлик. Бу тасвирда эътиборга олинган когнитив асосдир. Шоир Навоий ва Бобур шоколадлари дейиши мумкин эди. Бироқ Бобурнинг ўзи эътироф этганидек, туркийда «Навоийчалик ҳеч ким кўп ва хўб ёзмаган». Шу сабабдан шеърда шоколаддан кейинги даражаланиш қаторида мармелад жой олган.

*Ўнг томонда қанддек Машираб ғазали,
Ҳанузам эл уни татиб юрибди.
Чап ёнда Муқимий берган асали,
Фурқат ҳалвоси-ла бирга турибди.*

Машираб ғазали – **қанд**, Муқимий шеърияти – **асал**, Фурқат шеърияти **ҳолва**. Юқори қутбдан қуйига қараб бораётган ширинликларнинг силсилавий занжири негадир бузилган, зеро, асал қанддан олдинги қаторда саналиши керак бўлган ширинлик. Бу шоирнинг назмий диди ва таъби билан боғлиқ, шекилли. Кейинги тўртликда ширинлик номларини санаш эмас, балки улардан истеъмол қилишга ташналик ва глуттоник жараён тасвирини қўллаш орқали шоирлар ижоди васф қилинади:

*Оғаҳийнинг лазиз ижодиёти,
Дўконда ҳар қуни талаш бўлади.
Парвардада кўрса ким Завқий отин,
Иши фақат лабни ялаш бўлади.
«Гўзал»деган Чўлпон ҳўрозқандлари,
Қарасанг, кўзингни оламан, дейди.
Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллари»,
Ҳар киши чўнтакка, соламан дейди.*

Ҳабибий ва Чархий рулетлариға,
Кун сайин талаблар бормоқда ортиб.
Ғазалхон Чустийнинг конфетлариға,
Ҳофизлар тирбанддир саҳардан тортиб.

Кейинги байтларда шоир, ширинлик номинантлари ва глуттоник жараёни ҳамоҳанг тасвирлаш билан бирга, ўзи васф этаётган шоирларга тегишли энг машҳур шеър номларини ҳам санаб боради. Ва энди ўша шеърларни тўғридан-тўғри глуттоник номинант билан чоғиштира бошлайди.

Ойбек домланинг-ку «Бир ўлка...» деган,
Новвотларин ҳамон бозори чаккон.
Устоз Ғафур Ғулом **тортини** еган,
Мухлислар то ҳануз **боқади хайрон.**

Сал нари юрсангиз... Эркин Воҳиднинг,
Мураббоси турар «Камтарлик» билан.
Абдулла Орифнинг бизнесин кўринг,
«Тилла балиқча»ни эслайсиз бирдан.

Рўйхат тугамади, Муҳаммад Юсуф,
«Қизғалдоқ»ни сизга ҳавола этар.
Сирожиддин Саййид **музқаймоғи** хўп,
Оғизга солмасдан **эриблар кетар...**

Шу хилдаги қанча ширинликлар-у,
Қандолатлар сони жуда ҳам бисёр.
Айт-чи, ҳар бирдан егинг келмасми,
Ҳеч бўлмаса тотгинг келмасми бир бор?!

Хуллас, ким мен каби харидор эса,
Боладек қандларга ўч бўлса, билсин:
Ҳақиқий лаззатни туяман деса,
Фақат шу дўконга марҳамат қилсин!!!

Шоир ёш китобхонларни **шеъринг дўкони**, яъни адабиётга киришга ундайди. Адабиёт қанчалик лаззатли эканлигини тасвирлашга уринади. Бунда глуттоник метафораларни қўллайди.

Хулосалар.Кўриб турганимиздек, болалар адабиёти масаласида инглиз ва ўзбек адабиётида муштарак жиҳатлар ва фарқлар мавжуд. Бу эса болаларга хос ОМЛМ билан боғлиқдир. Бу борада кенгроқ илмий тадқиқотлар олиб борилса, болаларга хос хусусий дискурслар – жумладан, глуттоник дискурснинг қайта яратилиши мезонлари ишлаб чиқилиши мумкин, деб ўйлаймиз.

Болаларга йўналган глуттоник дискурс таҳлили шуни кўрсатдики, жаҳон ва ўзбек болалар адабиётида глуттоник дискурснинг муштарак жиҳатлари мавжуд ва бу бола шахсида таомга бўлган устувор муносабат билан белгиланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Dahl Roald. *Charlie and the Chocolate Factory*. – London: Puffin, 2007. – P. 23.
2. Eve Jackson. *Food and Transformation*. – Toronto: Inner City Books, 1996. – P. 26.
3. Polišenská Z. *Symbolic Function of Food in Contemporary Women`s Literature/diploma thesis*. – Brno, 2011. – P. 10.

ЎЗБЕК ВА НЕМИС БАДИЙ МАТНЛАРИДА ОРНИТОПОЭТОНИМЛАРНИНГ
МАЪНО ОТТЕНКАЛАРИ

Жумаев Акмал Ахматович,
Бухоро давлат университети, PhD
a.a.jumayev@buxdu.uz

Аннотация: Ушбу мақолада орнитонимларнинг орнитопоэтоним бўлиб келиши, дунё тилишунослигида орнитонимларни лексик-семантик гуруҳлари, уларнинг ҳосил бўлиш манбалари, мазкур қатламга оид лексема ва сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида етакчи тилишуносларнинг фикрлари таҳлилга тортилган. Шу билан бирга қушларнинг рамзий маънолари Фарбу Шарқ халқларининг эътиқодий қарашларига биноан уларнинг адабиётда ўзига хослик касб этиши, қушлар образидан реал ва мажозий тасвир яратишда кенг фойдаланилиши, улар воситасида ижтимоий мазмуннинг рамзий маънода очиб берилиши хусусида мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: орнитоним, орнитопоэтоним, эртак, мақол, рамз, афсона, Анқо, Лайлак.

Аннотация: В данной статье анализируются мнения ведущих языковедов о встречаемости орнитонимов как орнитопоэтонимов, лексико-семантических группах орнитонимов в мировой лингвистике, источниках их образования, лексемах и словах, относящихся к этому пласту. При этом символические значения птиц приобрели в их литературе своеобразие согласно религиозным воззрениям народов Запада и Востока, образ птиц широко используется в создании реальных и образных образов, а социальное содержание раскрывается в них в символическом смысле.

Ключевые слова: орнитоним, орнитопоэтоним, сказка, пословица, символ, легенда, Анко, Аист.

Annotation: In this article, the opinions of leading linguists about the occurrence of ornithonyms as ornithopoetonyms, lexical-semantic groups of ornithonyms in world linguistics, sources of their formation, lexemes and words related to this layer are analyzed. At the same time, the symbolic meanings of birds have acquired uniqueness in their literature according to the religious views of the peoples of the West and the East, the image of birds is widely used in creating real and figurative images, and the social content is revealed in a symbolic sense by means of them.

Key words: ornithonym, ornithopoetonym, fairy tale, proverb, symbol, myth, Anko, Stork

Кириш. Ўзбек ва немис тилларида қушларнинг номини ифодаловчи алоҳида сўзлар мавжуд бўлиб, “орнитонимлар” деб юритилади. Улар бадиий матнда қўлланиб келса, “орнитопоэтоним” ҳисобланади.

Ўзбек тилида орнитонимлар ҳақида амалга оширилган тадқиқотда билдириб ўтилганидек: “Дунё тилишунослигида орнитонимларни лексик-семантик гуруҳларга ажратиб тадқиқ этиш, уларнинг ҳосил бўлиш манбаларини, мазкур қатламга оид лексема ва сўзларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш бўйича анчагина тажриба тўпланган. Мазкур луғавий қатламнинг типологик таснифини амалга ошириш замонавий систем лексикографиянинг долзарб вазифаларидан биридир” [1,5]

Н.А.Курашкина тадқиқотида инглиз, француз ва рус тилларидаги орнитофонлар, Т.С.Пименова ҳамда Н.Д.Пименова изланишларида инглиз ва турк тилларидаги орнитоним компонентли фразеологик бирликларни чет тили дарсларида ўргатишнинг айрим усуллари, М.В.Кутьева диссертациясида рус ва испан тилларидаги орнитонимларнинг миллий-маданий моҳияти ўрганилган [8,25].

Асосий қисм. Ўзбек тилида умумтуркий орнитонимлар катори французча альбатрос (albatros), немисча гагара, арабча андалиб, яъни форсча айтганда булбул (البُلْبُل), эски ўзбек тили бўйича сандулоч орнитонимлари қўлланади. Афсонавий қушлар Самандар ёки Анқо номи ҳам арабчадан ўзлашган.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида “бойқуш” сўзи ўрнида эски китобий тилда “чуғз” сўзи ишлатилган. Жумладан, қушларни кўчма маънода, яъни орнитопоэтоним даражасида қўллаш шу қадимги манбада ҳам кузатилади. Унда келтирилган қуйидаги мисраларда кўз атрофида жойлашган киприклар денгиз атрофидан ўрин олган қушларга ўхшатилиб, гўзал мажозий тасвир яратилган:

Агар кўзим уш тенгиз,
Тегра йўра куш учар
Кўз ёшларим чун денгиз,
Теграсида куш учар.[6,51]

Агар “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да келтирилган орнитонимлар кўздан кечирилса, юқорида номи кўрсатилган кушлардан ташқари анғирт, балиқчи-укки, балиққийғир, бананхўр, баҳрин (лочин), бедана (ёки бўдана), беданамашак (беданамошак), безгалдак, бизгалдоқ, бирқозон, боз, бойўғли, бойкуш, болтаютар, болғабош, булдуруқ, бургут, буздоқ, бўзтўрғай, бўктарги, бўрон куш, ваҳмакуш, гўнгқарға, деҳқончумчуқ, донхўрак, дудак, жарқалдирғоч, жарқанот, жиблажибон, жийронкуш, жикжик, жиктоқ, жиғолтой, жўрчи, зарғалдоқ, зағча, зағизғон, зоғ (ёки қарға), илвасин, итолғи, каптар ёки кабутар (оқ каптар, кўк каптар, чинни каптар, ғов каптар), кўкқарға, какку, каклик, калхат (сор), карқур, каркуноқ, куланкир, куркунак, кўкантой, кўкқўтон, кўлбуқа, лайлак, лойхурак, лочин, мешкобкуш (сув куши); миққий, мойкурт (мойқут), мусича, олапопиш (попишак), олатўғанок, олашақшақ, олақанот, олақарға, олаҳаққа, оқчорлоқ, оккув, оккуш, оққўтон, пўнгқарға, сассикпопишак, сапсан, саъва, сақокуш, синчалақ, сирчумчуқ, сувбургут, суралай, сухсур (суксур), суксуқ, сўтак, сўфитўрғай, тентаккуш, торғоқ, тоғчумчуқ, тувалоқ, йўрға тувалоқ, турна, турумтой, тустовуқ, туякуш, тўрғай (дала тўрғай, қора тўрғай, бўз тўрғай), тўти, укки, фланминго, фотмачумчуқ, фохта, хўжасавдоғар, чағалай, чил, чил каклик, читтак (жинқарча), чумчуқ, чуррак, чуғз, чуғурчуқ, шақшақ, шаҳбоз, шомруқ, шунқор, япалоккуш, қалдирғоч (туя қалдирғоч, шаҳар қалдирғочи, тоғ қалдирғочи), канжир, қарчиғай, қарқара, қаркуноқ, қарға, қашқалдоқ, қизилбош, қизилоёқ, қизилкуш, қийғир, қирғий, қиронқарға, қиронқора, қирғовул, қулқул, қумой, қумри, қорабовур, қоравой, қоратомоқ, қорашақшақ, қораялоқ, қорақарға, қоракуш, қув, қузғун, қорақув, қўнғир, ғозкаптар, гуррак, ҳакка, ҳаккув, ҳаккуш, худхуд, Ҳумо каби куш номлари учрайди. Бироқ шу куш номларининг барчаси халқ эртаклари тилида қўлланавермаган. Шулар орасидан фақат булбул, Самандар, Анқо, лочин, бедана, бойўғли, бургут, бўзтўрғай, жийронкуш, зағча, зағизғон, зоғ (ёки қарға), илвасин, итолғи, каптар ёки кабутар, каклик, калхат (сор), лайлак, мусича, оккуш, сассикпопишак, саъва, сухсур, сўфитўрғай, турна, тўрғай, тўти, укки, чумчуқ, қалдирғоч, Қакнус, қумри, қорақарға, қоракуш, қузғун, ҳакка, ҳаккуш, худхуд, Ҳумо номларинигина ўзбек халқ эртакларида учратиш мумкин.

Куш деганда, умуртқалиларнинг танаси пар ва патлар билан қопланган, учишга лаёқатли бир синфи; паррандалар тушунилади [7,394]. Кушлар яшаш жойига қараб сув, чўл, тоғ, ўрмон, дала ва уй кушларига бўлинади. Уларнинг аксарияти сайроқи кушлар тоифасини ташкил қилади. Кушлар ов қилиниб, истеъмол этилиши жиҳатидан ҳам фарқланади. Бунга кўра, уларнинг овланиб, истеъмол қилинадиган ҳамда овланиб, истеъмол қилинмасдан бошқа эҳтиёжлар учун фойдаланадиган турлари мавжуд. Бундан ташқари, овчи кушлар ҳам бор.

Кушлар йил фаслларига қараб яшаш жойини ўзгартириб туриши ёки ўзгартирмаслигига кўра ўтроқ (читтак, мусича, кўк каптар, каклик, сўфитўрғай, қирғовул, чумчуқ, майна сингари); кўчманчи, яъни кузда совуқ тушишидан олдин иссиқ жойларга учиб кетадиган (лайлак, турна, оккуш, қалдирғоч, булбул, зарғалдоқ, гўнг қарға, ола қарға, зоғча, қораялоқ каби) кушлар гуруҳига ажратилади.

Б.Жўраева тадқиқотида ўлкамиздаги ўтроқ, кўчманчи ҳамда ундан учиб ўтувчи ва учиб кетувчи тўрт гуруҳга мансуб читтак, мусича, чумчуқ, гўнг қарға, ола қарға, турна, оккуш, булбул, лайлак, ўрдақ, ғоз ва ҳоказо каби кушлар номининг ўзбек халқ мақолларида қўлланишига эътибор қаратилган. Олима ўзбек халқ мақолларида қўлланган парранда номларини, аввало, икки гуруҳга бўлиш мумкин деб ҳисоблайди. Булар: хонаки парранда номлари: товуқ, хўроз, ғоз, ўрдақ, курка, царка ва бошқалар; ёввойи парранда номлари: бургут, қарға, бедана, чумчуқ, калхат, қирғий ва бошқалар.

Дарҳақиқат, мақолларда кушлар образи алоҳида ўринга эга. Таркибида куш образи, куш номи қўлланган мақоллар жуда кўп учрайди. Масалан, “Ҳар зоғ, ҳар зоғда минг доғ”, “Лайлакнинг кетишига боқма, келишига боқ”, “Ўрдақ йўқ кўлда – лойхўрак хон”, “Икки шунқор талашса, бир қарғага ем тушар”, “Булбулга боғ яхши, Какликка – тоғ”, “Қаноти синиқ мусича ҳам баланд уя орзусида”, “Тариқни еган чумчуқ, Балоба қолган бедана”, “Бургут қариса, япалоккуш бўлар” каби мақоллар шулар жумласидандир.

Куш номи иштирок этган мақоллар немис халқи орасида ҳам кўп учрайди. Бунга “Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer”, [9] “Lieber den Spatz in der Hand als die Taube auf dem Dach”, [11] “Da brat mir doch einer einen Storch!” каби мақолларни мисол қилиш мумкин.

Кўринадики, мақолларда куш номлари оддий орнитоним сифатида ўз маъносида ёки орнитопозтоним даражасида кўчма маънода қўлланиб келади. Орнитопозтоним бўлиб келганда кўпинча одам образига параллел олиниши кўзга ташланади. Айтайлик, “Куш уясида кўрганини қилади” мақолидаги “куш” сўзини бемалол инсон, бола сўзлари билан алмаштириб “Бола ўз оиласида кўрганини қилади” деб тушуниш мумкин. Ёки “Куш тилини куш билади” мақоли кўчма маънода “Одам тилини одам тушунади” деганидир.

Айрим мақолларда куш ва одам параллели тўппадан-тўғри келтирилгани кузатилади. Масалан, “Булбул чаманни севар, Одам – Ватанни”.

Орнитонимлар кўпинча ўз маъносида қўлланиб келади, лекин улар орасида бойўғли, булбул, бургут, каптар, калхат, лайлак, лочин, майна, мусича, сор, тўти, читтак, шунқор, қалдирғоч, қарға, кузгун каби куш номлари ўз (денотатив) ва кўчма (коннотатив) маъноларида ишлатилиши кузатилади. Масалан, кузгун, қарға номлари, одатда, ҳар қандай разиллик ва ифлосликдан қайтмайдиган, ярамас ва жирканч шахсларни тавсифлашда қўлланади. Масалан, қалдирғоч баҳордан дарак берувчи куш номи бўлгани сабабли, одатда, бирор нарсанинг пайдо бўлиши ёки бошланишидан даракчи маъноларида кўчма маъно ифодалаб келади. Лочинсимонлар оиласига мансуб кучли йиртқич куш тури бўлган баҳрин, бургут, лочин, шахбоз, шунқор номлари кўпинча кўчма маънода мард, жасур, ботир, эпчил, қайтмас шахсларга ёки йиртқич, ёвуз одамга нисбатан қўлланади. Бойўғли ёки бойқуш номи кўпинча бехосият, машғум одамни тавсифлаш ёки бирор-бир салбий, ёқимсиз воқеа-ҳодисанинг сабабчисини кўрсатиш мақсадида кўчма маънода ишлатилиши аёнлашади.

Булбул ҳақидаги халқ афсоналарида унинг аслида шоир ва ашулачи йигит бўлгани, қаттиқ ошиқлигидан сайроқи кушга айланиб қолгани баён этилади. Шу каби афсоналар эса булбул образининг фольклорда ва ёзма адабиётда кўчма маъноларда хушовоз хонанда, моҳир нотик, ошиқ ва хуштор, баъзан фарзанд маъноларида образлантирилиши намоён бўлади. Масалан, “Куш йўқ жойда курбақа – булбул” мақолида булбулни кўчма маънода курбақага зид қўллаб, шу орқали ўз имкониятини инобатга олмай ҳаракат қиладиган кишилар образига киноя қилингани кузатилади.

Куйидаги мақолларда булбулнинг сўз: “Тоғни булбул, одамни сўз безайди”, бола “Бола оиланинг ҳам гули, ҳам булбули”, ошиқ “Булбул гулга, гул санамларга ошиқ” тимсолларида келтирилгани кузатилади.

Жинқарча ёки шевада читтак деб юритиладиган куш тури кўчма маънода тирранча, тирмизак маъносини ифодалаб келади.

Лайлак узун оёқли кушлар туркумига мансуб, тумшуғи ва оёғи узун, парлари ола (оқ ва қора аралаш) катта куш туридир. Ўзбек тилида баландга юк чиқариш учун қурилган, таянчиғи ўртасида бўлган ричагга ўхшаш мослама ҳам лайлак деб аталади. Шунингдек, олди осмонга, кети ерга бўлиб қолган арава ҳақида “лайлак бўлмоқ” ибораси ишлатилади. Яна ромб шаклида ясалган варрак тури ҳамда йирик, пилта-пилта бўлиб ёғадиган қор тури “лайлак варрак” ва “лайлак қор” номлари билан юритилади.

Бундан ташқари, лойхурак эпчил, чакқон, шижоатли маъноларида шу кушга нисбатли белгини билдиради. Яна кабутар (каптар), калхат (сор), майна каби куш номлари ҳам кўчма маънода қўлланади. Масалан, майна кўчма маънода майна қилмоқ, мазах қилмоқ, кулги қилмоқ, масхара қилмоқ тушунчаларини ифодалаш учун қўлланади. Бунга куйидаги мақолни мисол қилиш мумкин: “Қарчиғай қариса, чумчукка майна бўлур”.

Каптар, одатда, гўзаллик, тинчлик, осойишталик, хотиржамлик, фаровон ва бахтли ҳаёт белгиси сифатида талқин қилинади. Айниқса, оқ каптар тинчлик рамзини англатиб келади. Шунингдек, кўк каптар ҳам алоҳида эъзозланади. Кўпинча афсона ва эртақларда каптарлар бир думалаб гўзал қизга айланиши тасвирланади. Бу каби тасвирларда халқнинг парилар каптар кўринишида намоён бўла олиши ҳақидаги қарашлари юзага чиқади. “Хипча мерган” деб номланувчи ўзбек халқ эртагида эса Хизрнинг оқ каптар шаклида намоён бўлиши тасвири келтирилади. Шундай тасаввур-тушунчалар асосида кишилар ўртасида каптар, мусича каби қушларга озор етказиш, уясини бузиш, тухуми ёки полопонини олиш тақиқи амал қилади. “Кенжа қиз” эртагида девнинг жони у ухлаб ётганида оғзидан каптар бўлиб чиқиб-кириб туриши акс эттирилган.

Эртақларда париларнинг кўк каптар, Хизрнинг оқ каптар қиёфасида тасвирланишига, албатта, халқнинг қушлар ҳомийлиги ҳақидаги эътиқодий қарашлари асос яратган.

Тўти кўчма маънода жуда гўзал, нозанин аёл, шунингдек, тақлидчи, ўзганинг гапини такрорлайдиган шахсга нисбатан қўлланади. Кичкина, чаққон, сайроқи куш читтак бир жойда муқим туролмайдиган, кўнимсиз, бекарор, енгилтабиат одамларга нисбатан ҳам ишлатилади. Салга кўрқадиган, чўчийдиган, кўрқок, одамлар чумчуққа, ёмон, еб тўймас, очкўз ва кора ният кишилар қарға ёки зоғга ўхшатилади.

Барча турдаги бадиий матнларда, жумладан, эртақларда кушлар номи билан боғлиқ тасвирий воситалар ҳам кўп учрайди. Бунда кушлар номидан метафора – ўхшашликка асосланган маъно кўчими кўринишида фойдаланилади [2,65]/

Кушларни номлашда қайта ном бериш ҳолатлари ҳам кўп кузатилади. Масалан, какликнинг модаси “мастак” деб аталади.

Хулоса қилиб айтганда, кушларнинг рамзий поэтикаси Ғарбу Шарқ адабиёти тарихида алоҳида ўринни эгаллайди. Кушларнинг образи реал ва мажозий тасвир учун ишлатилади. Улар иштирокида йирик рамзий асарлар ҳам яратилган. Куш номлари тил ва нутқда гоҳ ўз маъносига, гоҳ эса кўчма маънода қўлланади. Улар кўчма маънода қўлланганда зиммасига чуқур ва катта ижтимоий мазмун юкланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ёўлдошева Д.Б. Ўзбек тилида орнитонимларнинг лисоний тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2019.
2. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975.
3. Жумаев Акмал Ахматович, Ҳаётова Дилафруз Зоировна. Эртақ ва дostonларда булбул образи. М75 Молодой исследователь: вызовы и перспективы. сб. ст. по материалам CLXX междунар. науч.-практ. конф. – №3 (170). – М.: Изд. «Интернаука», 2020. – 447 с. ISSN 2415-8771. – С. 422-428.
4. Jumayev Akmal Akmatovich. On the literary interpretation of Pigeons and Doves in Uzbek and German fairy tales. International Consortium on Academic, Trends on Education and Science. Hosted from London, England.) April 3rd -4th 2021. <https://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/294/303>
5. Jumaev Akmal Akhmatovich. Literary features of mythological birds in Uzbek and German fairy tales. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. december, 2021-12/1. ISSN 2181-9750. P.42-48. (10.00.00; №22)
6. Кошгарий М. Девону луготит турк. – 3 томлик. 2-том. – Т: Фан, 1961.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 5-том. – Т.: Ўзбекистон, 2020.
8. Курашкина Н.А. Звукообозначения как репрезентация звукофферы в языке (на материале английских, французских и русских антропо- и орнитофонов). Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Уфа, 2007. – 24 с; Пименова Т.С., Пименова Н.Д. Фразеологические единицы с компонентом орнитономов в английском и турецком языках и некоторые методы работы с ними на уроках иностранного языка // <http://lib.udsu.tu/a>. Дата индексации: 12.04.2008 г.; Кутьева М.В. Национально-культурная специфика переносных значений орнитонимов в русском и испанском языках: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 2009. – 25 с.
9. <https://www.geo.de/geolino/redewendungen/1430-rtkl-redewendung-eine-schwalbe-macht-noch-keinen-sommer>
10. https://www.redensarten-index.de/suche.php?suchbegriff=Eine%2BSchwalbe%2Bmacht%2Bnoch%2Bkeinen%2BSommer&bool=relevanz&gawoe=an&sp0=rart_ou&sp1=rart_variarten_ou
11. <https://www.geo.de/geolino/redewendungen/5113-rtkl-redewendung-ein-spatz-der-hand-ist-besser-als-eine-taube-auf-dem>

INTERTEKSTUALLIKNING TILSHUNOSLIKDA QO'LLANILISHI

Murtazoyev Otabek Nusrat o'g'li,

Buxoro davlat universiteti

magistranti

o.n.murtazoyev@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada intertekstuallik - bu matn ma'nosini boshqa matn bilan shakllantirish va o'xshash adabiyot asarlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, matnni auditoriya talqin qilishini aks ettirishi va ta'sir qilishi tahlil qilinadi. Intertekstuallik - bu kinoya yordamida berilgan matnlar orasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadi. Intertekstual birliklarga quyidagilar kiradi: kinoya, plagiat, tarjima va parodiya. Intertekstuallik - bu "matnlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni" yaratadigan va alohida asarlarda tegishli tushunchalarni yaratadigan adabiy vositadir. Intertekstuallikning tuzilishi o'z navbatida ta'sir tuzilishiga bog'liq tafovutlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, tarjima, tilshunoslik, matn, presuppozitsiya, allyuziya, pretsedent, mediatsiya, referensial, tipologik.

Annotation: This article analyzes intertextuality - the relationship between the formation of the meaning of a text by another text and similar literary works, reflecting and influencing the interpretation of the text by the audience. Intertextuality is the study of the interrelationships between texts presented with the help of irony. Intertextual units include: irony, plagiarism, translation and parody. Intertextuality is a literary technique that creates "interrelations between texts" and creates corresponding concepts in individual works. The structure of intertextuality, in turn, analyzes the differences associated with the structure of influence.

Keywords: intertextuality, translation, Linguistics, text, presupposition, allusion, precedent, mediation, referential, typological.

Аннотация: В этой статье анализируется интертекстуальность - это взаимосвязь между формированием смысла текста другим текстом и аналогичными литературными произведениями, отражающая и влияющая на интерпретацию текста аудиторией. Интертекстуальность - это изучение взаимосвязей между текстами, представленными с помощью иронии. К интертекстуальным единицам относятся: ирония, плагиат, перевод и пародия. Интертекстуальность - это литературный прием, который создаёт «взаимосвязи между текстами» и создаёт соответствующие концепции в отдельных произведениях. Структура интертекстуальности, в свою очередь, анализирует различия, связанные со структурой влияния.

Ключевые слова: интертекстуальность, перевод, лингвистика, текст, пресуппозиция, аллюзия, прецедент, медиация, референциал, типологический.

Kirish. Intertekstuallik - yozuvchilar tomonidan romanlar, she'rlar va hatto og'zaki matnlarda (masalan, spektakllar va raqamli ommaviy axborot vositalarida) foydalanadigan adabiy nutq strategiyasi hisoblanadi. Intertekstuallikning misollari muallifning oldingi matnga murojaat qilishi va o'zgartirishi va o'quvchining bitta matnni boshqasini o'qishda havola qilishi bilan bog'liqdir. Intertekstuallik tinish belgilariga (qo'shtirnoq belgilari kabi) havola qilishni talab qiladi. Intertekstualizm matnlarda turli xil funksiyalar, shu jumladan kinoya, iqtibos va havola kabi funksiyalar yordamida ifodalanishi mumkin.

Intertekstuallik ikki turga bo'linadi: referensial va tipologik intertekstuallik. Referensial intertekstuallik matnlarda fragmentlardan foydalanishni anglatadi va tipologik intertekstuallik tipik matnlarda naqsh va tuzilishdan foydalanishni anglatadi. Safarovning fikricha, intertekstuallik beixtiyor ishlatilishi mumkin. Intertekstuallikning ikki turi mavjud: takrorlanuvchanlik va oldindan taxmin qilish. O'zgaruvchanlik "izlar" dan tarkib topgan ba'zi matnlarning "takrorlanuvchanligi" ga, uning ma'nosini shakllantirishga yordam beradigan boshqa matnlarning parchalariga ishora qiladi. Presuppozitsiya matnning o'z o'quvchilari va uning konteksti haqidagi taxminlariga ishora qiladi. Julia Kristeva birinchi bo'lib "intertekstualizm" atamasini kiritdi (intertextualité). Ko'rsatilgandek, adabiyotning bu intertekstual ko'rinishi Roland Barthes, matnning ma'nosi matnda mavjud emas, balki o'quvchi tomonidan nafaqat ko'rib

chiqilayotgan matnga, balki o'qish jarayonida chaqirilgan matnlarning murakkab tarmog'iga nisbatan ishlab chiqarilgan degan tushunchani qo'llab-quvvatlaydi.

X.M.Ergashev o'z maqolasida intertekstuallik va matnlararo munosabatlari haqida aytib o'tganlar. Maqolada intertekstuallikni uch turga ajratish mumkinligini ta'kidlangan. Ular majburiy, ixtiyoriy va tasodifiydir. Ushbu o'zgarishlar ikkita asosiy omilga bog'liq: yozuvchining niyati va ma'lumotnomaning ahamiyati. Ushbu turlarning farqlari va toifalar o'rtasidagi farqlar mutlaq va eksklyuziv emas, aksincha, ularni bitta matn ichida birgalikda yashashga imkon beradigan tarzda boshqariladi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Majburiy intertekstuallik - bu yozuvchi ataylab ikki (yoki undan ortiq) matnni taqqoslash yoki birlashtirishga chaqirishi nazarda tutiladi. Bundan tushunish mumkinki, oldindan tushunmasdan yoki "havolani tushunish" uchun, o'quvchining matnni tushunishi yetarli emas. Majburiy intertekstuallik gipermatnni to'liq anglab olishdan oldin oldingi gipotekstni o'qish yoki tushunishga asoslanadi.

Ixtiyoriy intertekstuallik gipermatnni ahamiyatiga unchalik muhim ta'sir qilmaydi. Bu mumkin bo'lgan, ammo muhim bo'lmagan intertextual munosabatlar, agar tan olinsa, ulanish matnni tushunishni biroz o'zgartiradi. "Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot" nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya Ixtiyoriy intertekstuallik - bu bitta iboraning bir nechta matnlari bilan aloqani topish yoki umuman aloqasi yo'qligini anglatadi. Ixtiyoriy intertekstuallikdan foydalanishda yozuvchining maqsadi - "asl" yozuvchilarga hurmat ko'rsatish yoki gipotekstni o'qiganlarni mukofotlash. Biroq, ushbu gipotekstni o'qish gipermatnni tushunish uchun zarur emas.

Ixtiyoriy intertekstuallikdan foydalanish parallel belgilar yoki chizmalar kabi oddiy bo'lishi mumkin. Emili Kellerning so'zlariga ko'ra, J.K. Roulingning "Garri Potter" serialida J.R.Tolkiennning "Uzuklar hukmdori" trilogiyasi bilan ko'p o'xshashliklar mavjud. Kellerning aytishicha, ular ikkalasi ham keksa sehrgarning ustozlari (professor Dambldor va Gandalf) dan foydalanadilar va qahramonga (begunoh yosh bolaga) kuchli sehrgarni mag'lub etish va qudratli odamni yo'q qilish uchun mashg'ulotlarida yordam berish uchun asosiy do'stlik guruhi tashkil etiladi.

Tasodifiy intertekstuallik - o'quvchilar matnni boshqa matn, madaniy amaliyot yoki shaxsiy tajriba bilan tez-tez bog'lab turishlari, asl matnda aniq bog'lanish nuqtasi bo'lmagan yozuvchi intermetual ma'lumotnoma berishni niyat qilmagan va bu aloqalar o'quvchining oldindan bilishi asosida amalga oshiriladi. Ko'pincha kitob o'qiyotganda yoki filmni tomosha qilganda tomoshabinlar ongida xotira paydo bo'ladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Intertekstuallik yaqinda turli kommunikativ sohalar matnlarida, xususan, rus, ingliz, nemis, ispan matnlari kabi turli tillarda akademik muloqotdagi intertekstuallik o'rganildi. Tadqiqot uchun material ispan olimlarining 2005-yildan 2019-yilgacha bo'lgan davrda umumiy hajmi 1000 bet bo'lgan akademik maqolalari edi.

Ushbu tadqiqotdagi akademik matn ilmiy bilimlarni saqlash, rivojlantirish va uzatish maqsadida ilmiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida maxsus yaratilgan matnning maxsus turi sifatida qaraladi. Bu funksional-mazmunli, kommunikativ-pragmatik va lingvistik-stilistik darajalarda namoyon bo'ladigan ma'lumotlilik, yaxlitlik, izchillik, materialni taqdim etishda aniqlik, bog'liqlik, to'liqlik, artikulyatsiya va tartiblilik kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Intertekstuallik bu birinchi navbatda adabiyotda ushbu yo'nalishning rivojlanishi bilan tilda paydo bo'lgan postmodernizm birliklari sifatida tan olinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, tilning taqdim etilgan hodisalari keng qamrovli o'rganilishni talab etadi, bu esa ko'plab tilshunoslar uchun ushbu hodisalarni tahlil qilish va bir qator lingvistik farazlarni hal qilish imkonini beradi. Intertekstuallik nazariyasining keyingi rivojlanishi matnlarni ko'rib chiqish va ularning mohiyatini turli nuqtai nazardan o'rganishga imkon berdi. Intertekstuallik hodisasi umuman olganda, o'zaro aloqador matnlarda bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajaradi. Taqdim etilgan lingvistik hodisalar o'quvchining keng dunyoqarashi va uning yetarli ma'lumoti haqida gapiradigan ma'lum bir bilimga ega bo'lishini taxmin qilish bilan qiziqdir. Ushbu birliklar fon birliklaridan farq qiladi, chunki u batafsilroq va umumiy insoniy xabardorlik doirasidan tashqariga chiqadi. Ko'pincha yozuvchilar o'zlarining asarlarida aniq ijtimoiy, tarixiy yoki kundalik haqiqatga murojaat qilishadi, shu bilan birga intertekstuallikni yaratadilar.

Tadqiqotimizning metodologik asoslari quyidagilardan iborat: diskursiv va kommunikativ yondashuvlar; falsafiy kategoriyalar: 1) olimning nutq faoliyati tushunchasi ajralib turadigan faoliyat; 2) izchillik, unga ko'ra dunyoning ilmiy manzarasi akademik matnda aks etadi; 3) nutq nazariyasi.

Intertekstuallik konsepsiyasini ishlab chiqish uchun uning turli nuqtayi nazardan tahlil qilinishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Intertekstuallikning juda xilma-xil tushunchalari mavjud bo'lib, ularni umumiy ma'noda ikki guruhga bo'lish mumkin: keng yondashuv, bu yerda intertekstuallik matnning universal

xususiyati va tor yondashuv, bu turli xil nutq turlari bilan funksional ravishda shartlangan o'ziga xos xususiyat ekanligini ta'kidlaydi. Intertekstuallik hodisasi matnlarning o'zaro "aloqasini" va ularning aniq tematik birligini taxmin qiladi. Muallifning intertekstualligini o'zlashtirish yoki plagiat, deb atash mumkin emas, chunki bu atama aslida ko'ringanidan ancha kengroq. Intertekstualizm deganda kommunikativ, semiotik madaniy muhitda ikki yoki undan ortiq matnlarning o'zaro ta'siri tushuniladi, uning yakuniy maqsadi asl matnga iqtiboslar, ma'lumotnomalar kiritishdir.

Shunday qilib, intertekstuallik taqdim etilgan hodisalarning muxtor, mustaqil asosda nutqda mavjudligini va ularning bitta matn doirasida birgalikda ishlashini isbotlaydi. Ishora va matnni bir-biridan ajratib turadigan xususiyati ularni tushunish usulidir.

Intertekstuallik o'quvchi zarur bilim va keng dunyoqarashga ega bo'lgan taqdirdagina tan olinadigan, yashirin ishora sifatida qabul qilinadi va tushuniladi. Shuningdek, u aniq va juda tushunarli bo'lishi mumkin, masalan:

1. "Qush inida ko'rganini qiladi"
2. "Bitta to'y o'tadi ketadi"
3. "Zevsning sovg'alari"
4. Never, never, never give up!" (Churchil. W),
5. "Veni, vedi, vitsi" (keldim ko'rdim, zabt etdim) (J. Caesar).

Aniq intertekst - bu osonlikcha tushunilishi mumkin bo'lgan haqiqat, maqol yoki ibora. Bunday talmeh, majoziy ta'rifning funksiyalarini saqlab, matndagi asosiy narsani ta'kidlashga moyil bo'lgan allyuziv epitetlarga o'xshaydi. Epitet tasvirlangan tushunchani idrok etish funksiyalarini saqlab qoladi. Boshqa tomondan, intertekst u yoki bu tasvirlangan hodisani idrok etishda muhim rol o'ynaydigan kichik atribut elementlari (so'zlar yoki iboralar) haqida qayg'urmaydi.

O. Xakslining "Sariq xrom" romanida muallif intertekstuallik foydalanadi. "Bobil devori", aslida "Bobil devori" iborasida allyuziv epitet orqali ifodalangan tasvirning assotsiativligi, ya'ni Qadimgi Dunyoning buyuk madaniy markazi bo'lgan afsonaviy Bobilning mavjudligiga ishora. "Rang uchun gulzor bor edi; u hovuzning bir tomonida yotar, undan ulkan Bobil devorlari bilan ajralib turar edi". Muallif barcha tabiiy boyliklarni bir paytlar boy bo'lgan qadimiy shahar bilan qiyoslaydi, uning buyukligini inkor etib bo'lmaydi. Shu bilan birga, so'zlarning taqdim etilgan kombinatsiyasida, qadimgi metropol tuzilishi va bog' o'rtasida parallellik mavjud bo'lib, shaharni o'rab turgan baland g'isht devorlari va gullab-yashnayotgan devorni tashkil etuvchi bog'ning o'ziga xosligi qayd etilgan. Bunday kinoya nafaqat biron bir faktga havola qiladi, balki borliqning axloqiy xususiyatiga ham ta'sir qiladi.

Bibliyadagi allyuziya: Muqaddas kitobdan misollar keltiradi va adabiyotda u Muqaddas yozuvlarda keltirilgan unutilmas obrazlarga murojaat qiladi, masalan, Bulgakovning "Usta va Margarita" (1966) asaridagi Iso Masihning (Yeshua Xa-Notsri) bashoratli tasviri. O'quvchi kim muhokama qilinayotganini tushunadi. Matnli allyuziya - bu bir xil intertekst, chunki u o'quvchiga allaqachon ma'lum bo'lgan asarga og'zaki, to'g'ridan-to'g'ri kinoyani o'z ichiga oladi, ya'ni matnning ma'lum bir pretsedenti mavjud (lot. praecedens dan - "ilgari sodir bo'lgan voqea va keyingi holatlar uchun misol yoki asos bo'lib xizmat qiladi).

Matnli pretsedent birinchi bo'lib XX asrning 80-yillarida tilshunoslikka tadqiqotchi N.Yu tomonidan olib kiritilgan. Eng umumiy ma'noda shuni ta'kidlash mumkinki, pretsedent matnlar jahon klassiklari asarlari asosida shakllangan va ko'plab millatlarning adabiy merosining poydevori hisoblanadi. Matnning ustunligi intertekst bilan bevosita bog'liqdir, chunki hech bir asar mualliflar tomonidan ilgari muhokama qilinmagan mutlaqo yangi mavzu yoki g'oyani aks ettiradigan izolyatsiya qilingan va avtonom ijod emas. Oldingi matnlar ma'lum bir vaqtning, ma'lum bir jamiyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirib, tilning umumiy madaniy fondini tashkil etishda xizmat qiladi. Matn ustunligi maqolga, eposga qarab hajmiga qarab o'zgarishi mumkin. V.V.Krasnyxning ta'kidlashicha, "intertext" va "text pretsedent" tushunchalari turli xil o'rganish obyektlariga ega, bu ularning asosiy farqidir: intertekst nazariyasi badiiy matnni tahlil qiladi va ustuvorlik yangi paydo bo'lgan matnlar to'g'ridan-to'g'ri muloqot birliklariga qiziqish bildiradi.

Madaniy tilshunoslik nuqtayi nazaridan shuni aytishimiz mumkinki, intertekst matnning ustuvorligi va allyuziyasini birgalikda taqqoslash va tahlil qilishi mumkin. Madaniy tilshunoslik tilning dinamik, dolzarb va rivojlanayotgan, ko'rib chiqilayotgan tushunchalar uchun xos bo'lgan hodisalarini o'rganadi: "allyuziya", "intertext", "matnning ustunligi". Bu yerda bilishning asosiy tarkibiy qismi "bilish", ya'ni atrofdagi haqiqatni bilish va aks ettirish usuli va uni o'quvchining ongida yanada o'zgartirishi nazarda tutiladi.

Lingvokulturologik tahlil jarayonida "mediatsiya" tushunchasi, ya'ni allyuziya va u bilan bog'liq bo'lgan matnni tushunishda keskinlik darajasi kiritildi. O'quvchiga yaxshi ma'lum bo'lgan matn haqida so'z yuritilsa, vositachilik unchalik muhim rol o'ynamaydi. Imo-ishora, bu holda, aniq, ravshan va

predmetli matnga (bahona) asoslanadi, masalan, A.S.Pushkinning "Boris Godunov" dramasiidagi Marina Mnishek obraziga kinoya. (qarang: "Bog'chasaroy Favvorasi"). Pretsedentli matn, shuningdek, ma'lum bir matnni tushunish uchun asos yaratishga qodir. Bunday matn vertikal matn deb ataladi, unda uchta element asosiy rol o'ynaydi: yozma matnning syujeti, adresat (kimga yozilgan) va tashqi matnlar - lingvistik dialog-diskurs elementlari. Shunday qilib, semantik yuk va janrning o'ziga xosligiga qarab, matn va so'z vertikal kontekst bilan belgilanadi (so'zning kontsepsiyasi va tasvirning ramzi haqiqiy, asl matn yoki oldingi matnlar tomonidan boshqariladi) va gorizontaal kontekst (so'z va rasm-belgi syujet va manzilga tegishli).

Shunday qilib, intertekst tushunchasi hozirgi paytda tadqiqot uchun juda muhimdir. Aynan intertekst asosida matnli "ustunlik" paydo bo'ldi, uning asosini presedent matn toifalari va Supermatn nazariyasi tashkil etadi. Masalan, F.M. Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo" nomli buyuk asari zamonaviy xabarlarida boshqacha talqin qilinadi: "Ko'paytirish va jazolash"; "Jinoyatchilik va qamchilash" va boshqalar. Bunday publisistik allyuziya jurnalistlar tomonidan o'z o'quvchilari e'tiborini jalb qilish uchun ishlatiladi. Dunyoga mashhur asarga ishora qiziqishni uyg'otadi va yoritilayotgan muammo atrofida muallif uchun zarur bo'lgan jalb etuvchi muhitni yaratadi.

Xulosa. Demak, ushbu obyektlar nafaqat bir-biri bilan aloqa qiladi, balki o'quvchida ham matndagi o'zaro bog'liq voqealar tabiati haqida tasavvur uyg'otadi. Bunday aloqaning tuzilishi tarixiy, ijtimoiy, ilmiy yoki falsafiy bo'lishi mumkin. intertekst, xuddi allyuziya singari, asl matn bilan va ishora qilingan yoki havola qilingan matnlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, qahramonning ismi metafora shaklini oladi. shunday qilib, intertekstuallik stilistik va lingvistik nutqning muhim tushunchasidir. "Ishora" tushunchasidan "intertekst" tushunchasi tug'iladi va allyuziya asl matnda olib boradigan ma'noga muvofiq rivojlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Akhmedova, S. K. (2021). *Comparative analysis of epic helpers in english and uzbek folklore. Scientific reports of Bukhara State University*, 5(3), 91-99. <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol5/iss3/9/>
2. Akramov, I.I. (2022). *The special the special characteristics of the aphorisms of the aphorisms. Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 12(12). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6448
3. Akramov, I.I. (2022). *Linguistic Simplicity of Aphorisms in English and Uzbek. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(12) <https://www.cajlpc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/633>
4. Gadoeva M.I. *The Expression of Somatizms in English and Uzbek Proverbs // European Conference on Natural Research.-Sweden, 2021. – B. 36-41. http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/issue/view/Stockholm*
5. Rasulov, Z. (2021). *Reduction as the way of the language economy manifestation. Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 1(1) http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
6. Daniyeva M.M. *Otli so'z birikmalarining lingvistik maqomi. –T.: Mehridaryo, 2018. –B.29.;*
7. Rasulov, Z.I., Saidov, K.S. *Linguistic Economy as an Inseparable Law of Language. 2022.;* (buxdu.Uz), 1(1) http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
8. Krasnykh V.V. *Интертекстуальность и прецедентность в современной коммуникации: психолингвокультурологический подход. – 2015.;*
9. Gadoeva M.I. *The Expression of Somatizms in English and Uzbek Proverbs // European Conference on Natural Research.-Sweden, 2021. – B. 36-41. http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/issue/view/Stockholm*
10. Oxford English Dictionary. Vol. 1. Oxford, 1996.
11. Rasulov, Z.I. (2021). *Reduction as the way of the language economy manifestation. Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 1(1) http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
12. Qobilova. N. S. (2022). *Frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(12), 354-361. <http://farspublishers.org/index.php/ijessh/article/view/137>

FOLKLORE IN THE CONTEXT OF MODERN CULTURE

O'rayeva Darmonoy Saidaxmedovna,
Professor of Bukhara State University,
Doctor of Philological Sciences
d.s.orayeva@buxdu.uz

Adizova Obodon Istamovna,
Associate Professor of Bukhara State University,
Doctor of Philosophy
on Philological Sciences,
o.i.adizova@buxdu.uz

Abstract: The widespread public attention to folklore today is an indicator that the fate of folklore and the fate of culture are inseparable. In a fully functioning culture, the oral component is an indispensable component. In this sense, the question of the role of folklore as one of the important stimulus for the development of modern culture deserves the closest consideration.

The article is devoted to the study of the theory and methodology of the linguistic analysis of the folklore text. When studying the vocabulary, baits were taken into account, dedicated to some historical events or personalities, describing the dramatic fate of women or personal tragedies. The use of verbs in fairy tales and baits has its own peculiarities. The verb is a rather complicated part of speech in the Turkic languages. Interesting story formation of this part of speech and its grammatical categories in fairy tales and baits.

Keywords: folklore, tradition, folk singing, children's ensemble, culture, modernity, heritage, repertoire, fairy tale.

Аннотация: Широкое общественное внимание к фольклору сегодня является показателем того, что судьба фольклора и судьба культуры неразделимы. В полноценно функционирующей культуре оральный компонент является обязательным компонентом. В этом смысле вопрос о роли фольклора как одного из важных стимулов развития современной культуры заслуживает самого пристального рассмотрения.

Статья посвящена изучению теории и методологии лингвистического анализа фольклорного текста, при изучении лексики учитывались приманки, посвящённые каким-то историческим событиям или личностям, описывающие драматические судьбы женщин или личные трагедии. Употребление глаголов в сказках и приманках имеет свои особенности. Глагол – довольно сложная часть речи в тюркских языках. В статье приведена интересная история образования этой части речи и её грамматических категорий в сказках и приманках.

Ключевые слова: фольклор, традиция, народное пение, детский ансамбль, культура, современность, наследие, репертуар, сказка.

Annotatsiya: Bugungi kunda xalq og'zaki ijodiga katta e'tibor qaratilmoqda. Xalq og'zaki ijodi bilan madaniyati bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular doimo ajralmas komponent hisoblanadi. Shu ma'noda folklorning rivojlanishi xalq madaniyatining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Maqola folklor matnini lingvistik tahlil qilish nazariyasi va metodologiyasini o'rganishga bag'ishlangan. Lug'atni o'rganish va undan foydalanish ham hisobga olingan. Ba'zi tarixiy voqealarga, shaxslarga, ayollar taqdiriga bag'ishlangan ma'lumotlar keltirilgan. Ertaklarda fe'llarning qo'llanilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligiga e'tibor qaratilgan. Qiziqarli hikoya ertak va matnlar asosida misollar keltirilgan va tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar : folklor, an'ana, xalq qo'shiqchiligi, bolalar ansambli, madaniyat, zamonaviylik, meros, repertuar, ertak.

Introduction

Folklore - folk wisdom (folk knowledge). Folklore is the science that studies folklore. In world science, folklore is a set of manifestations of folk culture (the study of being a people, folk vocals, applied arts). In Russian science, folklore is oral folk art. In ancient times, folklore arts were of a syncretic nature.

Syncretism is the coexistence of different forms of art. Folklore as part of national culture participates in the creation of a picture of the world in which language is one of the represented in the minds of semiotic systems that form the national linguistic picture of the world. Analysis of excerpts from literary works, fairy tales and baits, the study of their lexical features, the preparation of historical and cultural references are necessary for a comprehensive study and a deeper study of Tatar literature of the early twentieth century. Analysis suggests careful study of inter paragraph relationships, identification of the vocabulary of the text, determination of its morphological, syntactic and punctuation features.

Folklore specifics:

1. Folklore is transmitted only orally (oral form of existence)
2. Unlike literature, folklore enters everyday life and has a utilitarian (useful) meaning.

Folklore works express the worldview of the collective, not the individual. The folklore text does not depend on the author and is transmitted orally. Folklore is a performing art. Folklore performers are co-authors who can change the text, remove or add, but when changing, the performers use already known elements.[1]

Variants may differ neither in content, nor in form, nor in degree of preservation. They are distinguished by the fact that in them some words are replaced by others that are close in meaning, the same thoughts have a different form of expression. Variants, not differing from each other either in form or in degree of preservation, may differ in content. Variants may differ in the degree of preservation (one version is complete, the other is abbreviated). Variants may differ in features of the artistic form (cases of penetration of rhyme are known)

Performing this or that work, the performers always relied on the canons (traditional epithets, traditional symbolism, parallelism)

Folklore classification:

1. Archaic folklore - ancient genres
2. Classical folklore - everyday poetry
3. Modern folklore, written folklore also appeared.

The word "folklore" was quickly adopted by Scandinavian scholars, then by Finnish, Russian, etc. scholars: it was also, but less quickly, by scholars of the Latin language for the same reason of grammatical convenience. In Spain and Portugal, where the scientific study of popular mores was not undertaken until late, no preliminary term had yet imposed itself and the adoption of the English word there has not suffered from all the less difficulty that the scientific relations between the Portuguese or the Spaniards and the English have always been close and close, even more so than between them and us. As for the French and the Italians, emulated both by the age of their research in this field and by the number and importance of their scholars and their publications, they first used the expression *popular tradition*. This term served as a title not only for the Review founded and directed by Sébillot, then for that of Pitré in Italy (*Archivio delle tradizioni popolari*), and Hoffmann-Krayer in Switzerland (*Archives suisses des popular traditions*), but also to the collections of the publishers Maissonneuve and Leroux which constitute a set of excellent monographs unique in the world.

Two other folklorists, Carnoy and de Beaurepaire-Froment, did try to give our complicated term a livelier look and a more convenient use by coining that of *traditionism* which gave rise to the adjective *traditionalist*. In the past, there were even fairly lively discussions on this subject. For a long time, we tried to "boycott" (another English word also introduced into our language!) *folklore* and its derivatives, but *tradition*, *traditionism* and *traditionist* could sometimes take on a political meaning; they could also signify, not only the study of traditional mores and customs, but a mental and political attitude by which one opposed tradition, or such and such a particular tradition, to what one regarded as its opposite, innovations. And since tradition is constantly increasing, since the years are flowing, while innovations are always opposed to it by the very fact that they are new, not yet classified in established frameworks, this risk of confusion was very unpleasant to those who wished to study popular facts outside of any political system. [2] We can see a similar phenomenon in regionalism, which touches on folklore in many ways, but also includes the study of eternal elements of popular life such as economics, demographics, town planning, etc.

Literature review

We must therefore consider the *folklore* word in the same utilitarian way that we consider many scientific terms drawn from Greek or Latin, such as psychology, astronomy, etc., which have the advantage of being international. In fact, *folklore*, *folklorist*, *folkloric* have now been adopted everywhere, except in Germany and Austria, where people continue to prefer *Volkskunde*, with its derivative *volksündlich*, but to designate whoever deals with it there is no indigenous term; we say *Folklorist* or *Volklorist*. Similarly in

Italy the late Pitré had tried to form a *tradizionista*; towards the end of his life, he replaced it with a *demospsychologist*; but his pupils and his followers found this word really barbaric and all of them now use *folklore*, etc., like us. The consecration of the term at home and among our neighbors was marked by the publication of two works by Paul Sébillot, *Le Folklore de France (Guilmoto)* and *Le Folklore (Doin)*, and by the recent one of a small treatise by Raffaele Corso *Folklore* (Rome, Leonardo da Vinci editions). From the fact that the term is relatively recent, we should not conclude that the science it designates is too. Leaving aside certain authors who are interested in popular ways of thinking, reasoning, feeling, acting like Montaigne, we can trace the systematic constitution of our science in England to Thomas Brown, *Inquiries into vulgar and common errors*, 1646, and in France to Jean-Baptiste Thiers, *Treatise on Superstitions*, 1667. *These two works were each in their country the basis on which later researchers and theoreticians built*, with us Dulaure, and with our neighbors Brandt. It took about a century and a half for "the study of the people" to acquire its autonomy thanks to the zeal of innumerable scholars and a few artists, such as Olivier Perrin, whose *Breiz-Igel* or *Vie des Bretons dans L' Armorique* dates of 1838. If we consider a special section of folklore, namely the collection and study of popular tales, France also appears in a good place with the famous collection of Perrault *Histoires ou Contes du temps passé*, Paris, Barbin, 1697. [3] However, it was not initially the starting point for direct research among the rural populations, but only for a literary school which was then strengthened and rejuvenated by the translation of the *Thousand and One Nights*.

A publication in more than thirty volumes, the *Cabinet des Fées*, which enjoyed great success with us in the seventeenth century, contains only fabricated fairy tales; it is only if among the stories of Mme d'Aulnoy and in the *Magasin des enfants*, of Mme Leprince de Beaumont, we come across a few really popular tales, obtained no doubt from the mouth of their nurse or of one of their servants. Again, did they not boast of having appealed to such vulgar collaborators; especially since Perrault himself had not dared to give his nursery tales to the public under his own name, but had them printed in the name of his son, P. Darmancour, who apologizes for having dedicated his collection to the Grande Mademoiselle: "It will not be found strange, he says in his Letter, that a child took pleasure in composing the tales of this Collection" and he hastens to add that if he dared, he is that they "all contain a very sensible morality." Thus this cornerstone of a whole science had to be covered, just like the fables of La Fontaine, with a moral veil in order to be accepted as a literary work by the fine minds of the 17th century.

Those who freed the study of popular tales from any worldly or moralistic tendency were the Grimm brothers, who recognized themselves as the successors of Perrault and who, at the same time, founded Germanic dialectology: far from literating the texts collected, they published them with all their phonetic and grammatical particularities; when people recited stories to them in patois, they wrote exactly as they heard it. The first edition of Grimm's *Fairy Tales* was thin; little by little their collection grew, as Tonnelat clearly showed, whereas, unfortunately for us, Perrault did not have the idea, seeing the success of his, of trying to add to it still.[4]

Analysis

In England, too, Perrault's tales had a considerable effect, notably on Walter Scott, who nevertheless combined their collection with that of local legends and customs proper. Of course, what most struck educated men in popular mores at first, whatever their scientific specialty or their profession, were what have long been called "superstitions." I have already mentioned *the Treatise* of Thiers, but this treatise is linked, as to its content if not as to its method, to a whole literature, really enormous that dealing with sorcerers, demons, heresies, etc., a body of research encompassed under the name of *demonology*. This literature dates back to the High Middle Ages, and takes its point of departure both from the Fathers of the Church (and through them in Greek literature) and from the Acts of the Councils, where it theological literature. But the descriptions, moreover rarely detailed, that one encounters in this mass of texts, are not scientific: they are utilitarian in the sense that one spoke of such and such a custom, for example of the divinatory rod which makes one discover the sources, as a custom contrary to the dogmas of the Church and which it was necessary to destroy. It would therefore be wrong to regard these few descriptions (one also often finds them in the *Synodal Constitutions* of the various dioceses) as having prepared the ways of folklore, or their authors as precursors. Just this idea that one can study the mores of the people without theological ulterior motive would have seemed to all of them a crime of a new kind.[5]

A true precursor, however, appeared in Greece; it was Pausanias, who had the patience to travel through his country, to visit sanctuaries, even those of little renown, and to collect all that the people of the locality told him, without taking sides too much himself, and above all without making fun. So its *Description of Greece* is a veritable survey of folklore, much better than the descriptions of Herodotus who mainly frequented priestly circles, that is to say more educated and, if I may say so, more "chic" of his time.

Curiously, Pausanias had no continuators or emulators until the middle of the 19th century. No doubt many travelers from the fifteenth century have described to us the popular customs of foreign peoples; but to describe those of his own country as Pausanias did seemed, if not paradoxical, at least useless. Perrault, Dulaure, Walter Scott, Grimm, if they first experienced the same scruple, then eliminated it, or rather we must suppose that they possessed what is the very character of the folklorist by vocation, namely: an immediate direct sympathy for the very people to which he belongs, for the properly popular life, his simplicity, his naivety, his rusticity also certainly, his coarseness even if you will, but which is the ransom of his vital power. [6] It is therefore necessary to wait until the middle of the 19th century to see the organization of the movement which is currently reaching its full extent. For this movement to be possible, a return to Greek democratic conceptions was needed, that is to say the removal of the worldly and social barriers which still clearly separated the inhabitants of the countryside from those of the towns and courts in the 18th century.

Rousseau himself, who nevertheless claimed to be a “people”, did not describe the manners and customs of the Savoyards among whom he lived; he preferred to frequent the high society of Chambéry and Annecy, insofar as they accepted him into their ranks. It is little by little, by extension of primary education especially, that these old barriers have fallen; politics also acted in the same direction, since by universal suffrage the direct association of voters, who in all our European countries are mostly farmers, forced the social classes to mingle, even if it was to better fight each other. Talking with peasants, taking a sympathetic interest in their needs, in their ways of judging and feeling, has therefore ceased to be a departure from those of good company. But the imprint determined by the old attitude of the nobles and the bourgeois on the popular soul was not erased immediately: it is one of the difficulties which the folklorist comes up against, that this hereditary mistrust of the peasants to the towards those, more or less bourgeois by profession if not by attitude, who come to question them about their tales, their songs, their beliefs, their observances. Folklorists are always greeted with some suspicion at first, and treated much like botanists and mineralogists were a hundred years ago, then geologists were.

I will come back to this point later, in connection with our methods of investigation; but first I must indicate what is the domain of folklore. At the beginning, this field was quite restricted: only fairy tales and other marvelous tales taking place in a more or less fanciful or purely imaginary. It was by closely studying the content of these stories that we discovered that they implemented much more than (fantasies, but also retained remnants of beliefs and customs once organized into autonomous systems. Thus the fairies are visibly survivals of ancient divinities who were the object of a true worship that the diffusion of Roman paganism, then of the Christian religion, had made pass first to the rank of superstitions then to that of poetic fantasies and literary themes .

This is, if I may say so, an extension of folklore in depth. At the same time, there has been an extension in breadth: to fairy tales, it has been necessary to add all the other stories that are current in the countryside and to seek as far as whether or not they have a literary origin. Thus, the legends of saints do not all come from manuscript collections or hagiographical prints; there are some which were born on the spot, or which are adaptations of Christian saints. hold of earlier stories relating once to pagan deities. Similarly, the songs collected from the mouths of the peasants do not all come from collections from the Middle Ages: certain themes are truly rural inventions, and in this special field it has also been necessary to engage in extensive comparative and historical research. The activity of the peasants was again manifested in an original and personal way in the progressive arrangement of ceremonies of all kinds, in pilgrimages as well as in the rites of marriage and funerals. Also independent of the superior production of towns and courts is their aesthetic production, in certain directions at least, notably for all that concerns objects. [7]

To the classification of the plot composition of the prosaic folklore of the Khanty : The author took the plot action as the basis for the classification. This refers to the action that is the main one in a particular text, around which the entire development of the plot is concentrated, regardless of the objects and characters of these texts. The general scheme of a number of plots, conveying a generalized action, is defined by the author as a plot type (Myths, legends, fairy tales of the Kets , 11-12).[8]

The proposed classification includes the following groups and subgroups:

1. Plots about the origin - show the formation of the modern order of things. They explain the origin of animals, tribes, objects, ceremonies, or even the universe as a whole. This group includes sections on the origin:

1.1. Space objects - explain the origin of objects such as the earth, the sun, the moon, etc.

1.2. Phenomena of life and death - explain the origin of such phenomena as life, death, disease.

1.3. Toponyms - explain the origin of the names of places and elements of the landscape, as a result of certain events

2. Plots about confrontation and rivalry - these plots reflect the rivalry or struggle of a hero, heroine or several heroes with various rivals. This group includes the following sections:

2.1. Hero ↔ relatives - the hero competes or fights with his relatives: father, brother, wife, children, etc.

2.2. Hero ↔ antipode - the hero competes or fights with various creatures that are not originally related to him.

3. Plots about punishment - these plots are associated with the punishment of various heroes for certain misconduct, the need to follow certain traditions is explained, and the value system of the people is also reflected, i.e. which actions are considered good and which are bad. The author subdivides this group into plots about punishment:

3.1. Greed - Heroes are punished for being too greedy or doing things out of greed.

3.2. For mistreatment - heroes are punished for mistreatment of certain objects, creatures, people

3.3. For violation of traditions - heroes are punished for violation of certain traditions, customs, taboos.

4. Plots about revenge - this group includes stories about the revenge of heroes for their relatives and friends.

5. Other plots - plots of fairy tales not included in any of the chapters.

In order to introduce the text into the proposed classification, the author describes the tale as a sequence of segments-events (each text has its own). [9] With the help of operations of semantic equalization, reduction and association, segments-events are transformed into narrative segments or motifs. The latter describe the narrative in a general way, which makes it possible to clarify the structure of the tale and to detect the phenomena of repetition and contamination of segments.

We can see that the field of folklore embraces several branches which relate to the study of literature and linguistics, to the study of music as well as to that of decorative art. As a result, the boundaries of folklore are not always drawn very exactly. He was reproached for it. But if we want to try to trace the exact limits of any other science which deals with human activities, we will see that the obstacle is everywhere the same.

Where, for example, does political economy begin and where does it end; or the study of art superior and aesthetics; or linguistics, or geography? The difficulty is often so great that over the past thirty years we have seen the formation of disciplines which straddle one or several sciences formerly regarded as independent: one speaks of physics-chemistry, mathematical astronomy, human geography, etc., whereas the etymological sense of these terms would seem to have to prohibit such verbal juxtapositions. If, however, we have arrived there, it is that in nature, and I understand in nature human activities, there are no sharp demarcations, but a continual ebb and flow, and insensible transitions from one pole to the other. In short, what matters is that our science is primarily concerned with a special element of social life, with which no other science is primarily concerned. This special element is what the term *popular designates*.

Thus the history of literature deals with works due to named, identified characters, in short to individuals; on the other hand, popular tales and legends do not have an individual author; they run from mouth to mouth, rank according to a certain number of universal categories, and nothing in their literary invoice makes it possible to attribute to them a particular author or to assign them an original period, or to classify them in other literary categories; they form a separate one. This difference is very clear also in the fables with animal characters; those of Aesop, Phèdre, La Fontaine are presented in a particular, individualized literary form; but these same fables are even more common today in a large number of countries in an amorphous, arbitrary, non-individualized form, in other words: popular. In the same way, we can distinguish Perrault's *Cinderella*, clothed in a precise literary form, typical of the seventeenth century, from tales of the same type collected from the people and which are a literary unremarkable story, badly presented, chaotic. The same goes for song, for furniture, for the decoration of pottery as opposed to that of earthenware or porcelain, in short for all manifestations of popular life.

These observations already allow us to grasp the problem more closely. If literature, music, art history deal with individual productions, on the other hand folklore deals with collective productions; moreover, if the superior literary and artistic production is addressed to a restricted public, also superior to the average of the nation in a given place and time, on the contrary the folkloric production is intended for the mass of this nation in the same time and same place; it is, if one can dare this anachronism, a "big-industrial" production. But this immediately suggests a remark: nowadays, objects intended for the masses are indeed made

industrially and in series; from stable lanterns to cowbells, from serial novels to cafe-concert songs that soldiers scatter in the countryside, from statues of saints made in the Saint-Sulpice district to color newspaper supplements, everything is "pulled" and is dispatched in great numbers in our campaigns. So that little by little is established in several directions a uniformity which, formerly national, tends even nowadays to become international; for example our saws, our spades, our household utensils of more or less American origin give more and more to our French rural life a uniformity similar to that of the other countries of Europe.

But it was not the same in the past, and this in a more or less remote period depending on the proximity of the big cities. The folklore of the surroundings of Paris has long since disappeared and that of the surroundings of Lyons, Marseilles, etc., is also tending to disappear, whereas a few kilometers from Grenoble or Lille, Nantes or Bordeaux, one can still hear folk tales or songs and see the survival of very old customs. Modern big industry is a factor in the disintegration, sometimes even the destruction, of popular life, and especially of certain popular activities of both a practical and aesthetic nature. [10] How many corners of France are there still sculpting butter molds and scythe handles, firebacks or front door lintels? Very little, of course! See again the disappearance of the local arts of which we once knew admirable manifestations, namely the sculpture of churches, cathedrals and their furniture, anonymous and collective works in the same way as fableaux and rural furniture.

If I say collective, I don't mean by that "made in common". Care must be taken not to confuse the terms. The sculpted porches of Romanesque churches, transposition to stone of decorative and figurative elements borrowed from miniatures (see in this collection the excellent little book by Mlle Jalabert) were not carved by the entire assembled population of a village, but by a few specialists who no doubt roamed the country. Only one does not know, in each particular case, neither their number, nor their name, nor where they came from, nor where they took their documents. On the other hand, we note in their decorative motifs elements that are common and are repeated, especially in the costumes and in the expression and type of the characters: these are features borrowed from the surrounding life, which do not correspond to individual conceptions, or to particular feelings, but to collective feelings and common beliefs. The same is true in literature.

At least it is to be found this individual starting point that scholars strive for. For the essential problem, in folklore, as in the other branches of sociology, is to determine, with the greatest possible accuracy, in each particular case, the relationship between the individual and the mass. We cannot attribute to the entire mass the gift of invention, nor even of transformation: each time we have closely analyzed the factors that come into play, we find that the invention properly so called is the work of an individual, unique whose production is then modified by other individuals who come into contact with the first, or with its production, individuals who already form a small collectivity, which reacts on others which are more and more numerous and considerable, until constitute what is called "the mass" of the people. Since the invention of the printing press, and especially since the extension of newspapers, this individual character of very important discoveries or modifications has become visible. But previously, the inventor, apart from very rare exceptions, remained unknown and it is currently unknown who therefore could have discovered the fibula (or brooch), and especially the pas-de-vis, marvelous invention, probably made in Champagne, in the beginning of the second Iron Age, and which, by the bolt and the nut, is the essential pivot of the main modern industrial improvements. Thus, the discovery of the pas-de-vis would be a matter of folklore, were it not that it is relatively old and therefore falls under archeology. This is a limitation of folklore which is necessary, under penalty of penetrating too much into the domain of other related sciences. If folklore deals with ancient, historical or archaeological facts, it is only incidentally, because each current fact has antecedents, that we must try to discern in order to understand it.

But what interests folklore is the living, direct fact; it is, if you will, sociological biology, as ethnography does. It is very good to collect in museums the objects in use in our various provinces; but this is only an accessory of folklore, its dead part. What interests us is the use of these objects by currently living beings, the customs actually carried out before our eyes and the search for the complex conditions, especially psychic, of these customs. Now, social life is constantly changing, and consequently folkloric inquiries cannot cease. If we had better understood this aspect of folklore, we would now have invaluable works on the life of our countryside and on the psychology of our peasants for two centuries, a field of study for which we have to content ourselves with a few travelogues. In France, like those of Young or Ardouin-Dumazet, and of fragmentary descriptions like those of George Sand, of Balzac, imitated by the whole school of regionalist novelists. But the literary concern has constantly distorted their scientific research and rare are the regionalist novels which describe the real local popular life, not comic or tragic exceptions.

Thus folklore comes here to be linked to what is called collective psychology, which expresses itself in rural life quite differently from in the industrial or urban masses. It is expressed there by all sorts of customs, often very old, sometimes poetic, sometimes crude, but which are, precisely because of the number of people who perform them, the real links of this "traditional chain" which constitutes the constant element of national life considered as a whole. That if the in-depth study of rural life has been neglected for so long, it is precisely because it did not interest so-called higher circles; that, much more, she was in horror to them. It is useless, I believe, to recall the attitude of the writers of the seventeenth century with regard to the peasants; even in the 18th century few were those who were interested in popular mores, and consequently few were those who understood the popular explosions of the Revolution other than purely political or economic. Today, there is progress; but there is still a great deal to be sought and discovered, as much in the domain of folklore as in that of dialectology, another victim of the same prejudice. Folklore is therefore not, as one imagines, the simple collection of little disparate and more or less curious or amusing facts: it is a synthetic science, which deals especially with peasants and rural life, and of what remains of it in industrial and urban environments. Folklore therefore touches upon political economy, the history of institutions, that of law, literature, and art, technology, etc.; without however being able to be confused with these disciplines, which study facts more in themselves than in their reaction with the environments in which they evolve.

Moreover, it is not only the remains of ancient institutions that he studies, what are called superstitions or survivals, but also current facts, those which I have proposed to call "incipient facts". . Consequently, our science also touches on both individual and collective psychology; but it is distinguished from it by the category of beings and facts which are its own domain. Thus pilgrimages belong to folklore, although forming in certain aspects a special section of collective psychology, just as popular songs belong to folklore although forming for their text a section of literature and for their melody a section of musicology. But the folklorist studies its formation and diffusion in a particular environment, the very one where Chopin, Schumann and other individual musicians drew inspiration. The domain that I assign here to folklore is much wider than that admitted by the first "traditionists", who considered as "transmitted by tradition" only tales and legends, songs, beliefs and observances, witchcraft practices, etc. The progress of our science has compelled us to add to it the study of all the ceremonies, games and dances, the popular worship of the saints of the house and the village, household utensils, tools of all kinds, minor and major arts, institutions created by the people or survivors of ancient periods, finally ways of feeling and expressing themselves that differentiate the "popular" from the "superior". At the same time, our methods have become more extensive and more precise.

The state educational standard for primary general education in literary reading outlines the minimum necessary range of genres of oral folk art that are subject to compulsory study in elementary school: small folklore genres (proverbs and riddles) and fairy tales. Often, the creative potential inherent in Russian folklore tales is not revealed in the lessons of literary reading, since their study is often aimed only at establishing the characters of the characters and clarifying the storyline of the tale. As a result, the fullness of her artistic world disintegrates and her special charm is lost.

The study of a literary work, namely a folk fairy tale, includes four main stages: introductory classes, reading, analysis and final classes. Each stage covers different activities of students. All stages complement each other.

The main goal of the introductory classes is to form an attitude towards the perception and understanding of the text, to motivate the subsequent analysis and create perception guidelines.

During the introductory classes, when studying a folklore fairy tale, the teacher's introductory speech, the teacher's preparatory conversation with the class, and the examination of illustrations are appropriate. It is also recommended to explain to students incomprehensible words.

The main forms of introductory classes are: a teacher's story about oral folk art and types of fairy tales, a lecture with an examination of illustrative material, work from a textbook or additional literature, an indicative conversation in order to make sure that the class is ready to analyze a fairy tale. When checking the assimilation of the content of a folklore fairy tale, plans and various types of retellings were drawn up (free and according to a plan, concise and detailed, close to a fairy tale, with dialogue replaced by narration).

The analysis of a fairy tale is the most crucial moment in the work of the teacher with the class. The teacher needed to overcome the gap between the perception of the work and its analysis, analysis.

Methods

The content of the analysis included: the general meaning of the studied work, its ideological orientation; plot; when analyzing the plot, the characters of the characters, the system of images, the portrait of the hero, the setting, the landscape and individual artistic details were clarified; composition (structure of

the text as a whole); language. In each specific case, the student perceives more consciously one of these components.

In the course of studying folklore fairy tales, we used the scheme for analyzing fairy tales:

- 1) The name of the fairy tale;
- 2) Type of fairy tale (fairy tale about animals, magic, household);
- 3) Themes and idea (main idea) of a fairy tale; the problems raised in it;
- 4) The relationship between plot and composition;
- 5) Fairy tale characters:
 - a) characters of the "first" row. Hero (heroine). Origin of the image, functions;
 - b) characters of the "second" row:
 - "helpers" of the hero (heroine). Origin of images, functions;
 - "opponents" / antagonists of the hero (heroine). Origin, functions.
- 6) Poetic features of the fairy tale [2, p. 52–53].

The sequence of analysis presented in the algorithm allows following two logical principles: to analyze the work in the unity of form and content; consider the content of the work in motion.

Working specifically on the image-character is extremely important. To understand the theme and idea of a folklore fairy tale, analytical activity is necessary, aimed at revealing the images of the main or secondary characters. In order to make the work on the image more logical and consistent, we propose an algorithm (plan), according to which students, independently or together with the teacher, will be able to characterize any of the characters of the read fairy tale [1, p. 193].

The characterization plan of the character-image:

- 1) The character in the system of images of the work;
- 2) Position in society (social and material);
- 3) Portrait characteristic;
- 4) The character of the hero;
- 5) worldview and outlook;
- 6) Attitude towards others;
- 7) The world of feelings;
- 8) The attitude of the folk narrator to the character;
- 9) Artistic techniques for revealing the image of the hero;
- 10) The meaning of this image is in revealing the artistic and thematic content of the tale.

Conclusion

Folklore is the artistic collective creative activity of the people, reflecting their life, views, ideals. Folklore - folk wisdom (lat.) Folklore is the study of folklore. Folklore combines different types of arts (music, pagan and Christian rites and traditions). The core of folklore is the word. Folklore is a phenomenon, not an art, it combines the arts. Folklore is a synthetic phenomenon. At the time of formation, folklore should be attributed to syncretism (interpenetration; fusion; connectedness). One of the most important qualities of folklore is the oral nature of its existence. The genre of folklore dies when creativity ceases to be passed from mouth to mouth.

In folklore, variability is widely developed (everyone who hears information conveys it in his own way.) Folklore is a collective form of creativity. Tradition in folklore is the rules, the framework that must be observed. Contamination is the merging of several stories into one. Folklore reflects the people's position, upbringing, morality, worldview.

Of great importance is not only the analysis of the image of the hero of a folklore fairy tale, but also a personal interpretation, an expression of one's own attitude towards him. This is possible only under the condition of a good command of the text, when the student sees the situations in which the hero finds himself, how he copes with them. Analyzing the "movement of the hero through the text", students agree or disagree with him, approve or condemn his actions, etc.

During training sessions, in order to form skills in working with text, it is recommended, in our opinion, to use tasks on cards in the text in combination with tasks aimed at a holistic perception of the text, at an interest in its poetics. It is also recommended to do a comparative analysis of the work with similar tales of the same type. And in conclusion, it is recommended to invite students to draw their own illustration for a fairy tale, compose their own fairy tale, or supplement a literary fairy tale with their own stories.

So, at the lessons of literary reading, it is necessary to present to the students what the fairy tale consists of, how it "folds", to describe the characters in action, the system of events and the role of the

characters of the work in them, the abundance of figurative means and figurativeness of the folk style, which will assist in the development of imagination and creativity of students. Behind the entertaining fantastic plot, behind the variety of heroes, it is necessary to help the child to see the main thing that is present in a folk tale - the flexibility and refinement of meaning, the brightness and integrity of colors, the poetry of folk speech.

REFERENCES:

1. Alekseev E.E. *Folklore in the context of modern culture (arguments about the fate of folk songs)*, M. "Soviet composer", 1988.
2. Borodina E.M. *Educational and methodological manual Work with a children's folklore group*, Kemerovo, 2020
3. Klikovkina E.I. *Guidelines Methodology for working with a children's folklore ensemble*, Samara, 2017
4. *Reader of pedagogical repertoire for children's folklore ensembles*, Samara, 2015.
5. Hamon Philippe, «Héros, héraut, hiérarchies », *Le personnage en question*, Travaux de l'Université de Toulouse-le-Mirail, Actes du IV Colloque du S.E.L., 1-3 décembre 1983, Toulouse, PUM, 1984, p. 387-397
6. Haugeard Philippe, «Beauté, sagesse et rang de naissance : la représentation des soeurs dans la littérature narrative du XIIe et du début du XIIIe siècle », *Fratries, Frères et soeurs dans la littérature et les arts de l'antiquité à nos jours*, Florence Godeau et Wladimir Troubetzkoy (dir.), Paris, Kimé, 2003, p. 141-150
7. Hautcoeur Guiomar «De l'harmonie à la scission : la fraternité amoureuse dans le roman (XVIIe-XVIIIe siècles)», *Fratries, Frères et soeurs dans la littérature et les arts de l'antiquité à nos jours*, Florence Godeau et Wladimir Troubetzkoy (dir.), Paris, Kimé, 2003, p. 171-180
8. Hautcoeur Guiomar, «La voix du personnage. Réflexions sur la notion de psychologie dans le roman ancien et moderne (XVIIe-XVIIIe siècles)», *La fabrique du personnage*, Françoise Lavocat (éd.), Paris, Champion, 2007, p. 199-212
9. Istamovna, A. O. *The author in revealing the essence of the biographical method the place of identity*. Scientific Reports of Bukhara State University, 83.
10. Adizova, O.I. (2018). "World literature and biographical method". *ISJ Theoretical & Applied science*, Year: 2018. Issue: 10. Volume: 66. Section 29. Literature. Folklore. Translation. pp.327-330.

Eshonkulova Gulruh To'raqulovna,
Buxoro davlat universiteti
Tarjimashunoslik va lingvodidaktika
kafedrası o'qituvchisi
g.t.eshonkulova@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutqda ifodalanadigan implisitlikning murakkab semantik tarkibi turli vositalar orqali ifodalanishi tadqiq qilindi. Bundan tashqari, maqolada implikatura, uning turlari, xarakteristikasi va implisitlik yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar muhokama qilingan. Ma'lumki, hozirda gapning ma'nosi asosan uning tarkibiy qismi bo'lgan lingvistik shakllar tomonidan anglashilishi keng tarqalgan. To'g'ridan-to'g'ri ma'noni anglash ma'lum bir ifoda yoki so'z birikmasining tag ma'nosida aslida nima kodlanganligini yoki qanday mazmun yashiringanini aniqlash uchun mantiqiy taxminlar va xulosalar chiqarishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, til birliklari, implisit, qatag'on, badiiy mahorat, eksplisit, antroposentrik paradigma.

Аннотация: В данной статье исследовано выражение сложной семантической структуры имплицитности, выраженной в речи с помощью различных средств. Кроме того, в данной статье рассматриваются исследования имплицитности, её видов, характеристик и имплицитности. В настоящее время широко известно, что значение предложения в основном понимают посредством языковых форм, входящих в его состав. Понимание буквального значения требует логических предположений и выводов, чтобы определить, что на самом деле закодировано или скрыто в значении конкретного выражения или фразы.

Ключевые слова: литературный текст, языковые единицы, имплицит, репрессия, художественное мастерство, эксплицит, антропоцентрический подход.

Annotation: Abstract: In this article, the expression of the complex semantic structure of implicitness expressed in speech through various means was studied. In addition, this article discusses research on implicature, its types, characteristics, and implicitness. Currently, it is widely known that the meaning of a sentence is mainly understood by the linguistic forms that are part of it. Understanding literal meaning requires making logical assumptions and inferences to determine what is actually encoded or hidden in the meaning of a particular expression or phrase.

Key words: literary text, language units, implicit, repression, artistic skill, explicit, anthropocentric approach.

Kirish. Og'zaki muloqot matnlarida yashirin ma'lumotlarning mavjudligi va tildan tilga o'tishida, ya'ni madaniyatlararo muloqotni amalga oshirishda uning adekvat uzatilish muammosini keltirib chiqaradi. Nutq asarlarda nazarda tutilgan (yashirin) ma'noning mavjudligi og'zaki muloqotning asosiy xususiyatidir. Bu haqiqat tizim sifatida tilning ontologik xususiyatlarini og'zaki va aqliy faoliyat sifatida aloqani aks ettiradi. Ular yakuniy kod yordamida cheksiz miqdordagi ma'lumotlarni uzatish imkonini beradi.

Muloqot jarayonida ma'lum bir tilning grammatik qoidalariga muvofiq tashkil etilgan til birliklarining ma'lum yig'indisidan iborat nutqiy asar yaratiladi va u nutq deb ataladi. Bayonot bitta so'z, ibora yoki butun jumla bo'lishi mumkin. Bayonot ko'pincha muayyan jumla deb ataladi, ya'ni leksik birliklar bilan to'ldirilgan gap. Bir-biriga bog'liq bo'lgan bir qator bayonotlar matnni tashkil qiladi. Matn alohida gap bo'lishi mumkin. Ma'lum bir vaziyat bilan bog'liq holda muayyan kontekstda joylashtirilgan matn nutq deyiladi. Barcha mazmun lingvistik mazmunning kommunikanrlarning kognitiv muhiti bilan o'zaro ta'siridan hosil bo'ladi.

Fikrning ma'nosi lingvistik ma'nolarning nutqiy realizatsiyasi, kontekstual, vaziyat va ensiklopedik ma'lumotlardan iborat bu erda faqat kontekstdagi lingvistik ma'nolar aniq ma'lumotdir. Ma'noning qolgan tarkibiy qismlari ifoda etilmagan, ammo nazarda tutilgan ma'lumotlarga tegishli bo'lib, kognitiv muhitdan olingan bo'lib, u kontseptual tizim, asosiy bilim yoki shaxsiyat tezaurusi deb ham ataladi.

Kognitiv muhitning turli komponentlari nutqning lingvistik mazmuni bilan o'zaro aloqada bo'lganda, ifodalanmagan, ammo nazarda tutilgan ma'noni yaratadi. Bu ko'pincha "implisit ma'no" deb ataladi. Nutqni kognitiv muhitdan ma'noni shakllantirish uchun bilimlarni jalb qiluvchi nutq stimuli sifatida ko'rish mumkin.

Olamning lisoniy manzarasi - bu tilda aks ettirilgan kontseptual sohaning qismlari. Bular lingvistik belgilarda ifodalangan kognitiv muhitning elementlari, ya'ni til birliklarining ma'nolarida mustahkamlangan.

Pragmatikada so'zlashuv implikaturasi bilvosita yoki yashirin nutq aktidir: so'zlovchi tomonidan to'g'ridan to'g'ri aytilgan narsa aslida nazarda tutilgan voqelikning aynan o'zi bo'lmay, balki uning tagma'nosidir. Bu atama eksplikatura atamasining antonimi hisoblanadi. Ko'zda tutilgan ma'no til tizimining barcha qismlarini qamrab oladi. Ko'zda tutilgan ma'nosiz nafaqat og'zaki muloqot, balki umuman mazmunli til birliklarining mavjudligi ham mumkin emas. Bu ma'no til tizimi va uning nutqdagi faoliyatining barcha darajalarida mavjud. Til belgisining o'zi ikki tomonlama bo'lib, uning moddiy shakli ma'lum bir ma'noni anglatadi,

E.N.Starikova so'zlarning nazarda tutilgan ma'nolarini, shuningdek, mantiqiy bog'lanishlar tushirib qoldirilgan mazmun yoki matnni tashkil qilishni nazarda tutadigan "yashirin predikatsiya" ni ko'rib chiqadi, ularning asosida ma'lum bir qo'shimcha ifodalanmagan xususiyatlarni tavsiflovchi bir nechta qo'shimcha fikrlarni ham kiritish mumkin. K.A.Dolinin til birliklarining ma'nolari bilan ifodalanmaydigan, lekin nutqiy asardan olingan ma'lumotlarga nisbatan "submatn" deb ham ataladi. Bu subtekst ham bitta gapdan, ham butun matndan olingan [1].

Metodologiya

K.Allanning ta'kidlashicha, implikaturaning ehtimollik asosiga qurilgan tabiatini ko'rsatish uni izohlashdan osonroq. Telefon go'shagining ikkinchi tomonida baland ovozni eshitsangiz, "ayol kishi gapiryapti" degan xulosaga kelishingiz mumkin. Ba'zan xulosamiz noto'g'ri bo'lishi mumkin. Implikatura stereotiplashgan taxminga o'xshaydi [2].

Husband: How much longer will you be?

Wife: Mix yourself a drink.

Ikkinchi jumladagi gapni to'liq tushunish uchun er suhbatdoshi foydalangan prinsiplarga asoslangan holda bir qator xulosalar chiqarishi kerak. Erning savoliga an'anaviy javob to'g'ridan-to'g'ri javob bo'ladi, bunda xotin ma'lum vaqt maksimasi vositasida qachon tayyor bo'lishini aytishi kutilgan edi. Shundagina er-xotin orasidagi suhbat pragmatik jihatdan to'g'ri bo'lgan bo'lar edi. Erning fikricha, ayol savolni eshitdi va qanchada tayyor bo'lishini aytishi kerakligini anglab yetdi. Buning o'rniga, ayol mantiqiy javobdan qochgan holda, eriga aniq vaqtni aytolmasligi yoki qancha vaqtda tayo'r bo'lishini bilmasligiga shama qilmoqda. Ammo shuni aniqki, ayol hadeganda tayyor bo'lmasligi mumkin va u shuning uchun ham eriga "biror nima ichib turing" deya ma'noni implisit tarzda ifodalayapdi. Ehtimol. Ayol eriga "Relax, I'll be ready in plenty of time" demoqchi bo'lgandir...

Nutqda ifodalanadigan implisitlikning murakkab semantik tarkibi, turli vositalar orqali ifodalanishi bugungi kunda ko'pchilikni qiziqtirib kelayotgan va tilshunoslik sohasida o'rganilishi muhim bo'lgan masalalardan hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida badiiy asarning zohiriy va botiniy ma'nolari xususidagi qarashlar mumtoz adabiyot doirasida qadimdan mavjud bo'lsa-da, zamonaviy badiiy matnlardagi implisitlik borasidagi izlanishlar endigina shakllanib bormoqda. Shu bilan birga, yashirin ifodalanadigan implisit ma'nolar yozuvchining badiiy mahorati, til boyliklarini qay darajada o'zlashtirganligi va til birliklarining uslubiy imkoniyatlaridan mohirona foydalana olish qobiliyatiga ham uzviy bog'liqdir. Bu esa o'z navbatida badiiy matnlar implisitni ifodalash vositalarini aniqlash uchun keng maydon bo'la oladi, degan xulosaga olib keladi. Yozuvchining o'z asari orqali nechog'li implisit axborot taqdim etish maqsadi, ifodalangan mazmunining yashirin bayonini anglash adresatning fikrlash qobiliyati hamda olam haqidagi tasavvurlari darajasiga bog'liqdir.

Implikatura - pragmatikaning bo'limi bo'lib, u Pol Grays tomonidan yaratilgan fanga kiritilgan. Bunda aytilgan jumla yoki so'z muhim emas, balki anglashiluvchi ma'no muhimdir. Graysga ko'ra, implikatsiya - bu ataylab, maqsadli tarzda aytilgan jumladir. Bunda so'zlovchining asl kommunikativ madsadi yashirin tarzda beriladi va ataylab aniq aytilmaydi. Boshqacha qilib aytganda, implikatsiyalar bu - to'g'ridan-to'g'ri oshkor etilmagan niyatlar, istaklar yoki iboralardir. Implikatura hodisasi so'zlovchi suhbat davomida biror bir narsani yashirin yoki bilvosita ifodalashni xohlagandagina amalga oshadi.

Y.V.Ermakova sintaktik semantika doirasida dastlab implisitlikning asosiy xarakterli xususiyatlari (G.G.Pochepsov, I.P.Susov, L.V.Lisochenko, Y.S.Martem'yanov, N.D.Arutyunova, V.V.Bogdanov) tomonidan tadqiq qilingan bo'lsa, ular bevosita badiiy matndagi implisitlik masalasini nisbatan kamroq o'rganilganligini ta'kidlaydilar (Dolinin 1983, Bogdasaryan 1983, Nikitin 1988, Sitdikova 1985, Molchanova 1988, Bezugla 2007, Yermakova 2007, 2008, 2009, Bertuccelli-Papi 2000).

Ta'kidlash lozimki, badiiy matnning o'ziga xos xususiyatlari uning yashirin ma'nolarini o'rganishda samara berishi tabiiy holdir. Ularni idrok etish va tushunish uchun lisoniy qobiliyat bilan birga ongdagi umumiy bilimlar zahirasi ham harakatga keladi. Masalan, tadqiqotchi M.Hakimov implikasiya tushunchasini

ifodalash uchun “umumyashirin” atamasini qo‘llaydi va yashirin ma’nolarning barchasini qamrab olishini, lekin o‘zbek tilida bu borada umuman tadqiqodlar olib borilmagan bo‘lsa-da, mumtoz adabiyotga oid nazariy manbalar bu yo‘nalishga oid faktik materiallarga nihoyatda boy ekanligini ta’kidlaydi.

Yashirin ma’lumotlar turiga tegishli bo‘lgan va fikr tug‘ilishidan oldin paydo bo‘ladigan, uning dolzarbligi shartlarini belgilaydigan yana bir tushuncha - bu presuppozitsiyadir. Presuppozitsiya tushunchasi falsafiy mantiqqa P.Strouson tomonidan kiritilgan bo‘lib, so‘zlovchining fikrni ifodalash jarayonigacha bo‘lgan taklifiy munosabatlari yig‘indisi sifatida ta’riflanadi. Agar so‘zlovchi o‘z haqiqatini tabiiy deb qabul qilsa va kontekstning boshqa ishtirokchilari bir xil nuqtayi nazarga amal qilishiga asoslansa, bu holda taklif oldindan taxmin hisoblanadi.

Taxminlar majmui ishlab chiqaruvchi tuzgan iboralar orqali obektivlashtiriladi. Presuppozitsiyalar va implikaturalar nutqiy harakatga nisbatan presuppozitsiyalarning ustuvorligi bilan farqlanadi, implikaturalar nutqiy akt davomida tug‘iladi, ular so‘zlovchining tafakkurida mavjud bo‘lgan taklif foni emas.

Presuppozitsiya munosabati ongda avtomatik ravishda paydo bo‘lishi va ko‘pincha qabul qiluvchi tomonidan amalga oshirilmaligi sababli, taxminni shubha ostiga qo‘yish yoki rad etish juda qiyin bo‘lishi mumkin. Taxminan ongsiz ravishda qabul qilingan shubhali ma’lumotni “qadoqlash” uchun ishlatiladi. Matnni idrok etuvchining ongida ergashish va presuppozitsiya paydo bo‘lishi uchun fikrning aniq ma’nosi bog‘lanishi mumkin bo‘lgan ma’lum miqdordagi ekstralingvistik bilimga ega bo‘lish kerak.

Ko‘p jihatdan lingvistik va ekstralingvistik tabiat omillari tufayli subtekst ma’lumotlari noaniq hodisadir. Subtekst ma’nosini amalga oshirishning asosiy shartlari - bu o‘quvchiga xatti-harakatlar dasturini belgilaydigan ma’lum bir semantik gipotezani (pastki matnni) tashkil etuvchi og‘zaki rag‘batlantiruvchi sifatida muallif tomonidan o‘rnatilgan maxsus tashkil etilgan lingvistik shartlar to‘plami sifatida lingvistik kontekst, shuningdek, qabul qiluvchining kontseptual tizimi, uning bilish va voqelikni tushunishning turli sohalarida va turli darajalarda, jumladan, og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan kognitiv tajribasini aks ettiruvchi bog‘langan ma’lumot sifatida qabul qilinadi.

Implisitlik tushunchasi «til vositalarida bevosita ifoda topmagan, tinglovchi tomonidan nutqiy tuzilmaning voqelanish sharoitlari va eksplisit ifodalangan ma’no hamkorligidan kelib chiqib fahmlanadigan element» sifatida keyingi yillarda o‘zbek nasrida paydo bo‘lgan ko‘plab ramziy-majoziy bayon asosidagi nasriy asarlarni tahlil qilishda qo‘l keladi [3]. Masalan, Nazar Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” hikoyasi, Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar”, Murod Muhammaddo‘stning “Lolazor”, Xurshid Do‘stmuhammadning “Bozor” romanlari va boshqa ko‘plab asarlarni ko‘rsatish mumkin.

Tahlil va munozaralar.

Ma’lumki, hozirda gapning ma’nosi asosan uning tarkibiy qismi bo‘lgan lingvistik shakllar tomonidan anglashilishi keng tarqalgan. To‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’noni anglash ma’lum bir ifoda yoki so‘z birikmasining tagma’nosida aslida nima kodlanganligini yoki qanday mazmun yashiringanini aniqlash uchun mantiqiy taxminlar va xulosalar chiqarishni talab qiladi. Masalan:

Butter is too hard when you take it out of the fridge

Yuqoridagi jumlaning to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjimai (*Sariyog‘ni muzlatgichdan chiqarganingizda, u juda qattiq bo‘ladi*). Ammo jumlada yashringan implisit ma’no aslida tinglovchiga (*Mutlatgichdan endigina chiqarilgan sariyog‘ nonga surtib yeyish uchun qattiqlik qiladi*) degan xabarni yetkazish ko‘zlangan. Shunga ko‘ra, tinglovchi keyingi safar uni oldindan olib qo‘yishi kerakligini anglatishi mumkin; kinoyali istehzo so‘zma-so‘z ma’noning aksini bildiradi).

Antroposentrik tamoyilga ko‘ra badiiy matnda nutqiy vaziyat polifonik mohiyat kasb etadi: «muallif-badiiy asarning yaratuvchisi; harakatlanuvchi shaxs; o‘quvchi-badiiy asarning qayta “yaratuvchisi”» [4]. Ana shu nuqtayi nazardan yondashilganda, oddiy diskursiv matnda adresant-adresat muloqoti amalga oshsa, badiiy matnning ma’no-mazmuni ikki tomonlama murakkablashadi. «Harakatlanuvchi shaxs»lar, ya’ni personajlarning o‘zaro diskursiv muloqoti jarayonidagi bazisda muallifning subektiv munosabati ham anglashiladi. Masalan, -Menga qara, Qurbonoy. Qurbonoy xola qaddini rosladi. Komissar sut bidonini qor ustiga qo‘yib, allanechuk qunishib turar, zahil yuzi o‘ychan edi.

- Rostingni ayt! - dedi kinoyali iljayib. - Joynamoz ustida har kuni qarg‘asang kerak meni? Ota-onang uchun, o‘zing uchun... Faqat to‘g‘risini ayt!

- O‘zing nima qipti? - dedi Qurbonoy xola dili og‘rib. - Xex! - Komissar kaltakesakdek chirqillab kuldi. - O‘zing bo‘lmasa ota-onang uchun... - Men hech kimni qarg‘amiyman, - dedi Qurbonoy xola ishonch bilan. - Qur‘onda bitilgan: Alloh har narsani ko‘rguvchidir. Tangrim hammasini ko‘rib turibdi.

Komissar birpas gezarib turdi-da, bidon bandidan ko‘tardi. Indamay nari ketdi [5].

Ushbu parchada matnning implisit ma’nosi allyuziya vositasida yuzaga chiqadi. Allyuziya (lot. allusio - ishora, hazil) - barchaga tanish deb hisoblangan real siyosiy, maishiy, tarixiy yoki adabiy faktga ishora

qilishga asoslangan stilistik usuldir. Mohiyatan, Sharq mumtoz she'riyatida keng qo'llangan talmeh san'atiga yaqin keladi. Farqli jihati shundaki, talmeh ko'proq mashhur tarixiy va badiiy faktlarga ishora qilinsa, allyuziyada ijodkor o'z zamonasidagi siyosiy, maishiy yoki badiiy faktlarga ishora qilishi ham mumkin. Ya'ni allyuziyada ishora obektining doirasi kengroq. Qurbonoy xola tomonidan aytilgan «Tangrim hammasini ko'rib turibdi» jumlasida «Xudo jazoini o'zi beradi» pressuppozitsiyasi ifodalangan.

Dekodlash jarayoni - bu resepiyentning shaxsiyatiga ko'proq ekstrapolyatsiya qilingan jarayon bo'lib, uni qabul qilish odatda resepiyentning sharhlash qobiliyati va niyatlari bilan bog'liq bo'ladi. Biroq har bir resepiyentni ensiklopedik bilimlardagi farqlar tufayli o'z xulosalariga keladi. Ushbu tezis dekodlash uslubi bilan qo'llab-quvvatlanadi, bu fikr-mulohazalar prinsipiga e'tibor qaratish bilan tavsiflanadi, qabul qiluvchining e'tiborini jo'natuvchi uchun nutq zanjirining eng muhim elementlariga jalb qilish uchun jo'natuvchining dekodlash ustidan nazoratiga qaratilgan.

Muhokama. An'anaga ko'ra, lingvistik kodlangan ma'no an'anaviy bo'lib, tilda istifoda etilishi orqali lisonda mustahkamlanadi va uni so'zlar, morfemalar, iboralar, idiomalar va konstruktsiyalar orqali yetkazish mumkinligi e'tirof etiladi. Uning ikkita tavsifi, ehtimol, to'liq ekvivalent emas va an'anaviy ma'noning tabiati ham ko'proq o'ylashga loyiqdir. Yashirin ma'no (implisit ma'no) va an'anaviy ma'no va unga tegishli tushunchalar o'rtasidagi qarama-qarshilikni aniqlash bu sohada sezilarli yutuqlarga olib kelishi mumkin, ammo uning ilmiy izlanishlari ancha kengroqdir.

N.A.Panina esa implikasiya masalasiga birinchilardan bo'lib e'tibor qaratadi. U bu masalaga quyidagicha baho beradi: «implisitlik gapning ma'nosini bilvosita anglash va undan qo'shimcha axborotlarni olish imkoniyatidan iborat». I.V.Arno'd implikasiyada «mikrokontekstda paydo bo'lgan va til birliklari bilan bevosita ko'rsatilmagan qo'shimcha ma'no»lar yuzaga chiqishini e'tirof etadi. Oddiy qilib aytganda, shama qilish yoki til vositalari yordamida ma'noni "yashirib" yetkazishdir.

Masalan;

We get our directions from the sun — from the position of the sun in the sky.

Aslida yuqoridagi gapda "Biz yo'nalishni quyoshga qarab olamiz" emas, balki "Biz yo'nalishimizni quyoshning joylashgan nuqtasiga qarab belgilaymiz" nazarda tutilgan.

Majburiy ma'no til va nutqning mazmun tomonining tarkibiy qismi ekanligini yana bir bor ta'kidlaymiz. Tildan foydalanganda har doim miyaning kognitiv faoliyati mavjud, buning natijasida biz gapda lisoniy birliklarning ma'nolarida ifodalanganidan tashqari qanday konkret ma'no nazarda tutilganligini aniqlaymiz.

Odatda implikatura yoki tagma'no so'zlovchi tomonidan shakllantiriladi, tinglovchi esa bu holatda asl maqsadni tushunishi yoki tushunmasligi mumkin. Ma'lumki, biror bir voqelikni anglash, idrok etish va nihoyat, uning yuzasidan ma'lum bir xulosalarga kelish lingvistik, paralingvistik, metalingvistik yoki lingvistik tabiatga ega bo'lmagan belgilar yordamida yuzaga keladi.

Implikaturani ma'noning harakati deya qabul qilish mumkin, chunki birinchi harakatni so'zlovchi tomonidan aytilgan jumla deb oladigan bo'lsak, tinglovchi tomonidan mazkur jumlada nazarda tutilgan asl maqsadni anglab yetishi ikkinchi harakat bo'ladi. Paul: Are you going to George's birthday? Alan: I have to study.

Alanning yuqoridagi javobi u Jorjning tug'ilgan kuniga bormasligiga ishora qiladi. Alanning javobi bu erda implikasiya hisoblanadi. Aytish va nazarda tutish o'rtasidagi farq dialog davomida yanada oydinlashadi.

Quyidagi dialogga e'tiboringizni qaratamiz:

Mother: How was your exam?

Daughter: Do you want some ice cream?

Yuqoridagi misolda qiz onasining savoliga mantiqdan qochgan holda javob berdi. Ehtimol, bu bilan qiz onasiga imtihon haqida gapirishni istamasligini va u imtihonda yaxshi baho olmaganini aytmqchi bo'lgandir. Kundalik so'zlashuv diskursida bu kabi holatni "gapni boshqa yoqqa burish" deb baholaymiz.

Xulosa. Ijodkor badiiy matnda o'z nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda, atrof-muhit to'g'risidagi tasavvurlari va o'ylarini asarida bayon qilinyotgan voqelikka singdirib ifodalaydi. Shuning uchun ham badiiy matnni adresat (o'quvchi) borliqning real in'ikosi tarzida qabul qiladi va ta'sirlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Старикова Е.Н. Имплицитная предикативность в современном английском языке. Киев, «Высшая школа», 1974, -142 с.
2. Keith Allan, "Natural Language Semantics." Wiley-Blackwell, 2001

LITERARY CRITICISM

3. Yusupov O. *Badiiy matnning lingvokognitiv xususiyatlari // TDPU Ilmiy axborotlari. Ilmiy-nazariy jurnal.*-Toshkent, -№2 (11), 2017.
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. *Adabiyotshunoslik lug'ati // f.f.d., prof. D.Quronovning umumiy tahriri ostida.* -Toshkent: Akademnashr, 2010.
5. Hoshimov O'. *Tushda kechgan umrlar.* -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.

“ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА ОҚИЛ ОТАЛАР ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ

Курбанов Санжар Салиевич,

Бухоро давлат университети ўқитувчиси

sanjarkurbanov0077@gmail.com

Аннотация: Машхур ўзбек ёзувчиси, янги давр ўзбек насрининг асосчиси Абдулла Қодирий халқимизнинг энг суюкли ижодкорларидан биридир. Унинг катта эҳтирос ва санъаткорлик билан ёзилган “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари миллионлаб китобхонларнинг маънавий мулкига айланган. Ушбу романларнинг энг марказида ота образи туриши сир эмас. Оталарнинг оқиллиги ёки жоҳиллиги туфайли бахтга эришган ёки аксинча таназзулга учрагани ёзувчи маҳорати орқали ёритиб берилган.

Калит сўзлар: образ, тарбия, оилавий муносабатлар, образ хухусиятлари.

Аннотация: Известный узбекский писатель, основоположник узбекской прозы нового времени Абдулла Кадыри – один из самых любимых писателей нашего народа. Его романы «Минувшие дни», «Скорпион из алтаря», написанные с большой страстью и вхождением, стали духовным достоянием миллионов читателей. Не секрет, что фигура отца находится в центре этих романов. Успех или упадок отцов из-за их ума или невежества раскрывается благодаря мастерству писателя.

Ключевые слова: образ, воспитание, семейные отношения, характеристики образа.

Annotation: The famous Uzbek writer, the founder of the Uzbek prose of modern times, Abdulla Kadyri, is one of the most beloved creators of our people. His novels "Bygone Days", "Scorpion from the Altar", written with great passion and artistry, have become the spiritual heritage of millions of readers. No secret that the figure of the father is at the center of these novels. The success or decline of the fathers, through their intelligence or ignorance, is revealed through the skill of the writer.

Key words: image, education, family relations, image characteristics.

Кириш. Машхур ўзбек ёзувчиси, янги давр ўзбек насрининг асосчиси Абдулла Қодирий халқимизнинг энг суюкли ижодкорларидан биридир. Унинг катта эҳтирос ва санъаткорлик билан ёзилган “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари миллионлаб китобхонларнинг маънавий мулкига айланган. “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида катта меҳр билан тасвирланган Отабек ва Кумуш, Юсуфбек хожи, Ўзбек ойим, Анвар, Раъно ва бошқа қахрамонларнинг ёрқин сиймоси ўқувчида ёрқин таассурот қолдиради. Асар қахрамонларининг орзу-умидлари; соф, беғубор севгиси қолоқ удумлар, ёвуз кимсаларнинг тажовузлиги туфайли топталади. Китобхон Отабек ва Кумушнинг бахтсиз қисматига кўз ёши тўқади. Анвар билан Раънонинг бахтиёр кунларини кўриб қувонади.

Асосий қисм. Абдулла Қодирийнинг бу ўлмас асарлари ёш китобхонларнинг маънавий мулки бўлиб қолди. Ёзувчи ўтмишдаги қора доғларни кўрсатиш орқали бугунги кун ўқувчисига жиддий сабоқ беради. Мамлакат парчаланиб кетган, ўзаро “қора чопон” ва “қипчоқ” қирғинлари авжида, золим ҳукмдорлар фақат вақтни ўтказиш, халқни шилиш билан овора. Ташқи ёв эса шундоққина эшик қокмоқда эди. У билан курашишга ҳеч қандай тайёргарлик кўрилган эмас. Юрт жаҳолат, разолат ботқоғига бутунлай ботиб кетган. Бунинг устига қолоқ удумлар, урф-одатлар халқ қалбини ўргимчак тўри каби ўраб олган. Илғор маърифатли одамларга кун йўқ. Замонасининг етук сиймоси, илғор фикрли Отабек ота – онасининг иродасига қарши бора олмайди. Оқибатда жонидан қаттиқ севгани – бахт қушидан маҳрум бўлади. Қолоқ тушунчалар, расм-русумлар унинг бахтини, келажагини вайрон қилади. Таназзулдан қутулишнинг ҳеч қандай чораси йўқ. Бундай шароитда Отабек, Юсуфбек хожи, уста Олим каби юрт тақдирини ўйлаган кишилар нима қилмоғи керак?!

Оталарни жаннатнинг калити дейишади. Дарҳақиқат, бу ёруғ оламда ота бор эканки, биз ҳам мавжудмиз. Инсон ота наслининг давомчиси сифатида дунёга келади. Жаҳон адабиёти тарихи ёнги ўз адабиётимиз тарихида ҳам бу буюк зотларга бағишланган асарлар талайгина. Қолаверса, бадиий адабиётимиз тарихидан ўрин олган қайси бир асар бўлмасин, уларнинг деярли барчасида ота образи муҳим ўрин тутди. Жумладан, XX асрнинг ноёб дурдоналаридан бўлмиш Абдулла Қодирийнинг

“Ўткан кунлар” ҳамда Ойбекнинг “Қутлуг қон” асарларида ҳам ўзбек оталарига хос бўлган хусусиятлар ўз ифодасини топган.

Абдулла Қодирий ўз тасвирида тарихий фактларга, ҳатто айрим шахслар: Худоёрхон, Мусулмонкул, Азизбек ва бошқаларни тасвирлашда суянган ҳолда, давр тавсифи, “жамият ҳаётининг поэтик таҳлили”ни романнинг марказий қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш тақдирларини тасвирлаш орқали беради. Отабек ва унга хайрихоҳ кишиларнинг тақдири жуда мураккаб, баъзан фожеали эканлигини асарни ўқиб билиб олиш мумкин. Асарда таҳлил қилиниши керак бўлган шундай образлар борки улар ўқувчига жуда катта ҳажмда маънавий озуқа беради ва ўқувчини тарбиялайди. А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асарида Отабекнинг отаси Юсуфбек ҳожи, Кумушнинг отаси Мирзакарим қутидор ҳамда Отабекнинг маънавий отаси Ҳасанали каби ота образларини кўриш мумкин. Инсоннинг исми ҳар доим отасининг исми билан ёнма-ён тилга олинади. Бу эса инсон ҳаётида отанинг ўрни нечоғлик катта ва муҳим аҳамиятга эга эканлигини билдиради. А.Қодирий ҳам Отабек номини ҳар тилга олганида унга Юсуфбек ҳожининг ўғли эканлигини таъкидлаб ўтади. Хусусан, асарнинг биринчи бўлим биринчи фасли “Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли” деб номланган. Шунингдек, Отабек портетини чизишда ҳам унинг отаси тилга олинади: “Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишкан, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ, ва эндигина мурти сабз урган, қандайдир ҳаёл ичида ўлтурғучи бу йигит Тошканднинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли – Отабек” [1, 4 б.]. Фарзанд ҳар доим елкасида ота номини кўтариб юради. Ўзбек халқи фарзандига қараб унинг отасига баҳо беради. Ёзувчи Отабекни оғир табиатлик ва ҳаёл ичида ўлтурғучи деб тасвирлаганидан ҳам билиш мумкинки, Отабекнинг отаси ҳам оғир, вазмин, мулоҳаза билан иш тутадиган – етти ўлчаб, бир кесадиган инсон. Отабекнинг ўз дардини дoston қилмаслиги, обрў ва эътиборидан қатъи назар, кишиларга тавозе билан муомала қилиши, ҳар бир сўзини ўйлаб гапиришида ҳам ўқувчи Отабекни шундай тарбиялаган отасини кўз олдида келтиради. Қуйидаги парча ҳам Отабекнинг инсоний хислатларини яққол намоён этган: “Ҳасанали чикди. Раҳмат Отабек билан яна қайтиб соғлиқ сўрашгандан кейин ундан сўради: –Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

–Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай, эшикка қаради. Ҳасаналини хужрадан узоқлатиб жавоб берди:

–Қулимиз”(6-бет).

Оиланинг қули бўлишига қарамай унга шунчалар меҳр ва ҳурмат кўрсатиш фазилати ҳам аслида Отабекнинг эмас, отаси Юсуфбек ҳожининг фазилати, чунки халқимиз айтганидек: “Қуш уясида кўрганини қилади”. Отабек орқали тасаввур этаётган отани энди ёзувчининг тили билан кўрайлик. Қодирий Юсуфбек ҳожининг табиатини шундай тасвирлайди: “Хотин билангина эмас, умуман, уй ичиси билан ҳар қандай масала устида бўлса бўлсин узоқ сўзлашиб ўлтурмайдур. Отабекми, онаси, Ҳасаналими ишқилиб уй ичидан бирартасининг сўзлари ё кенгашлари бўлса, келиб ҳожининг юзига қарамасдан сўзлаб берадилар; мақсад айтиб биткандан сўнг секингина кўтарилиб унинг юзига қарайдилар. Ҳожи бир неча вақт сўзлағучини ўз оғзига тикилтириб ўлтургандан сўнг, агар маъқул бўлса “хўб” дейдир, гапка тушунмаган бўлса, “хўш” дейдир, номаъқул бўлса дуруст эмас дейдир ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса, бир илжайиб қўйиш билан кифояланиб, мундин бошқа сўз айтмайдир, айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайдир”(124-бет). Бу таърифдан билинадики, Юсуфбек ҳожи ўзбек оталари каби оғир табиатли, камгап, бир масалани ҳар томонлама ўйлаб муносабат билдирувчи, ҳамсухбати қандай киши бўлмасин муомала одобини сақловчи идеал ота образидир. Фарзанди Марғилондан уйланганини эшитиб ҳам ҳеч ранжимади, чунки қуда бўлмиш Мирзакарим қутидорнинг ўзига ҳар жиҳатдан муносиб инсон эканлигини, ўғлининг қилажак ҳар иши мулоҳаза билан ўйлаб қилинганини ич-ичдан сезиб, ундан рози бўлади. Масаланинг яна бир томони борки, у ўғлини ҳар жиҳатдан ишонган, яқин кишиси Ҳасаналидай софдил инсоннинг қўлига топширган. Ёзувчи уни ҳар ўринда “Юсуфбек ҳожи” деб тилга олади. Бундан маълум бўладики, ота Ҳаж зиёратини адо этган шахс. Аммо бунинг тағмаъносида унинг оккўнгиллиги, диёнатли, инсофли, ҳақгўй инсон эканлиги ётибди. У асарнинг бир ўрнидагина ягона ўғли борлигини тилга олади. Аслида эса у бутун халқнинг падари бузруквори, ҳимоячиси, мададкори, соябони тарзида тасвирланган. Ёзувчи уни худбин ва риёкор беклар зульмидан халқни омон сақловчи “маънавий ота”си сифатида тасвирлайди. Чунки унинг Азизбекнинг халққа 32 танга солиқ солиш ҳақидаги фармонини етказишдаги чуқур нафрат билан айтган сўзлари унинг фарзандлари учун дили оғриган ота ҳолатини кўрсатади. Юсуфбек ҳожи ҳамма вақт ўғлидан рози бўлса-да, Отабекнинг одам ўлдирганини эшитиб ранжийди. Шунда ҳам оталарга хос ҳам сиёсат, ҳам меҳрибонлик билан масалани бошқа йўл билан ҳал қилиш лозимлигини таъкидлайди. Доимгидек вазиятни ҳақиқат

мезонларига мувофиқ баҳолайди. Чунки Отабекнинг сўзлари билан айтганда, “Юсуфбек ҳожидай бир инсонинг ўғли бўлиб, одам ўлдириш уят ва номусдир”.

Кудалари Кумушни Тошкандга олиб келишлари хабарини билгач, ўғлига уларнинг ҳурматларини жойига қўйиш, “катта шаҳардан ўзини кичик олиб келувчилардан ўтган гиналарни унутишни, уйига келажак меҳмоннинг иззат-ҳурматини тўлиқ адо этишга ундайди. Худди шундай огоҳлантириш Ўзбек ойм ва Зайнабга ҳам тегади. Ўзбек оймга: “Сен билан муддаоларимиз бир деб ўйлаганимдан Отабекни қийиб тўхтатқанимдан сўнг сенга кенгаш солмасданок кудаларингга бир хат ёзган ва келин болани Тошкандга олиб келишларини сўраган эдим. Ҳайтовур сўзимни ерга қолдирмаган ўхшайлар, бу кун қудадан битта жавоб хати олдим. Ақллик кишиларнинг садағаси кетсанг ҳам арзийдир: шу чоққача сизларга айтдирмасданок зиёратларингизга боришимиз керак эди. Хатингизни ўқуб ниҳоятда хижолат чекдик, айниқса, келин болангиз бек оймга қайси юз билан қарайман деб юзини юлди. Бу адабсизлигини борғандан сўнг албатта юзига солмаслар, деб ишонамиз, дейдир(294-бет). Зайнабга: “Биз Марғилондаги опанг кўчини олиб келмакчи бўлдик...сен шунга нима дейсан?

–Мен нима дердим...

–Ул келганда эгачи-сингилдек бўлиб кета оласанми?

–Бўлиб кетармиз... Тагин билмадим, қарс икки қўлдан чиқар...

–Жуда тўғри гапирдинг, болам, сендан олган ваъдани ундан ҳам олаамиз”(296-бет).

Бу вазиятда Юсуфбек ҳожи оиланинг тинчлиги, аҳиллиги ва жипслигини ўйлаган ота сифатида намоён бўлади. Ҳожи бош бўлган уйда бирор ортиқча гап, ноўрин хатти-ҳаракат бўлмаслиги назарда тутилади. Бу эса ўзбек оилаларида отанинг ўрни қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Бу ваъдалар қор қилмай, икки кундош орасида ола мушук ўтган кезларда ҳам уларни яраштириб қўйган ҳам шу ота эди.

Асардаги Кумушнинг отаси сифатида тасвирланган Мирзакарим қутидор ҳам ана шундай оилапарвар оталардан. Асарда Мирзакаримбой деб ҳам, Мирзакарим қутидор деб ҳам тилга олинади ва асарда Раҳмат тилидан бундай дейишларига изоҳ ҳам берилади: “Ўзи давлатманд бир киши, савдогар, бир неча вақт Тошкандда қутидорлик қилиб турган экан” (9-бет). “45-50 ёшлар чамасида, қора қош, қора кўз яхшигина кийинган бу киши”(11-бет) –Мирзакарим қутидор ҳам, ўз оиласи, аҳли аёлига меҳрибон кишигина бўлиб қолмасдан, эл-у юрт аҳволига ҳам бефарқ эмас. Ўзига тўқ оила бошлиғи бўлса-да, ночор халқ ҳоли уни ҳамма вақт ўйлантиради. Азизбекни назарда тутиб, “Амири Умархондек одил пошшо бўлса, биз ҳам ўрисдан ошиб кетар эдик” – деганида ҳам Азизбекнинг зулмидан тўйган халқ қайғусига шериклик ҳиссини кўрамиз. Отабекни ўз фарзандидек кўрган қутидор Юсуфбек ҳожидан Отабекни Тошканддан уйлантириш хатини олгач, қизиққонлик қилмай, мулоҳаза билан масалага ойдинлик киритади: “Агар бу ишда қуявингнинг ҳам изи сезилганда эди, сан эмас ман ҳам бу гапка чидамас ва кизим устига тушкан бу оғир масалани тинчлик билан қарши олмас эдим. Аммо бунда қуявингнинг иштироки кўрилмай, шунинг ила маним даим кесилиб қолди. Хатнинг мазмунидан онглашиладурким, бу иккинчи уйланишқа Отабек бутунлай қарши бўлиб, фақат бу гап кудаларингнинггина ишларидир. Шунинг учун қуявингнинг уйланишини қизинг устига чин маъноси ила кундаш деб бўлмайди”(138-бет). Ўз кизи устига ўзи ризолик бериб кундаш олиб бериш осон деб ўйлайсизми? Қутидор ота бўлиб Отабекнинг ота-она орзусини тушунган ана шундай бардошли, иродали жасорат соҳибидир.

Асарда оталар образига алоҳида таъкид ва юк тушган. Чунки аёллар, хусусан, оналар ҳиссиётга берилувчан, қизиққон хусусиятларда тасвирланган бўлса, оталар Юсуфбек ҳожи ва Мирзакарим қутидор асарда ҳосил бўлган муаммо тугунларини ечувчи, ўйловли, мулоҳазали, кенг фикрли, энг тўғри қарорни қабул қила оладиган, уй ичи аёлларни ҳам тўғри йўлга сола биладиган оқил инсонлар сифатида асар воқеаларини бошқаради. Талоқ хатининг сохта эканлигини билган қутидор кизини ўзи Тошканга олиб бориши кераклигини тушунади ва Кумушнинг Тошкандда эри билан қолишига ҳам розилик беради. Фарзанд бахти учун ўз ёлғизлигини ҳам унутади.

Асарни Отабекнинг маънавий отаси бўлган Ҳасаналисиз тасаввур этиб бўлмайди. У асар бош қаҳрамони бўлмаса-да, асарнинг ҳар бир воқеасида ҳар бир образ учун ёрдамчи вазифасини бажаради. Аслида бу ёрдамчилик ёзувчининг мақсадларини амалга ошириш воситаси. Ҳасаналини ёзувчи бизга шундай таништиради: “Ҳасаналини болалик вақтида Эрондан киши ўғурлаб келгучи бир туркман қўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш олтин баробарига сотиб олгон эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида қулликда бўлганига элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кеткан. Хўжаси Юсуфбек ҳожига, айниқса, хўъжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том бўлиб, бунинг эвазига улардан ишонч ва ҳурмат кўрар эди. Ҳасанали ўттуз ёшлиқ вақтида

сотиб олган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғул-қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшликда ўтиб кетканлар. Шунинг учун бўлса керак Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: “Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима қуръон ўқуса, бир вақтлар Ҳасанали отам ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя” деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипоришлар бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юрғучи оқ кўнгиллик бир “қул” эди” (6-бет). Отабекнинг Ҳасаналига бўлган меҳр ва ҳурмати ниҳоятда улуғ. Шу боисдан ҳам уни ҳамиша ота деб атайти:

–Ўғлим, Отабек.

–Сўзлангиз.

–Айтинг-чи, мен сизнинг кимингиз?

–Сизми? Отам бўлмасангизда мени оталиқ муҳаббати ила суйган содиқ ва меҳрибон кишимсиз – яъни маънавий отам” (22-бет).

Шунинг учун ҳам Ҳасанали Отабекни Юсуфбек ҳожидан кам севмайди. Ҳасанали унинг бахти учун ҳеч нарсадан қўрқмасдан таваккал қилиб, тўй бошлайди. Кумуш Тошкандга келганда ҳам уларни овлоқда учраштирган Ҳасаналидир. Ўғли Отабекнинг мулоҳазали, тортинчоқ эканлиги ҳамда дилида нелар борлигини дарров фаҳмлайдиган ҳам Ҳасаналидир. Отабек Марғилондан келган қайин онаси билан сўрашишга кечиккани узрини кимиз билан қабул қилдирган ҳам Ҳасанали ота эди.

Хулоса. Оила бошлиғи бўлган оталар ҳамма оғирлик, масъулиятни ўз зиммаларига оладилар. Отабекнинг қамалганидан сўнг ана шундай оғирлик Ҳасаналининг елкасига тушади. Уни қандай қутқариш, нима учун қамалганини билиш учун чора тополмай қийналади. Юсуфбек ҳожи билан кенгашиганида ҳожи унга бу хабарни Ўзбек ойим эшитмаслиги кераклигини тайинлайди. Шунда оталар барча ўйловни ўз дилларига олиб, аёлларни бундай ёмон хабардан асрашади. Шунинг учун ҳам асарни ўзбекнинг оқил оталари жам бўлган дурдона асар деб ҳисоблаш мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абдулла Қодирий. *Ўткан кунлар*. –Тошкент: Янги нашр, 2019 йил. –Б. 4
2. *O'zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. 2-jild.-T. Fan. 1977*
3. Askarovich, H. A., & zulfizar Khudoyberdiyevna, S. (2021). *Emotional Concepts In English and russian Phraseology*. Conferencious Online, 33-37. <https://conferencious.com/index.php/conferences/article/view/55>.
4. Haydarov, A. A., & Navruzova, N. H. (2021). *Stylistic Features Of Intonation. Scientific reports of Bukhara State University*, 5(1), 18-29. https://buxdu.uz/media/jurnallar/ilmiy_axborot/ilmiy_axborot_1_son_2021.pdf#page=20.
5. Saparbayev I. *Men sevgan asar. Abdulla Qodiriyning “O'tgan Kunlar” romani. Badiiy tasvir vositalari* <https://staff.tiiame.uz/storage/users/85/presentations/zk7UuGGCFdNwoDqsae8Kuih2x8Xw4qY6CBTfbXb6.pdf>
6. S. Kurbanov, Imom G`azzoliy asarlarida farzand tarbiyasi muammolari. *Tilning leksik-semantik tizimi, qiyosiy tipologik izlanishlar va adabiyotshunoslik muammolari Materiallar to'plami* 13 56-60 betlar. 2022 Toshkent Durdona nashriyoti.
7. Zarifovna, R. N. (2023). *Euphemisms in political discourse. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(2), 626-631.
8. Saparova, M. R. (2019). *Principles of foreign language teaching. In Язык и культура (pp. 60-67)*. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42528624>
9. Kurbanov, S. S., & Saparova, M. R. (2021). *Badiiy asar jozibadorligini oshirishda qarg'ish anglatuvchi disfemizmlarning personajlar nutqida berilishi. Academic research in educational sciences*, 2(4), 1246-1251. <https://cyberleninka.ru/article/n/badiiy-asar-jozibadorligini-oshirishda-qarg-ish-anglatuvchi-disfemizmlarning-personajlar-nutqida-berilishi>
10. Saparova, M. R. (2016). *The problem of stylistic classification of colloquial vocabulary. Міжнародний науковий журнал*, (5 (1)), 80-82. <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/1505892674749.pdf#page=81>
11. Turdiyeva N.B. *Ulug'bek hamdamning “ota” romanidagi ota obrazi* <https://zenodo.org/record/6835191#.ZCJv3ZBzIU>

**"KO‘HKAN" TAXALLUSI BILAN SHE‘RLAR YOZGAN SHAYBONIY HUKMDOR
TALQINI**

Muxammadova Maxbuba Mo‘minovna,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi
mahbuba93muhammadova@mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkir ahhob” tazkirasi ma’lumotlari asosida mazkur asar yozilgan vaqtda davlat taxtida o‘tirgan shayboniy ijodkorlar Sulton Sa’id Mirzo va Javonmardali Sulton she’riyati va shaxsiyatiga xos xususiyatlar aniqlashtirilgan.

Sulton Sa’id Mirzo va Javonmardali Sultonlarning tasavvufga, xususan, naqshbandiya tariqatiga ixlosi, irfon ahlining irshodi sharofatiga yuksak e’tiqodu ishonchi tahlillar asosida ko‘rsatilgan. Davlat boshqaruvida suxandonlik, she’r va shoirlik, fasohat bilan so‘zlashning o‘rni va ahamiyatiga baho berilgan. Shoh va shoir, podshoh va sarkarda, inson va ijodkor sifatidagi fazilatlar uyg‘unligi shayboniylar orqali kuzatilgan.

Kalit so‘zlar: Muzakkiri ahhob, Sulton Sa’id, Javonmardali Sulton, tasavvuf, pir, murid, naqshbandiya, muammo, Ko‘hkan.

Аннотация. В данной статье на основе информации из книги Хасанходжи Нисари «Музаккир Ахбоб» уточняются своеобразные особенности поэзии и личности султана Саъида Мирзо и Джавонмардали Султана, шейбанидских художников, восседавших на троне государства на момент написания этого произведения.

На основе анализа показана преданность султанов Саъид Мирзы и султанов Джаванмардали суфизму, особенно секте Накибанди, и их высокая вера в добродетель руководства народом Ирфана. Оценены роль и значение красноречия, поэзии и красноречия в государственном управлении. Посредством шейбанидов наблюдалась гармония качеств царя и поэта, царя и полководца, человека и творца.

Ключевые слова: Музаккири ахбаб, Султан Саъид, Джаванмардали Султан, Суфизм, Пир, Мюрид, Накибандия, проблема Кухкан.

Abstract. In this article, based on the information of Hasankhoja Nisari's "Muzakkir Ahbob" book, the characteristics of the poetry and personality of Sultan Said Mirzo and Javonmardali Sultan, who were sitting on the state throne at the time this work was written, are clarified.

The devotion of Sultan Said Mirza and Javanmardali Sultans to Sufism, particularly to the Naqshbandi sect, and their high faith in the virtue of the guidance of the people of Irfan is shown on the basis of analysis. The role and importance of eloquence, poetry, and eloquence in public administration were evaluated. The combination of the qualities of a king and a poet, a king and a general, a person and a creator was observed through Shaybani.

Key words: Muzakkiri ahhob, Sultan Said, Javanmardali Sultan, Sufism, Pir, Murid, Naqshbandiya.

Sulton Sa’id. “Muzakkiri ahhob” ning foni davlatdan manguilik mulkiga safar qilgan chingiziy sultonlar jamoasi zikrida” gi birinchi faslida shoh va uning adolatiga qanchalik urg‘u berilgan bo‘lsa, “Davlat taxtida o‘tirgan sultonlar zikrida” deb nomlangan ikkinchi faslida ham muallif podshohning adolatiga asosiy e’tiborni qaratadi. Hasanxoja Nisoriy shayboniy amaldorlarning adolatiga yo‘naltirilgan mulohazalarini har bir maqolada yangi tahrir va yangicha sayqalda beradi. Maqola birinchi ruknining ikkinchi fasli Ko‘hkan taxallusi bilan she’rlar yozgan shayboniy hukmdor Sulton Sa’id sulton bin Abusaidxon bin Ko‘chkunchixon bin Abulxayrxonga bag‘ishlangan fiqra bilan boshlanadi.

Sarlavha ostidagi dastlabki ikki jumladayoq muallif Sulton Sa’id tabiatida kuzatilgan adolatga moyillikka o‘quvchi e’tiborini qaratadi: “Yaxshi shaklu shamol va latif tab’i adolatga moyil podshohdir. Samarqand ahli aning iltifot daraxti mevasidan lazzat topgan va turli toifa xalq aning himoyasi qanoti ostida tinch-omon umr kechirmoqda” [2;48].

Hasanxoja Nisoriy e’tiqodiga ko‘ra, shoh qanchalik dunyoning mayda tashvishlari-yu ikir-chikirlaridan qo‘l yuvgan, nafsini o‘ldirib Alloh irodasiga bo‘ysungan darveshlarga yaqin bo‘lsa, mamlakat ravnaqi shunchalik baland bo‘ladi. Tazkiranavis uchinchi jumlada shayboniyyodaning darveshdo‘st

ekanligini ta'kidlaydi: "Sulton zotli sulton bo'lishlariga qaramay, darvishlarga muxlis va ular e'tiqodida xolisdir" [2;48].

"Muzakkiri ahhob" muallifi har bir amaldorning tariqat sulukiga kirib, tariqatga suyangan holda davlatni boshqarishi hamda xalqni hidoyatga boshlashini istagan. Shuning uchun ham ta'bi nazmi bor shayboniy ijodkorlar haqida mulohaza yuritganida ilmiy mushohada asosida turgan shoh-shoirning qaysi shayxga irodati borligi ustida maxsus to'xtaladi. O'sha shayxning fazilati solih amallari, silsilasi, kashfu karomatlari haqida birma-bir so'zlaydi. Badiiy ijodga aloqasi bo'lsa, she'rlaridan namuna keltiradi. Tazkiranavis ilmiy uslubiga xos xuddi shunday manzara Sulton Sa'idga bag'ishlangan maqolada ham kuzatiladi: "Irodatu muridlik nisbati hazrat shayx Husayn Xorazmiygadir" [2;48].

Hasanxoja Nisoriy Sulton Sa'id irodatda bo'lgan murshidi komil Shayx Husayn Xorazmiyning shayx Hoji Muhammad Xomushoniydan xojagon silsilatiga qo'shilishigacha bo'lgan 17 shayxning nomini alohida-alohida raqam qilishdan erinmagan.

Tasavvufda Alloh nomini ko'ngilda yod etish g'oyasi muhim o'rin tutadi. Zikr talqini Qur'oni Karimning 2(152), 4(104), 7(205), 13 (28), 17, /111, 18 (23), 33 (41), 75 (25), 87 (1,15) suralari zaminida shakllangan. "A'rof" surasining 205-oyati karimasida zikrning ikki xil (jahriya, xufiya) tarzda ado etilishiga ishora qilingan: "Robbingizni ichingizda tazarru va qo'rqinch bilan hamda gapirganda ovozi ko'tarmasdan ertayu kech zikr (yod) eting! G'ofillardan bo'lmang" [1,176]. Naqshbandiya tariqatida oyati karimada amr qilinganidek, qalbiy zikrga rag'bat ko'rsatiladi. Buni Sa'id Sultonning piri Shayx Xorazmiy timsolida ham ko'rish mumkin: "Va janob shayx Husayn Xorazmiy yoshlik ayyomida o'zining nafasini xilvatda jahdu jadal qolipiga solib, dil zikri sayqali bilan po'rfutuh ruhi oynasini shunday tip-tiniq qilgan va yarqiratgan edilarki, yashirin sirlar va ko'rinmas nurlar oshiq-talabgorlarning ko'rish ko'zgusiga aylangan ekan" [2;48]. Dildan chiqqan, bardavom zikr natijasida shayxning qalbi shunday tiniq, musaffo holga kelganki, unda pinhon sirlar oshkor bo'lib, botiniy nurlar jilolangan. "Baland maqomot va dilpisand karomatlar sohibi" (Nisoriy) murshidi komil ishq va ishtiyoq g'alabasidan ko'nglida paydo bo'lgan zavqu sururni nazm shaklida qog'ozga ko'chirgan. "Muzakkiri ahhob" muallifi Shayx Husayn Xorazmiy ijodidan bir g'azal matla'i va bir ruboiyni namuna sifatida tazkirada keltirgan. Matla':

Meravam so'i adam ishq tu hamrohi man ast,

Zor jon medihamu hamnafasam ohi man ast. [2;48].

G'azal baytida o'z asli Mutlaq ruh sari intilayotgan orif insonning Haq sari tavajjuhi badiiy inkishof etilgan. "Asliy vatanga azm etmak" (Navoiy) yo'lida oshiq-musofirga faqat ishqgina hamroh bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham orif-shoir Allohga xitob qilib: "ishqu tu hamrohi man ast,"-deydi. Oshiqlarga o'lim yo'q. Haq oshiqlari hech qachon o'lmaydi. Odam sifatida yo'q bo'ladi, xolos. "Zor jon bermoqdaman" (Zor jon medihamu) deyilganda shunday o'lim nazarda tutilgan. Bunday o'lim safarida oshiq aslo tanho emas. Rabbiga zorlanish, ohu nola, yalinish va yolvorish unga hamnafas: "Zor jon medihamu hamnafasam ohi man ast". Matla' boshida "Yo'qlik sari ketmoqdaman" ("Meravam sui adam") deganda, ruhning Allohga qaytishi nazarda tutilgan. Faylasuf shoir matla'sini Qur'oni majidning "Hamma narsa o'zimga qaytadi" oyati karimasi ichidan nurlantirib turadi.

"Muzakkiri ahhob" dan o'qiymiz: "Yurakka g'avg'o soluvchi va shakar qorishiqli bu ruboiy ham alarning totli so'zlaridandir. Ruboiy:

Mo doiravash zi po'stpo'shoni tuyem,

Dar doirayi xalqa ba go'shoni tuyem.

Gar binovozy chu nay xuro'shoni tuyem,

Gar nanavozi ham az Xamo'shoni tuyem [2;48].

Ruboiy Shayx Husayn Xorazmiyning piri Hoji Muhammad Xomushoniyga bag'ishlab yozilgan.

Allohnin marhamati va fayzu barokoti bilan yuksak maqomga erishgan tasavvuf shayxlarining ko'plab muridlari bo'lgan. Ma'rifiy majlislarda shayxning atrofni o'rab, doira yasab, to'garaksimon o'tirish taomil bo'lgan. Shayx Husayn Xorazmiy ruboiysining dastlabki ikki misrasida muridlarning pir atrofida xuddi shunday doirasimon halqa yasab o'tirishlariga o'quvchi e'tibori tortilgan. Darveshlar ko'pincha jundan tayyorlangan to'n yoki qo'y terisidan tikilgan po'stin kiyib yurganlar. Ruboiyning birinchi misrasini yakunlovchi kalimalar orqali darveshu so'fiylarning shu kabi xos kiyimlariga diqqat qaratiladi: "Zi po'stpo'shoni tuyem". Murid necha yil shayx xizmatida tursa ham, shayx nazari iltifot qilmasa, muridning murodi hosil bo'lmagan. Shuning uchun ham ayrim muridlar qancha riyozat cheksa ham, o'z botinida hidoyatni ko'rmagan. Yillab shayx eshigida qolib ketishga majbur bo'lgan. Muridning zohiru botinidagi hamma narsa pirga kunday ravshan bo'lib turgan. Uning pir iltifotiga musharraf bo'lishiga tabiatidagi zarracha noqislik ham mone'lik qilgan. Xususan, kibr alomatlaridan mutlaqo poklanish murid uchun

g'oyatda og'ir kechgan. Muridning bu yo'lda chekkan riyozatlari xususida Abu Hoshim So'fiyning quyidagi so'zlari tiniq tasavvur hosil qiladi:

“Yurakdan kibr razolatini yuvishdan ko'ra, tog'ni igna bila qo'porish oson” [3;5]. Muridning sinqiligi xoksorligiga to'la ishonch hosil qilmagan murshid unga nazari iltifot qilmagan. Shayx Husayn Xorazmiy qalamiga mansub ruboiyning 3-4 misralari irshodning ayni o'zak masalasi ustida bahs qiladi. Ruboiy matnidagi “binavozi” (“siylasang”) va “nanavozi” (“siylamasang”) so'zlari yetakchi muddao ifodasi uchun xizmat qilgan. Ruboiyni yakunlovchi “Xamo'shoni tuyem” shoir mahorati bilan 3 xil ma'no ifodasi uchun xizmat qilgan.

1. Muridlaringmiz. Siylasang ham siylamasang ham sening (Hoji Muhammad Xamo'shoni) muridlaringmiz.

2. Ruboiy yaratilgan joy ma'nosini anglatadi.

3. Sukut saqlash. Muridlik odoblaridan biri. Futuvvatning 71 shartidan bittasi [5;11] badiiy ifoda mag'ziga singdirilgan.

Baholi qudrat tahlil qilingan ruboiyning yaratilish tarixi haqida “Muzakkiri ahbob” da berilgan qaydlar ham bizning yuqoridagi mulohazalarimiz foydasiga xizmat qiladi: “Shayx Husayn bu ruboiyni egnilariga po'stteri yopinib, ustoz Hoji Muhammad Xamushoniy huzurida alar xonaqohi oshpazlari orasida Xamushon qishlog'ida o'tinkashlik qilib yurgan bir vaqtlarida aytganlar” [2, 49].

Shayx Husayn Xorazmiy ulug' yoshga kirganida, jismiga qarilik madorsizligi yuzlangan bir paytda Makkayu Madina tavofiga yuzlanib, Haj sharafiga muyassar bo'ladi. Hasanxoja Nisoriy talqinicha, butun ruhi shuuri bilan Ka'ba jamolini ko'rishga mushtaq bo'lgan insonning oyoqlariga Makatulloh yo'lidagi Mug'ilon cho'lining tikanlari sanchilsa, bu xuddi yumshoq va nafis mato harirdek rohat bag'ishlaydi.

Jamoli ka'ba chunon medavondaam ba nishot,

Ki xorhoi Mug'ilon harir meoyad [2, 49]

Murshidi komil Makatullohdan qayta turib, Shom o'lkasida vafot etadi. “Muzakkiri ahbob” muallifi buni tongning tunga aylanishiga, quyoshning sharqdan g'arbgacha o'tib botishiga tashbih qiladi:

Sabohi ayshi ahli dil ba shomi g'am badal z-on shud,

Ki xurshed az so'yi mashriq ba mag'rib raftu pinhon shud [2, 49].

Shoh-shoir Sa'id Sulton Ko'hkan taxallusi bilan ijod qilgan. Mazkur taxallusning tanlanish tarixi haqida “Muzakkiri ahbob” da nozik qaydlar mavjud. Muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lganligi uchun o'sha lavhani to'liq keltiramiz:

“Naql qilishlaricha, Shayx Husayn Xorazmiy Shatriy qishlog'ida ariq qazib yurgan ekanlar. Va saltanatpanoh Sa'id Sulton ham yonlarida og'ir-og'ir toshlarni yengilgina qo'porib, ularga yordamlashar ekan. Alar hazratlari sultonga qarab “Bu kishi bizning Ko'hkanimiz” debdilar. Shunga ko'ra Sulton Sa'id Ko'hkan iborasini o'zining totli she'r va shirin guftorida taxallus qilib keladi” [2, 49].

Piri komil o'z muridining himmati va g'ayratini Sharq xalqlarining afsonaviy qahramoni Farhod shijoatiga tashbih qilgan.

“Muzakkiri ahbob”da Sulton Sa'id ijodidan bir g'azal namuna sifatida keltirilgan:

Az ko'yi tu har subh nasime ba man oyad,

Shodam, ki az o'nakhati on pirahan oyad.

Bo xoki sari kui tu nisbat natavon kard,

Har nofayi mushke ki zi dashti Xutan oyad

Mumtoz adabiyotda yoqimli va nafis shamol- “nasim” ifoda va tasviridan foydalanish keng o'rin tutadi. Ezgulikka mushtaq inson qalbi tongda yorishib, borliq uning ko'zi oldida romantik ranglarda jilolanadi. Hayot nafasati butun go'zalligi bilan namoyon bo'ladi. Shunday zavqli damlarda mumtoz she'riyatda tong yeli oshiq bilan ma'shuqa o'rtasida vosita vazifasini bajaradi. Oshiq ma'shuqaga o'z rozi dilini tong yeli orqali yo'llaydi. Toza, beg'ubor tuyg'ularini tong yeli vositasida ma'shuqaga tuhfa etadi. Sa'id Sulton satrlarida o'ziga xos, o'zgacha manzara kuzatiladi. Unda ma'shuqa ko'chasidan esgan subh nasimi oshiq dargohiga yetib kelib oshiqqa farah bag'ishlaydi. Oshiq ko'nglini shodlikka to'ldiradi. Ko'hkan shoir talqinicha, suyuklining ko'chasidan esib, har tong oshiq dimog'iga uriladigan yoqimli shamol odatdagi subh nasimi emas, u yor yurganida egnidagi ko'ylakning nafis chayqalishidan hosil bo'lgan yeldir. Sa'id Sulton mumtoz adabiyotdagi an'anaviy timsol- “subh nasimi” dan foydalanishda mohirlik ko'rsatgan. Tabiiy hodisaning tong nasimi va oshqlik mohiyatiga uyg'un qirralariga mos tashbihni hayotdan izlagan. Va shunday nozik majoziy tashbihni topib uni she'rga olib kirgan.

Xo'tan-xushbo'y mushklari va nafis ipak matolari bilan savdo ahlining e'tiborini o'ziga tortib kelgan maskan. Sharq mumtoz she'riyatida ishq va oshqlik talqinida Xo'tan mushki ko'pgina shoirlar ijodida mushabbihun bih vazifasini bajarib keladi. Tahlil qilinayotgan g'azalning navbatdagi baytida shoir yor

ko'chasining tuprog'ini qiyoslash uchun mushabbih izlaydi. Uni Xo'tan dashtidan keltirilgan mushk bilan qiyoslaydi. Ammo Xo'tandan keltirilgan har qanday toza va eng xushbo'y mushk ham yor ko'chasining tuprog'iga teng kela olmaydi, degan xulosaga keladi. Sirdan qaraganda mumtoz shoirlarimizning bunday talqinlari ancha mubolag'ali, hayot mezonlariga unchalik rost kelmaganday taassurot qoldiradi. Ammo badiiy adabiyotning xos xususiyatlari, oshiq nigohi va ishq konsepsiyasi mezonlariga to'la muvofiq keladi. Ko'hkan shoirning buyuk salafi Yusuf shoirning quyidagi satrlari yana masalaga oydinlik kiritadi:

Seviklining yuzi ko'ngil to'qligi.

Ko'ngil kimni sevsa, ko'rar ko'zda ul,

Ko'ngul qayga boqsa, uchar yuzda ul [7;94].

Sirdan qaraganda bahsimiz asosida turgan g'azal an'anaviy oshiqona g'azallar kabi ma'shuqaga atalganday ko'rinadi. Hasanxoja Nisoriy shoir va olim sifatida buni chuqur idrok qilgan. G'azal matnini tazkiraga ko'chirishni to'xtatib qo'yib, uning yaratilish tarixi haqida ixcham izoh bergan. Bu shunchaki izoh bo'lmay, ijodiy jarayonni bevosita o'z ko'zi bilan kuzatgan olimning fikri ekanligi bilan muhim ilmiy qimmat kasb etadi.

"O'sha kezlari hazrat shayx sultonga "Bizning oldimizga ko'p kelib ketasiz, saltanat ishlariga xalali yetmasin tag'in", degan ekanlar. O'sha g'azal maqta'sida sulton shayxning mazkur e'tiroziga ham o'z munosabatini bildirib o'tgan. Maqta':

Shirindahano, xotiri xud raja mafarmo,

Har lahza ba ko'i tu agar Ko'hkan oyad". [2, 49]

G'azal ma'shuqaga emas, muallifning piri Shayx Husayn Xorazmiyga bag'ishlab yozilganligi aniq bo'ladi. G'azal maqta'si "Shirindahano" ("Shirin kalom") so'zi bilan boshlangan va so'zlovchining nutqi o'z piriga qaratilgan. Pir muridni ohanraboday o'ziga tortmasa va murid ham butun ruhi shuuri, husni tavajjuh bilan piriga intilmasa maqsad hosil bo'lmaydi. Irshod murshidi komilga yakdil, yakro'y, yakjihatlik bilan yuzlanish, cheksiz sidqi ixlos g'oyatsiz shavq, hadsiz sadoqat va muhabbat hosilasidir.

Sa'id Sulton saltanat ishlari bilan qanchalik band bo'lmagin har dam pir xizmatiga intilgan. Bundan murshidi komil Shayx Husayn Xorazmiy qattiq xijolat tortgan. Mulk va mamlakat ishlariga xalaqit beryapman, deb o'ylagan. G'azal maqta'si piri komil qalbidan o'sha xijolatni olib tashlashga yo'naltirilgan.

Sa'id Sulton, Shayx Husayn Xorazmiy va Hasanxoja Nisoriy zamonasining bastakorlari shoh-shoirning bu g'azaliga kuy bastalab, hofizlar uni tarannum qilganlar. Shoh-shoir g'azali odamlarning ko'ngil mulkiga ezgu xayollar, go'zal tuyg'ularni olib kirgan: "Zamon musanniflari kuy basatalab, bu abyotni tarannum qiladilar va muloyim nag'malar bilan dilni o'g'iraydilar" [2, 50].

"Muzakkiri ahbob" yozib tugallagan vaqtda (1566-yil, avgust-noyabr) Said Sulton hayot bo'lgan va tazkira muallifining ta'kidlashicha, olimu fozillarga yangi-yangi marhamatlar ko'rsatib, cheksiz ehsonlari bilan ularni sarafroz etib turgan. Hasanxoja Nisoriy shohning shunday inoyatlari yanada ko'payishini Allohdan so'rash bilan "Sa'id Sulton bin Abusaidxon" ga bag'ishlangan maqolaga nuqta qo'yadi.

Javonmardali Sulton. "Muzakkiri ahbob" shoirlarga bag'ishlangan tazkira bo'lganligi uchun Hasanxoja Nisoriy shayboniylar sulolasiga mansub ta'bi nazm bor, she'riyatning muayyan janrdagi ijod namunalari bilan ma'rifat ahlining e'tiborini tortgan shayboniyyodalar haqida mulohaza yuritadi.

"Muzakkiri ahbob" maqola birinchi ruknining birinchi va ikkinchi fasllari shayboniy ijodkorlarga bag'ishlangan. 1530-1533-yillarda Samarqand taxtini boshqargan Ko'chkinchixonning o'g'li Abusaidxonning nomi tazkira sarlavhalarida va ba'zi o'rinlarda ijodkor o'g'illari munosabati bilan tilga olinadi. Chunki Abusaidxon badiiy ijod bilan shug'ullanmagan. "Muzakkiri ahbob" da Abusaid bin Ko'chkinchixonning badiiy ijod bilan shug'ullangan ikkita farzandiga alohida sarlavha bilan maqola bag'ishlangan. "Muzakkiri ahbob" dan o'rin ajratilmagan bo'lsa-da, Abusaidxonning Bahodir Sulton ismli uchinchi farzandi ham she'riyat bilan shug'ullangan. Ammo u toju taxt uchun bo'lgan janglarda barvaqt halok bo'lgan.

Abusaidxonning ikkinchi o'g'li, Sa'id Sultonning inisi Javonmardali sulton ham ta'bi nazmi bor shayboniylardan bo'lgan. "Muzakkiri ahbob" muallifi o'z tazkirasining birinchi rukni ikkinchi faslida "Mu'iniddin Javonmardali Sulton bin Abusaidxonning muqaddas yodi" sarlavhasi ostida unga maqola bag'ishlaydi. Javonmardalixonning Abulxayrxon va Muzaffar nomli o'g'illari ham she'r yozgan [2,303]. "Muzakkiri ahbob" muallifi Javonmardalixonni ismi jismiga mos, vujudga futuvvat nuri bilan ravshan, shijoatli hukmdor sifatida talqin qiladi. "Futuvvatnomayi sultoniy yoxud javonmardlik tariqati" kitobining muallifi Husayn Voiz Koshifiy futuvvat ahlining o'n xislatidan to'rtinchisi "ulug'larga hurmat" ekanligini qayd qilgan [5;12]. Mu'iniddin Javonmardali Sulton olimu fozillarga, avliyoullohga ko'p ixlosli bo'lib, ularning izzat-ikromini o'rniga qo'ygan.

“Muzakkiri ahbob” dan o‘qiymiz: “Oliy maqom otalarining hazrat shayx Xudoydodga muhabbat va do‘stlik ehtiromi bo‘lgani sababli uning ham yaxshi andishali Shayx Darvesh shayx tomon niyozu ehtiyoj yo‘li bor” [2;50]. Javonmardali Sultonning otasi, Samarqand hukmdori Abusaidxon muhabbat va do‘stlik ehtiromi bilan bog‘langan shayx Xudoydod Valiy Shayx Jamoliddin Azizonning muridlaridan bo‘lib, shayboniylar davrida juda katta nufuzga ega bo‘lgan. XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrning boshlarida yashagan mutafakkir va tariqat arbobi Olim Shayx ibn Mo‘min Shayx ibn Darvesh Shayx Azizon o‘zining “Lamahot min nafahot ul-quds” kitobini Shayx Xudoydodning maqomoti sifatida yozgan [4;41-43]. Javonmardalixon otasi Abusaidxon izidan borib, o‘z zamonasining mashoyixlaridan Darvesh Shayx tomon “niyozu ehtiyoj yo‘lini ochib, lutf eshiklarini alarning do‘stlari uchun ochgan” [2;50]. Hasanxoja Nisoriyning ilmiy uslubida ko‘p ishlatiladigan istiora san‘ati Javonmardalixonning tariqat arboblari bo‘lgan ixlosu e‘tiqodini yorqin ifodalashda xizmat qilgan. “Muzakkiri ahbob” da Mu‘iniddin Javonmardali Sultonning rangin muammolar yozganligi haqida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Fors- tojik adabiyotida XI asrda paydo bo‘lgan muammo janri o‘zbek adabiyotida XV asrda shakllangan. Mutaxassislar fikricha, o‘zbek tilida yozilgan dastlabki muammolar Alisher Navoiy qalamiga mansubdir. Muammo shoirlar badiiy mahoratini baholashda mezon vazifasini o‘tagan. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” tazkirasida Mavlono Abdulvahhob, Mavlono Ulon Shoshiy, Mavlono Siymiy, Mavlono Hoji Abulhasan, Xoja Fazlulloh Abullaysiy, Mavlono Muhammad Muammoiy kabi ellikdan ortiq ijodkorning muammolaridan namuna keltirgan. Turkiyda yaratilgan birinchi nazariy qo‘llanma muallifi Shayx Ahmad Xudoydod Taroziy 5 qismdan iborat “Funun ul-balog‘a” (1436-1437) asarining yaxlit bir qismini muammo va uning qoidalariga bag‘ishlagan. Alisher Navoiy muammo nazariyasiga oid “Mufradot” asarini yaratgan. Muammo yozish va uni yechish uchun mumtoz she‘rshunoslikdagi ilmi bade‘ qoidalari (talmeh, kinoyat, tashif, aks, qalb, istiora tashbih va h.k), arab alifbosidagi harflarning xususiyatlari, ularning raqamdagi qiymati, abjad hisobi, yil va oy hisoblari, ilmi nujumga oid so‘z va atamalar, samoviy holat-hodisalar, arab, fors-tojik , turkiy so‘z va jumalarning grammatik qoidalari, so‘zlarning ma‘no oqimlari, botiniy va zohiriy ma‘nolari, umuman, hayot, jamiyat, hayvonot va nabotot olamining siru asroridan xabardor bo‘lish talab etiladi. Bularning hammasi muammo adabiy janrlar ichida eng murakkab janr ekanligini ko‘rsatadi. Ixcham hajmga muhim bir axloqiy-ta‘limiy, ijtimoiy-falsafiy g‘oyani singdirish, misralar mag‘ziga muhim bir ismni yashirish, shular bilan birga vazn, qofiya, badiiylilik mezonlariga amal qilish uchun shoirda katta iste‘dod bo‘lishi zarur. Mazkur mulohazamiz ushbu janr nazariyasi va amaliyotining nozik did bilimdoni Alisher Navoiyning quyidagi fikrlari bilan asoslanadi: “Jami‘ki muammo ayturlar, **base zahmat bila** bir baytdin yo bir ruboiydin bir ism hosil qilurlar” [6;108].

“Latif ta‘bi fozillar suhbatiga moyil” (Nisoriy) Javonmardalixon muammo va unga yaqin turgan murakkab janrlaridan biri ta‘rix janrida yaxshi she‘rlar yaratib, ilm ahlining e‘tiborini o‘ziga tortgan.

“Muzakkiri ahbob” dan o‘qiymiz: “Muammo fanida bilimi yetuk bir alpozda bo‘lib, mushkul tarkibotlar tahlilini osonlikcha chiqara oladilar. Ta‘rix aytishda shoirlardan so‘zamollik to‘pini notiqlik chovgoni bilan olib qochadilar” [2;50]. “Muzakkiri ahbob” da Javonmardalixon ijodidan bir ta‘rix va bir muammo ham namuna sifatida keltirilgan.

ADABIYOTLAR:

1. *Qur‘oni karim. Tarjima va tafsir muallifi Shayx Abdulaziz Mansur. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot matbaa birlashmasi, 2009. – 624 b.*
2. *Хасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1993.*
3. *Jomiy A. Bahoriston. – Toshkent: Yozuvchi, 1997. – 112 b.*
4. *Камтаев К. Тасаввуф алломалари. -Тошкент: Фафур Фулом, 2017. -320 б.*
5. *Кошифий, Хусайн Воиз. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. –112 б.*
6. *Навоий А. Асарлар. 15 томлик, 15-том. –Тошкент: Ф.Фулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1968. – 248 б.*
7. *Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.*

THE CONCEPT OF THE MOTIF OF LONELINESS IN 20TH CENTURY AMERICAN LITERATURE

Ganieva Orzigul Khayriddinovna,

Associate professor of the
English Literary Criticism department, BSU

ganieva_orzigul@mail.ru

Rajabova Zebiniso Tolibovna,

Master Student of Bukhara State University

zebirajabova29@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada motiv tushunchasi va adabiy asarlarda yolg'izlik mavzusidan motiv sifatida foydalanish muhokama qilinadi. Shuningdek, XX asr Amerika realistik adabiyotida yolg'izlik mavzusida ajoyib asarlar yaratgan namoyondalarning asarlari haqida ham qisqacha to'xtalib o'tiladi. Qolaversa, yolg'izlik motivini qo'llash sabablari, bu haqda yozuvchining ichki kechinmalari adabiy asar qahramonlarining kechinmalari misolida tasvirlangan.

Kalit so'zlar: motiv, yolg'izlik, "Amerika orzusi", "Yo'qolgan avlod", ekzistensial, izolyatsiya, sanoatlashtirish.

Аннотация: В данной статье рассматриваются понятие мотива и использование темы одиночества как мотива в литературных произведениях. Автор также обращается к некоторым представителям, создавшим замечательные произведения на тему одиночества в американской реалистической литературе XX века. Более того, описываются причины использования мотива одиночества, внутренние переживания писателя по этому поводу на примере чувств и ситуаций героев их литературных произведений.

Ключевые слова: мотив, одиночество, «Американская мечта», «Потерянное поколение», экзистенциал, изоляция, индустриализация.

Abstract: This article discusses the concept of motif and using the theme of loneliness as a motif in the literary works. It also addresses some representatives who create wonderful pieces with the theme of loneliness in the American realistic literature of the 20th century. Moreover, the reasons for using the motif of loneliness, the writer's inner experiences about it are described on the example of the feelings and situations of the heroes of their literary works.

Keywords: motif, loneliness, "American Dream", "Lost generation", existential, isolation, industrialization.

Introduction. A motif can emphasize a character's personality in order to better understand them, or it might set the tone for the narrative. Motifs frequently serve to reaffirm the story's themes. A motif's primary function is to highlight a theme. Readers who are paying close attention to the story's motifs can reach a theme or underlying message. Motifs can appeal to readers' senses in this way. The presence of motifs at key moments in the story is necessary for readers to connect the signal of a motif with an underlying theme or message. Loneliness is a tricky idea that is challenging to define. Although there is no universally accepted definition of loneliness, most academics base their classifications on elements like: lack of social connections can result in the subjective, unpleasant, and upsetting feeling of loneliness. Stories about people who are unable to form relationships with others frequently use loneliness as a motif. They always have a depressed and poor self-esteem attitude.

Research methodology. Researchers identify loneliness using a variety of methods. Direct self-rating questions and indirect scales stand out among them. The single question with a rated response scale is the most typical. Researchers claim that this scale has significant drawbacks. These restrictions led to study and the development of a multiple rating system that is now widely used. This measurement scale is said to be clear, trustworthy, and simple to use. The best examples to learn and analyze loneliness motif are E. Hemingway's "A Farewell to Arms", "Whom the Bell Tolls", John Steinbeck's "Of Mice and Men", "Cannery Row" and "Tortilla Flat". The depiction of loneliness as a literary issue has gained popularity in these great representatives.

Results and discussion. American dream which was distinctive to their literature, was drastically altered by the political, social, and economic circumstances in America in the 20th century. Due to the national events, people started to lose hope in a bright future. Literature changed at the same time as the environment did. This occurred with the rise of modernism, and writers attempted to portray the setting that would probably occur in the future in their works. A new stream of writers came to the conclusion that human characteristics had a more complex structure than they previously thought, and are focusing on developing a new aspect of writing for a deeper reformation of the human psyche. One such aspect was to propose a study of the relationship between consciousness and the unconscious and in turn its influence on the inner world of man. Consequently, changes in the style of modern literature affected its readers as well. The students' task was to read the author's work and understand for what purpose he chose a certain structure of the development of events. Writers focused on describing their lonely state in order to clearly reveal the human psyche

American literature frequently used the concept of loneliness in society at large. Despite the fact that other authors dealt with this subject as well, American authors emphasized the idea of loneliness so frequently and forcefully in their writing that it became a recurrent theme in American literature. Of course, even while the picture of a lonely individual was depicted in many classic European works, such as Cervantes' **"Don Quixote"** and Flaubert's **"Madame Bovary"**, this issue was explored in more depth in American literature. Loneliness as a motif was often associated with modernism. Capitalism and industrial revolution could not help but destroy the quality of human interaction and negative relationships, given that the 20th century witnessed major changes in how people live.

The writer's fascination with solitude and its impact on his literary life became more obvious in the 20th century. The writers were inspired by the events of the time to depict loneliness, which was at the time thought to be the worst emotion a person could experience. After the First World War, a group of authors known as **"The Lost Generation"** emerged, including Ernest Hemingway and Sherwood Anderson. The majority of their works highlighted the protagonists' alienation from society and disillusionment with their surroundings. For instance, Lieutenant **Henry** and **Catherine** in Ernest Hemingway's **"A Farewell to Arms"** were shown as insecure, reclusive people. Catherine and Henry valued solitude since they both felt lonely in huge crowds. When they were by their own, they were happier and less lonely than other people. In the months leading up to the baby's birth, Katherine and Henry attempted to spend as much time together as they could because they valued their alone time so highly. They worried that the baby would ruin their time apart. Henry and Catherine felt that no one could understand to them or the challenging circumstances they were going through.

The rise of capitalism, according to the New Yorker, contributed to the spread of loneliness during the 20th century. Numerous writers had been influenced by the existential loneliness research done by philosophers Albert Camus and Jean-Paul Sartre. In the 1930s, books by J.D. Passos, E. Hemingway, and John Steinbeck, including **"Whom the Bell Tolls"** and **"The Grapes of Wrath"**, featured individuals and groups cut apart from civilization. In the **"The Scarlet Letter"**, Hester Prynne demonstrated loneliness as well. He felt alone and wanted to live peacefully when society criticized his behavior. This was caused by the severe judgments of societies. He thought that there was a significant gap between society's moral standards and his religious beliefs.

Numerous characters who all expressed the same feelings of loneliness in American literature illustrated the individual and his place in society. The main character in **"Huckleberry Finn"**, Hook Finn, chose to feel lonely for himself. Hook sought to distance himself from society's values and beliefs during his rebellion against his father in an effort to discover his true self. In **"The Great Gatsby"**, one of the exceptional works of American literature by Scott Fitzgerald, Jay Gatsby experienced social exclusion and isolation. We discovered that isolation was not a positive state but rather a state of imprisonment imposed by society in many works of American literature. In John Steinbeck's novel **"Of Mice and Men"**, "Lenny felt isolated from society because he was afraid of his own differences"[5]. The thoughts and perspectives of each character in society were the basis for the theme of loneliness, which was repeated in several images explained by American literature.

In the past 50 years, writers of Southern Gothic literature, like William Faulkner, Eudora Welty, Flannery O'Connor, Truman Capote, and C. McCullers, had increasingly explored the theme of solitude as a creative challenge. In their writings, isolation was not the same as mere alienation or being physically alone from civilization. They also looked at the situation of persons who were alienated from society for moral reasons as well as the effects of cutting the ties that bound civilization together. C. Mack Cullers had conducted a thorough investigation into the fundamental state of spiritual loneliness. His obsession with

solitude emerged as one of the key elements of his art. In a sense, Mack Cullers compared his characters to John Singer, "the Jew, of the oppressed race," in his first novel, who was physically frail, lonely, and subject to persecution. From his own philosophy and personal experience, Mack Culler had chosen to focus on the subject of spiritual loneliness. He added that his desire to convey to the reader what he saw to be the universal meanings of his experience motivated his attempts in fiction.

In the 20th century, tremendous industrialization and urban growth led to remarkable social advancement but also to despair among the American people. Because of the society they lived in, Americans experienced a greater sense of separation from their loved ones and the people around them. Hemingway illustrated the characters' emotional distance and isolation from one another in the short story "**Cat in the Rain**," which centered on an American woman's estrangement from the other characters. Each thing he encountered on his daily excursion outside of his room and back inside only served to worsen his loneliness. The first part was the room where the woman and her husband resided, and the second was a second-floor room that was now vacant because of the rain. There were two other indications of isolation in this scene: the window from which the woman was viewing the outside world and the table under which the cat was hiding. Additionally, his efforts to find a cat in an effort to end his loneliness did not have the desired impact because it did not give him a new sense of freedom.

The idea of loneliness appeared frequently in American literature throughout its history. A young man named Harold Krebs, for instance, was described in the short story "**Soldier's Home**" as having served in the First World War and coming home a different person; everything else had remained the same. Even his parents could not make him seem to comprehend.

The idea of loneliness was included throughout Hemingway's most well-known book, "**The Old Man and the Sea**" in 1952. In the book, Santiago made the decision to sail farther than usual and entered the Gulf Stream after 84 days of futile efforts. There, a large sea fish bit down on the bait that Santiago dropped into the water, but Santiago was unable to get the fish out due to its size. Instead, the fish spent two days and two nights circling the boat. Despite being worn out and hurt, Santiago managed to catch the fish by himself on the third day. Sharks attacked the boat as it traveled toward the town, devouring the fish, leaving only the head and skeleton. The following morning, Santiago arrived at the beach and leaves, much to the astonishment of the fishermen and visitors, the dead fish behind. Santiago was portrayed in the book as living alone, fishing by himself, and being completely unbothered by the town's residents. (even the young apprentice Manolin, who was forbidden by his parents to sail with him). Particularly when he was fighting the large fish and later the sharks three days ago, Santiago was all by himself in the open sea and had no alternative but to rely on himself. However, there was another component of loneliness that felt more intriguing, despite how obvious this one was. Santiago was a retired fisherman from Spain who resided in Cuba. The fisherman was an outsider in Cuban culture due to his nationality, as J. Herlihy noted, and this was evident in his behavior. Hemingway stated that Cuba was still "a difficult place for Spaniards to live" around the time he wrote this article. Santiago felt like an outsider living in a small Cuban seaside community. He wouldn't benefit by trying to fit into Cuba's cultural or social life, either. While the villagers were aware of his skills after he returned from a hunt with a big sea fish's bones, Santiago continued to be "an exile, isolated, and without a social community."

The sensation of loneliness and alienation brought on by widespread urbanization was evident in the 20th century, particularly after World War II, and was particularly visible in the works of artists associated with the "**Beat Generation**" movement that emerged in the United States in the 1950s. Members of the "Beat Generation" at that time were fierce critics. Despite the fact that they mostly developed their works in urban settings, they did not depict city life. Jack Kerouac's account of his travels throughout the United States and the world in "**Lonesome Traveler**" included the "Beat Generation" and the artistic endeavors and loneliness of its members. Kerouac claims in the book's introduction that he was inspired by great authors like Ernest Hemingway and Jack London and that he also made the decision to follow in their footsteps by becoming an "**adventurer and a solitary traveler**."

"**Big Sur**" was a book by Jack Kerouac that also addressed the subject of loneliness. This novel, like "On the Road", related the story of Kerouac and his buddies despite the characters' names being changed. After experiencing recurrent achievements in New York City, the play's protagonist, a well-known author, made three trips from New York to California for a lyrical retreat. Every time he visited, the loneliness and alcoholism there astounded him. The protagonist of this story juggled his need for company with his fear of company, his yearning for cozy alone with his need to live with others. "Big Sur" is heavily influenced by nature, especially amid the life of a huge metropolis, and the therapeutic effect of loneliness it might

provide. Going back to the opening of "Lonesome Traveler", Kerouac was by himself in the wilderness. We could sense that he achieved his dream by spending time, being creative, and going to heaven.

One of the main themes in Richard Wright's writing was loneliness. This Afro-American author was well-known for his memoir "Black Boy" and "Native Son". His published collections were "a record of his momentary joys, his exhilarating pains, his sad jokes, his exiled life, and his solitude"[12]. Additionally, he penned his haiku² when he was ill and alone. He employed this poetry in the Japanese manner as "disease fighters." His daughter Julia describes how her father's ability to write haiku helped him cope with numerous losses and the passing of longtime friends in the preface to the preface to "**The Introduction to the Haiku: The Other World**".

Conclusion. These mentioned writers are only a few of the American literary figures who have dealt with the themes of loneliness and solitude in their works. Many other important authors have addressed these topics by their literary works. They have studied the concept of the motif of loneliness that is one of the most relevant issues in American literature and analyzed its social and psychological foundations and factors. As a result, the importance of the motif of loneliness was described by representatives of American literature in a unique way and became important in the history of world literature.

REFERENCES:

1. Abdul Saleem. *Theme of alienation in modern literature*. Al Jouf University, Saudi Arabia *European Journal of English Language and Literature Studies* Vol.2, No.3, 2014. p.67-76.
2. Carson McCullers. *The Heart Is a Lonely Hunter*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1943. p.114.
3. Felty D. "Spatial Confinement in Hemingway's 'Cat in the Rain'". *Studies in Short Fiction*. 1997. p.363-369.
4. Herlihy J. "'Eyes the Same Color as the Sea': Santiago's Expatriation from Spain and Ethnic Otherness in Hemingway's *The Old Man and the Sea*". *The Hemingway Review*. 2009. p. 25-44.
5. Meyer M.J. *The Essential Criticism of John Steinbeck's Of Mice and Men*. Plymouth: Scarecrow press, Inc. 2009. p. 290-306.
6. Millstein G. *Books of the Times*. *The New York Times*. 1957. p.32-34.
7. Nettler G.A. *A Measure of Alienation*. *American Sociological Review*. 1957.
8. Peplau L.A.; Perlman D. *Perspectives on Loneliness*. Peplau L.A. Perlman D. *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy*. New York: John Wiley and Sons. 1982. p. 1-18.
9. Robert S. Phillips. *The Gothic Architecture of The Member of the Wedding*. *Renascence*, XVI. 1964. p. 61.
10. Robert S. Weiss. *Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation*. The MIT Press. 1973. p.34.
11. Stella Mills (6 September 2017). *Loneliness: Do Interventions Help?* (<http://www.brightlifecheshire.org.uk/wpcontent/uploads/14704994.2017.pdf>) (PDF). University of Chester. Retrieved 16 May 2020.
12. Zheng. "Richard Wright's Haiku". *Southern Quarterly*, 2009. pp. 61-70.
13. <https://custom-writing.org/blog/theme-of-loneliness>

INGLIZ ADABIYOTIDA KRIMINAL MAVZUDAGI PROZAIK ASARLAR TARAQQIYOTI

Sultonova Dilnoza Sohibjonovna,
Namangan davlat universiteti,
Jahon tillari fakulteti katta o‘qituvchisi
dilnozasultonova654@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz adabiyotida kriminal mavzudagi asarlarning rivojlanishi bir qator tarixiy manbalar hamda ingliz olimlaridan John Scaggs, B.Philips, J.Webb kabilarning tadqiqotlarida ilgari surilgan dalillar va qarashlar asosida tadqiq qilindi. Ingliz kriminalist adiblaridan A.Kristining ijod borasida qarashlari tahlil qilindi. Shular asosida ingliz adabiyotida kriminal adabiyotning toki folklor va diniy adabiyotlardan bugunga qadar bosib o‘tgan taraqqiyot yo‘lini ko‘rsatishga harakat qilindi.

Kalit so‘zlar: kriminal asar, janr taraqqiyoti, makabre, The Newgate Calendar, kriminal proza, ingliz adabiyoti.

Аннотация: В данной статье развитие произведений на криминальную тематику в англоязычной литературе изучено на основе ряда исторических источников и аргументов и взглядов, выдвинутых в исследованиях таких английских учёных, как Джон Скаггс, Б.Филипс, Дж.Уэбб. Проанализированы взгляды одного из английских криминальных писателей А. Кристи. На их основе сделана попытка показать путь развития криминальной литературы от фольклорной и религиозной литературы до наших дней в англоязычной литературе.

Ключевые слова: «криминал», жанровое развитие, макабре, Ньюгейтский календарь, криминальная литература, английская литература.

Abstract: In this article, the development of works on the criminal theme in English literature was studied based on a number of historical sources and the arguments and views put forward in the researches of English scholars such as John Scaggs, B.Philips, J.Webb. The views of A. Christie, one of the English crime writers, were analyzed. On the basis of these, an attempt was made to show the development path of criminal literature from folklore and religious literature to the present day in English literature.

Keywords: "crime fiction", genre development, macabre, The Newgate Calendar, crime fiction, English literature.

Kirish. Jinoyat va jinoyatchining jazolanishiga oid asarlar tarixi juda qadimiydir. Insoniyat yaralgandan buyon kishilar o‘rtasidagi munosabatlarda, jamiyatda adolat, tinchlik va osoyishtalikni saqlash uchun muayyan qonunlar, qoidalar yaratilgan. Ularni buzgan kishilar aniqlanib jazoga tortilgan va shu orqali jamiyatda tartib saqlangan. Har qanday davrdagi adabiy asarlarda jinoyat elementlari va jinoyatchini topib jazolashga oid lavhalarni uchratish mumkin. Xalq og‘zaki ijodida ham, turli diniy kitoblardagi afsona va rivojotlar orasida ham ana shunday mavzudagi asarlar talaygina.

Ushbu maqolada ingliz adabiyotida kriminal mavzudagi asarlarning rivojlanishi bir qator tarixiy manbalar hamda ingliz olimlaridan John Scaggs, B.Philips, J.Webb kabilarning tadqiqotlarida ilgari surilgan dalillar va qarashlar asosida tadqiq qilindi. Jinoyat mavzusidagi asarlarning badiiy-uslubiy xususiyatlari, ko‘tarilgan mavzu, problematika va janriga oid taraqqiyotni tekshirishda aynan shu janr yo‘nalishidagi asarlar mazmuni tadqiq etildi, ingliz kriminalist adiblaridan A.Kristining ijod borasida qarashlari tahlil qilindi. Shular asosida ingliz adabiyotida kriminal adabiyotning toki folklor va diniy adabiyotlardan bugunga qadar bosib o‘tgan taraqqiyot yo‘lini ko‘rsatishga harakat qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma‘lumki, adabiyot tarixi sohasi xususiy xarakterdagi adabiy- tarixiy, biroq muhim ijodiy hodisalarni tadqiq qiladi. U adabiy jarayonlarni o‘rganadi va muayyan adabiy hodisalarning yuzaga kelishi, rivojlanishi yozuvchilar faoliyatining shu davrdagi ahamiyatini belgilaydi. Adabiyotshunoslardan E.Xudoyberdiyev yozadi: "Adabiyot tarixchisining diqqat markazida aniq badiiy asarlar, ayrim yozuvchilar ijodi, ularning milliy va jahon adabiyoti tarixida tutgan o‘rni, ijodiy metod va uslublari, janr va adabiy turlarning shakllanishi, xususiyatlari hamda taqdiri singari masalalar turadi" [7; b.7]. Shu asosda ushbu tadqiqotni olib borishda tarixiylik qoidalariga asoslanildi, o‘rganilayotgan adabiy hodisaga muayyan ijtimoiy-iqtisodiy sharoit, tarixiy vaziyat nuqtai nazaridan yondashildi.

Ushbu maqolani yozishda kontent-tahlil, tarixiy qiyoslash, nazariy tadqiqotning asosiy metodlari – analiz, sintez, induksiya, deduksiya keng foydalanilgan. Asar va unda ko'tarilgan muammolar bo'yicha yozilgan tadqiqotlar o'rganildi.

Natijalar va muhokama. Ingliz olimi John Scaggs o'zining "Crime fiction" ("Kriminal badiiy asar") asarining "Chronology of crime" deb nomlangan 1-bobida "Early crime narratives" ("Ilk jinoyat rivoyatlari") bo'limida ana shunday dastlabki mif va rivoyatlardagi jinoyat va uning taftishiga oid badiiy asarlar haqida mulohaza yuritgan [1]. Jumladan, muallif fikriga ko'ra, bugungi kriminal asarlarning ildizlari qadimiy yodnomalar va folklorga borib taqaladi.

„Gerkules va o'g'ri Kakus“ mifologik hikoyasida Kakus o'z ta'qibchisini yo'ldan ozdirish uchun oyoq izlarini yo'qotish orqali dalillarni soxtalashtirishga uringan ilk jinoyatchilardan biridir [1; p.3].

Gerodot tomonidan naql qilingan „Qirol Rampsinit va qadimgi yunon adabiyotidagi usta o'g'ri haqidagi hikoya“ ko'pincha kriminal mavzudagi asarlar turkumidagi "qulflangan xona siri" ("locked-room mystery") janrining ilk namunasi sifatida tilga olinadi. Gerodot keltirgan hikoyada ham, Gerkules va Kakusda bo'lgani kabi, o'g'ri qo'lga tushmaslik uchun jinoyatga oid dalillarini soxtalashtiradi [1; p.3].

Muqaddas „Injil“ kitobi (Doniyor kitobi, 13-bob) da uchraydigan "Suzanna va oqsoqollar" hikoyasida, ikki nohalol kimsa Suzanna ismli ayolni zinakorlikda ayblab tuhmat uyushtirishadi. Biroq Doniyor bu ikki kimsani so'roq qilishi jarayonida ularning yolg'on guvohliklarini fosh qiladi va Suzannaning begunoh ekanligi isbotlanadi. Hikoyaning bir qator versiyalari (bayonlari)ga ko'ra, bu ikki tuhmatchiga qilmishiga yarasha jazo tayinlanadi: ularning o'zlari, Muso payg'ambarning qonunlariga muvofiq, Suzannaga qo'llashni rejalashtirgan jazolari, ya'ni o'limga hukm qilinadi [2; p.5].

Doniyor kitobi, 14-bobida keltirilgan "Bel va Ajdaho" hikoyasi ham "qulflangan xona siri"ning ilk namunalaridan biri sifatida baholanishi mumkin. Unda ruhoniylar: „Bel ajdahosi haykali o'ziga qilingan nazrlarni yeb-ichadi“, deb odamlarni ishonitirmoqchi bo'lishadi. Aslida esa ruhoniylar oila a'zolari bilan ma'badga yashirin yo'l orqali kirib, qurbonliklarni o'zlari iste'mol qilishardi. Doniyor ma'badni qulflash va muhrlashdan oldin hech kimga sezdirmay polga kul sochadi va ruhoniylar qoldirgan izlari orqali ularning aybini fosh etadi [1; p.4].

John Scaggs asarini mutolaa qilar ekanmiz, jinoyat haqidagi yana ko'plab hikoyalarning qisqacha bayoniga va ularning tahliliga duch kelamiz.

„Doniyor kitobi“da naql qilingan rivoyatlarda har bir jinoyat uchun qattiq jazolar qo'llash orqali kishilarni to'g'ri xulq-atvoriga targ'ib qilishga keng urg'u berilgan. Ayni shu holat XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan jinoyat haqidagi ko'plab asarlar, jumladan, Edgar Allan Poning hikoyalari uchun ham xarakterlidir.

Albatta, folklor va diniy kitoblardagi jinoyat va jinoyatchilik fosh qilingan afsona va rivoyatlar, o'rta asrlar mumtoz adiblar asarlaridagi jinoyat sahnalari tasvirlangan hikoyatlar badiiylik darajasi, obraz yaratish mahorati, sujet murakkabligi jihatdan zamonaviy davrdagi kriminal asarlarga to'liq teng kelolmasligi, bugungi kitobxon nazarida ancha oddiy tugun va yechimni ko'rsatgandek tuyulishi mumkin. Lekin ulardagi jinoyatni tasvirlashda sirlik, tarbiyaviy, ma'rifiy xususiyat, jinoyat har qancha ustamonlik bilan yashirilmasin, albatta, bir kuni fosh bo'lishi va jinoyatchi mos jazoni olishi kabi g'oyalar bugungi zamonaviy va ko'p qirrali asarlar uchun mustahkam asos va yaxshi tajriba namunasi bo'la oladi.

Badiiy kriminalistika yozma adabiyotda yillar davomida sayqallandi. O'ta sirli va shafqatsiz jinoyatlar, kutilmagan yechim ko'rsatish orqali o'ta uddaburonlik bilan yashirilgan jinoyatni yechish, detektivning kutilmagan aqliy topqirlik qobiliyati kabilar orqali bunday asarlar Yevropa adabiyotida misli ko'rilmagan darajada muvaffaqiyatga erishdi. Bunday badiiy asarlar qanchalik ko'p o'quvchilar auditoriyasini topgan va "bestseller"ga aylangan bo'lsa, ular sujeti asosida ishlangan filmlar ham shunchalik ommalashdi.

Angliyada badiiy kriminal asarlarning alohida janr sifatida shakllanishi Viktoriya davrida – XIX asr boshlarida sanoat inqilobining kuchaygan urbanizatsiya davriga to'g'ri keldi [3]. Shaharlar kattalashib, ishsizlik kengayib borar ekan, jinoyatchilik sezilarli darajada oshdi.

„Viktoriya davri“ Angliyada qirolicha Viktoriya I hukmronligi ostidagi madaniy davrni anglatadi. U 1832-yildan 1901-yilgacha davom etdi. Bu davrda Angliyada innovatsiyalar va texnika taraqqiyoti, ayniqsa, tovarlarni ommaviy ishlab chiqarish tufayli sanoat inqilobi avj oldi“ [4].

O'z navbatida, birinchi politsiya instituti yaratildi. Ushbu sanoatlashtirish va ma'rifat davrining ilm-fan va ratsionallikka bo'lgan e'tibori bugungi kunda biz bilgan detektiv va kriminal mavzudagi romanlarning jadal rivojlanishiga olib keldi. O'lim, makabre¹ va inson aqliy imkoniyatlariga bo'lgan qiziqish badiiy kriminalistikaning juda mashhur bo'lishiga yordam berdi. Bu mashhurlik jinoyatlarni ochish uchun politsiya kuchlari va huquq-tartibot organlarining ko'payishi bilan yanada oshdi.

XIX asrda Viktoriya davrida kriminal adabiyot jadal rivojlandi. Ushbu mavzudagi asarlar bu davrdagi hayotiy muhit, jamiyat falsafasi, madaniyati, topqir va uddaburon noshirlari tufayli gullab-yashnadi. Viktoriya davri ma'rifatchilik va romantik davrni boshidan muvaffaqiyatli o'tkazdi [4].

Ushbu davr yozuvchi Charlz Dikens tomonidan sanoat inqilobi natijasida yuzaga kelgan texnologik va ijtimoiy o'zgarishlar tasvirining yoritilgani; seriyali qotil Jek Ripper va muhandis Isambard Kingdom Brunel obrazlari orqali mashhurlik qozongan.

Bu davrda, Ch.Dikensning "Oliver Tvistning boshidan kechirganlari" asaridagi Fejin qo'lidagi bolalar tomonidan qo'llanilgani kabi, cho'ntakkesarlik va birovning uyiga o'grilikka tushishdan tortib, bezorilik, zo'ravonlik va qotillikkacha bo'lgan jinoyat turlari odatiy hol edi. Bolalarni og'ir mehnatga jalb etish, fohishaxonalar, afyun (giyohvandlik) uylari kabi ishratxonalarni topish qiyin bo'lmay qolgan, mastlik keng tarqalgandi.

Ayni shu davrda chop etilishi yo'lga qo'yilgan "The Newgate Calendar" („Nyugate taqvimi“) jinoyatga qarshi kurashishda katta ta'sirga ega bo'ldi.

"The Newgate Calendar" ("Nyugate taqvimi") 1700-yillarda oylik byulleten sifatida chop etila boshlangan bo'lib, unda qatl qilinmoqchi bo'lganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar haqida batafsil ma'lumot berilgan, qonun doirasida hukm qilingan bo'lajak qatllar aynan shu nashr orqali jamoatchilikka e'lon qilib borilgan. Xususan, Kaleb Uilyams yoki Uilyam Godvin tomonidan yozilgan asarlar (1794) - "The Newgate Calendar" ("Nyugate taqvimi") faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatgan o'sha paytda yozilgan badiiy kriminal ijod mahsullari bo'la oladi.

"The Newgate Calendar" ("Nyugate taqvimi")ning 1830-yillargacha qayta nashr etilishi bilan davom etgan jinoyatchilikning bu o'sishi sanoat inqilobi natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga to'g'ri keldi.

Umumiy tanqidiy qarashlar shundan iboratki, yozma adabiyotda detektiv hikoya detektiv janrining "otasi" Edgar Allan Po bilan boshlanadi. Adib Poning mashhur qahramoni - C.Ogyust Dyupindir. Bu obraz ilk marta G'arb adabiyotida birinchi detektiv asari sifatida qabul qilingan "Morg ko'chasi qotilliklar" ("The Murders in the Rue Morgue") (1841) romanida paydo bo'lgan. Keyinchalik Dupin "Marie Rogetning siri" ("The Mystery of Marie Rogêt") (1842) va "Purloined Letter" (1844) hikoyalarida ham ishtirok etdi. Poning kriminal detektiv asarlarida qorong'u muhit, erta dafn etish, o'lim va makabre kabi ba'zi gotik elementlar quyuq ranglarda bo'y ko'rsatadi.

Ta'kidlash kerakki, Poning xayoliy detekivi, C. August Dupin ismli odam, keyingi yozuvchilar uchun Artur Konan Doyl tomonidan yaratilgan mashhur Sherlok Xolmsni o'z ichiga olgan detektivlarini yaratishda ham o'ziga xos asos bo'lib xizmat qilgan.

Yana bir kriminal mavzudagi proza ustasi Patrisiya Xaysmitdir. Ushbu ingliz adibi "Poyezddagi begonalar" ("Strangers on a Train") (1950) va "Iqtidorli janob Ripli" ("The Talented Mr. Ripley") (1955) kitoblarining muallifi. Mazkur ikki asarda shafqatsiz qotilliklar misolida ham jamiyatda shuhratparastlik, xudbinlik va axloqiy fazilatlarining yetishmasligi tasvirlangan.

Yevropada kriminal asarlar taraqqiyotida ingliz adibi Charlz Dikensning roli nihoyatda muhim bo'lgan. 1800-yillarda politsiya kuchlarining faoliyatini yoritib, o'z romanlarida aholining jinoyatlarni fosh qilish mavzusiga ommaviy (va shaxsiy) qiziqishni qondira olgan adib aynan Charlz Dikens edi [5].

Ingliz adabiyotida XX asrda yaratilgan jinoyat haqidagi asarlarga kelsak, qotillik jinoyati ortidan shubha va ishonchsizlik tufayli insoniy munosabatlarning tez buzilishi Jeyms Keynning ikkita eng mashhur romanida markaziy o'rinni egallaydi; "Pochtachi har doim ikki marta qo'ng'iroq chaladi" ("The Postman Always Rings Twice") (1934) va "Qo'shaloq tovon" ("Double Indemnity") (1936). Ikkala roman ham, qahramonlarning muqarrar halokatli tasviri bilan ajralib turadi.

Ushbu asarlar oltmish yil o'tib yozilgan Donna Tarttning "Maxfiy tarix" ("The Secret History") (1992) romaniga ta'sir ko'rsatadi va unda depressiyaning qashshoqlik va umidsizlikdan uzoqda bo'lgan dunyosi tasvir etiladi.

Klassik detektiv adabiyot Ikkinchi Jahon urushi oxirigacha mashhur bo'lib qoldi, urush davrida xalqaro miqyoslarga chiqqan zo'ravonliklar va fojialar ingliz adabiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Detektiv har doim yaxshilik timsoli bo'lgan va jinoyatchi har doim o'z jinoyati uchun jazolanadigan klassik asarlardan ko'ra, janr jinoyatchilarning zo'ravonlik sahnalarini ko'proq tasvirlashga yoki jinoyatchining hayot yo'lini yoritishga qaratilgan detektiv va yo'lto'sarlik (qaroqchilik) haqidagi asarlar paydo bo'lishi bilan rivojlana boshladi.

Urush, shuningdek, ayg'oqchilar hayotidan hikoya qiluvchi asarlarning ham yuzaga kelishiga olib keldi. Bunday asarlar markazida murakkab ayg'oqchilik texnologiyalardan foydalanish va ikki qiyofalilik "mahorati"ni badiiy gavdalandirish ham tobora keng o'rinni egallay bordi.

Texnologiya va inson xulq-atvori haqidagi tushunchalar rivojlanib borgani sari, badiiy kriminalistika janri ham kengayib bordi. Kriminalistik mavzudagi asar haqidagi hikoyalar, shuningdek, sud-tibbiy dalillar, sud-tibbiy tahlil, profillash (shaxslar biografiyasi) va xulq-atvorni tekshirishni o'rganib chiqdi. Keyinchalik janr bir nechta kichik janrlarni o'z ichiga olgan holda kengaytirildi.

Jinoyat haqidagi adabiyot namunalari bugungi kunda ham ko'p o'qilmoqda. Janr kriminal mavzudagi asar muxlislarining xohish-istaklarini qondirish uchun yillar davomida izchil rivojlanib bordi.

Kriminal asarlar asosida teleseriallar va badiiy filmlar ishlanishi esa soha ixlosmandlari va o'quvchilari doirasini kengaytirdi.

XX – XXI asr kitobxonlari orasida bugun Artur Konan Doylning to'rt roman va ellik olti kichik hikoyadan tashkil topgan "Sherlok Holmes" (1887-1927) asarini o'qimagan yoki hech bo'lmaganda uning ekran variantini ko'rmagan kishini topish mushkul.

Eng yaxshi kriminalist yozuvchilar qatorida sanaladigan yana bir ijodkor britaniyalik yozuvchi Agata Kristidir. Kristi eng yaxshi asarlarida ("Puaru tergov qiladi" (1924), "Kaminlar siri" (1925), "Rojer Ekroydning qatl etilishi" (1926), "N yoki M?" (1941), "Qopqon" (1954), "Ayblov guvohi" (1954) va boshqalar) jinoyat nafaqat dalillar asosida, balki qahramonlarning, chunonchi, belgiyalik izquvar Erkyul Puaroning ichki sezgirligi orqali ochiladi.

A.Kristi asarlarining katta muvaffaqiyati sujetning qiziqarliligi, yechimning kutilmaganligi, personajlarning yorqinligi bilan izohlanadi. Uning kitoblari butun dunyoda sevib o'qiladi va 103 tilga tarjima qilingan [6]. Ular orasida 66 ta kriminal mavzudagi romanlari juda mashhur.

Bundan tashqari, ingliz zamonaviy kriminal adabiyoti haqida gapirganda, Raymond Chandler "Ko'ldagi ayol" ("The Lady in the Lake"), Ross Macdonald "Qora tunnel" ("The Dark Tunnel") kabilarni alohida tilga olish lozim.

Xulosa. Ta'kidlash o'rinliki, ingliz kriminal adabiyoti o'ziga xos tarixiy taraqqiyot yo'lini boshidan kechirdi. Dastlab turli o'g'zaki ijod va diniy kitoblardagi jinoyat mavzusi yoritilgan rivoyat va afsonalardan keyin, yakka izquvarning kitobxonni hayratda qoldiradigan aqliy va topqirlik faoliyatiga ko'proq urg'u berib yozilgan detektiv romanlar bilan boshlangan ingliz kriminal adabiyoti bugungi kunda jamiyatda uchraydigan jinoyat turlari va ularga qarshi kurashishni targ'ib qiluvchi ta'sirchan sohaga aylandi. Shuningdek, ingliz kriminal adabiyoti shu darajada taraqqiy etdiki, bugun u eng ko'p o'qiladigan hamda aksariyat asarlari badiiy filmlar uchun asos bo'layotgan asarlari bilan shuhrat qozondi.

ADABIYOTLAR:

1. Scaggs, J. *Crime Fiction*. 1st edn. Taylor and Francis. 2005. – P. 184. // Available at: <https://www.perlego.com/book/1612305/crime-fiction-pdf> (Accessed: 14 October 2022).
2. Philips Bill, *Crime Fiction: A Global Phenomenon*. IAFOR Journal of Literature & Librarianship Volume 5 – Issue 1 – Autumn 2016. P. 5-15.
3. *Crime fiction genre: overview, meaning and history* // <https://www.studysmarter.us/explanations/english-literature/literary-devices/crime-fiction>
4. Webb J. What is Victorian crime fiction? // <https://ruggedthuglife.com/victoria/what-is-victorian-crime-fiction> December 13, 2021.
5. <https://www.theguardian.com/books/2014/jan/27/100-best-novels-moonstone-wilkie-collins>
6. *The world of Agatha Christie*. // https://www.bbc.co.uk/learningenglish/english/features/6-minute-english_2022/ep-220324, 24 March, 2022.
7. Xudoyberdiyev E. *Adabiyotshunoslikka kirish. Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik*. – T.: "Sharq", 2008.-368 b.

CHARACTERISTIC FEATURES OF HERO ARCHETYPE IN THE EXAMPLE OF HARRY POTTER

Umarov Umidjon Akram o'g'li,

Independent researcher (PhD) of Bukhara State University

English teacher of Alat Specialized school

u.a.umarov@buxdu.uz

Abstract: This article examines the characteristics of the hero archetype and how the hero archetype helps humanity choose between good and evil, action and inaction, powerlessness and free will. In this case, Harry Potter is embodied as a shining example of the hero archetype. Literary aspects of the hero archetype are revealed through extensive analysis and vivid examples through the discourse of the work.

Key words: Hero archetype, Harry Potter, fantasy fiction, courage, archetypal interpretation, heroism, Mark and Pearson's theories, Campbell's theories, Berndt and Steveker's theories

Аннотация: В этой статье исследуются уникальные характеристики архетипа героя и то, как архетип героя помогает человечеству выбирать между добром и злом, действием и бездействием, бессилием и свободой воли. В данном случае Гарри Поттер воплощен как яркий пример архетипа героя. Литературные аспекты архетипа героя раскрываются путем обширного анализа и ярких примеров через дискурс произведения.

Ключевые слова: архетип героя, Гарри Поттер, фэнтези, мужество, архетипическая интерпретация, героизм, теории Марка и Пирсона, теории Кэмпбелла, теории Берндта и Стивекера.

Annotatsiya: Ushbu maqola qahramon arxetipining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganiladi va qahramon arxetipi insoniyatga ezigulik va yovuzlik, faollik va harakatsizlik, kuchsizlik va iroda erkinligi orasida tanlov qilishda qanday yordam berishini ifodalaydi. Bunday holda, Garri Potter qahramon arxetipining yorqin na'munasi sifatida gavdalaniriladi. Qahramon arxetipining adabiy jihatlari asar diskursi orqali qilingan keng tahlillar va yorqin misollar vositasida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Qahramon arxetipi, Garri Potter, fantastika, jasorat, arxetipik talqin, qahramonlik, Mark va Pirson nazariyalari, Kempbell nazariyalari, Berndt va Stivker nazariyalari

Introduction

According to Campbell, a hero is explained as a person who devotes or sacrifices his or her life to a great thing which is greater than themselves. If that's true, it's no wonder so much fantasy fiction revolves around heroes and heroines. A true hero strives to improve the world in which he lives. These ideas are also proven by Mark and Pearson. They explained that the protagonist wants to make the world a better place. His or her underlying fears lack the power to persevere and assert themselves. The general interest of their world is one of their central concerns. They never turn their backs on wrongdoing and have what it takes to put things right. They do what they are supposed to do, even if it is a difficult task. In addition, heroes will be electrocuted by the opportunity to correct mistakes. According to Mark and Pearson, heroes recognize an injustice or problem and simply accept the opportunity to do what is necessary to correct it. In either case, the hero is strengthened by trials, resentful of injustice, and responds swiftly and decisively to difficulties and opportunities. Heroes are obligated to help those in need. They are the instinctive guardians of those whom they regard as innocent, fragile, or legally unable to help themselves. As well as being an extraordinary hero, he is also humble and unpretentious. Mark and Pearson describe this phenomenon as paradoxical. They usually think of themselves as just doing their job, not as heroes.

Literature review

Berndt and Steveker argue that heroes throw in sympathy and compassion, and do not arise solely from physical strength, dominance, or superior power of any kind. Sympathy and compassion are what Harry lacked during his time at the Dursleys, and are the reason why it only begins to flourish when he makes his first true friends at Hogwarts. He says he wants to be sorted into Gryffindor and is afraid of being sorted into Slytherin. Hermione tells him that Headmaster Dumbledore is in Gryffindor and Ron tells him that his brother is also in Gryffindor, and no wonder, Harry wants to be classified in the same house as her. For this reason, during the rounds at the Sorting Ceremony, Harry grabbed the end of the stool and thought not to be in Slytherin. He was so overjoyed that he scarcely noticed the loudest cheer of any other first year.

Harry always tries to do well in school, but he never cares about being number one in his class. He is resembled as a talented young wizard, and he is not like Hermione, the clever cookie who always knows everything. But Harry is never jealous of her skill and knowledge. His morale is only boosted by being surrounded by friends and away from the Dursley family.

It is also essential to note that Pearson's warrior archetype determines the same characteristics as the hero archetype. According to her, a warrior wants to make the world a better place. In addition to this, he can be brave, clever, and resourceful. Warrior myths teach us how human courage and struggle can overcome evil. According to Pearson, a warrior is willing to risk his life for the sake of principle and does not hurt anyone needlessly. In short, the warrior always saves the day and fights for something beyond his petty self-interest.

Discussion

Throughout all seven novels, Harry summons the courage to face the task at hand, defeating the villainous Voldemort and his evil accomplices. In *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, he enlists the help of his friends to discover Professor Quirrell's intentions and obtain the Philosopher's Stone, which Voldemort is willing to use to create the Elixir of Life and restore his body. In the second novel, he ventures into a secret chamber that requires skill to find and enter, preventing the Slytherin heir from returning and destroying it. He saved Ginny Weasley's life by killing Tom Riddle's journal and a basilisk. In *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*, Harry unmasks Peter Pettigrew disguised as Ron's pet rat, Scabbers and helped their godfather Sirius to escape after learning they had revealed their whereabouts to Voldemort. In *Harry Potter and the Goblet of Fire*, Harry goes through several trials. At the Triwizard Tournament, he has his first task to outrun a real dragon and steal an egg. In the second task, he rescues Ron from the lake, as well as Hermione and Fleur's sister. The third task takes him through a labyrinth full of traps, dangerous beasts, and malevolent enchantments. Unfortunately, he was unable to save Cedric Diggory from Voldemort's killing curse, but managed to escape and everyone knew that he was back and that Peter Pettigrew was alive and helping him. He also discovered that an impostor would be a tool for the defence against the Dark Arts teacher.

In the second chapter of the first novel, Harry visits the zoo with the Dursleys. A large snake in the terrarium caught his attention. Harry stepped his foot in front of the tank and looked carefully at the snake. He would not have been surprised if it died of boredom - no one except stupid people tapping their fingers on the glass all day trying to disturb it. It was worse than the closet in his bedroom where Aunt Petunia was just banging on his door to wake him up. He feels sorry for the snake that clearly does not have a better life than he does. Feelings of pity and compassion overwhelm him, and he unintentionally casts a spell that erases the terrarium's glass, allowing the snake to escape prison. In some ways, Harry was content with his life. Moreover, when Harry first visits Gringotts, he finds out that his parents had left him a small fortune. Never having pocket money, he finds a safe at Gringotts full of wizard gold. He is transitioning from rags to riches, but he still does not invest much in money, he is neither wasteful nor economical for it. He does not really care about being rich. He does not think and boast of his wealth ever. However, his best friend Ron is not rich and cannot afford all the magic trinkets he wants. In several times, when Harry realizes this, he buys Ron a snack from the food-trolley on the Hogwarts Express Train, or buys Ron an Omnicular in his Cup of Quidditch World. By chance, Harry finds himself famous in the wizarding world and everyone becomes aware of his name. At first, Harry could not understand what he owed his celebrity status to. The sense of importance is exciting and new to him, but when he finds out why, he thinks he does not deserve it, always trying to prove himself. The first time he feels his position is justified is when he wins his first Quidditch match. After a while, Harry left the dressing room alone and brought Nimbus Two Thousand back to the broomhouse. He could not remember being happier. He had accomplished something to be proud of - no one could call him a household name anymore. Pearson also emphasizes the importance that a hero places on his principles and values: warriors live according to their own principles and values, which are economically or socially costly. In competition, it means doing your best, not only striving to win, but playing fair. It demonstrates this virtue, the first example of which can be found in Chapter 9 of *The Sorcerer's Stone*. The first year has its first flying lessons, and Neville Longbottom, a clumsy and forgetful boy, is injured. Her teacher, Madame Hooch, had to take him to the ward and forbade her students from taking flights in her absence. However, Neville leaves the Remembrall behind and Draco Malfoy takes it and begins taunting Harry, threatening to hide it high in a tree somewhere, and flies off with it. Despite Hermione's warnings, Harry decides to break the rules and retrieve Neville's Remembrall.

Harry is in a position to destroy one of the Horcruxes with Dumbledore, and since he is about to do something very dangerous, he can take advantage of the luck that potions offer. Nevertheless, Harry shows

mercy and chivalry by giving up the last drop of the potion like a true hero. In this case it is important to state that the author dares to draw a hero who is kinder than anything else. There are many situations in the novel that portray Harry as a hero, but the following captures his personality during competition. In Goblet of Fire, Harry participates in the Triwizard Tournament with his classmate Cedric Diggory and his two other champions, Fleur Delacour and Viktor Krum. When he inadvertently learns that their first challenge will be to fight a dragon, and finds that only Cedric is in the dark as to what to expect, he decided to give a warning. Cedric asked why he was telling him and Harry stared at him with a doubt. He realized that Cedric had seen the dragons himself. Harry could not have allowed his enemy, probably Malfoy or Snape, to come across those monsters without preparing. He told Cedric that it was just fair and said that they all knew then, they were on an even footing.

Cedric retaliates by giving Harry hints on how to solve part of the second challenge. The third challenge requires him to go through a magical maze. When Harry caught Victor torturing Cedric with an illegal Curse, Harry incapacitated Victor and helped him although Cedric claimed that he would deserve it. Now it was between him and Cedric. His desire to reach the cup flared stronger than ever. Then he found Cedric in front of him when he found the Triwizard Cup just below the maze. However, he also saw Cedric about to be attacked by a giant spider, and in an instant decided to warn him and cover him up, resulting in the spider attacking him. Cedric and Harry defeated the Spiders, leaving them two yards away from victory.

Harry tried to get up, but his legs were shaking so badly that he could not bear his weight. He leaned against the hedge, gasped, and looked around. Cedric stood a few feet away from his cup with the Triwizard glowing behind him. Harry panted to Cedric to take it then, to continue and to take it as he was there. They begin arguing over who will receive the trophy, and Harry compromises and says that both of them will take it at the same time. It can be still a Hogwarts victory. He says they will tie for it. Cedric looked at Harry. He untied his arms and asked if he was sure. Harry claimed he was ready and they had helped each other out, they both got here. He urged just to take it together.

Harry could have grabbed the goblet while Cedric was being attacked by the spider. However, he does humane things and helps others. Depending on the situation and desired goals, Harry finds a fine balance between breaking the rules and complying.

Results

At first glance, Harry Potter is just a normal boy. In his first novel, Harry is still unaware of the magical world. He is an orphan who lives with his Aunt Petunia, Uncle Vernon, and cousin Dudley. They tend to treat him more like a nuisance than a part of the family and do not want their son to mix with such a child. Moreover, in the Dursleys' sitting room, one could see no evidence that another boy had lived in the house. Nearly his 11-year-old, Harry didn't have a bedroom of his own. He slept in a cupboard under the stairs and almost crawled on a spider. It was his cousin Dudley's "favorite punching bag". He was a small child compared to other children of his age, which was strongly emphasized as he wore only Dudley, who was much taller than him. Rowling describes Harry as a boy with a thin face, knotty knees, dark hair and bright green eyes. Dudley was punching him in the nose the whole time, and they would be happiest if Harry had not been seen and made no noise. Such an unloving and careless upbringing made Harry invisible. The Dursleys talked a lot about Harry as if he were not there, or like a slug, something very evil that she could not comprehend, so keeping a low profile was never a problem for him.

The scar on his forehead is the only thing that sets Harry apart from other normal boys. The thin lightning-bolt-shaped scar is a remnant of the night he lost his parents to Lord Voldemort, and it was the reason he was originally tied to the Dursleys. The scar not only symbolizes his connection to his nemesis, Lord Voldemort, but also marks him as the hero chosen to defeat the forces of evil. However, scars are not the only thing that sets Harry apart from the rest of the kids. Strange accidents and bizarre occurrences that occur later than his magical abilities seem to follow whenever Harry is in trouble or feels mistreated. These occurrences deliver the peruser a signal that he is not so standard after all. These events incorporate developing his hair back right after a hair style, mystically contracting an revolting sweater he was being constrained to wear, teleporting himself to the roof of the school kitchen whereas being chased by Dudley and his companions, and making the glass divider of a terrarium disappear to let out a huge wind. In spite of being demonstrated something else for different times, Harry overseen to discover a to some degree coherent clarification for these unusual occasions. This fits the picture of the modern legend who is stamped with self-doubt, which Berndt and Steveker portray as already said.

This is Harry's most altruistic act. He found happiness after living a miserable life with his aunt and uncle. He realized that his family and friends of his choosing would be with him no matter what. He found his beloved girl, Ginny. He dreams of becoming an Auror and even passed his mandatory O.W.L. Exam

enrolling in this program. His life is just beginning and he gives everything, including himself, to save innocent people. Luckily, as Mary Farr claims, Rowling cleverly twists the sacrifice, Harry succumbs to death and survives, Voldemort dies from wanting too much life, and stability returns to magical culture via mortality recovery. It was not in vain. Harry later learned that he was one of the Horcruxes himself, and thus his sacrifice was paramount. It would have been impossible to completely destroy Voldemort without killing himself. The fact that Harry is unwilling to defend himself increases the severity of surrender. Again, Harry proves to be a selfless, altruistic, and tremendously brave hero who is totally committed to his mission to save the world, often accompanied by a heroic death or his own sacrifice, as his birth is shrouded in mysterious circumstances, proving once again that Harry is the ultimate hero.

Conclusion

It can be concluded from this that archetypal interpretations of heroes usually contain very masculine male characteristics. Some of the most common adjectives that come to mind when describing someone who is a hero are brave, strong, intelligent, dominant, confident, charismatic, altruistic, enthusiastic, self-reliant, tenacious, extraordinary, even noble, understated. However, Berndt and Steveker argue that for the last few decades, characters who mostly play hero roles lack the aforementioned qualities. They further stated that instead of exhibiting a noble demeanor, remarkable courage, selfless fortitude, and quasi-superhuman strength of spirit and character, the novel's male protagonist shows self-doubt, cynicism, and failure and moral corruption. The popularity of such heroes allows us to conclude that the concept of heroism has been adapted to contemporary pop culture standards.

REFERENCES:

1. Umarov Umidjon Akram o'g'li, and Sobirova Zarnigor Raximovna. "The symbol of mirror in english children's literature and its fantastic features." *Eurasian Journal of Academic Research* 2.2 (2022): 70-74.
2. Umarov Umidjon Akram o'g'li, Xudoyqulov Nutfillo Sohib o'g'li, and Yusupova Hilola O'ktamovna. "The importance of riddles, proverbs and tongue twisters in uzbek children's literature." *Eurasian Journal of Academic Research* 2.2 (2022): 75-77.
3. Berndt, Katrin, and Lena Steveker. "Introduction." *Heroism in the Harry Potter Series*, edited by Katrin Berndt and Lena Steveker, Ashgate, 2011, pp. 1
4. Campbell, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton UP, 2004.
5. Carl Jung, "The Archetypes and the Collective Unconscious", *Princeton: Bollingen Foundation*, 1959
6. Carolyn Marie Mamchur, "The Hero's Journey", 2009
7. Eccleshare, Julia. *A Guide to the Harry Potter Novels*. Continuum, 2002.
8. Joseph Campbell, "The Power of Myth", New York: Doubleday, 1988
9. June Singer, "Boundaries of the Soul: The Practice of Jung's Psychology", New York: Random House, 1994
10. Karen Basquez, « Taking the archetypes to school, » *The Assisi Institute Journal: Vol. I*, 2014
11. Karin Barnaby and Pellegrino D'Acerino, eds., *C. G. Jung and the Humanities: Toward a Hermeneutics of Culture* (1990)
12. Long Bennett, Tanya. *Writing and Literature: Composition as Inquiry, Learning, Thinking, and Communication*. U of North Georgia P, 2017.
13. Mark, Margaret, and Carol S. Pearson. *The Hero and the Outlaw: Building Extraordinary Brands Through the Power of Archetypes*. McGraw-Hill, 2001.
14. Laughlin, C.D. & Tiberia, V.A. "Archetypes: Toward a Jungian anthropology of consciousness", *Anthropology of Consciousness*, 2012
15. Michael Conforti, "Field, Form, and Fate: Patterns in Mind, Nature, and Psyche", New Orleans, Spring Journal Books, 1999
16. Moyers, Bill, and Joseph Campbell. *The Power of Myth*. Doubleday, 1988.
17. Naomi Goldenberg, "Archetypal Theory after Jung," *Spring* (1975)
18. Pearson, Carol S. *Awakening the Heroes Within: Twelve Archetypes to Help Us Find Ourselves and Transform Our World*. HarperCollins, 2012.
19. Rakhimovna, Sobirova Zarnigor, and Umarov Umidjon Akram o'g'li. "UDC: 82.091 The development of english children's literature and its representatives." *scientific reports of bukhara state university*: .29

LITERARY CRITICISM

20. Raya A. Jones, *Mixed Metaphors and Narrative Shifts, Theory & Psychology*, 10.1177/09593543030135008, 13, 5, (651-672), (2016).
21. Rowling, J. K. *Harry Potter and the Chamber of Secrets*. Scholastic Press, 1999.
22. Rowling, J. K. *Harry Potter and the Goblet of Fire*. Scholastic Press, 2000
23. Rowling, J. K. *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*. Scholastic Press, 1999.
24. Rowling, J. K. *Harry Potter and the Sorcerer's Stone*. Scholastic Press, 1998.
25. Sohib o'g'li, Xudoyqulov Nutfillo, and Umarov Umidjon Akram o'g'li. "History of uzbek folklore games and their place in children's lives." *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture* 2.2 (2022): 403-408.
26. Stevens, Anthony, "The archetype" (Chapter 3)", *The Handbook of Jungian Psychology*, 2006
27. William K. Wimsatt, Jr., and Cleanth Brooks, *Literary Criticism: A Short History*, 1957

“IQRORNOMA” VA ISLOM FALSAFASI

Umurova Nigina Raximovna,

Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi

nigina-umurova95@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ulug‘ rus adibi Lev Tolstoy qalamiga mansub, umrining oxirida yozilgan buyuk asari bo‘lmish “Iqrornoma” va uning g‘oyaviy talqinlari xususida fikr yuritiladi. Shiningdek, adib yashagan murakkab davrda aks etgan bir qancha ijtimoiy-psixologik muammolarning asardagi badiiy in‘ikosi, adibning shaxsiy tahlillari, hayotiy tajribalari, tafakkuriy evrilishlari, insoniy kamolot yo‘lidagi mashaqqatlari izohlanadi. “Iqrornoma” asarining asosiy badiiy konsepsiyasi, unda keltirilgan jahon falsafiy ta‘limotlarining adabiy sintezi tahlil qilinadi. Jumladan, Hind falsafiy ta‘limotlarining, Islom ta‘limoti g‘oyalarining asardagi badiiy ifodasi ochib beriladi. Xususan, adib asarlari ichida “Iqrornoma”ning badiiy qiymati va ahamiyati, bugungi kundagi shaxsning ijtimoiy takomiliga ta‘siri bilan birgalikda L.Tolstoyning Sharq madaniyatiga bo‘lgan yuksak ehtiromi va qiziqishi tasvirlanadi.

Kalit so‘zlar: adabiyot, adabiy sintez, falsafa, motiv, roman, Sharq va G‘arb, adabiy konsepsiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается шедевр великого русского писателя Льва Толстого «Исповедь», написанный в конце его жизни, и его идеологические интерпретации. А также приводится художественное восприятие ряда социально-психологических проблем, отразившееся в том сложном и напряжённом периоде, в котором жил писатель, разъясняется личный анализ писателя, его жизненный опыт, его интеллектуальная эволюция, его борьба на пути к человеческому совершенству. Анализируется основная художественная концепция произведения «Исповедь» и представленный в нём литературный синтез мировых философских учений. В частности, в произведении раскрыто художественное воплощение индуистских философских учений и идей исламского учения. Наряду с этим описывается высокое уважение и интерес Л. Толстого к восточной культуре в произведениях писателя, наряду с художественной ценностью и значением «Исповеди», её влиянием на социальное совершенствование человека сегодня.

Ключевые слова: литература, литературный синтез, философия, мотив, роман, Восток и Запад, литературная концепция.

Abstract: This article discusses the great Russian writer Leo Tolstoy's masterpiece "Confession" written at the end of his life and its ideological interpretations. Also, the artistic perception of several socio-psychological problems reflected in the complex and tense period in which the writer lived, the personal analyzes of the writer, his life experiences, his intellectual evolution, and his struggles on the way to human perfection are explained. The main artistic concept of the work "Confession" and the literary synthesis of world philosophical teachings presented in it are analyzed. In particular, the artistic expression of Hindu philosophical teachings and the ideas of Islamic teachings in the work will be revealed. In particular, L. Tolstoy's high respect and interest in Eastern culture is described in the works of the writer, together with the artistic value and importance of "Confession", its influence on the social improvement of the person today.

Key words: literature, literary synthesis, philosophy, motive, novel, East and West, literary concept.

Kirish. “Ulug‘ yozuvchi Lev Tolstoyning “Urush va tinchlik” epopeyasini yunonlarning eng muazzam adabiy obidasi Gomerning “Iliada” asariga tenglashtiradilar. Rus adabiyotida esa biror bir yozuvchi san‘atkorlik darajasida ham, mehnatkashlik namunasida-yu mashhurligi bilan ham Lev Tolstoyga tenglasha olishmagan”, -deydi olim Vafo Fayzullo [5;15]. Lev Tolstoy ijodi hamisha adabiyot ixlosmandlari diqqat markazida turgan. Darhaqiqat, bu ijod yuksak ko‘lami, yorqin san‘ati bilan jahon ijodkorlari uchun ibrat maktabidir. Sho‘rolar zamonida ham ko‘klarga ko‘tarib maqtalgan bu ijod ummonidan go‘yo barcha xalqlar istagancha istifoda qilishi mumkindek edi. Ammo endi ma‘lum bo‘lmoqdaki, Lev Tolstoy ijodi qanchalik keng targ‘ib qilinmasin, bu targ‘ibot ruhida millatchilik bor edi. Aslida bu asarlarning asl qudrati insonning o‘zligini anglashga chorlaydigan tomonlari e‘tibordan chetda bo‘lgan. Inson-u millat ruhidagi yaxshi-yomon tomonlar haqiqat nuqtayi nazaridan ochib tashlangan asar va mulohazalari esa hatto o‘z xalqidan ham yashirishga urunilgan. Mustamlaka xalqlar tiliga esa bu ijod achinarli tarzda tarqoq tarjima

qilingan. O'zbek tiliga adibning asarlari to'la adabiy xazinasiga nisbatan 18 baravar kam o'girilgan. Uning "Iqornoma" asari ham sho'ro zamonida o'zligini tanishda intilgan inson va xalqlardan yashirib kelingan. Asar tarjimoni Ozod Sharafiddinovning ta'kidlashlaricha, bu asar 75 yil davomida rus tilida ham bor-yo'g'i 2 marta, ming donadan nashr etilgan. Haqiqatan, "Iqornoma"dagi fikrlar o'ta shaxsiy, har kim har xil tushunishi tabiiy. Ammo ishonib aytamizki, buyuk yozuvchi yuragidan otilib chiqqan, mulohazalarimiz tasdig'i sifatida o'rin olgan haqiqat va yana haqiqat, iymon borasidagi o'git va kechinmalar, iztirob va quvonch tuyg'ulari, ham shaxs ham yozuvchi sifatida Lev Tolstoy tazarrusi komillikni qattiq orzu etgan, haqiqatga intilgan hech bir kishini befarq qoldirmaydi. "Iqornoma"da yozuvchining beqiyos, murakkab shaxsiga oshkora va ayovsiz munosabatini umrini tanqidiy sarhisob qilishi o'z tabaqasi xususida asl fikriga guvoh bo'lishimiz mumkin. Bu mulohazalar shunchalik falsafiy va ruhyonaki, insoniyat hayotiga baho bera bilgan aniq bir inson, umridan izlangan ma'noning ham real, ham ramziy, ham psixologik tahlili yonma-yon keladi. Har biri alohida fanlarning ishi bo'lgan jihatlar o'zini fosh etish timsolida Haqni tanib, unga ongli qaytish fenomeni-shaxs talqini haqidagi ma'lumot va mulohazalar o'z jozibasini yo'qotmay o'quvchiga tutqazilgan. Qisqacha qilib aytganda, asarda o'zi misolida iste'dodli bir yozuvchining dunyoviy maqsadi va uning xususida to'la javob bor. Achchiq xulosalarida ko'proq o'zini barcha jabrlarga, dahriylar sodir etgan, gunohlarga ramzan ro'para qilib, malomatlash orqali har bir yetuklikka intilgan shaxsni, qo'liga qalam olgan ijodkorni xavflardan ogohlantirish sabog'i hayqirib turadi. Inson ruhiyatidagi ezgulik va yovuzlik suratini bunchalik mardona ochilganidan chuqur o'yg'a cho'mib, botindagi g'alayonlarni bosishga ayovsiz savollarga haqli javob berishga qiyinalib qolasiz. Adibning samimiy haqgo'yiligiga qoyil qolish barobarida nimadir o'rganasiz. Mana uning bolaligi haqidagi yurak iqrori. Bu iqorda ruh tahlili, qalb armonlar, yaxshilik va yomonlikka atrofdagilarning munosabatining jilvalanadi.

Tadqiqot obyekti. Mazkur tadqiqot uchun asosiy obyekt bu Lev Tolstoyning "Iqornoma" asari va Islom falsafasining asosi sanalgan asarlardir.

Tadqiqot metodlari. Ushbu maqolada tahlillar qiyosiy-tipologik, tarixiy, germeneytik metodlar asosida amalga oshirilgan.

Buyuk so'z sohibi asarida ta'kidlaydi: "Yoshligimdagi o'n yillik umrim juda ibratli va ta'sirchan kechgan... men butun qalbim bilan yaxshi bo'lishga intildim; ammo yosh edim. Ehtiroslarimga asir edim. Yaxshi bo'lish yo'llarini izlaganimda yolg'iz edim, mutlaqo yolg'iz edim. Har gal dilimdagi eng yaxshi mayllarni, ya'ni ma'naviy jihatdan yaxshi bo'lmoqchi ekanligimni namoyish qilsam, meni mazax qilib, menga nafrat bildirar edilar, yomon ehtiroslarga berilgudek bo'lsam, esa har gal meni maqtab, rag'batlantirardilar, manfaatparastlik, shuhratparastlik, hokimiyatparastlik, shahvoniyat, mutakabbirlik, g'azab, intiqom-hammasi hurmatga sazovor edi. Bu hirlarga berilganda men katta odamlarga o'xshab qolardim. Va mendan mamnun ekanliklarini his qilardim" [4;57].

Bu muxtasar baho va tahlil hayot va ruhiyat manzarasida buzuq va adash yo'ldagi jamiyat, aldovlarga bo'yin egishga majbur shaxs iztirobi chizgilarini ko'ramiz. Ko'pgina o'rtamiyona sarlarda yozuvchi, umuman, san'atkor shaxsi hayoti soxta ideallashtirilganligi oqibatida ijodkor hayoti va ijodi o'rtasiga to'siq bo'ladi, ko'pirtirish, to'qima to'laqonli unr haqiqatiga soya tashlab turadi, o'quvchini aldaydi, chalkashtiradi. Jahon adabiyotida Tolstoychalik o'z ayblariga mardona iqror bo'lgan shaxsni ko'rmaganmiz. Hech bir ijodkor o'zini bunchalik murakkab tanqid qilmagan. "Bu yillarni men dahshatsiz, ijir'g'anasdan, yurak zil ketmasdan eslay olmayman. Men urushda odam o'ldirganman, o'ldirmoq niyatida duelga chaqirganman, tasarrufimdagi mujiklarni qartaga boy berganman, ularning mehnati evaziga yashaganman, ularni qatl etganman, faxsh ishlar bilan shug'ullanganman, aldaganman. Yolg'onchilik, o'g'rilikhar turli zinokorlik, ichkilikbozlik, zo'ravonlik, qotillik... Men qilmagan jinoyat qolgan emas va buning hammasi uchun meni maqtaganlar, tengdoshlarim meni boshqalarga nisbatan vijdonli odam deb hisoblagan va hozir ham shunday hisoblaydilar" [4;20].

Adib umri davomida hamisha komillikka intildi. Umri davomida yaxshi inson bo'lishga harakat qildi. Ammo afsuski, grafning atrofdagilari o'ta tuban jamiyat edi. Bu asar muallifning Xudo oldidagi va insoniy oliy sud-o'z vijdoni oldidagi iqrorlar edi. Garchi haqiqat tuproqqa ko'milgan bir sharoitda Tolstoy haqiqatni izladi. Rossiyada nasroniylik dini hukmron edi. Xristianlikda ham 3 mazhab bor edi. Mazhablar orasida farqlar mavjud edi. Tolstoy cherkovlarga borar, ibodatlarini amalga oshirar edi. Ammo xristianlikning bu aqidalari Tolstoy savollariga javob berolmadi. U boshqa bir haqiqat borligini sezardi, uni izladi. Va topoldi. Aynan haqiqatni izlash jarayonidagi hissiyotlarini "Iqornoma" asariga singdirdi. Falsafiy, irfoniy fikrlari bilan boyitdi. Yozuvchi ibratli sharq rivoyatini keltirib foniy dunyoning lahzalik muddatini juda ramziy va badiiy ifodalaydi. Suqrot, Sulaymon payg'ambar, Shopengauer kabilarning hayot behuda, mahv etuvchi kuch esa muqarrarlari xususidagi pandlarni keltirar ekan, ojiz, tushkun bilimlar o'rmonida adashganligiga iqror bo'lib, bu tanazzuldan qutulish yo'lini qaytadan kashf qiladi. Odil xulosani hayot ma'nosini insoniyat

o'zidan meros qoldirgan javobi yo'q ilmlardan emas, buyuk shaxslar yoki o'z atrofida gilari fikridan emas, oddiy mehnatkash xalq ruhida hayotga muhabbatdan topadi.

Bu jasorat hamma yozuvchining ham qo'lidan kelavermaydi.

"Men unchalik ko'pchilikni tashkil qilmaydigan o'qimishli, badavlat va bekorxo'ja odamlar toifasiga mansub edim va o'ylardimki, ana shu toifa butun insoniyatni tashkil etadi... boshqalar odam emas – poda. Qanday qilib men shunday xato qildimki, o'zimning hayotimni Sulaymon payg'ambar, Shopengauer hayotini chinakam hayot, durust hayot deb o'yladim-u, milliardlab odamlar hayotini diqqatga arzimaydigan bir narsa deb hisobladi?" [4;29].

Agar qiyoslasak, adib asari boshida bolalikdan pravoslav dini aqidalari ruhida tarbiya topganini, ammo o'smirlikdayoq Xudoga ishonmay qo'yanini, hech narsadan behadik bo'yniga oladi va tushungan inson uchun qanchalik ulug' qalb egasi bo'lmasin, Tolstoy qilgan xatolar ma'lum bir vaqtda u ishonch-e'tiqodsiz qolganligidan yuz berganligini anglash qiyinmas. Avvalo, buni bizga yozuvchining o'zi anglatadi. Asarda haqiqiy tavba-tazarru bilan Haq sari qaytgan buyuk qalb bilan yuzlashamiz. Sharq kishisi – musulmonni quvontiradigani Tolstoyning iymon-e'tiqod xususidagi mulohazlari Islom ta'limotiga juda ham yaqinligidir. O'zi tan olib yozganidek, u hayot ma'nosini izlab-barcha dinlarni qunt bilan o'rgandi. Nihoyat, uyg'ongan G'arb aqlini rad etib, Sharq tafakkurini qalbiga halovat, ruhiga qudrat bag'ishlaydigan yalov qilib asariga nuqta qo'yadi. Bu to'xtamga millionlab insonlarni ortidan ergashtiradigan iymonning so'nmas quyoshi qalb uyini kecha-kunduz yoritib turadi.

"Hayotning ma'nosini va yashash imkonini bergan narsa iymon ekan... Iymonning asosiy belgilari hamma joyda va hamisha bir xil. Har bir odam bu dunyoga Xudoning irodasi bilan keladi. Xudo odamzodni shunday yaratganki, har bir odam o'z jonini nobud qilishi yoki asrab qolishi mumkin. Odamning hayotdagi vazifasi o'z jonini saqlab qolishdir. O'z jonini saqlab qolish uchun Xudoning buyurganlariga amal qilib yashamoq lozim. Xudoning buyrug'iga amal qilib yashash uchun esa, hayotning hoy-u havaslaridan voz kechish shart, mehnat qilib, mutelik bilan sabr-qanoat bilan, saxovat bilan yashamoq kerak" [4;31].

Tolstoyning iymon borasidagi iqrori sharq daholaridan biri, shamsul millat Alisher Navoining "Hayrat ul-abror"da keltirilgan fikrlariga hamohangdir. So'z mulkining sultoni Navoiy iymon haqida quyidagi satrlarni bitadi:

Kimki jahon ahlida Inson erur
Bilki nishoni aning Iymon erur
Ulki hadu rasm qo'yar mantiqiy
Toki bu hayvoni ila notiqiy
Bas ani inson demak olg'ay ravo
Kim ishi iymon bilan topqay navo [1;29]

Muallif: "Har qanday iymon kimga bo'lmasin va qanday bo'lmasin, javob bergan bo'lsa, iymonning har qanday javobi insonning cheklangan hayotiga cheklanmagan narsaning ma'nosini baxsh etadi. Va bu ma'noni azob-uqubatlardan, muhtojliklardan, o'lim mahv etolmaydi. Binobarin, faqat iymondagina hayotning ma'nosini va yashash imkonini topish mumkin. Shunda angladimki, so'zning eng muhim ma'nosida olib qarasak, iymon ko'z ilg'amas buyumlarni fosh qilishgina emas, karomatgina emas, insonning Xudoga munosabati emas, ko'pincha iymonni mana shunday tushun, deb odamga aytilgan gaplarga qo'shilishgina emas, balki iymon inson hayotining ma'nosini bilishdir va shu bilimi vajhidan inson o'z-o'zini mahv etmaydi, balki yashaydi, iymon hayotning qudratidir..."-deya iqrorlarini ifoda etadi [4;33]. Darhaqiqat, dunyo nafsidan, haris ishlardan, iblis vasvasidan insonni faqatgina iymon qutqara oladi. Qur'oni Karimda, "Ra'd" surasining 29-oyati karimasida: "Iymon keltirib, yaxshi amallar qilgan zotlar uchun xushnudlik va go'zal oqibat – Jannat bordir", - deyiladi. Hadisi sharif "Al jome' as-sahih" kitobining birinchi kitobi ham iymon mavzusiga bag'ishlangan. Mana shu haqiqatlarni nasroniylar yashagan bir olomon ichida, garchi siyosiy jihatdan xavfli bo'lsa-da, qo'rqmay qalb iqrorlarini aytolgan buyuk inson Lev Tolstoy Islomga bo'lgan yuksak muhabbatini maktublarida ham ifoda etgan.

Tolstoy nafaqat haqiqatni topib hayqirdi, balki o'zi unga amal qildi. Graf Tolstoy qaramog'ida yerlari bor edi. Jamiki boyliklarini beva-bechoralarga, kambag'allarga tarqatib berdi. Dabdabali hayotdan butkul voz kechdi. Tom ma'noda uzlatga chekindi. Xullas, uning hayotiy xulosalari, ilgari surgan g'oyalarida sharq ruhi ufurib turadi. Aynan, "Iqornoma"da bunga guvoh bo'lishimiz mumkin. Quyidagi misollar fikrimizga yaqqol dalil bo'la oladi.

Tolstoy asarida: "Xo'p yaxshi, samara guberniyasida sening 6000 desyatina yering, 300bosh yilqing bo'lsin... xo'sh, keyinchi, ...xo'p yaxshi sening shuhrating Gogol, Pushkin, Shekspir, Molyer, dunyodagi

jamiki yozuvchilardan ham ortiqroq bo'lad, xo'sh nima bo'pti? Undan keyinchi?" [4;41] degan murakkab savollarni beradi. Haqiqatan, inson dunyoga kelar ekan, hayotning havoyi havaslari doim uni o'ziga maftun etgan. Ammo buyuk yozuvchi bu narsalarning o'tkinchi va ma'nisizligini anglab yetgan. Islomning mohiyati jamiki narsaning foniyligi, faqat Allohgina boqiy ekanligini, inson qilgan amallari oxiratda hisob-kitob qilinishi kabi aqidalarni o'z ichiga oladi. Ammo Tolstoy Islom hukmron bo'lmagan jamiyatda hayotning tub ma'nosini izlab topa oldi va bu haqiqatlarni topishda unga bevosita Islomiy tushunchalar sabab bo'ldi. Biz buni Lev Tolstoy Imom Buxoriy hadislarining ayrimlarini to'plab nashr ettirganidan bilishimiz mumkin. Lev Tolstoy tafakkuridagi tub burilishlarda Islom dini juda katta rol o'ynagan.

Lev Tolstoy "Iqromnoma" sida aytadi: "Hayotning ma'nosizligi inson erishishi mumkin bo'lgan birdan-bir xulosadir" [4;48]. Aslida yozuvchi bu yerda ko'proq dunyoning foniyligi, o'tkinchiligi ishora qiladi. Hayotning aslida haqiqiy ma'nosi Ollohn tanishda, zero: "Nafsini tanigan-Rabbini taniydi", deyiladi hadisda. Tolstoy bunday xulosalarga kelishda aqlga tayanilgan bilimlar o'jizligini ta'kidlaydi: "Tajribaga asoslangan ilmning vazifasi moddiy hodisalar o'rtasidagi sababiy izchillikni o'rganishdir", - deydi. Tasavvuf tarixidan ma'lumki, mantiq ilmi tarafdorlari ilmi holni rad etadi, chunki ular aqlga tayangan tushunchalarni qabul qiladi. Ammo Ollohn tanishda nafaqat mantiq ilmi, qalb ilmi, g'ayb ilmi, hol ilmi ham zarurdir. Bunga esa avvalo, aqlni charxlab, qalbni nafs qutqusidan xalos etib, tozargach, erishiladi. Mantiqiy ilmlar, buni Tolstoy oqilona – aqlga asoslanga bilimlar deb ataydi, faqat moddiy narsalar o'rtasidagi munosabat va sabablarni o'rganadi. Ammo o'zlikni anglash qalb, iymon bilan amalga oshuvchi jarayondir. Tolstoy o'zligini izlar ekan, shunday xulosaga keldi: "Hayot hech narsa ekani to'g'risidagi xulosa muqarrar edi". Tangri Taolo o'z bandalarini foni dunyoga aldanishdan ogohlantiradi, chunki dunyoni sevgan odam tangrini unuta boshlaydi. Shuningdek, nafsning shumligi haqida aytilgan hadislar ham ancha. Birgina Jomiy va Navoiy tarjima qilgan "Qirq hadis" da dunyoparastlik va nafsga berilishning halokatli oqibatlarini bayon etuvchi 5ta hadis bor. Bundan tashqari, Tolstoy xristian cherkovi aqidalariga norozilik bilan qaraydi, mazhablar orasidagi tafovutlar va dushmanlikni qoralaydi, shu bilan birga rohiblikka ijobiy qaramaydi. Qur'oni Karimda nasroniylarning zohidona hayoti, tarki dunyo qilib kaliso (monastirlarda) da umr o'tkazishi tanqid qilinadi. Islomda rohiblik yo'q, deb ko'rsatma beriladi. Bu hadis Islom ahli orasida mashhur, musulmon kishisi Alloh tomonidan in'om etilgan ne'matlardan bahramand bo'lmog'i kerak. "Oralaringizda afzalrog'ingiz menman, lekin men masjidga ham boraman, totli ovqatlarni ham yeyman, xotinlar bilan ham birga bo'laman", -deya tanbeh bergan ekanlar Hazrati payg'ambar zohidtabiat sahobalariga.

Xulosa. Lev Tolstoy hayotida izlagan savolning javobini tamomila topar ekan, shunday xulosaga keladi: "Men qanday yashamog'im kerak? degan savolni qo'yishim bilan Xudoning qonunlariga amal qilib, degan javobni olaman, mening hayotimdan qanaqa bir chinakam narsa kelib chiqadi, degan so'roqqa mangu azob-uqubat yoki mangu rohat-farog'at degan javob olaman. Hayotimda o'lim mahv etolmaydigan qanday ma'no bor? HAQning jamoliga erishish, cheksiz Xudoga qo'shilish, Jannat!" [3;52]. Bu Tolstoy tafakkuridagi eng muhim fikrlardan bo'lib, tasavvufning oliy muddaoi vahdat-ul vujud tushunchasiga muvofiqdir. Muallif asarning bir necha o'rinlarida ta'kidlaydi, nahotki shunchaki yo'q bo'lib ketsak, qani ma'no, mohiyat, yo'q, nimadir bo'lishi kerak, deya izlanadi, nihoyat foni dunyo yakuniga yetgach, baqoga rixlat qilgan banda, hech narsa mahv etolmaydigan narsa – oqibatga yo'liqar ekan, yo mangu rohat – jannatga, yoki azobga yo'liqadi – ya'ni jahannam, albatta, bu tiriklikdagi amallar bilan bog'liq. Zero, xristian aqidasi bu borada bir qancha nomuvofiq tushunchalar borki, bularga Tolstoy shubha bilan qaraydi, ya'ni ular Ollohn birligiga ishonmaydilar, soxta iymon bilan esa solih amallar qilib bo'lmaydi. Qur'oni Karimda solih amallar qiluvchi insonlar haqida shunday marhamat qilinadi: "Iymon keltirib, yaxshi amallar qilgan zotlarga xushxabar beringki, ular uchun ostlaridan daryolar oqib turuvchi bog'lar bor... u zotlar jannatda abadiy qolajaklar (Baqara surasi, 25-oyat). Har bir insonning, Islom dini mohiyatini tushungan insonning muddaoi jannatdir. Allohning yaqin do'stlari yoki xos bandalari – so'fiylar uchun esa oliy muddao Olloh jamolini ko'rish. Tolstoyning juda murakkab diniy-siyosiy aqidalar o'rtasidagi kurashlar kechayotgan bir davrda bu haqiqatlarni anglashi favqulodda holat sanaladi. Ta'kidlash joiz, bunday xulosalarga kelishda muallif aql-salohiyatiga ta'sir etgan narsa Sharq tafakkuridir.

Shu o'rinda Tolstoy sabr timsollari bo'lgan odamlar haqida quyidagi fikrlarni aytadi: "...ular iztirob chekkanda ham qandaydir xotirjam bo'ladilar, hatto mamnuniyatlari sezilib turadi. Bizning davrimizda xotirjam jon taslim qilish kamdan-kam uchraydigan hodisa" [3;45]. Sabr – komil insonga xos bo'lgan fazilatlardan sanaladi. Albatta, Sharqning buyuk va oliy konsepsiyalaridan biri komil inson bo'lishga intilish. Biz ikkilanmasdan ayta olamizki, Lev Tolstoy butun jahon ta'limotlarini o'rganadi, hind vedalari, Xitoy falsafasi, Budda ta'limoti, Sulaymon o'gitlari, sharq rivoyatlari va albatta, Islom mohiyati bilan tanishib, nihoyat haqiqatni angelaydi. Adib haqida hatto Moskvada ham uning diniy qarashlari xususida bir qancha

risola, maqolalar yozilgan. Olim Orif Arslonning “Lev Tolstoy Hazrati Muhammad sollollohu alayhi vasallamga maftun yozuvchi” nomli maqolasida Tolstoyning Islom diniga xayrixohligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Ammo Tolstoy bu haqiqatni o‘z davrida to‘g‘ridan to‘g‘ri aytolmadi. Chunki u cherkov haqida norozilik bildirgach, Nikolay podsho uni cherkovdan haydatgan edi. Va u haqida, uning shaxsiy e‘tiqodi haqida xalq orasida noo‘rin fikrlar avj olgan edi. Aynan, “Iqrorнома”da u xristian diniga shubha bilan qaraganini quyidagi fikrlari bilan isbotlaydi: “Ibodatdagi men uchun eng muhim gap-bir-birimizni sevib hamfikir bo‘laylik... degan gap edi. Undan keyin keladigan “ota, o‘g‘il, muqaddas ruhga sig‘inaylik” degan iborani tushirib qoldirardim. Negaki, ularni tushuna olmasdim” [3;115]. Albatta! Buyuk dahoning haqiqatga tashna qalbi va savqi tabiiysi bu xato tushunchani rad etardi. Tolstoy izladi, butun insoniyat uchun yagona bo‘lgan haqiqatni izladi. Haq yo‘lni izladi. Bu yo‘lda juda ko‘p mashaqqatlarni boshdan kechirdi. U chin dildan jamiyatda hukmron dinga e‘tiqod qilishni istardi, bu haqida u o‘z qalb iqrorlarida aytib o‘tadi, ammo uni ko‘p narsa shubhaga solardi. Din insonlarni ezgulikka chorlashi kerak-ku axir, ammo nasroniy dinidagi mazhablar, katolik, provaslav tarafdorlari bir-biriga yot dushman edilar, o‘ta g‘arazli munosabatda edilar. Urush boshlangach, ular ya‘ni cherkov vakillari odam o‘ldirishni, behuda qon to‘kishni targ‘ib etdilar, garchi Tolstoy buni haq din qoralashi kerak, deb hisoblasa ham. Shundan keyin u o‘z yo‘li to‘g‘ri emasligini fahmladi va cherkovni tark etdi.

Lev Tolstoy ismi fitratiga monand sher yurakli daho edi. U Sulaymon payg‘ambarning “Hamma narsa behudadir. Hamma narsa o‘tkinchi” degan aqidasiiga amal qilib, umri so‘ngida jamiki boyliklari, yerlarini bechoralarga tarqatib berdi. Garchi bu hodisa uning oilaviy ahvoliga juda salbiy ta‘sir qilgan esa-da, Tolstoy buni go‘yoki burch deb bilib, kambag‘allikda hayot kechira boshladi. U iymonning sharti bilganiga amal qilmoqdir qabilida ish tutib, o‘z haqiqatlarini amalda ham ko‘rsatdi. “Faqirlik – faxrimdir” hadisini aytib, ham amal qilib, oxiri darbadarlikda o‘z uyidan yiroqda, poyezd bekatlaridan birida dunyodan o‘tdi. U haqiqatni anglab, anglatib ketdi.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. *Хайрат ул аброр*. – Т.: “Фан”, 2001й
2. Комилов Н. *Тасаввуф. Биринчи китоб*. – Тошкент: Абдулла Кодирий номидаги халқ мероси навириёти, 1994.- 88 б.
3. Толстой Лев. *Авлиё Сергей*. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. 115 б.
4. Толстой Лев. *Иқрорнома*. <http://ziyonet.uzkutubxonasi>.
5. Файзуллох Вафо. *Чақмоқ ёруғи*. – Т.: “Шарқ”, 2012. – 77 б.
6. *Qur’oni Karim. Alouddin Mansur tarjimasi*. www.ziyouz.com kutubxonasi

THE DEONTOLOGY OF TRANSLATION AND INTERPRETATION

Urmonova Nigoraxon Muminovna,
PhD, Associate Professor National university
of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek,
m.forestiere@mail.ru

Abstract: In our time, when the level of development of science and technology has been increasing every year, the problem of translation deontology as a doctrine of duty, the science of the moral, aesthetic, and intellectual image of a person who has devoted himself to a noble cause, is especially acute. The article is devoted to the study of deontological problems of translation activity. The concepts of "deontology", "translation deontology", "translation competence", "translation task", and others are analyzed. The analysis of the current state of deontological issues of translation activity in the works of domestic and foreign scientists and the identification of the nature of the professional and ethical principles of translation activity are made. The translator as a person and as an individual perceives and transmits information with a certain degree of subjectivity, the identification and study of which can become an independent subject of research.

Key words: deontology, standard, ethics, translation, activity, translation competence, deontological principles.

Аннотация. В наше время, когда уровень развития науки и техники стал повышаться с каждым годом, особенно остро встаёт проблема переводческой деонтологии как учения о долге, науке о моральном, эстетическом, и интеллектуальном облике человека, посвятившего себя благородному делу. Статья посвящена изучению деонтологических проблем переводческой деятельности. В статье проанализированы понятия «деонтология», «переводческая деонтология», «переводческая компетенция», «переводческая задача» и другие. Сделан анализ современного состояния деонтологических вопросов переводческой деятельности в работах отечественных и зарубежных учёных, и выявлен характер профессионально-этических принципов переводческой деятельности. Переводчик как личность и как индивидуальность воспринимает и передаёт информацию с определённой долей субъективности, выявление и изучение которой может стать самостоятельным предметом исследования.

Ключевые слова: деонтология, стандарт, этика, перевод, деятельность, переводческая компетенция, деонтологические принципы.

Annotatsiya. Hozirda fan-texnika taraqqiyoti darajasi yildan-yilga ortib borayotgan bir paytda tarjima deontologiyasi muammosi o'zini ushbu ezgu maqsadga bag'ishlagan insonning axloqiy, estetik va intellektual qiyofasi va burchi haqidagi ta'limot sifatida, ayniqsa, dolzarbdir. Maqola tarjima faoliyatining deontologik muammolarini o'rganishga bag'ishlangan. Unda "deontologiya", "tarjima deontologiyasi", "tarjima malakasi", "tarjima vazifasi" va boshqa tushunchalar tahlil qilinadi. Mahalliy va xorijiy olimlarning asarlarida tarjima faoliyatining deontologik masalalarining hozirgi holati tahlil qilinib, tarjima faoliyatining kasbiy-axloqiy tamoyillari mohiyati aniqlangan. Tarjimon shaxs sifatida ma'lum darajada subyektivlik bilan ma'lumotni qabul qiladi va uzatadi, uni aniqlash va o'rganish mustaqil tadqiqot obyektiga aylanishi mumkin.

Kalit so'zlar: deontologiya, standart, etika, perevod, deyatelnost, perevodcheskaya kompetensiya, deontologik printsiplar.

Introduction. Translation is one of the oldest human activities. The emergence of translation is directly related to the emergence of world languages. Thus, as soon as multilingual human tribes appear on the planet, there is also a need for people who could serve as intermediaries in contacts between representatives of different tribes. Such people who know the language of another people are considered the first translators. And now translation is an integral part of intercultural communication. The success and quality of translation activity equally depends on the competent implementation of translation and impeccable adherence to ethical standards.

The question of the deontology of translation activity has become relevant relatively recently, and therefore the heterogeneity of interpretations is beyond doubt. The essence of this concept and the exclusivity of the status of the subject-translator predetermined by it leads to the idea of understanding the terms "deontology", "standard", "translation deontology", "deontological principles of the translator's activity", "translation competence", "translation task" and some others.

Deontology is a branch of ethics that deals with the problems of duty and due, the term was introduced by the English utilitarian philosopher Jeremy Bentham in 1834 in his work "Deontology, or the Science of Morals" [1; p.148]. Translated from Greek, deontology means "necessary", "due", which explains why deontology was originally a theory of morality, the science of human morality. Currently, deontology is understood as a science that simultaneously regulates the relations of members of the profession with each other and with society.

The object of study of deontology is duty, its subject is the structure and content of the duty and responsibility of the individual to society and the state, to the group, to himself.

The main goal of deontology is to study and substantiate duty and responsibility, the basic laws and patterns of obligation, and its main task is to form a scientific basis for regulating the behavior of an individual in the interests of society (group) and the individual himself.

The main functions of deontology as a doctrine of duty are: epistemological, ethological, ideological, axiological, the cognitive function, praxeological, adaptive-correlation, facilitative, control-sanctions, prognostic. The functions of deontology are dialectically interconnected; each of them presupposes the others and in one way or another includes them in its content.

What is a "professional standard"? This is a "deontology" aimed at the appropriate norms of behavior in a special branch. In other words, the professional standard considers the requirements of the employer and reveals the basic principles of the employee. The professional standard has a long historical stage of its development. In the Middle Ages, the basic principles of the translator already appeared, such as the norm of fidelity to the original. [2; p. 520-523]

In her works, Kostikova O. I. draws attention to the deontology of translation, where in the 15th century the Italian humanist Leonardo Bruni published a critical treatise "On Correct Translation", and in the 16th century in France, Etienne Dole formulated such rules for good translation as fidelity to the original and graceful speech. In the 17th century in France, Bachet de Meziriac wrote that there should be no omissions, changes, or additions in the translation [3; p. 369 - 372]. Based on this point of view, we can conclude that the professional standard is a deontology based on the needs of the development of a special industry, focusing on the positions and responsibilities of employees. Such norms of behavior for workers are being developed, improved from the establishment of appropriate principles in the labor market in order to form a sustainable sectorial order.

Si "l'éthique relève de la conscience et de la raison" [4; p. 68], le deontologique, lui, relève de la conscience et de l'intégrité professionnelles.

Il existe dans le monde un grand nombre d'organisations regroupant des traducteurs, interprètes et terminologues, bien que moins pour ces derniers. Elles ont en commun deux caractéristiques nous intéressant. La première est qu'elles se sont à peu près toutes donné pour mission de promouvoir et de défendre les intérêts de leurs membres. La seconde est que peu d'entre elles se sont dotées d'un code de déontologie. [5; p. 147]

One of the most famous philosophers who dealt with deontology from a scientific point of view is the German Immanuel Kant. In 1785, Kant laid the foundation for the science of morality in his Foundations of the Metaphysics of Morality. Kant believes that every person, having freedom of action, must act in good faith in any situation. This is called the "categorical imperative": a person should never do "evil", even if the purpose of this act is to do "good". Kant himself describes this with the following quote: "Act only according to such a maxim, guided by which you can at the same time wish that it becomes a universal law" [6; p. 260].

In the case of translation ethics, this would mean that interpreters must always strictly adhere to ethical standards, even if this negatively affects the final result of the translated conversation and the image of the translator.

Generally speaking: a professional standard, basically, consists of two parts: competencies and ethics.

For the first time, the term "ethics" (from the Greek "custom", "nature") was used by the ancient Greek philosopher Aristotle to designate a special area of philosophy - "practical philosophy", the main task of which was to encourage people to good actions and turn them away from erroneous ones, thus teach a person the right way to live.

Translation ethics are rules, a code of ethical principles that a translator must follow in the course of his/her translation work. All translators, regardless of the field in which she/he works, must observe these rules.

Let us concentrate on the deontological principles of the professional activity of a translator. We note right away that we understand translation deontology as a set of an unspoken code of professional ethics, the task of which is "... to bring sometimes diametrically opposed worldviews of members of the professional community to a common social denominator. This can be achieved only by formalizing the moral ideals on which professional activity is based, elevating them into mandatory corporate principles and norms" [3; p. 40].

Research methodology. Comparative, typological. Competence of a translator. The competence of a translator is a complex of abilities, knowledge and skills as a result of the interaction of subjective and objective factors. The filling of translation competence is the subject of various translational studies and varies in different concepts.

The concept of V. N. Komissarov on the role of translation competence in the creation of a "peculiar linguistic personality" and the components of translation competence (language competence, communicative competence, text-forming competence, technical competence, special personal characteristics, moral and ethical component); sociocultural component as one of the components of communicative competence. [7; p. 326].

He referred to the essential skills of a translator the ability to switch from one language to another, the skills of a pre-translational nature (interpretation of the content of the original, determination of the translation strategy) and problem-translational nature (search for means of reexpression in the target language (TL), the use of general translation techniques) [7; p. 35–36]. The information development of modern society and, along with it, the expansion of instrumental technological capabilities in the translation profession predetermined the need for a translator to possess additional competencies, for example, information technology, which was not described in the works of V.N. Komissarov.

The concept of A. Bibi and D. Ensinger on the content of translation competence and the need to include linguistic competence in the concept of translation competence; extralinguistic competence; competence of information transfer; professional competence; strategic competence. Now let's see what is included in the content of each of the listed competencies.

Firstly, linguistic competence, which includes lexical, grammatical and discursive knowledge, skills.

Secondly, extralinguistic competence, including general knowledge, knowledge of translation theory, language theory, cultural knowledge, knowledge of specialized areas of translation.

Thirdly, the competence of information transfer, which combines the skills of understanding, deverbalization (decoding), paraphrasing, transformation, planning the translation process as a whole.

Fourthly, professional competence, which implies the possession of modern technologies for obtaining and using information, knowledge of the situation in the professional labor market.

Fifth, strategic competence, which involves the possession of the skills of concentration, memory improvement, self-correction, as well as certain psychophysiological qualities - psychomotor skills, cognitive abilities, corresponding psychological characteristics [8; 2012].

The all-European document "Requirements for the competence of professional translators, specialists in the field of multilingual and multimedia communication" (within the framework of the standards developed by the Council of Europe in the field of education), most fully represents the content of 6 translation competencies: linguistic, thematic, intercultural, technological, information and search competence and competence providing translation services.

It is interesting to note that in the studies of French-speaking authors, the concept of translation competence is correlated with the concept of the translation task.

Thus, Georgiana Lungu-Badea gives the following interpretation of the translation problem: "La tâche du traducteur consiste à traduire, analyser, critiquer, choisir les plus adéquates solutions et à évaluer pour tirer des conclusions sur la qualité, les possibilités d'amélioration du processus de traduction, etc." [9; p.79]. The author of the study emphasizes the deontological aspect of the translation task: "La tâche se rapporte nécessairement à l'éthique ou aux éthiques de la traduction, concernant tout ceux qui sont impliqués dans le processus de traduction, de l'auteur et du traducteur aux bénéficiaires, démontrant par cela que l'identité et l'altérité, la compétence et la tâche se déterminent mutuellement" [9; p. 79].

Results and discussions

Back in the 16th century, the famous French humanist, poet and translator of the Renaissance Etienne Dolet (1509-1546) published a treatise *On the Way of Translating Well from One Language to Another*

(1540). This treatise is one of the first theoretical works in Europe devoted exclusively to the issues of translation, the first "charter of translators". Dolet believed that the translator must observe the following five basic principles of translation:

1) he must perfectly understand the content of the translated text and the intention of the author whom he translates;

2) he must have a perfect command of the language from which he translates, and equally excellent knowledge of the language into which he translates; 3) he must avoid the tendency to translate word for word, as this would distort the content of the original and destroy the beauty of its form; 4) he must use commonly used forms of speech in translation; 5) choosing and arranging the words correctly, he must convey the general impression made by the original in the appropriate "tonality". [10; P. 13-19]

S.B. Hale identified eight of the most important professional standards regulating the behavior of a translator specialist: confidentiality, responsibility, collegial solidarity, and neutrality, a clearly defined role of the translator, translation accuracy, acceptable working conditions, and professional development. [11; 107–108.]

In our opinion, the listed norms, being universal, correspond to the deontological principles of the translator presented in the study by E.V. Alikina [12; p. 79-84.]. Let us recall these principles.

a) Confidentiality (observance of professional secrecy of information concerning both the side of the sender and the side of the recipient of the message);

b) Decency (both a personal characteristic relating to the moral character of the translator, and the appropriate building of relationships with participants in communication);

c) Responsibility (before both parties for the level and quality of translation as a product of activity). This principle is of particular importance in legal translation, given that translation failures can lead to serious material and moral damage, as well as, in our opinion, to a distortion of the social significance of the profession and the image of the collegial community as a whole;

d) Collegial solidarity (the principle that prescribes the solidarity of relationships within the collegiate community and the observance of the "reputational image" of both the translator individually and the entire translation community);

e) Neutrality (the principle of an impartial and unified attitude of the interpreter to the communicants, a certain severity and restraint of the image).

From our point of view, recognizing the role of an interpreter as a social mediator of the communicative space, building his own trajectories of relationships with representatives of various social, confessional, ethnic groups, the interpreter must comply with the general cultural principle of politeness, which is often perceived as secondary. Because "compliance with the requirements of politeness creates a positive emotional atmosphere of interaction" [13. P.115].

Turning to the principles of translation deontology, let us pay attention to the principles related to the translator's internal attitudes:

1. "To be approving and agreeing"; in this case, we are talking about a rule mediated by "the logic of natural live communication in different situations, genres of speech, goals of interaction" [13. P.116];

2. Show self-criticism and the ability to correct, as well as predetermine possible errors;

3. Strive to improve the level of translation competence. Here, from our point of view, the study of translation competence is of particular interest.

It is important that translation ethics, as well as translation competence, are recognized as necessary for solving translation problems.

Compliance with ethical standards in a translation situation significantly affects the result. A translator, regardless of the profile of the translation, must be a well-mannered person, possess the ability to behave with dignity in any situation. Translation expert V.N. Komissarov singles out the moral and ethical component as an obligatory part of the translator's professional competence. The ability to hold on and keep a secret, composure, modesty, tact, the exclusion of a frivolous attitude to business are essential elements of the professional behavior of an interpreter.

Conclusion. As can be seen from the foregoing, throughout all his activities, the translator must strive for a correct and adequate understanding of what translation is and how it is possible to achieve and maintain the quality of translation at the proper level.

Despite significant progress in the development of problems of deontology, there is a lack of theoretical development of certain aspects of deontology, which constrain (along with other factors) its widespread use in the practice of domestic translation studies. All this determines, as many authors point out, the need for further expansion of the front of research, the publication of works that contribute to a more

effective implementation of deontological principles in practice. Thus, we can conclude that the translator is constantly forced to fill in the inevitable linguistic, technical and informational gaps in order to best meet the client's expectations. The future translator, mastering the profession, must learn ethical norms and rules of conduct that will allow him to improve systematically his professional level, build friendly, productive working relationships, and prevent conflict situations. The translator needs to have an idea of the norms and principles that determine his behavior when interacting with the customer and all participants in the translation process within the framework of professional relations. In the era of globalization, technological advances have become an integral part of the translator's workflow. Mastering the relevant technologies is a mandatory requirement for a translator in the framework of their professional activities.

REFERENCES:

1. Ильичев, Л., Федосеев, П., Ковалев, С. & Панов, В. (1983). *Деонтология. Философский энциклопедический словарь*. с.148. Москва: СЭ.
2. Лю Вэньцзя. *Стандарты профессиональных переводческих объединений в Китае, Европе, России. Мир науки, культуры, образования*. № 6 (85) 2020. стр. 520-523.
3. Kostikova O.I. *Deontologiya perevodcheskoj deyatel'nosti. Russkij yazyk v sovremennom mire: tradicii i innovacii v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo i v perevode: materialy nauchnoj konferencii*. Moscow: Vysshaya shkola perevoda MGU, 2011: 368 – 374.
4. Nouss, A. (1998). *Compte rendu de [Anthony Pym. Pour une éthique du traducteur. Arras, Artois Presses Université, Presses de l'Université d'Ottawa, 1997. p. 68.] TTR*, 11(1), 258–263. <https://doi.org/10.7202/037327ar>
5. Donald Barabé. *La déontologie en traduction, terminologie et interprétation professionnelles*. <https://www.circuitmagazine.org/dossier-147/la-deontologie-en-traduction>.
6. Кант, И. (1965). *Сочинения в шести томах. Том 4, часть 1. Асмус, В. Гулыга, А. & Ойзерман, Т. (Ред)*. Москва: Издательство социально-экономической литературы «Мысль» с.260.
7. Комиссаров В.Н. *Современное переводоведение*.– М. : ЭТС, 2002. – 326 с. Комиссаров, В.Н. *Теоретические основы методики обучения переводу*. – М.: Рема, 1997. – 153 с.
8. Липатова В.В., Литвинов А.В. (2012) *Современная модель профессиональной компетенции переводчика в контексте системы подготовки переводчиков в российских языковых вузах // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика*. 2012. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-model-professionalnoy-kompetentsii-perevodchika-v-kontekste-sistemy-podgotovki-perevodchikov-v-rossijskih-yazykovyh> (дата обращения: 11.05.2022).
9. Lungu – Badea G. *Quelle(s) competence(s) traductionnelle(s) pour accomplir la tâche du traducteur [Электронный ресурс]*. P. 79
10. Dolet E. (1963) «*La manière de bien traduire d'une langue en autre*» Lyon, 1540 // Cary E. *Les Grands traducteurs français*. Genève, 1963. P. 13-19. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k505680/f47>.
11. Sandra Beatriz Hale.(2007) *Community Interpreting*. University of Western Sydney.(p.312) P. 107-109. <https://compress-pdf.muje.info/>
12. Аликина Е.В. (2010). *Введение в теорию и практику устного последовательного перевода*. 5. *Деонтологический аспект*. М.: Восточная книга, С. 79-84.
13. Ржанова С.А. (2013) *Социально-этические принципы речевого поведения в медиaprостранстве (на примере газетной речи) // Вестник Челябинского государственного университета. Сер. Филология. Искусствоведение. Вып.81. – 2013. - №22 (313). СЮ 115-116.*

JALOLIDDIN RUMIY ASARLARINING ARAB TILIGA QILINGAN TARJIMALARDA
G‘ARB TARJIMALARI TA’SIRI

Babayev Otabek Abdikarimovich,
Buxoro davlat universiteti,
xorijiy tillar fakulteti,
nemis filologiyasi
kafedrası o‘qituvchisi
o.a.babaev@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasavvuf ilmining bilimdoni, buyuk mutafakkir Mavlono Jaloliddin Rumiyning «Masnaviyi ma’naviy» asarining arab tiliga qilingan tarjimalar tarixi tahlil qilinadi. Faylasufning bu va boshqa asarlari paydo bo‘lishi bilanoq, adab ahlining ko‘pchiligini diqqatini o‘ziga tortdi. Adib asarlaridan zavqlanish, ularda ifodalangan umumbashariy fazilatlaridan ibrat olish, go‘zal masnaviy ta’sirida o‘z ona tilida ijodiy asar yaratish, Mavlono Rumiylar bilan o‘z xalqini oshno qilish an’anaga aylandi. Shu bilan birga mazkur maqolada didaktik obraz konsepti, Rumiylar ijodining o‘ziga xosligi, lirikasidagi didaktik talqin va adibning badiiy mahorati bilan birga arab tiliga qilingan o‘girmalari ham tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Mavlono, Balxiy, «Masnaviyi ma’naviy», Jaloliddin Rumi, sharq adabiyotining daholari, Manujehri Domg‘oniy, Farruhi Sistoniy, Unsuri Balxiy, Hoqoniy Sharvoniy, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Nargis Ganjiy va Fotima Ishroqiy, rumiyshunoslar.

Аннотация: В данной статье анализируется история переводов на арабский язык произведения «Маснави» мавляны Джалалуддина Руми, учёного суфизма и великого мыслителя. Как только появились эти и другие произведения философа, они привлекли к себе внимание большинства литераторов. Стало традицией наслаждаться литературными произведениями, учиться выраженным в них универсальным качествам, создавать творчество на родном языке под влиянием прекрасного маснави, знакомить свой народ со строками Мавляны Руми. Вместе с тем в данной статье анализируются дидактическая образная концепция, оригинальность творчества Руми, дидактическая интерпретация его лирики, художественное мастерство писателя, а также его переводы на арабский язык.

Ключевые слова: Мавляна, Балхи, «Маснави», Джалалуддин Руми, гении восточной литературы, Мануджерри Домгони, Фаррухи Систани, Ансури Балхи, Хакани Шарвани, Саади Ширази, Хафиз Широzi, Нургис Ганджи и Фатима Ишраки, исследователи творчества Джалаладдина Руми.

Abstract: This article analyzes the history of translations into Arabic of the work "Masnavi" by Mawlana Jalaluddin Rumi, a scholar of Sufism and a great thinker. As soon as these and other works of the philosopher appeared, they attracted the attention of most writers. It has become a tradition to enjoy literary works, to learn the universal qualities expressed in them, to create creativity in their native language under the influence of the beautiful masnavi, to acquaint their people with the lines of Maulana Rumi. At the same time, this article analyzes the didactic figurative concept, the originality of Rumi's work, the didactic interpretation of his lyrics, the artistic skill of the writer, as well as his translations into Arabic.

Keywords: Maulana, Balkhi, "Masnavi", Jalaluddin Rumi, geniuses of Oriental literature, Manujehri Domgoni, Farrukhi Sistani, Ansuri Balkhi, Khakani Sharvani, Saadi Shirozi, Hafiz Shirozi, Nargis Ganji and Fatima Ishraqi, researchers of Jalaladdin Rumi's creativity.

Kirish: Sharq adabiyoti tarixida nafaqat fors-tojik tilida, balki arab tilida ham she’r yozgan shoir va mutafakkirlar bo‘lgan va ular arab shoirlari she’rlaridan foydalanib ijod qilganlar. Manujehri Domg‘oniy, Farruhi Sistoniy, Unsuri Balxiy, Hoqoniy Sharvoniy, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy va boshqalarni misol qilib keltirishimiz mumkin va bu ijodkorlikni Mavlono ijodida ham kuzatishimiz mumkin.

Arab dunyosining zamonaviy tadqiqotchilari va olimlari Mavlono ijodiga qiziqib, bu sharq dahosining ijodi va she’rlarini chuqur o‘rganib, shu asosda ko‘plab ilmiy asarlar yaratdilar. Mavlaviy va uning tafakkuri va asarlari haqida arab tilida chop etilgan aksariyat maqolalarda uni so‘fiylik tafakkuri va buyuk va ilohiy ishq sohibi, yuksak mazmun va badiiy asarlar sohibi sifatida namoyon etgan. Bu hodisa arab olimlari nuqtai

nazaridan ularning ko'p vatandoshlari Mavlaviyning ziyoli va adabiy shaxsi bilan yaqindan tanish ekanliklarini ko'rsatadi.

Asosiy qism: Fors rumiyshunoslari Nargis Ganjiy va Fotima Ishroqiy "Arab dunyosidagi mavloviylik asarlari va manbalaridagi tafovutlar" nomli maqolalarida shunday ta'kidlaganlar: "Arab dunyosida mavloviylikning ilk maqolalari tarixi yetmish yildan ortiqdir" [1,159]. Ammo arablar tomonidan chop etilgan o'sha tadqiqotlar va shoirlar asarlarining tarjimalarini ko'rib chiqsak, Mavlono arab dunyosida yaxshi tanish degan xulosaga kelamiz. Arab tadqiqotchilari ilk bor 1872- yilda "masnaviy" bilan tanishdilar. Turk asli arab, Istanbuldagi Bektoshlar oilasi shayxi Yusuf ibn Ahmad al-Qunaviy al-Mavlaviy ar-Rumiy orqali ilk bor 1877-yilda "Zuhdi" bilan mashhur bo'lgan "al-Manhaj al-Qavi litullab ash-Sharif al-Masnaviy"- bu kitob "Ma'naviy masnaviy"ning olti daftarining tarjimasi va izohi bo'lib, Qohiradagi "Buloq" bosmaxonasida nashr etilganligini yozgan. Yana bir arab rumiyshunosi Abdulaziz Sohib al-Javohir "Mavlono Muhammad Jaloliddin al-Balxiy ar-Rumiy masnaviyining Javohir-al-Asor fi tarjimasi" asarida "al-Manhaj al-Qaviy litullab ash-Sharif al- Masnaviy" ham «Masnaviy ma'naviy»ning eng yaxshi tafsirlaridan biri sanaladi [5,148].

Abdul-Vahhob Azzam arab dunyosining ko'zga ko'ringan allomalaridan biri bo'lib, 1946-yilda Qohirada 199 bet hajmda "Fusulun min al-Masnaviy" nomli kitobini nashr ettiradi. Muallif bu asarida «Masnaviy ma'naviy»ning "Qissatu-o-Tojiri va-l-babgo" va "Qissatul-asadi val-Vuhush" kabi qismlarini va "Masnaviy ma'naviy"ning boshqa bir qancha qissalarini tarjima qilgan. "Masnaviy ma'naviy"ning to'liq tarjimasi Iroq shahri shoiri Muhammad Mahdi Javohiriyning ukasi Abdulaziz Sohib ul-Javohiriyning sa'y-harakatlari samarasidir. Yoshligidan Mavlono va uning asarlariga muxlis bo'lgan Javohiriy Xuroson diyoriga kelib, Kirmonshohga qo'nim bo'lgunga qadar oltita "Ma'naviy masnaviy"ni arab nazmiga tuzib, unga sharh va izohlar qo'shgan. Bu asar "Mavlono al-Axbonigar Muhammad Jaloliddin al-Balxiy ar-Rumiyning javohir ul-osor fi zadzati masnaviyi" nomi bilan 1958- yilda Tehron universiteti nashriyoti tomonidan nashr etilgan.

Yana bir arab olimi Qohira universiteti professori Muhammad Abdussalom Kaffafiy bo'lib, u o'zini Abdul Vahhob Azzamning shogirdi deb biladi. 1966-1967- yillarda "Jaloliddin ar-Rumiy shoir as-So'fi al-akbar masnaviyi" nomli ikki jildlik kitobini nashr ettirdi. Ushbu qimmatli kitob muallifi Bayrutda nashr etilgan asari muqaddimasida "Masnaviy"ning fors, turk va arabcha talqinlari haqida qimmatli bahs yuritgan.

Yana bir arab olimi Sayid Muhammad Jamol al-Hoshimiy al-Iroqiy 1995-yilda "Masnaviy" qissasini arab misrasiga tarjima qilib, "Hikayotun va ibarun min al-Masnaviy" nomi bilan Bayrutda "Dor al-Haqq" nashriyotida 325-jildda nashr ettirdi. Bu kitobning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, tarjimon har bir misrada o'zining sharq cha namunasiga tayangan holda har bir qofiyani saqlab qoladi, bu esa, albatta, tarjimani o'ziga qiyin va mashaqqatli qilgan [10,18].

Eng uzoq safarini Shomda (bugungi Suriya) o'tkazgan va u yerda tahsil olgan Mavlono o'sha davlatning eng yaxshi olimlaridan ta'lim olgan va Suriya lahjasini yaxshi bilgan. Bugun suriyalik tadqiqotchilar Mavlonomizning so'fiy asarlarini o'rganishga harakat qilmoqdalar. Ko'p asrlar davomida ilmfan va bilim yurti bo'lgan, dunyoga mashhur kutubxonalarga ega bo'lgan Yaqin Sharqning zamonaviy olimlaridan biri doktor Iso Ali al-Oqub, yana bir qancha arab tadqiqotchilari va arab tili va adabiyotining mutahassislari bo'lgan arab bo'lmagan rumiyshunoslar ham Mavlono ijodi bo'yicha qimmatli ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Doktor Iso Ali al-Oqub Suriya arab mamlakatining mashhur adabiyotshunoslari va ixlosmandlaridan biridir. U 1950-yilda Suriyaning Raqqa viloyatidagi qishloqlardan birida tug'ilgan. Boshlang'ich ta'limni o'z qishlog'idagi maktabda olgach, ma'lum vaqt o'tib, 1972-yilda Halab universitetining arab tili bo'limiga o'qishga kiradi va uni tugatgach, Tehron universitetiga o'qishga kiradi. Bu suriyalik olim Halab universitetining arab tili guruhida (Dirosat ul-ulya fi lug'ati-l-arabiyati va adabihih mi- part-l-lug'ati-l-arabiyati va adabihih) Ilmiy tadqiqotlar markazida magistrlik darajasini tamomlagan. Bakalavriatda o'qish davrida "Eronliklar va arablar o'rtasidagi adabiy aloqalar" mavzusida ilmiy ishlar olib borgan. Ali al-Oqubning adabiy tajribasi asosan irfan, adabiy naqd va arab adabiyoti sohalaridadir. Xususan, tasavvuf uning doimiy sevimli mashg'ulotlaridan biri bo'lib, bu olim asarlarining asosiy qismini sharq va fors tasavvufiy asarlarini arab tiliga tarjima qilish tashkil etadi.

Sharq va fors shoirlaridan doktor Iso Ali al-Okub Mavlono ijodiga ko'proq e'tibor qaratgan, Mavlono va uning asarlari haqida bir qancha kitoblarni tarjima qilgan, Mavlono fikr va g'oyalarini arabzabon kitobxonlarga taqdim etgan. Uning o'zi aytganidek: "Men ingliz tilini o'rganganimda, g'arbliklar Mavlononi juda yaxshi ko'rishlarini va uni maqtashlarini payqadim. Keyin alloma Muhammad Iqbol asarlarini arab tilida o'qidim. Iqbol asarlarini o'qib juda xursand bo'ldim va u Jaloliddin Rumiyni o'zgacha mehr bilan eslashini bildim. Shu paytdan boshlab men Mavlonoga qiziq boshladim. Men esa u haqida arab tilida

yoʻzilgan asarlarni oʻqishga harakat qildim. Aytishim kerakki, men nimanidir qidirgan edim va nihoyat topdim. “Masnaviy”dan koʻnglimni topdim shekilli. Ustoz al-Oqub davom etadi: “Saʼdiy aytidi:

Ba daryo durr manofeʼ beshumor ast,

Agar xohū salomat bar kanor ast.

(Daryoning behisob foydalari bor.

Agar xohlasangiz, u xavfsiz.)

...Suzishga imkonim boʻlmasa ham, bu qirgʻoqda turolmasdim. Oʻshandan beri hayotim haqiqatan ham maʼnaviy tomondan oʻzgardi...” [1,20-27].

Iso Ali olimlardan biri boʻlib, hozirgi asrda u sharq va fors madaniyatiga katta xizmat qilgan va bu madaniyat va uning arab madaniyatiga taʼsirini bilish uchun qimmatli tadqiqotlar olib borgan. “Taʼsir al-hikam al-forsiyya fil-adab al-arabi al-muasir fil-asr il-abbosi-l-avval” uning tadqiqotlaridan biri boʻlib, u “Fors taʼlimotining taʼsiri” deb nomlanadi. Abdulla Sharif Xoʻjasta qalamiga mansub “Arab” adabiyoti 1996-yilda fors tiliga tarjima qilinib, Ilmiy-madaniy nashriyot kompaniyasi kapitali hisobidan nashr etilib, kitobxonlar ixtiyoriga taqdim etilgan [6, 20-27]. Suriyalik tadqiqotchi sharq -fors adabiyoti va arab adabiyotini qiyoslash haqida fikr yuritadi. Aytish joizki, Ali al-Oqub tomonidan Mavlono asarlarining aksariyati ingliz tilidan tarjima qilingan. Uning birinchi tarjimasi “Yadu-sh-sheer” deb ataladi. Bu kitob 1923-yilda Amerikada mashhur hind soʻfiy Inoyat Xon tomonidan tuzilgan oltita nutqdir. Bu hind soʻfiy tasavvufga ishtiyoq bilan ishqiboz boʻlib, uning ilmiy hayoti ham ana shu tartib ifodasidir. Bu soʻfiy kitobidagi nutqlar Sanoiy, Attor, Mavlono, Hofiz, Xayyom va Saʼdiy haqida boʻlib, Iso al-Oqubning yozishicha, keyinchalik bu kitobning Xayyom boʻlimi nomaʼlum sabablarga koʻra yoʻqolib qolgan. Mavlono tasavvuf, tasavvuf va sheʼriyatidan chuqur taʼsirlangan amerikalik shoir va tarjimon Koulman Brayan Barks (Koulman Brayan Barks) (1937-yilda tugʻilgan) qolgan beshta nutqini (Sanoiy, Attor, Mavlano, Hofiz va Saʼdiy) toʻplagan va ularga muqaddima qoʻshgan. Ushbu shoirlarning tarjimai holini izohlab yozgan va nashr etgan. “U fors tilini bilmaydi, lekin boshqa ingliz tarjimalari asosida Mavlono sheʼrlarini qayta yozish bilan mashhur” [9].

Suriyalik olim, shuningdek, Mavlono haqida fransuz sharqshunosi Eva de Vitray-Meerovich [7] (1909-yil 5-noyabrda tugʻilgan – 1999-yil 24-yanvarda vafot etgan) tomonidan yozilgan “Jaloliddin ar-Rumi va t-Tasavvuf” sarlavhasi ostida yana bir kitob yozgan va uni tarjima qilgan. Islomiy tasavvufni oʻqib islom dinini qabul qilgan bu rus-fransuz sharqshunosi Mavlono ashaddiy muxlisi edi. Amerikada ingliz tiliga tarjima qilingan bu kitobni arab tiliga ustoz Ali al-Oqub tarjima qilmoqda. Ustoz al-Akub bu kitob haqida shunday deydi: “Bu kitob muallifi Mavlono taʼsirida boʻlib, bu kitobni oʻqigan har bir kishi uning taʼsiridan taʼsirlanadi” [2,20-27].

“Arab tadqiqotchisi” nemis sharqshunosi Annemari Shimmelning (1922-yil 7-aprelda tugʻilgan – 2003-yil 26-yanvarda vafot etgan) yana bir kitobi boʻlib, u “Shamslar mahkamasi kafani” tarjimasi boʻlib, uning inglizcha asli bilan solishtirilgan. Forscha tarjima va ingliz tilidan arab tiliga tarjima qilingan U “...bu asar menga uni arab tiliga tarjima qilishimga yordam berdi va Mavlono yaqinlashdim” - , deydi [2,20-27].

Shuningdek, ingliz tadqiqotchisi va tarjimoni Artur Jon Arberi (1905-yil 12-mayda tugʻilgan – 1969-yil 2-oktabr vafot etgan) tomonidan yozilgan Mavlono “Fihi mo fihi” kitobi, uning forsha asli ham Badeuzzamon Furuzonfar saʼy-harakatlari bilan tayyorlangan. Iso Ali al-Oqub uni arab tiliga tarjima qilgan va bu kitobning tarjimasi Damashqning “Doru-l-fikr” nashriyotida chop etilgan. Suriyalik olim Badeuzzamon Furuzonfar tomonidan nashr etilgan “Fihi mo fihi”, “Kulliyot Shams” falsafiy asarini tarjima qilib, uning inglizcha tarjimasini foydalanishga topshirgandan soʻng, uning asosida “Muxtaroti Divoni Shams” (“Guzida Divani Shams”) – tarjima qilingan, “Yadu-l-ishq” (“Muhabbat qoʻli”) nomi bilan nashr etilgan.

Mavlono “Majolisi saba” kitobining tarjimasi bu suriyalik olimning yana bir savobli xizmatlaridandir. U bu asarni fors tilidan arab tiliga tarjima qilgan boʻlsa, uning yana bir asari Mavlono rivoyatlari tarjimasidir. Doktor Iso Ali al-Oqubning sharq -fors adabiyotiga qiziqishining omillaridan biri VIII-X asrlarda arablar qoʻliga oʻtgan qadimgi adabiyotimizning arab adabiyotiga taʼsiridir. Shu nuqtai nazardan bu suriyalik olim “Tasir al-hikam al-forsiyat fi-l-adabi-l-arabi fi-l-asri-l-Abbasi al-avval” (“Fors tilining taʼsiri”) nomli qimmatli asar yozgan. Birinchi Abbosiylar davridagi arab adabiyotidagi uslublar). Bu asardan tashqari arab adabiyoti sohasida ham xuddi shu masalaga oid yana bir qancha asarlar yozilgan. Bu tadqiqotchi adabiyotimizning arab adabiyotiga taʼsirini Johizning “Bani Umayya davlatini arab davlati, Bani Abbos davlatini Xurosoniydir” degan gʻalati ibora bilan ifodalaydi. U oʻsha davr jamiyatining tuzilishini arab-Xuroson deb hisoblaydi [2,24]. Bu alloma nuqtai nazaridan islom madaniyati nafaqat arablar tomonidan yaratilgan, balki arab-islom madaniyati va adabiyoti rivojida sharq va fors olimlarining oʻrni beqiyosdir. U aytadiki, “...islom madaniyatini yaratganlar faqat arablar emas, faqat eronliklar emas edi. Balki ular islom

diniga guruh-guruh bo'lib kirgan va har biri o'ziga xos tarzda bu madaniyatga xizmat qilgan bir guruh odamlar edi. Biroq bu masalada Xurosoniyar islom diniga yaqin bo'lganliklari uchun katta rol o'ynaganlar va bu mazmunda ularning aniq belgilari bor" [2,24]. Shuning uchun ham mashhur rus sharqshunoslaridan biri I. Yu. Krachkovskiy "...arab madaniyati va adabiyotining rivoji va takomillashuviga nafaqat arablar, balki bir qator boshqa xalq va millatlar ham hissa qo'shgan", deb bejiz aytmagan. "Ta'sir al-hikam al-forsiya fil-adab al-arabi al-muosir fil-asr al-' Abbosiy al-avval" kitobida Johiz aytadi: Abdulloh ibn Tohir shunday bir maktubga imzo chekdi. Bu: "Man sa'a raadi va man luzima al-manamu raadi-l-ihlom" u Abdulloh ibn Tohir bu maqolani Anushervondan aytganligini aytadi. Anushervon aytadi: "Kim borsa tush ko'radi, kim bo'lsa tush ko'radi". Abu Nuvos ta'limoti ham mavjud bo'lib, u Kasroning "Min furasi-l-lissi zajjat s-suqi", ya'ni: "O'g'ri chalkash bozor istaydi" [2,25] degan so'zlariga tashbeh (arab. o'xshatish, she'riy san'atning biri, so'zlarda ifodalangan ikki yoki undan ortiq narsa, hodisa yoki xususiyatni ular o'rtasida mavjud bo'lgan biror o'xshashlik, umumiylik nuqtai nazaridan qiyoslash) bilan aytadi. Bu asarning barchasi sharq -fors maqol va matallaridan iborat bo'lib, arablarning yozuv uslubi ajdodlarimiz an'analari o'zida aks ettiradi. Iso Ali al-Oqub tadqiqotidan ma'lum bo'ladiki, o'tgan asrlarda arab yozuvchilari o'z asarlarida sharq – fors odatlaridan ko'p foydalanganlar, lekin ular o'z asarlarida foydalangan manbalarni tilga olmagan, boshqa joylarda esa tadqiqotchi foydalangan. Bu atamalarining ba'zilar xalqlar o'rtasidagi insoniy umumiylik sifatida sharq, fors va arab tillarini tan oladi. Avval aytib o'tganimizdek, doktor Iso Ali al-Aqub ilmga ko'proq qiziqadi. U tasavvuf mening qarashlarimga mos keladi va go'yo shu uchun yaratilgandek, deydi. U Mavlono, Jomiy, Attor, Sanoiy va boshqa sharq - fors shoir va mutafakkirlari tomonidan kuylangan she'riy hikoyatlarni inson tarbiyasining eng ta'sirchan yo'llari deb biladi. Bu tadqiqotchining aytishicha, Mavlono har bir fikrni hikoya bilan ifodalaydi, chunki u bizga saboq bermog'chi. Arab tilida "so'fiy" "pok" so'zidan olingan bo'lib, "safo" ixlos va qalb pokligini bildiradi. Mavlono "Masnaviy"da "Xitoylar va rimliklar" qissasini keltiradi. Ular aslzodalardan birining oldiga kelib, rassomlik mahoratini sinab ko'rishni so'ragunlaricha, ular o'zlarining rassomlik san'ati bilan faxrlanishdi. O'sha podshoh xitoylar va rimliklarning har biriga o'z qarashlarini ko'rsatishlari uchun bir-biriga qaragan uy berdi. Ular devorlarni bo'yash orqali eng chiroyli rasmlarni yaratdilar. Rimliklarning mahorati bizdan ko'ra ko'proq, biz ularga tenglashmaymiz, uyimiz devorlarini jilolashimiz kerak, deyishdi o'zlariga. Podshoh kelganida, Xitoy xalqi juda hayratda qoldi. Rimliklar o'z uylari va xitoyliklarning uylaridagi pardalarni olib tashladilar. Xitoy xonasi rimliklarning sayqallangan devorlarida eng mukammal go'zallik bilan porlab turardi [3,171-173]. ...bu tasavvufiy ma'no yagona ma'no, deydi suriyalik tadqiqotchi. Mavlono bu hikoyani aytadi, bu qissada go'zallik va go'zallik tomonlari borligi uchun barchamizning xotiramizda qoladi. Endi go'zallik, adabiy go'zallik yoki umuman, go'zallik deganda, inson tabiatiga mos va uyg'un bo'lgan narsani go'zal deyishimiz mumkin. Ta'sir qilish imkoniyati bo'lgan har qanday adabiyot, o'sha adabiyotdan go'zalroqdir, deydi doktor Iso Ali al-Oqub.

Хулоса: Bu maqolada aytilishi kerak bo'lgan juda qiziq jihat shuki, arab tadqiqotchisi insoniy masalalar va Sharq adabiyotining G'arb adabiyotidan ustunligi haqida fikr yuritadi. U nutqning Yaqin Sharq xalqlari qalbiga alohida ta'sir qilishiga urg'u beradi. Ba'zan bir so'z zamon va makon pardasini buzmaydi, ularning qalbida doimo iz qoldiradi, fe'l-atvorida o'z izini qoldiradi. Bunday holatni Sharqning boshqa xalqlari orasida ham tan olish mumkin bo'lganda, tadqiqotchi qadimiy eroniyarlarni Sharq ruhining eng yaxshi namunasi deb bilishiga shubha yo'q. G'arb mamlakatlarida Sharqning mutafakkir, shoir va faylasuflari ijodi yuksak baholanar ekan, bu mutafakkirlarimiz ijodining ulug', ta'sirchan va insonparvarlik mazmunining naqadar buyukligidan dalolat beradi. Masalan, G'arb dunyosida "Masnaviy ma'naviy" asari eng ko'p sotilgan va eng ko'p o'qilgan asarlardan biri sifatida e'tirof etilgani doktor Iso Ali al-Oqub so'zlariga dalil bo'la oladi. "Fors ta'limotining arab adabiyotiga ta'siri: amaliy adabiyot tadqiqi" asarida "Sharq bilgan birinchi donishmandni ruhi, jismi, qo'li va tili eroniy Zardusht deb aytishimiz mumkin. Uning "Avesto" kitobi nafaqat eronliklar, balki butun Sharq xalqlari uchun faxr-iftixordir. U tarqoq xalqni va yo'qolgan kuchni qisqa fursatda birlashtirib, qudratli hayot va hukumat sari yo'l ko'rsata olgan. "Halifa Umar ibn Xattob zardushtiyar haqida shunday degani juda qiziq: "Ahli kitob bilan qilganingdek, ular bilan ham qil" va abbosiylar davrida zardushtiylik izdoshlarining islom sivilizatsiyasi karvoniga hamrohlik qilgani yanada qiziqroq. Faqat mag'rur odamlar qilgan ish» [4,32].

ADABIYOTLAR:

1. Ганҷӣ, Наргис. Ишироқӣ, Фотима. Диранге дар осор ва манобеъи мавлавинажӯҳӣ дар ҷаҳони Араб. Наширияи илмӣ-пажӯҳишӣи пажӯҳишхӯи адаби ирфонӣ.-Соли ҳафтум.-шумораи 2.-Паёнаи 25.-Пойиз ва зимистон, 2013-С..159-186.

2. Гуфтуғӯ бо доктор Исо ал-Оқуб. Китоби моҳи адабиёт ва фалсафа / Шаҳривари 2003 Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолеоти фарҳангӣ. С.20-27.
3. Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. Маснавии маънавӣ. Техрон: Амири Кабир.-Дафтари аввал. -С. - 171-173.
4. Ал-Оқуб, Исо Алӣ. Таъсири панди порсӣ бар адаби араб: Пажӯҳише дар адабиёти татбиқӣ. – Тарҷумаи Абдуллоҳ Шарифии Хуҷаста. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1995. – 353 с.
5. Соҳиб ул-Ҷавоҳир, Абдулазиз. Ҷавоҳир ул-осор фи тарҷумати маснавии Мавлоно Худовандгор Муҳаммад Ҷалолуддин ал-Балхӣ ар-Румӣ.- Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1958.- С.148.
6. Abdikarimovich B. O. The views of Jalaliddin Rumi //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Т. 12. – С. 319-322.
7. Babayev O. The first encounter between jaloliddin rumi and shams tabrizi //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 27. – №. 27.
8. Abdikarimovich, Mr B. O. "The True Values of the Mavloni Jaloliddin Muhammad Rumi's Philosophy in Russian Translations." International Journal on Orange Technologies, vol. 2, no. 12, 31 Dec. 2020, pp. 68-71, doi:10.31149/ijot.v2i12.1091.
9. Qaxorovna, Sanoyeva Dildora. "Mavloni rumiy va asketizm." o'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali 1.9 (2022): 40-43.
10. Babayev, O. (2023). Жалолиддин румийнинг «Маснавийи маънавий» асарининг жаҳон адабиётида ўрганилиши. центр научных публикаций (buxdu.Uz), 29(29). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9016
11. Bozorova R. Tarjima san'ati va uning muammolari // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.
12. Bozorova R. Tarjima qilishda ba'zi yondashuvlar //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022. – Т. 12. – №. 12.
13. Zoyirovna H. D. Studies on the Concept of "Motherland" ("Heimat") in Cognitive Linguistics //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 155-158.
14. Hayotova D. Konsept va tushuncha munosabati //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 30. – №. 30.

БАДИИЙ АДАБИЁТДА КАСАЛЛИКЛАР РАМЗИ**Бахронова Матлуба Ахмедовна,***БухДПИ Хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси,*matlyuba.bakhranova@gmail.com

Аннотация: Касаллик мавзуси бадиий адабиётнинг озгак ва ёзма турида кенг фойдаланиб келинмоқда. Бу танадаги рухий бузилишнинг метафораси сифатида ёки ижтимоий касалликлар рамзи сифатида - замонавий адабиётда кенг тарқалган. Касалликнинг аллегорик мавжудлиги қадимги юнон драматурглари томонидан кузатишга ва ўрта аср ёзувчилари томонидан ишлатилган бўлса-да, бу мавзу романтиклар ва уларнинг издошлари томонидан янада кенгроқ кўтарилди. Бадиий асарларда тасвирланган касалликлар рамзий маънога эга, бунда баъзи касалликлар ҳақида кўпроқ, бошқалари ҳақида камроқ ёзилган. Мазкур мақола бадиий асарларда касалликларнинг берилишини инглиз ва ўзбек адабиётининг баъзи намуналари асосида қиёсий таҳлил қилиниб мисоллар билан ёритиб беради.

Калит сўзлар: разм, юрак касалликлари, сил, сифилис, чандик, Виктория даври адабиёти.

Аннотация: Тема болезни широко используется в устной и письменной художественной литературе. Это распространено в современной литературе как метафора психического расстройства в теле или как символ социальных недугов. Хотя аллегорическое присутствие болезни наблюдалось древнегреческими драматургами и использовалось средневековыми писателями, романтики и их последователи более широко подхватили эту тему. В данной статье освещается представление болезней в художественных произведениях на основе некоторых примеров английской и узбекской литературы со сравнительным анализом и примерами.

Ключевые слова: образ, порок сердца, туберкулез, сифилис, рубец, викторианская литература.

Abstract: The topic of illness is widely used in oral and written fiction. It is common in modern literature as a metaphor for mental disorder in the body or as a symbol of social ills. Although the allegorical presence of disease was observed by ancient Greek dramatists and used by medieval writers, the theme was taken up more widely by the Romantics and their followers. This article illuminates the presentation of diseases in works of art, based on some examples of English and Uzbek literature, with comparative analysis and examples.

Key words: image, heart disease, tuberculosis, syphilis, scar, Victorian literature

Кириш. Касаллик мавзуси - танадаги рухий бузилишнинг метафораси сифатида ёки ижтимоий касалликлар рамзи сифатида - замонавий адабиётда кенг тарқалган. Касалликнинг аллегорик мавжудлиги қадимги юнон драматурглари томонидан кузатишга ва ўрта аср ёзувчилари томонидан ишлатилган бўлса-да, бу мавзу романтиклар ва уларнинг издошлари томонидан янада кенгроқ кўтарилди. Францияда Симболист ва Десадент ҳаракатлар рассомнинг табиий ҳолатининг бир қисми сифатида касалликларни, айниқса, рухий касалликларни ўз ичига олди. Масалан, Артур Римбауд, тасаввурга эга шоир ўз мақсадларига эришиш учун сезги синчковлик билан текширилиши кераклигини ёзган. Россияда Фёдор Достоевский миядаги бузуклик унинг аниқловчи хусусияти бўлган жиноятчига ёки бошқа йўл билан қилинган шахсга қарши замонавий қахрамон тушунчасини яратди. Модернистлар билан адабиётда касалликка янги, деярли клиник ёндашув пайдо бўлди. 1930 йилда Виржиния Вулф ёзган эди: "Касаллик қанчалик кенг тарқалганлигини ҳисобга олсак, унинг рухий ўзгариши қанчалик катта эканлигини, соғлиқни сақлаш чироклари ўчиб кетганда, ҳайратланарлиси шуки, очилмай қолган мамлакатлар очиб берилади ... ҳақиқатан ҳам касалликнинг йўқлиги ғалати бўлиб қолади, муҳаббат ва жанг ва рашк билан адабиётнинг асосий мавзулари орасида ўз ўрнини эгаллади. "Томас Манн ушбу мавзунинг "Доктор Фаустус" ва "Сехрли Тоғ" каби асарларда шахс билан боғлиқ ҳолда ўрганиб чиқди ва касалликнинг метафора доирасини замонавий Европа жамиятининг иллатларини ақс эттириш учун ишлатди. Кейинчалик бу символизм Алберт Камю каби ёзувчилар томонидан қабул қилинган, унинг "Бабо" романи Иккинчи жаҳон уруши ўрталарида XX асрда Европанинг улгуржи коррупциясининг рамзи бўлган. Бошқалар, хусусан, саратон касаллигида, у бошидан кечирган ва даволаган касалликнинг шахсий томонларини ўрганган.

Александр Солженицин - мавзуга энг асосий, виссерал даражада, шунингдек, психологик ва маънавий жиҳатдан мурожаат қилди. Сўнгги йилларда ОИТС (орттирилган иммунитет танқислиги синдроми) нинг эпидемик нисбатларга тарқалиши касаллик адабиётида янги саҳифани очди, Чунки ёзувчилар ҳар куни оддий ҳаётнинг ажралмас қисмига айланиб кетадиган касалликка дуч кела бошладилар.

Асосий қисм. Бадий асарни ёзишда муаллифлар ўз қаҳрамонларига қайси касалликларни беришни жуда эҳтиёткорлик билан танлайдилар. Баъзи касалликлар гўзал, баъзилари сирли, баъзилари кучли метафора ва баъзилари муҳим келиб чиқиши бор. Адабиётда касалликлар ўз рамзий маъносига эга. Романни ўқиётганда, қаҳрамонларга берилган касалликларга эътибор беринг. Муаллиф маълум бир мақсад учун қаҳрамонга касаллик беришни танлаган ва кўпинча адабиётдаги касаллик тури бу мақсад нима эканлигини яхши кўрсатади. Аксарият муаллифлар ўз қаҳрамонларининг инсонийлигини ўрганишга қизиқишади ва жисмоний касаллик характернинг ички камчиликларини билдирувчи белги сифатида бўлиши мумкин. Адабиётда касалликлардан фойдаланишнинг ўзига хос рамзий жиҳатлари мавжуд:

1. Баъзи касалликлардан бадий асарларда кам учрайди. Масалан, Сифилис касаллиги . Бу касаллик XIX асрнинг охирида кенг тарқалган касаллик эди, аммо салбий маънолари туфайли у кўплаб адабиётларда кўрсатилмаган. Инглиз адабиёти Виктория даврида бундай табу келиб чиқиши билан касалликдан фойдаланишга рухсат бермади. Ўзбек адабиётида Садриддин Айнийнинг “Судхўрнинг ўлими” асарида келтирилган парчада: *Лекин ваъдалашган кунимиздан бир кун бурун менинг оёғимга «ришта» чиқиб, ишииб кетди, қишлоққа пиёда боролмайдиган бўлдим, бунга шундай изоҳ берилган: “Ришта” – Бухорога хос касаллик эди. Бу билан оғриган одамнинг баданида – белидан пастда ипсимон қурт пайдо бўларди. Ҳозир бу касаллик тамоман йўқолиб кетган (2,51).*

Бундан келиб чиқадики, бу касаллик адабиётларда кам учрайди.

2. Касаллик манзарали бўлиши керак.

Гарчи сил касаллиги дахшатли касаллик бўлса ҳам, унинг тақдироти туфайли муаллифлар орасида кенг тарқалган танлов эди. Бунга сабаб, муаллиф ўз қаҳрамонини етарлича, яъни беморнинг ташқи кўринишини, касаллик аломатларини аниқ тасвирлаб бера олади, масалан, жабрланувчининг ранги сарғайиб, кўз ости қорайиб кетиши, ҳолсизлик каби бадий тасвир воситасида ўқувчида тасаввур ҳосил қила олади. Масалан, Ўткир Ҳошимовнинг Дунёнинг ишлари қиссасида келтирилган ушбу парчада касал боланинг ҳолати тасвирланган,

- Ўзимга эмас, мана бу болага оляпман. Эски чопонли киши уф тортди.

- Рангини қаранг, бола бечорани! Касалдан янги турган: сил!

Ойим ҳам, мен ҳам болага тикилиб қолдик. Ҳали дўпписига қарабман-у, ўзига қарамаган эканман.

Бола чиндан ҳам рангсиз, катта-катта кўзлари одамга маъюс-маъюс боқарди. (1,165)

3. Касаллик сирли бўлиши керак.

Жуда кўплаб ижодкорлар бу усулдан фойдаланган ҳолда ўз қаҳрамонларининг дардларини ошкор қилмаганлар, уларни “дарди бедаво”, “оғир хасталик”ка мубтало қилишган, бу эса бадий асарнинг янада жозибали, сирли ва қизиқарли бўлишига сабаб бўлган. Бунга халқ оғзаки ижоди намуналарини ҳам мисол қилиш мумкин, хусусан, эртақларда касалликлар ҳақида кўпгина қизиқарли ва фойдали маълумотларга дуч келинади. Эртақлар бошланиш қисмида қаҳрамоннинг бетоблигини бир неча эртақларда кузатиш мумкин, хусусан,

“Тил тигдан ўткир “эртаги” -Ўтмиш замонда бир мамлакатнинг подшоҳи қаттиқ касал бўлиб қолибди. Машҳур табиблар ҳам кўриб уни тузата олмабдилар. Ниҳоят, бир донишманд чол подшоҳ қошига келиб:

–Шер сутини ичсангиз тузаласиз, – дебди”, – дея бошланади.

Ушбу сатрлардан маълумки, бош қаҳрамон мамлакат подшоҳи қаттиқ касал бўлгани ва бу касаллик одамни заиф, ишончсиз, муҳтож, ғамгин ва тушкунликка солади. Бу қаҳрамонларни онгида уларни ҳалол ва тўғри қилишга мажбур қилади. Ушбу кучли ҳис-туйғулар можарони янада кучайтиради, айниқса, касаллик оғир бўлса. Эртақда аниқ ташхис қўйилган касаллик берилмаган фақат машҳур табиблар ҳам тузатолмаган “оғир” касаллик берилган. Бу касалликка даво чораси сифатида донишманд чолнинг маслаҳати ифодаланган. Эртақдаги воқеалар ривожини ушбу касалликка даво қидираётган қаҳрамон кечирмалари, ҳатти ҳаракатлари билан боғлиқ. Эртақнинг асосий мазмуни шер сутини қидириб топиш ва уни олиб келиш жараёни билан боғлиқ.

Бошқа бир мисолни оладиган бўлсак, касалликни номи билан эмас, балки шунчаки “дард” сифатида тасвирланган Абдулла Қаҳҳорнинг “Бемор” хикоясида қаҳрамон “ётиб қолади” ва даво

излаб табиб, ирим сиримлар, докторга бориш ҳам фойда бермайди, аммо ҳикояда бу дард ошкор қилинмаган, сирлигича қолган. Бу дард халқнинг, жамиятнинг рамзидир.

Буюк Британияда Виктория адабиёти даврида зотилжам каби касалликлар бутун оилаларга тарқалиши мумкин эди, ҳеч ким унинг қандай юқишини билмайди. Бу касаллик муаллифлар учун сирли жозиба берди. Бошқа томондан, сифилиснинг келиб чиқиши жуда аниқ эди - бу унинг олдини олишнинг яна бир сабабидир.

4. Касаллик метафора учун кучли имкониятларга эга бўлиши керак.

Баъзи касалликларда рамзий маънога эга бўлган ассоциациялар мавжуд. Масалан, туберкулёз кенг тарқалган касаллик сифатида танилган, шунингдек, бадий адабиётда энг кўп қўлланиладиган касалликлар ва уларнинг рамзий маънолари куйидагилардан иборат:

Юрак касаллиги: юрак хуружи, ёлғизлик, пушаймонлик, хиёнат ва бошқа ҳиссий нотинчликларнинг рамзи. Мисол учун, Натаниел Хотторннинг “Адамант одами” асарида бош қаҳрамон одамлар билан алоқа қилмаслик учун ёрга кўчиб ўтади. Ёрда унинг танасига калций билан тўлдирилган сув аста-секин оқиб чиқади. Йиллар давомида калций аста-секин юрагини тошга айлантиради. Ҳикоянинг бошида метафорик тош юракка эга бўлган қаҳрамон охирида том маънода тош юракка айланади.

Сил касаллиги: исрофгарчилик, сезгирлик ёки нозик табиатнинг рамзи. Бунга Генри Жеймс “Хоним портрети” ва “Кабутар қанотлари”да сил касаллигидан фойдаланишни мисол келтиришимиз мумкин.

Вабо: кенг тарқалган вайронагарчилик, жамиятнинг парчаланиши ёки илоҳий ғазабнинг рамзи. Албер Камюнинг “Вабо” асарида Камю вабодан вақтнинг ноаниқлигини, табиатнинг тасодифийлигини ва кеч бўлса ҳам ҳаракат қилиш истагини тасвирлаш учун восита сифатида фойдаланиши яққол мисолдир. Бундан ташқари, Уйғониш даври адабиётининг энг биринчи ва буюк насрnavиси –инсонпарвар адиб Жованни Бокаччо қаламига мансуб Декамерон асарида Бокаччо ўз китобини 1348 йилда Флоренсияда тарқалган вабо офатини ҳаққоний тасвирлашдан бошларкан, ўша пайтда шаҳарда вужудга келган мудҳиш манзарани ўта реалистик сатрларда қаламга олади. Бокаччо китобидаги марказий мавзулардан бири – католик черковини танқид қилиш, католик динининг пешволари – руҳонийлар, роҳиблар, ҳаттоки, Рим папаси устидан қулишдан иборатдир. Кўпгина ҳикояларда дин аҳлининг фисқу фужури, биринчи куннинг 2-новелласида эса ҳатто папа қасрида ҳукм сурган разолат ва тамагирлик ҳақида ҳикоя қилинади. “Декамерон” саҳифаларидаги шўх ханда, ўша кунларда ҳамма ёқда ҳукм сураётган вабо даҳшатиға қарамай, жуда кўтаринки кайфиятда янграйди. Дунёга янги келаётган уйғониш даври жамияти, ўлиб бораётган ўрта аср билан шу йўсинда қаҳ-қаҳ уриб видолашади.

Иситма: муаллиф хоҳлаган нарсанинг рамзи. Бунда кўпгина муаллифлар характердан халос бўлиш ёки драма яратиш учун сюжет ечими сифатида умумий иситмадан фойдаланадилар. Бироқ муаллифлар умумий иситмалардан рамзий маънода ҳам фойдаланганлар, чунки иситма ўқувчиларнинг маълум бир касаллик ассоциацияси билан чекланмаган.

Чандиклар ва ногиронлик: Адабиётдаги касаллик билан бир қаторда, характерни бошқа деб таснифлаш учун адабиётдаги жисмоний камчиликларни рамзий маънода қўлланилганлигини кўришимиз мумкин. Романда жисмоний белгиси ёки ногиронлиги бўлган персонажни ўқиётганимизда муаллиф диққатни қаҳрамоннинг табиатиға ёки романнинг тематик ташвишиға қаратишни англайди. Елизавета даври адабиётида жисмоний нуқсонлар ахлоқий ёки маънавий бузуқликка тенглаштирилган. Қанчалик сиёсий жиҳатдан нотўғри кўринса ҳам, ногиронлиги бўлган қаҳрамон Елизавета романида Худонинг норозилигининг белгиси еди. Масалан, Шекспирнинг Ричард III драмасида бош қаҳрамон сколиоз билан касалланган, бу унинг ахлоқий жиҳатдан буралган йўллариининг ташқи белгисидир.

Замонавий адабиётда эса ҳамма нарса ўзгарди. Барча жисмоний касалликларни ахлоқий камчиликларнинг ифодаси сифатида ўқимаслик керак. Бунинг ўрниға жисмоний белгиларни кўришимиз мумкин, яъни биринчидан, қаҳрамоннинг ҳаётда кўрган зарарини кўрсатиш, масалан, Тони Моррисоннинг “Севгили” асарида Сетхенинг орқа томони қулликда калтакланганидан яралар тўри билан қопланган. Унинг орқа қисмидаги чандиклар у бошидан кечирган даҳшатларнинг белгиси сифатида тушунилади.

Иккинчидан, характерни фарқлаш ёки аниқлаш учун ҳам асар қаҳрамонлари яра ва чандиклар билан тасвирланади, масалан, Софоклнинг “Шоҳ Эдип” асарида томошабинлар Эдипнинг гўдаклигида боғланганидан оёқлари яраланганини билишади. Асарда Эдип ўз шахсиятидан беҳабар,

аммо унинг чандиқлари уни дарҳол томошабинлар олдида ажратиб туради. Кўп ўтмай, чандиқлар унга спектакл ҳикоясида ўз шахсини исботлашга ёрдам беради.

Бундан ташқари, асарда жисмоний нуқсонлар мавзунинг физик тасвирларини очиб беришда хизмат қилади, масалан, Эрнест Хемингуейнинг “Қуёш ҳам чиқади” романида Жейк Барнс қаҳрамони урушдан жисмоний жароҳат олган. Ҳеч қачон тўғридан-тўғри тасвирланмаган бўлса-да, ўқувчи унинг жинсий аъзоларини йўқотганлигини билиб олади. Хемингуей Жейкнинг жароҳатидан урушнинг йўқ қилинишини - ҳаёт ва репродуктив имкониятнинг йўқ қилинишини рамзий маънода ишлатади. Яна бир мисол: Ўзбек адабиётида Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романида урушнинг салбий оқибатларини, унинг келажак авлодни йўқ қилишини асар қаҳрамони урушда биқинидан ўқиб натижада жинсий заифликдан азият чекиши орқали ёритиб берган.

Ҳар бир асрда китобхонлар ва муаллифларнинг тасаввурини ва қўрқувини ўзига тортадиган касаллик мавжуд. Бунга мисол қилиб XX асрнинг қўрқинчли касалликларидан бири бўлган - ОИВ/ОИТС. Лекин нега? Бу касалликдан бадий асарда фойдаланишнинг тамойилларига қайтадиган бўлсак, бунда:

1. Кўринадиган белгилар: Сил касаллиги каби ОИТС билан оғриганлар ҳам кўпинча кескин равишда йўқолади.

2. Сирли: Биз ОИТС қандай тарқалишини биламиз, аммо уни қандай даволаш мумкинлиги сирлидир.

3. Метафора учун имкониятлар бор, масалан, ОИВ/ОИТСнинг метафора билан ифодаланадиган сифатлари: 3.1. Маълумки, ОИТС аломатларини кўрсатмасдан олдин ухлаб ётади. Қурбонлар йиллар давомида номаълум ташувчилар бўлиши мумкин. 3.2. Касалликнинг ўлим даражаси юқори. 3.3. ОИТС ёшлар, гейлар ҳамжамияти, ривожланаётган давлатлар ва санъаткорлар каби муайян демографияга кўпроқ таъсир қилади. 3.4. Сиёсий уюшмалар: Баъзи диний ва сиёсий консерваторлар ОИТСга маълум турмуш тарзини олиб борадиганлар учун ўзига хос илоҳий жазо сифатида қарашган. Бошқа томондан, ОИТС фаоллари ҳукуматни касалликдан энг кўп жабр кўрган жамоаларга ёрдам бермаётгани учун танқид қилишди.

Майкл Каннингемнинг “Соатлар” асари Виржиния Вулфнинг “Мрс. Далловей” асарининг замонавий талқини. Вулфнинг асл асарида қобикдан ҳайратда қолган ҳарбий фахрий травмадан кейинги стресс бузилишига жавоб сифатида ўша пайтда кенг муҳокама қилинган касаллик - ўз жонига қасд қилади. Ўзининг мослашувида Каннингем ўз романининг вақти ва жойига, замонавий шаҳар муҳитига кўпроқ мос келадиган касалликдан фойдаланишни танлади. ТССБ ва ўз жонига қасд қилиш ўрнига, Каннингемнинг қаҳрамонида ОИТС ривожланган. Гарчи уларнинг касалликлари жуда бошқача бўлса ҳам иккала қаҳрамоннинг ўлимлари жуда кўп ўхшашликларга эга. Вулф ишининг моделидан фойдаланиб, Каннингем азоб-уқубат ва умидсизлик инсониятнинг абадий муаммолари эканлигини англатади.

Хулоса. Демак, бадий асарларда касаллик номларидан фойдаланиш нафақат тиббиётга оид сўзларни ифодалаш билан чекланмасдан, ёзувчи ушбу иллат орқали жамиятдаги даволанишга, тузатишга муҳтож омилларни рамзий бўёқларда очиб беришга ҳаракат қилади. Шу сабабидан жаҳон халқлари тили ва нутқида касаллик номларини ифодаловчи сўзларнинг алоҳида ўрни бор. Уларда ҳар бир халқнинг ўзига хос тафаккур тарзи, дунёқараши, табобат ривожига алоқадор маданий ва маънавий тушунчалари, ҳаётий тажриба ҳамда урф-одатлари акс этиб туриши жиҳатидан қадрлидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. O'tkir Hoshimov, *Dunyoning ishlari*. М., 2018; "O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. M.Is'hoqov, Toshkent.

2. Садриддин Айний, *Судхўрнинг ўлими*; "O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Тошкент, 2018.

3. A.Qahhor. "Daxshat" hikoyasi

4. Albert Camus. "The plague" 1991, 17: 93-96, 98.

5. <https://www.enotes.com/topics/disease-and-literature>

6. Bakhronova, M. A. (2020). Representation of disease names in the literature. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 06 (86), 141-144.

7. Mizrabova J.I. and M.A. Baxronova, "In the work of william shakespeare's 'hamlet' the transfer of the names of the disease in different translations", *iejrd - International Multidisciplinary Journal*, vol. 6, no. TITFL, pp. 95-98, Apr. 2021.

LITERARY CRITICISM

8. Baxronova Matluba. (2022). *Ruhiy kasalliklarning ingliz adabiyotida berilishi. Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(3), 433–441. Retrieved from <https://2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/213>.
9. Matluba, Baxronova. "Edgar Allan Po hikoyalarida ruhiy kasalliklar." *Buxoro davlat universitetining Pedagogika instituti jurnali* 2.2 (2022).
10. Baxronova Matluba Axmedovna. "Badiiy asarlarga ko'chgan hayot saboqlari". *Conferencea*, June 2022, pp. 401-4, <https://conferencea.org/index.php/conferences/article/view/640>.

ПУТИ РАЗВИТИЯ РУССКОГО РЕАЛИЗМА РУБЕЖА XX-XXI ВЕКОВ: ОТ СОЦРЕАЛИЗМА ДО ЭКЗИСТЕНЦИОНАЛЬНОГО ПОСТРЕАЛИЗМА

*Бокарева Марина Александровна,
старший преподаватель
Бухарский государственный университет,
bokarevamarina705@gmail.com*

Аннотация: выбор темы предлагаемого исследования обусловлен необходимостью проанализировать экзистенциальную проблематику в современном литературном процессе, а также расширить представление о культурной панораме России начала XXI века. Цель исследования заключается в попытке выявить и рассмотреть экзистенциальные архетипы и основные проблемы существования, художественно воплощенные в постреалистическом дискурсе.

Ключевые слова: генезис, динамика, постреалистический дискурс, поэтика, экзистенциальная проблематика, художественное пространство.

Anotatsiya: Taklif qilinayotgan tadqiqot mavzusi zamonaviy adabiy jarayonning ekzistensial muammolarini tahlil qilish, shuningdek, 21-asr boshlarida Rossiyaning madaniy panorama g'oyasini kengaytirish uchun tanlangan. Tadqiqotning maqsadi mavjud arxetiplarni va mavjudlikning asosiy muammolarini aniqlash va muhokama qilish, pochta orqali postrealistik munozarada ro'y beradi.

Kalit so'zlar: Ibtido, dinamika, pochta aloqasi, she'r, ekzistenzali muammolar, badiiy makon.

Annotation: The choice of the topic of the proposed study is due to the need to analyze the existential problems in the modern literary process, as well as to expand the idea of the cultural panorama of Russia at the beginning of the 21st century. The purpose of the study is to attempt to identify and consider existential archetypes and the main problems of existence, artistically embodied in a postrealistic discourse.

Key words: genesis, dynamics, postalist discourse, poetics, existential problems, art space.

Введение. На сегодняшний день в гуманитарной науке не составляет труда обнаружить работы, предлагающие литературоведческое осмысление проблемы экзистенциальной проблематики в художественном пространстве современной русской прозы. Вместе с тем, в современной научной литературе содержится достаточно большой материал, посвященный, во-первых, общим закономерностям развития русской и западной литературы конца XX века, во-вторых, творчеству представителей современного русского экзистенциализма, в-третьих, экзистенциализму как основному течению в литературе и философии на протяжении всего прошлого столетия. Однако, комплексных исследований экзистенциальных вопросов в творчестве отдельных современных русских писателей, в результате чего выявилось бы существование системы экзистенциальных архетипов в постреалистической прозе недостаточно. Задача подобного исследования состоит в обосновании доказанности необходимого характера связи этой системы с особенностями текстопостроения.

Литературный обзор. Особенно существенным является изучение основных теоретических положений экзистенциализма и архетипов, которые являются адекватной формой выражения мировоззрения современных русских писателей. В области литературоведения специфика изученного материала позволяет во многом уяснить роль поэтики при понимании художественного текста. В области поэтики данное исследование помогает представить себе пределы возможного разнообразия использования форм и жанров в современной прозе. В области методологии поднимается вопрос о природе и границах применения разных творческих методов писателями в рамках одного произведения. В области теории литературы и общей эстетики по-новому освещается проблема использования и значений экзистенциальных архетипов, а также причины обращения к ним писателей.

Методология. Материалом для исследования послужило одно из основополагающих исследований по теории архетипов «Психология бессознательного» К.Г.Юнга, работы по теории и истории русской литературы XX века М. Бахтина, Р. Веймана, С. Великовского, Дж. Кэмпбелла, М. Липовецкого. Методологической базой явились концептуальные, философские положения, а также

работы, посвященные проблемам взаимодействия экзистенциализма и литературы, в частности, Э. Баталова, Ю. Давыдова, Э. Мунье, А. Мысливченко.

Основное содержание. Одной из креативных тенденций современного литературоведения является мысль о том, что понятие «литературного процесса» изжило себя в нынешний момент и целесообразно заменить его на более подходящее понятие «литературной ситуации». Связано это с переосмыслением идеи развития и трансформации в хронологическом аспекте всего словесного литературного творчества: в конце XX- начале XXI века сформировался многочисленный поток направлений групп и течений, как внутри самого реализма, так и самостоятельных, таких, как постмодернизм и поставангард. По поводу последних можно сказать, что в настоящее время уже и их не рассматривают как чистое направление, а скорее как синтетический постреалистический дискурс.

В данном исследовании внимание сосредоточено на одном направлении современного реализма – экзистенциальном – имеющем варианты в названии: постреализм, сверхреализм, неореализм. Очевидно, что данное направление все же входит в состав реалистического, вбирая и черты других течений.

Как и многие направления современного реализма, экзистенциальное направление в своем определении весьма условно. Поскольку оно является частью нового реализма, некоторые исследователи не выделяют его как самостоятельное направление. Мы придерживаемся данной концепции и рассматриваем экзистенциальное направление с опорой на имеющиеся немногочисленные теоретические исследования по проблемам неореализма.

Теоретики и критики литературы единодушны во мнении о подвижности и рубежном состоянии неореализма между традиционными принципами, заложенными в XIX веке, поместившими типического героя в типические обстоятельства, и новейшими тенденциями постмодернизма и других нереалистических направлений. Эффективность нового реализма подтверждается логикой развития мировой литературы – это компромиссное решение для примирения классического реализма и современных художественных экспериментов. Лейдерман Н.Л. в этой связи отмечает, что в литературе XX века наблюдается слияние и уподобление реалистических черт с более ранними (романтизма или сентиментализма) или авангардными и модернистскими (импрессионизм, дадаизм, сюрреализм), что порождает сложные художественные системы (неоромантизм, неосентиментализм, концептуализм, философское экзистенциальное направление) [6, с.307].

Мысль о неизбежности становления некоего синтетического направления на основе реализма впервые прозвучала еще в начале XX века в статье Е.Замятина «Новая русская проза» (1923 г.), где писатель пророчески высказывается о формировании нового направления, в котором будут сочетаться скрупулезный анализ реализма и абстрактные идеи символизма [4, с.67].

Критик Воронский А.К. продолжает, говоря о новой манере письма: зарождается неореализм, в котором объединятся романтизм, символизм и реализм [2]. Напомним, что это было сказано в 20-е годы XX века, так что проект остался только в форме предвидения и реализовался лишь в конце столетия.

Неореализм – порождение кризисной ситуации рубежа веков, периода трансформаций, разрушений и переосмысления бытия, относительности истин, переоценки всех ценностей. Главенствующее настроение в искусстве – скепсис, ирония и циничное развенчание – отразили кризис гуманистического сознания. Потому изменилось и отношение к бытийной стороне литературы: философское направление разрабатывает тему экзистенции современного героя. Выяснилось, что даже последовательные реалисты поддаются общей постмодернистской ситуации и привлекают в свои произведения разнообразные приемы постмодернистской текстовой игры. При этом в произведениях остается и мощное реалистическое начало: рефлексия, внимание к социальной обусловленности, поиск нравственного идеала, стремление героя обрести смысл существования во всеобщем хаосе, изображение реальности в реальных формах жизни.

Синтез традиционного реализма с элементами нереалистических направлений позволяет говорить о его высокой продуктивности и почти безграничных возможностях построения разнообразных структур. Исходя из доминирующих черт можно выделить несколько отчетливых направлений неореализма.

Интеллектуальное направление выражает аналитическое состояние современного художественного текста. Заметными представителями этого направления являются М.Харитонов и А.Мелихов. Внимание писателей сосредоточено на интеллектуальном поиске смысла бытия. Произведения создаются на стыке литературы с философией, историей, теорией гуманитарного

знания. Хоть авторы и стремятся в определенной степени беллетризировать сложные темы для массового читателя, тем не менее произведения сложны для восприятия. Течение мысли автора является сюжетом произведения, требует комментария, строится в сказовой манере от первого лица. Системы персонажей, как таковой, нет, поскольку единственный персонаж – повествователь-автор – и все события, герои, явления, эмоции представлены с его слов, а значит, посредством его восприятия.

Бытийное или экзистенциальное направление, представителями которого являются Л.Петрушевская, И.Полянская, М.Бутов, М.Палей поднимает вопросы и проблемы ежедневного существования человека, по словам критика Золотоносова М. «бытового ГУЛАГа» [5]. Главная тема – одиночество героя в абсурдности окружающей действительности. Творчество этих писателей отличает натурализм изображения, физиологический реализм, в силу чего некоторые исследователи причисляют их к писателям «другой прозы» или «жестокоего реализма». Однако Липовецкий М.Н. отметил в их творчестве также сильное мифологическое присутствие, что может зачислить их в группу условно-метафорической прозы. Критик подчеркивает, что в произведениях данных авторов самый откровенный бытовой натурализм перетекает в мифологическую архетипическую вечность и наоборот так что неясно, где бытовая реальность, а где экзистенциальное ощущение Вселенной и Вечности [7, с.188]. Именно сочетание вульгарного бытового натурализма с философской глубиной смысла существования создают в прозе этих писателей своеобразную форму реальности.

Сентиментальное направление неореализма, по примеру предшественника, посредством правдивой чувствительности выражает растроганность и восторг от гуманизма и животворящей силе сочувствия и жалости к человеку. Вайль П. и Генис А. в статье «Родная речь: Наследство “Бедной Лизы”» (1993 г.) заявляют о возвращении в литературу откровенной чувствительности и оживлении, в этой связи, интереса к Карамзину [1, с.73-77]. В творчестве Л.Улицкой и А.Дмитриева новое звучание получает сентиментальный жанр идиллии. От сентиментализма их в значительной мере отличает актуальная тематика, а традиционная жанровая форма служит фоном или сужетообразующим фактором. Часто за идиллическим фасадом, на фоне пасторальных пейзажей при всей внешней умирительности интонации автора скрывается подлинная трагедия человеческих судеб. Трагизм существования усиливается окружающей благодатью природы (например, в романе Л.Улицкой «Медея и ее дети»).

Условно-метафорическое или фантазийное направление неореализма (В.Пелевин, А.Королев, Е.Есин и др.) использует различные виды условности, потому наиболее отдалено от реализма. Точнее, нереалистические элементы в нем превалируют над реалистическими. В жанровом отношении это выражено в антиутопии. По мнению Эпштейна М., логично, что в конце XX века антиутопия стала излюбленным жанром литературы, поскольку не просто не выражает надежду на будущее и полностью дискредитирует утопию, но и создает постмодернистскую утопию вечного сегодня при помощи бесконечного самовопроизведения [12, с.217-230]. Благодаря условно-метафорическому направлению неореализма в литературе возобновился интерес к экспериментам, утихший на фоне угасающего интереса к постмодернизму. По сути, творчество упомянутых писателей остается реалистическим, что доказывает, например, достоверность фактической основы романа В.Пелевина «Жизнь насекомых». С другой стороны, фантазийная природа обуславливает и способ познания мира в этих произведениях – нереалистический, основанный на иных формах постижения действительности. Отсюда невероятные сюжетные коллизии, претенциозные фабульные построения, использующие неомифологию, концепты советской жизни, виртуальная реальность, наркотический и алкогольный бред, психические расстройства. В итоге, лишь в самом финале произведения читатель осознает двойственность и вторичность всего происходящего, абсурдность описанных ситуаций, условность модели реальности. В связи с этим целесообразно заметить, что произведение подобного рода стоит причислять к реалистическому направлению, а фантастический элемент в нем – не жанр, а прием.

Таким образом, можно сказать, что писатели неореализма по сей день находятся в творческом поиске художественных форм и методов. Взяв за основу традиционный классический реализм, они восприняли от него основополагающий принцип – в центре изображения должен быть человек и условия его существования. Однако реальность неореализма не является подражанием или копией существующей реальности. Цель художественного произведения – обновление понятия мифа и мира, причины и следствия мировых трансформаций, итоги и предсказания роли и сущности человека в условиях нового мироустройства.

Феномен неореализма в настоящее время находится в поле интереса многих ученых-литературоведов. Большинство из них исследуют природу неореализма через постмодернистскую художественную парадигму (например, В.Курицын, В.Новиков, М.Берг., О.Дарк). Напротив, критик И.Роднянская сосредотачивает внимание на традициях эстетики реализма, незыблемых в неореализме. В то же время лидеры постмодернистского направления современного литературоведения М.Липовецкий, Н.Лейдерман, А.Немзер настаивают на самобытной природе неореализма и разрабатывают специфический подход, соответствующий художественной системе неореализма. Очевидно одно: неореализм сложился в художественной практике, начиная с 1990-х годов, активно вытесняет постмодернизм, возникновение новейших текстов доказывает продуктивность направления, разнообразие эстетических установок дает возможность развития отдельных ветвей неореализма.

Именно потому в сфере внимания сегодняшней словесности часто находится персонаж ищущий, размышляющий о подтексте жизни, о состоянии цивилизации и своей ответственности перед людьми. Это внезапно согласуется с модернистской гипотезой о том, что индивидуум – личность, учрежденная лишь на самой себе, существующая и ищущая спасенье только в себе, ибо все внутреннее враждебно его сущности. Хотя эта гипотеза и отыскивает отражение в литературе неореализма, осуществляясь в лейтмотиве поголовного уединения персонажа, его безнадёжности на недопонимание. Впрочем, этот лейтмотив в дискурсе нынешней прозы компенсируется устремлением персонажей порвать ограничения внутреннего «Я», в единении с иными приобрести убежденность в действительности и важности своего существования.

Также главенствующим в литературе неореализма проявляется значимый принцип натуралистического изображения жизни – детерменизм. И, как следствие, детерминированность архетипа персонажа социокультурным контрастом: житейскими (адаптация), этнографическими (эра), нравственными (цивилизация) стечениями его существования. Причем наследство натурализма выявляется не в экспресс-анализе детерминированности характера, поведения и судьбы, а в изображении превентивной реактивности мыслящего персонажа на создавшиеся условия жизни.

Важно также заметить, что возвращение к натурализму, в традиционном смысле этого понятия, в неореализме не закрепляется: драматизм человеческой судьбы растворяется в хаотично-двухслойном, разноречивом, поливалентном мироустройстве постмодерна. Потому хронотоп неореализма – не целостный, а нелинейный, разбит на самоуправляемые топосы, в каждом из которых своя рациональность институциональной корпорации мироздания. В прозе неореализма целостным остается подтекст – реальность, собранная из узнаваемых аллюзий. Причем переосмысляются архетипы истории, явления культуры и искусства, весь спектр наработанного в цивилизации опыта. Это даёт способность перейти узость всех существующих условностей, выбраться на подуровень некоего концепта, к постижению которого и была устремлена доктрина постмодерна.

Впрочем, бытийный хаос вообразён в произведениях аналогичного замысла не социокультурным многоголосьем, а переплетением социокультурных, житейских, этнографических, психофизиологических и социокультурных ситуаций. А это уже примета натуралистической поэтики. В то же время архетип обыденного и извечного, неодолимого и нескончаемого хаоса в литературе неореализма конструируется именно как имитация в произведениях модернистского направления.

В то же время генезис обыденного существования после апокалипсиса нормален, даже оправдан для этого художественного направления, противовес и одновременно своего рода конфигурация постмодерна. Ведь постмодерн, как оригинально выразился М.Эпштейн, является «для искусства тем же, чем для конфессии эсхатология» [13, с.189].

Итак, в поэтике неореализма обнаруживаются отраженные компоненты натуралистической, постмодернистской и модернистской поэтики, в итоге чего рождается абсолютно особенное, новейшее изобразительное целое, в котором сосуществуют подчас даже взаимодополняющие фрагменты, причем «заимствования» из предшествующих художественных опытов в прочтении новейшей «парадигмы художественности» так интерпретируются и подчёркиваются, что обретают другое, доселе не свойственное для них наполнение.

На морфологическую природу отношений неореализма с сопровождающими художественными течениями указывают и наблюдения Ю.М.Лотмана, выведенные в работе «Асимметрия и культура» [9, с.15-30]. В исследовании ученый разграничивает два вида человеческой культуры: первая, более древняя, накапливает эстетический опыт вне семиотической системы, вторая приходит на смену, переосмысливая тот культурный опыт создавая семиотическую систему кодов прошлого культурного

опыта и переосмысливая его. На каждом следующем этапе появление новых явлений культуры является переосмыслением прежних. Как свидетельствует В.И.Тюпа, появление новых культурных парадигм «процесс не революционный, а эволюционный». По факту – это процесс диалектической замены предыдущих эстетических норм более современными, способными сосредоточить внутри себя прежний опыт в роли базового или второстепенного [11, с. 347].

Таким образом, в русской неоклассической неореалистической литературе фиксируется перенос внимания писателей с отражения существующей действительности на выявление внутренних скрытых движений, происходящих в подсознании персонажа. Бытовые реалии при этом превращаются во всеобъемлющие глобальные проблемы. Это открывает доступ для проникновения неореалистических эстетик и закрепления их в реалистическом дискурсе. Современная теория литературы рассматривает такие вкрапления как отголосок иного метода, приводящий к рождению нового формообразования. Безусловно, сложная структура современного неореалистического текста затрудняет отнесение его к какому-либо определенному направлению, но тем самым доказывает живучесть и универсальность собственно реализма.

Экзистенциальное направление в современном реализме по праву может называться наиболее продуктивным и претензионным. Целесообразным будет обозначить истоки направления в мировом литературном процессе, поскольку современный русский экзистенциализм все свои основополагающие принципы почерпнул из философии и литературы начала XX века, в том числе, из опыта французского писателя Ж.-П.Сартра и австрийского писателя и мыслителя Ф.Кафки. Но, по сложившейся традиции, явление западного искусства, попав на русскую почву, кардинально меняет свою специфику, усвоив русскую культурную и литературную традицию.

Изначально экзистенциальные вопросы появились намного ранее, чем было предложено определение данной темы, вот поэтому говорить о начале исследовательских работ экзистенциальных черт с определенного периода ошибочно. Поскольку основной же предпосылкой существования экзистенциальных проблем является духовный кризис, то данные трудности проходят тонкой нитью через значительную часть русской литературы. Все эти темы словно сопутствуют описанию героев, например, в творчестве Ф.М. Достоевского: условия существования и формирования характеров Николая Ставрогина, Алексея Кириллова, Парфена Рогожина, Родиона Раскольникова, Аркадия Свидригайлова либо отставного коллежского асессора и других.

Почва, на которой появились ростки экзистенциализма – гуманизм. Если задачей гуманизма была разумная и адекватная попытка узнать мир, чему способствовали нигилистические подходы, то с экзистенциальной задачей все намного сложнее, здесь теснее описания с непознаваемой стороны, т. е. выходящей за рамки обыденного понимания существования человека и общества [14].

Как мировоззренческая установка гуманизм появился в эпоху всеобщего европейского подъема философской мысли Ренессанса во Флоренции в XIV веке и стал основополагающей по всей эстетике Возрождения. Тогда же сформировалось понимание роли и места человека в бытие. Теоретики Возрождения представили их в следующих постулатах: Человек богоподобен; Человек занимает исключительное место во Вселенной; Человек выше природы; Человек – существо, которому природа отдана во владение; Человек должен стать Богом [14].

Однако XX век с его историческими потрясениями уже в первой половине заставил философскую мысль обозначить другие признаки и принципы экзистенциализма: Одиночество, Отчуждение, Сложность бытия, Обреченность, Бездна, Борьба противоречий, «Пограничная ситуация», Тревога, Тошнота. Идеальный лидер экзистенциализма XX века Ж.-П.Сартр определили и популяризировал в своих произведениях эти мысли, выведя главные параметры социального существования индивида: индивидуализм, свобода и возможность выбора [9]. По мнению Сартра, гуманизм должен выражать полную свободу человека в обществе, не связывая его зависимостью от Бога, природы или общественных и религиозных установок. Человек в гуманизме ответственен лишь перед самим собой, гордый в своем Одиночестве. Сартр, среди прочего, настаивает на том, что существование всегда предвещает сущность: бытие дается человеку раньше – выбор он делает сам. При этом свобода понимается Сартром как наказание, поскольку свобода выбора – самое сложное в существовании человека [9].

Сложность становления экзистенциального направления в русской литературе обусловлено тем, что у русских писателей до XIX века отсутствовала база социального опыта, такая, как английская или французская буржуазная революция или война за независимость Соединенных штатов Америки. Но это имело и свои достоинства, поскольку позволило русскому литературному экзистенциализму развиваться самостоятельно. Писателем, заложившим основы русского

литературного экзистенциализма, стал Ф.М.Достоевский. Начало XX века дало дальнейшее продолжение этой тенденции в силу кризисных настроений. Русская литература, в отличие от западной, уже некоторое время популяризировала религиозные и экзистенциальные идеи в художественной практике с тем, чтоб сложные философские и богословские вопросы стали доступны для понимания широкому кругу читателей. Потому русский литературный процесс экзистенциального направления рассматривает традиционно две основные проблемы бытия – существование человека без веры в религиозной действительности и жизнь религиозного, верующего человека в мире нигилизма и атеизма. Особенно остро эти проблемы возникли в конце XX века в постмодернистской ситуации именно от того, что искусство и философия вооружились тезисом о смерти Бога и активно принялись за создание новой мифологии. Процесс формирования экзистенциального сознания в русской литературе рубежа XX-XXI веков десакарализирует и дискредитирует многие ценности, включая религиозные. Литература, как вся культура этого периода лишается традиционной ориентации на божественное, трансцендентное. Исчезают абсолюты, изменяются ценности, переосмысливаются нормы бытия. Вместе с тем писатели разрабатывают новые модели поведения, иные формы существования со своими идеологическими законами. В пространстве созданных моделей подлинную свободу выбора и совести подменяет симуляция свободы, что полностью удаляет из существования всякий смысл. Надо тем не менее отметить, что XXI век, переработав практику энтропийных процессов предшествующего исторического этапа, постепенно возвращает в гуманитарную сферу классические традиции, аксиологические ориентиры и поиск смысла в бытийных условиях. Писатели все чаще приходят к осознанию невозможности постижения общечеловеческих ценностей через науку или идеологию. Потому художники слова активно возрождают интерес к духовной стороне жизни, переосмысливая понимание Божьего промысла в культуре.

В свою очередь, художественная практика возвращается к установлению основной роли искусства и культуры как главенствующей в формировании личности. Писатели конца XX века, следуя традиции Ф.М. Достоевского, довольно жестко представляют деградацию личности в процессе поиска экзистенциального смысла. Так, персонажи В.Пелевина, Вен.Ерофеева, В.Аксенова и прочих утрачивают нравственные ориентиры, замещенные псевдоценностями современной действительности. Потому они оказываются обманутыми и в собственном поиске тоже, получая вместо истины симулякр, становятся индифферентными наблюдателями или попросту гибнут.

В русской литературе конца XX-начала XXI века основным становится понятие экзистенциального сознания, так как социальные условия уравнили общее существование человека в обществе. Именно сознание и определяет экзистенцию современного героя. Тем не менее в произведениях наблюдается расслоение данного термина. В художественном тексте само содержание носит экзистенциальный характер. По мнению исследователя В.В.Заманской экзистенциальное содержание современного художественного дискурса предполагает несколько аспектов: это и творческий метод писателя, и жанровая система всего литературного процесса, и идеостиль автора, и репрезентация образа человека в тексте [3]. Таким образом, новое звучание получают и литературные типы, в особенности «маленький человек» и «лишний человек». Так, в произведениях Л.Петрушевской «маленький человек» - чаще всего интеллигент, не имеющий твердой жизненной позиции, затянутый в постоянную и непреодолимую рутину жизни, находящийся в постоянной тихой борьбе за выживание. Иногда «маленький человек» демонстрирует попытки противостояния и бунта, что чаще всего проявляется на уровне осознанного замыкания на личном. Пространством бунта становится ограниченная локация жизни такого персонажа. Свобода мыслится как возможность отгородиться от общепризнанных ориентиров и принятие собственных ценностей. Персонаж таким образом организует собственную экзистенцию, что окружающее его пространство, подчиненное собственной воле, становится единственным способом существования. Такой способ «проживания жизни» выбрала Плюша – героиня романа Сухбата Афлатуни «Рай земной». Этим определяется и специфика хронотопа: «Плюша живет в двухкомнатной квартирке. Одна из комнат закрыта и используется как кладовка. Там старая этажерка, два ненужных, но крепких стула, ящик с ношеной и пахучей обувкой и еще мелочушка разная. <...> Что делать с этой комнатой, Плюша не знает. Когда-то берегла ее для будущей личной жизни. Еще мамуся была жива, а Плюша уже мысленно прикидывала, какие салфеточки на трюмо положит и пластмассовые цветы в вазу воткнет. Грех, конечно, при живой мамусе такими вещами в уме заниматься. Вот теперь, наверное, и наказана за это комнатой, с которой не знаешь, что делать. Даже входить в нее перестала; позвала Игната с четвертого врезать туда замок». [10, с.1]

Ограниченность жизненного пространства приводит героя к трансформации от традиционного типа «маленького человека» в новый тип «экзистенциального человека». Герой как бы моделирует собственное пространство реальности внутри общей действительности. И эта индивидуальная реальность непостижима и неприемлема для нормального восприятия.

Выводы. Таким образом, экзистенциальная проблематика положила начало оформления экзистенциального направления в современном постреалистическом дискурсе. В центре внимания писателей находится проблема экзистенции героя, условий существования и вопрос свободы личного выбора. Экзистенциальная проблематика современного художественного текста является многоаспектным явлением, так как ее осмысление происходит на стыке философии и творческой практики. Сложность состоит в выявлении типических, общих и специфических, индивидуальных черт героев и их интерпретация в авторском дискурсе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вайль П., Генис А. Родная речь: Наследство «Бедной Лизы»//Дет. лит. -1991.-М 3. С, 73 – 77
2. Воронский А.К. Литературные силуэты. Е.Замятин/[ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС]
http://az.lib.ru/w/woronskij_a_k/text_0080.shtml
3. Заманская В.В. Русская литература первой трети XX века: проблемы экзистенциального сознания [Текст] Дисс...док.филол.наук: 10.01.01. – Екатеринбург, 1997
4. Замятин Е. Новая русская проза/Замятин Е. Сочинения, М.: Книга, 1988, с.67/http://az.lib.ru/z/zamjatin_e_i/text_1923_novaya_russkaya_proza.sht
5. Золотоносов М. Засада гениев//Московские новости, 1992, № 7
6. Лейдерман Н.Л. Современная русская литература. Книга 3. В конце века (1986 – 1990-е годы)/Н.Л. Лейдерман, М.Н. Липовецкий. – М.: Академия, 2001, с.307
7. Липовецкий М.Н. «Свободы черная работа». Свердловск: Средне Уральское книжное изд-во, 1991. С.188
8. Лотман Ю.М. Асимметрия и диалог II Труды по знаковым системам: Текст и культура / Тарт. ун-т. Тарту, 1983. - Т. 16. -С, 15-30
9. Сартр Ж.-П. «Экзистенциализм – это гуманизм». – 1945 г./
<https://zen.yandex.ru/media/id/5e0dcd0ea3f6e400b6cd2d89/poniat-sartra-popytka--1-semia-5fb9439fccd7953aaa5f5dd9>
10. Сухбат Афлатуни «Рай земной» <https://knizhnik.org/suhbat-aflatuni/raj-zemnoj/1>
11. Тюпа В.И. Альтернативный реализм II С разных точек зрения: Избавление от миражей: Соцреализм сегодня. М.: Сов. писатель, 1990. - С. 347
12. Эпштейн М.Н. После будущего. О новом сознании в литературе//Знамя. 1991. - № 1. - С. 217-230
13. Эпштейн М.Н. Искусство авангарда и религиозное сознание//Новый мир. 1989. – № 12. – с.189
14. Экзистенциализм по полочкам/<https://zen.yandex.ru/media/id/5e0dcd0ea3f6e400b6cd2d89/ekzistencializm-po-polochkam-5e3dbfcac9fa58703c627780>

ЎЗБЕК ВА ТУРК БОЛАЛАР АДАБИЁТИДАГИ МУШТАРАК ТУЙҒУЛАР

Жамилова Башират Сатторовна,*Бухоро давлат университети**Ўзбек тилишунослиги ва журналистика**кафедраси профессори,**филология фанлари доктори.*b.s.jamilova@buxdu.uz

Аннотация: Мақолада турк ва ўзбек болалар адабиётининг айрим намуналари мисолида ёш қаҳрамонлар руҳияти, туйғулари кечинмасининг бадиий ифодасидаги ўзаро муштарак хусусиятлар ҳақида фикр юритилган. Айниқса, турк ва ўзбек детектив қиссаларида жиноят оламига кириб қолган ўсмирлар руҳиятидаги зиддиятлар талқини, жамиятнинг уларга муносабати ва ҳар икки халқ анъаналаридаги ўзига хосликларнинг сюжет драматизмига таъсири масаласи кабилар қиёсий ўрганилган. Шунингдек, Али Оқбош, Мустафо Қутлу, Мустафо руҳи Ширин каби турк адибларининг болалар учун ёзган ҳикоялари, шеърларидаги образлар ифодаси, қаҳрамонлар кечинмаси ҳамда уларнинг ранг-баранг талқини ўзбек болалар адабиётига хос ҳамоҳанг туйғулар билан муқоясалаб таҳлил этилган.

Калит сўзлар: детектив, сюжет, драматизм, усул, тасвир, бадиий психологизм, психологик тасвир, руҳият, туйғу, муштарак, ҳамоҳанглик, макон, замон.

Аннотация: В статье на примере некоторых образцов турецкой и узбекской детской литературы рассматриваются общие черты художественного выражения психики и чувств юных героев. В частности, в турецких и узбекских детективах в сравнительном аспекте изучены интерпретация конфликтов в психике подростков, вошедших в криминальный мир, реакция на них общества, влияние особенностей традиций обоих народов на драматизм сюжета. Также анализируются рассказы, написанные для детей турецкими писателями, такими как Али Акбош, Мустафа Кутлу, Мустафа Рухи Ширин, экспрессия персонажей в их стихах, переживания героев и их красочная интерпретация в сравнении с гармоничными чувствами, характерными для узбекской детской литературы.

Ключевые слова: детектив, сюжет, драма, приём, образ, художественная психология, психологический образ, настроение, чувство, общее, гармония, пространство, время

Abstract: In the article, on the example of some samples of Turkish and Uzbek children's literature, the common features of the artistic expression of the psyche and feelings of young heroes are considered. Especially in Turkish and Uzbek detective stories, the interpretation of conflicts in the psyche of adolescents who entered the criminal world, the reaction of society to them, the influence of the characteristics of the traditions of both peoples on the drama of the plot comparatively studied. It also analyzes the stories written for children by Turkish writers such as Ali Akbosh, Mustafa Kutlu, Mustafa Rukhi Shirin, the expression of characters in their poems, the experiences of the characters and their colorful interpretation in comparison with the harmonious feelings characteristic of Uzbek children's literature.

Keywords: detective story, plot, drama, technique, image, artistic psychology, psychological image, mood, feeling, general, harmony, space, time

Кириш. Ўтган асрнинг сўнгги чорагидан эътиборан, болалар адабиётида бўй кўрсатган қатор асарлар жаҳон халқлари адабиёти билан контекстуал ўрганишни тақозо этади. Жумладан, Т.Маликнинг “Алвидо, болалик” (1987) киссасини турк адиби Я.Камолнинг “Илонни ўлдирсалар” (1976) романи билан қиёсан ўрганиш фикримизни бу жиҳатдан қувватлайди.

Турк адабиётининг машҳур вакилларида бўлмиш Яшар Камолнинг (Камол Содиқ Гўкчели) “Илонни ўлдирсалар” детектив романида оилада юз берган котиллик туфайли оғир руҳий изтиробларни бошидан кечирган Ҳасаннинг болалик олами, қарийб ўн йиллик изтироблари, тушкун холати ва руҳияти теран акс этган [4,42].

Хронологик жиҳатдан Я.Камолнинг детектив романи илгарироқ ёзилгани эътиборга олинса, жиноят оламига кириб қолган ёшлар психологиясининг бадиий талқини жаҳон болалар адабиётида

бирмунча илгари пайдо бўлган. Т.Малик қиссасининг собиқ шўро тузуми даврида ёзилгани назарда тутилганда эса болалар уйида тарбияланувчи ўсмирларнинг жиноят кўчасига кириб кетаётганлиги бош мавзу қилиб олиниши, бундай болалар руҳиятининг тадқиқи, муаллифнинг ва китобхоннинг жиноятчига нисбатан хайрихоҳлиги ўзбек адабиётида кам учрайдиган ҳодиса эди. Шу маънода, ҳар икки асарнинг ўзига хос долзарб аҳамияти, бадиий-эстетик қиммати, ифода усуллари, сюжетдаги драматизм ҳамда жиноятга қўл урган ўсмирлар руҳияти таҳлилида ўзаро муштарак хусусиятлар борлиги кўзга ташланади.

Асосий қисм. Аввало, ҳар иккала асар ҳам детектив йўналишда ёзилган, бошидаёқ жиноятнинг “ҳиди анқиб турган” тугун билан бошланади. Я.Қамол ўз қаҳрамонини шундай таништиради: “Отаси ўлдирилганда Ҳасан ё олти, ё етти ёшда эди...”[4,7]. Т.Малик эса қиссасининг илк саҳифасидаёқ қаҳрамон тилидан шундай жумлаларни келтиради: “Ҳозир қўлимга милтиқ бериб қўйишса-ю, дарвозадан отам билан онам кириб келишса, шартта отардим...” [5,188].

Иккинчидан, детектив асарлар ўз қаҳрамонлари руҳиятига ҳамоҳангликда замон ва макон, табиат тасвирига – психологик портрет ва деталларга эътибор қаратиш билан бошланади. Ҳасаннинг болаликда энг кўп паноҳ топган жойи Анаварза қоялари эди. Булутнинг сояси, ботқоқлик, арилар, сариқ заъфаронлар, гулларнинг вазмин ифори, *Баҳор қуёши* қиздирган қоялар орасида Ҳасаннинг жарликлардан куни билан бургут уяларини титиб, бургут боласи ва тухумини олиш учун тентираб юриши инсоний туйғуларнинг чилпарчин бўлаётганидан далолат беради.

Т.Малик асар муқаддимасида ўз мулоҳазаларини баён қилади. Қуёш қаердадир тоғ ортидан, қаердадир чўл адоғидан, қаердадир асрий музлар орасидан бош кўтариб, дарахт кокиллари уйнаб, биллурий булоқ сувларига тўйиб олгач, хонадонларга аста мўралаши, айниқса, *баҳор қуёшининг* тонгги кўркини кўриш барчага бир хил насиб қилмаслигини тиканли сим, темир панжаралар, баланд деворлар ортидан мўралаган тонгги қуёшнинг озодликдаги каби кўнгилга илиқлик бера олмаслигини киёслайди.

Учинчидан, қаҳрамонлар руҳияти тасвири асарнинг асосий қисмини эгаллайди. Масалан, Ҳасан Анаварза осмонидаги қонли бургутлар айланишини яхши эслайди. Ўша отишма юз берган тун, ўша акс-садо ва ўша бургутларнинг эрталабгача сузилиб учишлари унинг учун мангуга энг кўрқинчли хотира бўлиб қолади.

“Алвидо, болалик!” асарининг “Уйқусиз тун, ёхуд қотиллардан бирининг руҳий кечинмалари” фаслида ҳам анҳорга ташланган мурдадан кўрқиб, кечаси билан алаҳсираб чиққан Асрор руҳияти очиб берилади.

Тўртинчидан, ўсмирларни жиноят оламига бошлаган муҳит ҳамда фожианинг асарларда изчил тасвирланиши диққатни тортади. Айтайлик, Ҳасан ўқ узилганда отасининг бақириб юборганини эшитади. Ҳасан ўзига келганида ўқ овози узоқ-узоқларда, Анаварза қояликларида узун акс-садо берар, қишлоқнинг ичидан эса бўғиқ қичқирувга ўхшаш шовқин эшитиларди. Бирдан қонни кўрди. Отаси дастурхонга юзтубан йиқилган, сочлари палов товоғига тушганди. Отасидан отилиб-отилиб кўп қон оқарди...”

Болалар уйида вояга етаётган Қамариддин онаси йўқлаб келганида эсини танийдиган 10 ёшли бола эди, энди унда онасига нисбатан аллақачон нафрат пайдо бўлиб улгурган, онаси келганида ички овози: “Қамариддин қочиб қол, бу она эмас, ялмоғиз. Сендан ўн йил хабар олмаган хотин она бўларканми”, – дейди.

Бешинчидан жиноятнинг юз бериш жараёни ҳар иккала асарда ҳам ўсмирлар нигоҳи, тасаввури, ҳулосаси билан ўзига хос усулда акс этишидир. Масалан, Ҳасаннинг қариндошлари, бувиси ва амакилари томонидан ўн йил давомида бунга тинимсиз даъват қилинади. Ўсмир ёшдаги қаҳрамон бу муаммонинг ечимини тополмайди, ҳатто кечалари бақириб чиқади: “Онам ўлмоғи лозим. Эсма ўлиши керак. Эсма ўлади...” деган қарорга келади ноилоҳ. У қўлидаги тўппончадан онасига бир неча марта ўқ узади. Онасининг боши тандирга кириб қолиб, сочлари ёнарди. Ҳасанни эса Анаварза қоя сандигининг ичидан кучуги топади...

Асарда Эсма антропоними ўзига хос рамзий маъно ташимокда. У орқали персонажнинг шамолдек нотурғун, беқарор характер-хусусияти, табиати, исми жисмига мослиги имплицит (яширин) ишора билан очиб берилмоқда.

Қамариддин Ҳасандан фарқли равишда онасидан нафратланарди. Уларникига бир одам серқатнов эди. Дастлаб кўринганида онаси: “Дадангнинг дўсти, биздан хабар олиб туради” деб изоҳ беради. Қамариддин унга: “Болаларингни ташлаб, онамга уйлан, мени ўғил қилиб ол! Уйлансанг, уйлан, бўлмаса ўлдираман!” деб шарт қўяди. Дастлаб беимон отасини, бемехр онасини ўлдиришни режа қилган Қамариддин бегонани ўлдиради. Онасини ўлдиришдан тийилади. Шунда ҳам “Тўғри

килдим, болалари беимон отадан кутулишди. Болаларини алдаб юрган одам одаммиди?” деган қарори билан ўзини оқлайди [5,29].

Умуман, асарларнинг шунга ўхшаш бир-бирини тўлдирувчи, ўхшаш ёки фарқ қилувчи хусусиятларнинг яна анчасини санаш мумкин. Одатда аксарият асарларда бош қаҳрамон, кўпинча, ижобий таассурот уйғота олган болалар ва ўсмирлар бўлиб, уларнинг руҳияти, характери, портрети кенг тасвир этилган бўлса, бу кассаларда айнан жиноят оламига “мансуб” ўсмирлар ҳақидаги бадиий психологизм асардаги драматизмни кучайтиради.

Детектив жанр хусусиятига кўра, жиноятчилик илдизи ва сабабини кидиришда ёзувчи айнан психологик тасвир деталларига кўпроқ урғу бериши замон, макон, муаллиф ҳамда жамиятдаги янгиланаётган тафаккур тақозоси ҳамдир. Ҳеч ким онасидан жиноятчи бўлиб туғилмагани рост. Аммо ана шу жиноят оламига бевосита ёки билвосита кириб қолган, бу кўчага тушган болами, ўсмирми, каттами ким бўлмасин, энг аввало, инсон экани, уларнинг ҳам ўзига хос руҳий изтироблари, бошидан кечирган кўргиликлари бўлиши мумкинлиги ҳамда қай кўринишда содир бўлиши болалар адабиёти учун ўзгача ҳавонинг, пафоснинг ифодасидир, албатта.

Шу билан бирга, макон ва замонга боғлиқ, миллий менталитетга дахлдор тамойиллар мазкур асарларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам ойдинлаштиради:

1. *Мазкур детектив асарларда жабрланувчи, марҳум ва жиноятчи – қотил муносабатларида тафовут бор.* Масалан, Ҳасан ўз онасининг қотили бўлса-да, унга муносабати ғоят муҳаббатли эди. Бунини қуйидаги тасвир асослай олади: “Онаси ҳовлида у ёқ-бу ёққа ўтиб юрарди. Дунё гўзали эди онаси. Ҳуснда тенги йўқ эди онасининг. Ёшгина, кичкина бир қизчага ўхшарди. Отаси эса қариб қолган, соч-соқоли оқарганди. Қандай бўлган бўлса, шундайлигича эслаб қолганди, отасини... Онасининг белигача тушиб турувчи узун сочлари бўларди. Чукурова қишлоғининг ҳаммаси шундай гапириб юришарди. Балки онаси дунёнинг энг гўзал аёли бўлгандир? Шу каттагина Чукуровада онасини ёқтирмаган йигит топилмасди. Онаси барча ошиқларига рад жавобини берар, Ҳасандан – ёлғиз ўғлидан айрилишни хоҳламасди”.

Т.Маликнинг қаҳрамони Қамариддин эса отаси кимлигини ҳалигача билмайди. Онасини учинчи синфга бораётганида илк бор кўрган. Қамариддин туғруқхонада кўз очиб, болалар уйида тетапоя бўлди, ақлини таниди. Ота-она меҳри, киндик қони тўкилган уй деган тушунчалар унга бегона бўлди... Қамариддин нотаниш одамлар келиб болаларни олиб кетишларини билгач, қандайдир умид билан кимнингдир келишини, бошидан силашини, маҳкам қучоқлаб ўпишини интиқ кутарди. Одамлар келишарди, аммо уни олиб кетишмас эди. Ёйлай бўлгани сабабими ё айиқполвондай хунук юришини ёқтирмайми, уни ҳеч ким чақирмас, маҳкам қучоқламас, ўпмас эди...

2. *Ўсмирларнинг қотилликка қўл уриш сабабига эътибор қаратилса,* Ҳасан жуда узоқ вақт руҳий изтироб исканжасида яшагандан сўнг, шуни тушуниб ета бошлайдики, ё онаси, ё ўзини ўлдириши керак. Ҳасаннинг отаси онасини олиб қочиб келгани учун биринчи ошиғи томонидан отиб ўлдирилган. Аммо бутун қариндошлари болани тинимсиз тавқу лаънат қилишади (“Ҳоҳишанинг киндигида пайдо бўлган, ҳоҳишанинг. Отасининг қотилининг қорнида ётган нокас ўғил...”, “Отасини ўлдирган хотин билан юзма-юз, ёнма-ён яшаб юрибди. Бу одам эмас, тўнғиз қавми, чўчка қавмидандир” каби); Қамариддиннинг нафрати уни гўдаклигида ташлаб кетган ота-онасига, сўнгра барча одамларга қаратилган бўлиб, нафсониятини топтаган одамни маст ҳолда пичоқлайди.

3. *Жиноятчи ўсмирларнинг оилавий аҳволи ҳам турлича бўлган:* Ҳасан ўз оиласида, онаси ва амакилари, бувиси “тарбиясидаги” ўсмир; Қамариддин туғилибоқ, детдомга келтириб ташланган, онаси ундан воз кечган, отасини эса мутлақо танимайди.

4. *Асарда бош қаҳрамон – жиноят содир қилган ўсмирларнинг тақдири ифодасида ҳам муаллифлар турлича ёндашган:* Ҳасан кутулиб келиб, отасининг меросига эга бўлади, оилали, фарзандли бой-бадавлат яшайди. Қамариддиннинг қисмати эса мавҳум, онасини ўлдириш режасини тузиб келаётганида, милиция ходимлари ҳалақит берадилар, уларнинг қўлидан қочиб кетади...

Академик М.Храпченко психологик таҳлилнинг динамик, типологик ва аналитик принциплари мавжудлигини қайд этиб, булар сўз санъаткорларининг ижодий маҳсули эканини таъкидлайди [7,229].

Дарҳақиқат, айрим асарларда бу принципларнинг учови ҳам “гармониялашган” (Ҳ.Умуров) бўлиши мумкин. Я.Қамол ўз қаҳрамони ички оламини типологик характерлар ички ҳаётининг ижтимоий-маиший томонлари билан боғлиқ ҳолда кўрсатиб беришга эришган. Яъни Ҳасанни жиноятга, жоғиба бошловчи сабаблардан бири ижтимоий ҳаёт, жамият ва муҳит экани ойдинлашиб боради. Шу маънода, асар қаҳрамони айнан ўсмир бола эканлиги назарда тутилса, бундаги ҳар бир деталь, ҳатто бадиий этикага ҳилоф уятли сўз ва ҳақоратларнинг очик-ошкора ишлатилишини

жиноят фош этилишидаги рухий таранглик, психологизмнинг кўриниши тарзида тушуниш мумкин. Бинобарин, “Илонни ўлдирсалар” романидаги Ҳасан аввал оиласининг, сўнг ўзи яшовчи қишлоқнинг босими натижасида онасини ўлдиради. Гўё шундай қилиш унинг мажбурий бурчи эди. Ана шу ижтимоий асабийлик муҳити, қанчалик қаршилиқ кўрсатмасин, алал-оқибат Ҳасанни жиноятга ундади.

Қахрамоннинг кечинмаларини муаллиф жуда катта маҳорат билан ёритган. Асар сўнгида ўқувчи, гарчи Ҳасан ўз онасини ваҳшийларча ўлдирган бўлса-да, ундан нафратланмаслиги, уни айбламаслиги ҳам мумкин. Чунки ҳақиқий қотил аслида Чуқурова қишлоғининг жоҳил одамларидир. Мурғак, беғубор болакай эса уларнинг бу мақсадларига етишишлари учун восита, холос. Я.Камол бир қотиллик фонида нафақат бу жиноятга бевосита дахли бўлмаган янги қурбонлар, балки бутун жамият, муҳит, болалик ҳақ-ҳуқуқлари, келажак маънавиятига болта урган жоҳиллик фожиасини очиб берган. Ҳақиқий жиноят ана ўша қишлоқ ва унинг одамларидаги маънавиятсизлик, илмсизлик экани аён бўлади.

Қамариддин ҳам ўзбек болалар кинесачилигида учрамайдиган мураккаб образ. Қолаверса, унинг психологияси айнан жиноят кўчасига кириб, суяги ҳам, кўзи ҳам, эти ҳам қотиб улгурган ўсмирлар оламини яхлит акс эттира олгани билан эътиборли. У билан боғлиқ лавҳалар кинесанинг деярли барча фаслларида учрайди. Қамариддиннинг жиноятчи гуруҳ бошлиғига айланиб бориши, кўчада болаларнинг йўлини тўсиб, кинесавурлик қилиши, пул сўраб, кўрқитиши... ҳатто пулдорроқ болалар унга “ҳисоб” бериб туриши, аста-секин қотилликка қўл урса-да, виждони қийналмай қўйгани ўқувчида нафрат уйғотиши табиий. Аммо “Аламзада одам ёхуд онаси ташлаб кетган боланинг аянчли ҳаёти ҳақида ҳикоя” фаслида китобхон Қамариддин билан юзма-юз келади, унинг ҳаёт тарзи ва жамият ҳақидаги фалсафасидан огоҳ бўлади. Асардан англаган ҳақиқатга кўра, “уни билиш, тушуниш учун Қамариддин бўлиб туғилиш, Қамариддин бўлиб яшаш, у тотган заҳар-заққумлардан тотиш керак”лигини ҳис этади.

Т.Малик воқеаларни чинакам детективнавис адиб сифатида талқин этади. Жиноятни фош қилишда милиция ходимлари, ички ишлар фаолияти, майор ва капитан каби образларни фаол ҳаракатга келтиради. Бироқ жиноятга қўл урган ўсмир қахрамонларининг қалбини тинглашга ҳаракат қилгани, барча воқеани уларнинг нигоҳи билан таҳлил қилгани англашилади. Қамариддин: “Сенинг ҳимоячинг йўқ, ҳеч ким сенга қайишмайди, ноҳақликка қарши ўзинг курашишинг керак. Ўзингни ўзинг ҳимоя қил, кураш, енгиб чиқ. Кимлигингни кўрсат уларга! Агар енгиб чиқолмасанг, ўзингни кўрсатиб қўя олмасанг, ўлиб кетганинг минг марта яхши!..” деган қасос алангаси билан олишади. Асрор ҳам, Қамариддин ҳам фарзандига меҳрсиз ота-оналарнинг “меваси” тарзида акс этиши мантиқан “Илонни ўлдирсалар” романига ҳамоҳанглигини асослайди.

Ҳар иккала детектив асарнинг асосида содир этилган жиноят турса ҳам, уларда инсон психологияси кўпроқ болалар ва ўсмирлар руҳиятининг теран ва оғриқли манзаралари орқали очиб берилган. Шу орқали содир бўлган жиноятнинг илдизи ҳам аниқлангани эътиборга лойиқ. Бунда жиноятчи уни содир қилган кимса – ўсмир эмас, балки уларни айнан воситага айлантирган жамиятнинг ўзи эканининг таъкидланиши мазкур асарларнинг муваффақиятини таъминлаган.

Бунда турк адиби эски ошиқ томонидан ўлдирилган ота учун онадан қасос олиш мотивидан фойдаланган бўлса, ўзбек адиби айнан детдом болаларининг қалбидаги кемтиклик, улардан воз кечган ота-оналардан қасд олиш алангаси билан боғлиқ мотивни келтирган.

Қамариддиннинг нафратига, энг аввало, бевафо онаси, сўнг беимон отаси, кейинчалик боласини ташлаб кетган жамийки аблаҳ ота-оналар сабаб ва у барчасини отиб ташлашга тайёр бўлса-да, ўз ота-онасига қўл кўтармайди. Асарнинг бош ғояси ҳам шу, назаримизда.

Хулоса қилиш мумкинки, Тоҳир Малик детектив наср устаси сифатида адабий алоқаларнинг ижодий таъсири воситасида ўз асарини ёзган бўлса ҳам, маънавий, диний ахлоқ меъёрларини унутмайди, аксинча, ўзбек болалар адабиётида қўл урилмаган мавзунинг ёритишда жамият дунёқарашидаги кемтикликларни бадиий тадқиқ этади. “Биз ҳам кўп қатори ҳаётни, – деб ёзади Т.Малик, – хусусан, ўсмирлар ҳаётини, янада аниқроқ айтсак, жиноят оламига кириб қолганлар ҳаётини кузатиб, таҳлил қилиб, маълум бир фикрларга келганмиз”[6]. Шу маънода, умуммаданий ҳодисани умуммиллий ифодалаб, поэтик тафаккур янгиланишига эришилган.

Таъкидланганидек, эндиликда болалар адабиёти намуналарини жаҳон адабиёти контексти доирасида ўрганишга эндиликда кенг имкониятлар очилмоқда. Таржима қилинаётган асарлар келажакда бу йўналиш тараққиётига, албатта, хизмат қилади. Жумладан, жаҳон болалар адабиёти сериясида нашр қилинаётган жуда кўп асарлар бунга далилдир.

Ўзбек болалар адабиётининг таракқиётида жаҳон болалар адабиётининг ижодий таъсири, алоҳида ўрни бор. Хусусан, истиқлол йилларида куплаб мамлакатларнинг болалар адабиёти намуналарини ўзбек тилида таржима қилиниши ва нашр этилиши бу жараённинг янада фаоллашувига сабаб бўлмоқда. Жумладан, Туркия болалар адабиёти намуналарининг кенгқамровли таржимаси ва нашри фикримизга далил бўла олади. Етук ўзбек болалар шоири ва таржимони Миразиз Аъзамнинг бу борадаги хизматлари ҳам таҳсинга сазовор. Шоир таржималари асосида бунёдга келган қатор турк ижодкорлари, масалан, Тавфиқ Фикрат, Нозим Ҳикмат, Гултан Дойи ўғли, Али Оқбош, Мустафо Қутлу, Мустафо руҳи Ширин кабиларнинг болалар учун ёзган асарлари орқали икки ҳалқ ижодидаги муштарак хусусиятларни яққол англаш мумкин. Яъни, турк болалар адабиётидаги мавзулар олами, бола руҳияти ифодаси, жониворлар ва ҳайвонларга муносабат талқини, ифода усулларида ўзбек болалар адабиётига ҳамоҳанглик кўзга ташланади.

Али Оқбош Туркиянинг ҳозирги замон болалар адабиётида муҳим ўрин эгаллаб турган шоирларидан. Унинг шеърларида болалар олами, руҳияти устувор. Айни пайтда катталар оламининг армонлари лирик қаҳрамон туйғуларида теран акс этган шеърлари ўзбек болалар шоири Сафар Барноев шеърлятига ҳамоҳанг. Ҳар иккала шоир ўтган асрнинг 40-йилларида туғилиб, ўз юрти маорифи ва болалар адабиёти равнақига катта ҳисса қўшган. Бинобарин, Али Оқбошнинг “Бувимга алла” шеърини С.Барноевнинг “Қўшни кампир илтижолари” шеъри билан қиёслаб ўрганишга лойиқ. Турк болалар шеърлятининг лирик қаҳрамони ўз бувиси қисмати, ўксик қалби армонларини баён қилади:

Ойни ўраб олган булут,
Бошида рўмол бувимнинг...
Бувим гузал, айб ойнада,
Бувим каби йўқ дунёда[1, 64].

Шеърдаги булут сўзи бувининг бошида қайғу борлигидан далолат беради. Лирик қаҳрамоннинг ойнани айблаши ҳам бежиз эмас. Бувининг ранги рўйи сўлғин, эрта кексайган жисмида ёшликнинг, гўзалликнинг аломати сезилмаслиги англашилади. Кейинги мисраларда эса бу фикр ўз исботини топади:

Сафарбарликнинг сўнаси,
Сўнган сочининг хинаси,
Бувим уч шаҳид онаси,
Боши қордан оқ бувимнинг.

Кичик китобхон бувининг ған-андуҳи сабабини энди ҳис қила бошлайди. Уч ўғлининг шаҳид кетганидан “боши қордан оқ”. Шоир ифодасида маъно янада таранглашади. Хина кетиши билан сочининг оқаришидан ташқари қош, киприклар оппоқ тусга кириши юқоридаги иборанинг мазмунини кучайтиради. Бу ёзикликнинг бувини эзиши, кўзлари ҳамиша “сувлук” бувининг кейинги мисраларда телба шамол дастидан “тўкилган япроқ”қа ўхшатилиши ҳам бу дарднинг нечоғли оғирлигини аёнлаштиради. Шу сабабли бувисининг бу аҳволдан оғир изтиробга тушган ёш лирик қаҳрамон бувисининг макони учмоқ эканлигига ишонади. Яъни, сабр билан, оғир бир тошни бағрига босиб ясааш азобини лирик қаҳрамон идрок эта олган.

Сафар Барноевнинг “Қўшни кампир илтижолари” шеърида ҳам фарзанд доғини обдон туйган она сиймосини гавдалантирилади. Фақат бунда лирик қаҳрамон ёш бола эмас, айнан кампирнинг ўзи:

Қари тутнинг шохларидек суяқларим мўрт бўлди,

Йўлингизга қарайвериб, бу кўзларим тўрт бўлди, – деб бошланувчи сатрларда онанинг ҳасратлари лирик қаҳрамон ҳикояси тарзида баён қилинган. Унинг қўшниси бўлмиш ўша кампирнинг уч ўғли кетма-кет урушга кетади ва уччаласидан ҳам қора хат келади. Уларнинг йўлига кўз тутавериб, ғамдан мунғайиб қолган кампирнинг нолалари чинакам йиғи-йўқловни эслатади:

Омон ўғлим!
Даврон ўғлим!
Султон ўғлим!
Жон ўғлим!
Ой-юлдузим, бошимдаги осмонларим эдингиз,
Алпомишдай, Алпомишдай посбонларим эдингиз,
Элу юртга кўз-кўз қилган посбонларим эдингиз...
Мен чиройда ой эдим,
Бағрим бутун, бой эдим.
Уч ўғлим бор, уч шунқорим,-

Дея хотамтой эдим [2, 56].

Кампир уч ўғил тукқанида севинчларга сиғмагани, ҳар бир ўғлининг номи ўз мазмунига эга экани, уларни умумлаштириб “Жон ўғлим” деб аташи бежиз эмаслигини айтиб бўзлайди. Афсус надоматлар бўлсинки, бир куни она қалби букилади, кўздан ёши тўкилади. Шу сабабли унинг изтироблари янада аянчли тус олади:

Авайлаган, асраган юракдан дармон кетди,
Қора бўлди кундузим, бошимдан осмон кетди.
Сизни кетма-кет туғдим,
Дейишганди катта бахт,
Кетма-кет учингиздан,
Келиб қолди қора хат.
Қонга тўлган юрагим мозорларга айланди,
Ҳасратларим тугамас бозорларга айланди.

Шу тарика, лирик қаҳрамон қўшни кампирнинг фарёд тўла дардини, ўз ўғилларини сўрай-сўрай куёшдаин уфқ сари ботиб боришини, демакки умри поёнига етаётганини афсус билан тилга олади.

Кўринадики, икки халқ болалар шеъриятида бир хил мавзу, бир хил оҳангда, ўзаро уйғун композицион шаклда ифода этилган. Шаҳид кетган фарзандлар доғида жисмонан ва руҳан мажруҳ бўлган оналар сиймоси, армон ва ўкинчлари макон ва замондан қатъий назар ўхшаш туйғуларда инъикос этиши англанади. Умуман, адабиёт ҳақиқатан шундай мўъжизаки, чинакам санъат асарлари миллат, ирқ, замон танламайди. Инсоният кечинмалари баайни реалистик ифодага бойлиги билан бир хил таъсирчанлик қудратига эга. Қолаверса, катталарми, болаларми уларнинг ботини, руҳияти очиб берилган асарда инсон қалби яшайди. Уни ҳис қилиш, тафаккурлаш орқали англаш бахтига муяссар бўламиз. Шу маънода, турк ва ўзбек болалар адабиётидаги муштарак хусусиятлар насрда ҳам яққол кузатилади.

Мустафо Қутлунинг “Юлдуз чанги” ҳикоясидаги айнан ўсмир бола руҳияти, туйғулари ифодаси А.Қодирийнинг “Улоқда” ҳикоясидаги ўсмир кечинмалари билан муштараклик касб этади.

“Улоқда” ҳикояси қаҳрамони ўн икки яшар Турғун чавандоз эканлиги, унда ёш Турғун таърифи, болалик завқи, янги кийим кийгандаги қувонч ва ғурурининг табиий тасвири болалар образи поэтик талқинининг бадий юксак намунаси сифатида эътиборни тортади. Қолаверса, улоқ ўйинининг барча таассуротлари ўсмир Турғун ҳис-туйғулари, руҳий олами, севинчу шодлиги орқали ифодаланиши воқеа тасвири жиҳатидан руҳият ва характер ҳолати тасвири устуворлигига кўра ХХ аср бошларидаги ўзбек ҳикоячилигидагина эмас, болалар насрида ҳам жиддий ютуқ, дейишга асос бўлади.

“Юлдуз чанги” ҳикоясининг қаҳрамони ўсмир бола. Унга тоғаси совға қилган велосипед қувончи Турғундан кам эмас: “Бизнинг Қасаба жуда кичкина, жуда оз велосипед бор, улар ҳам мансабдор кишиларнинг болаларида. Энди менинг ҳам мана бир велосипедим бор. Ҳаммасининг ҳавасини келтираман, ҳеч кимсага миндирмайман. Ҳар куни артиб яркиратиб қўяман. Зотан, яп-янги, ҳеч ким қўл теккизмаган. Қасабанинг энг чиройли велосипеди бу. Ўзим ҳам минишга кўзим қиймай турибди. Ё йиқилсам, ё велосипедга бир нарсა бўлса!...” [3, 74]

Ҳикоя қаҳрамони укаси Канонни велосипедга ҳаваси келса ҳам миндирмагани учун бир куни тонг сахарлаб, уни миниб қочгани ва зовурга йиқилиб ҳушидан кетиши ва бундан акаси укасини ўлиб қолди деб қўрқиб кетишидаги руҳий изтироблари, укаси танлаган юлдузнинг учганини кўриб, дашту қамишзорлар оша “қўлига қўндириб”, яна учуриб юборганлиги қизиқарли ҳикоя сюжетини ташкил қилган.

Ҳар икки ҳикоядаги ўхшашлик асар қаҳрамонларининг янги бир воқеликдан қаттиқ ҳаяжонга тушиб, чексиз орзу-хаёлларга берилиши, аммо алал-оқибат бу қувончли ҳодиса қайғуга уланиб кетгани ёш қаҳрамонлар қалбини яралаб қўйгани теран акс этганидир. Турғун чавандоз кўпкарида одамлар оёғи тагига қолиб кетиб, ўлишига сал қолган бўлса, Канон акасининг велосипедига учаман деб ўлишига оз қолади ва бундан акаси қаттиқ пушаймон бўлиб, шунчалик яхши кўрган велосипедини ўртоғи, оиласи ночор, ўзи етим Абдурахмонга бериб юборади.

Хулоса. Бундан англашиладики, болалик олами қувончлари ва кўркувлари ифодаланган қаҳрамонлар туйғуси ҳам макон ва замон танламайди. Барча халқлар адабиётига хос муштаракликлар шу тарика мамлакатлар маданияти тараққиётига хизмат қилаверади.

Дарҳақиқат, кичкинтойларнинг кўнглини топиб, диққати ва завқини оширадиган истеъдоднинг ўзигина етмайди. Шу билан бирга мохир муаллим каби бола қалбининг муҳандиси ҳам бўлиш талаб қилинади.

Турк ва ўзбек болалар адабиётидаги бадиий жозиба улардаги муштаракликни таъминлаган асосий омилдир. Ёш қаҳрамонлар руҳияти ва туйғуларини теран бадиий акс эттириш маҳоратини асарлар таҳлилида қўллаб топиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР :

1. Али Оқбош. Бувимга алла. Китобда: Жаҳон болалар адабиёти: Туркия, Эрон. – Тошкент, 2016. – Б.64.
2. Барноев Сафар Тинчликни улуглаймиз. Тошкент: “Ёш гвардия”, 1988.
3. Мустафо Қутлу . Юлдуз чанги. Китобда: Жаҳон болалар адабиёти: Туркия, Эрон. – Тошкент, 2016. – Б.74.
4. Камол Я. Илонни ўлдирсалар. Турк тилидан Л.Аминова тарж. – Тошкент.: Янги аср авлоди, 2001. – Б.187.
5. Malik Tohir. Alvado bolalik. – Toshkent: Sharq, 2009. – 188 b.
6. Malik Tohir . Jinoyatning uzun yo 'li. <https://www.ziyouz.com/kutubxonasi>
7. Умуров Ҳ. Ўзбек романида психологизм принциплари, шакллари ва воситалари: Ўзбек адабий танқиди. Антология. – Т.:Турон иқбол, 2011. – Б.239.

**HAMZA IMONBERDIYEV SHE'RIYATIDA RAMZIYLIK
VA ERK MOTIVI IFODASI**

Nuritdinova Shahnoz Sadridinovna,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
nuritdinovashahnoz@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'zbek bolalar she'riyatida yangicha an'ana va uslubni boshlab bergan ijodkorlardan biri H.Imonberdiyev she'rlaridagi ramziylik, obrazlar olami hamda erk va ozodlik motivi ifodasi tahlil qilingan. Hamza Imonberdiyev she'rlarida asosan falsafiy mushohada yetakchilik qiladi. Shoir jamiyatdagi ijtimoiy dolzarb masalalarni obrazli ifoda etishga harakat qiladi.

Kalit so'zlar: motiv, uslub, poetic, yumor, erk, hazil, obraz, taassurot, bolalar, shoir, tuyg'u, she'r, lirika, pedagog, qahramon, taqlitchilik, jasorat, mehnatsevarlik

Аннотация: В статье анализируется символика, мир образов и выражение мотива свободы и вольности в стихах Х. Имонбердиева, одного из творцов, положивших начало новой традиции и стилю в узбекской детской поэзии. В стихах Хамзы Имонбердиева он занимает ведущее место в философском наблюдении. Поэт пытается образно выразить актуальные социальные проблемы в обществе.

Ключевые слова: мотив, стиль, поэтический, юмор, мужество, образ, впечатление, дети, поэт, чувство, стихотворение, лирика, педагог, герой, подражание, мужество, трудолюбие.

Annotation: The article analyzes the symbolism, the world of images and the expression of the motive of freedom and freedom in the poems of H. Imonberdiev, one of the creators who started a new tradition and style in Uzbek children's poetry. In Hamza Imonberdiyev's poems, he takes the lead in philosophical observation. The poet tries to figuratively express the current social issues in the society.

Key words: motive, style, poetic, humor, courage, humor, image, impression, children, poet, feeling, poem, lyric, pedagogue, hero, imitation, courage, hard work.

Kirish. Mustaqillik davri o'zbek bolalar adabiyoti yangi an'ana va uslubiy o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, poetik falsafiy mushohadaning teranligi, obrazlilik, mushohadakorlik davr bolalar she'riyatida keng o'rin egallaydi. Oddiylikda yashiringan murakkablik, xususiylik orqali aytilgan umumiylik ko'pgina she'rlarida o'z aksini topayotganligi ayni haqiqat. Jumladan, Hamza Imonberdiyev she'rlarida, asosan, falsafiy mushohada yetakchilik qiladi. Shoir jamiyatdagi ijtimoiy dolzarb masalalarni obrazli ifoda etishga harakat qiladi. H.Imonberdiyev ehtirosli, teran tafakkurli bolalar shoiri. Kattalar nazaridagi g'alatilik kichik kitobxon nazaridagi sehg'arlikka mos keladi. Kattalar uchun g'aroyib bo'lgan narsa kichiklar uchun "tushunish" so'zini anglatadi. Atrof-muhit, tabiatni, jamiyatni tushunish ma'naviyatimizning asosi deb qaralsa, kichik kitobxonalarning murg'ak qalbida sof tuyg'u va samimiy munosabatlarni tarbiyalash nihoyatda muhimdir. Bolalar ma'naviyatini qayta kashf etish, hayot muammolarini keng ko'lamda teranlik bilan idrok etish jarayonida o'quvchini mustaqil mushohada yuritishga undash bolalar she'riyatining bosh vazifasidir. Shu boisdan har bir shoirning she'ri rang-barang tafakkurga ega bo'lgan o'quvchilarda turli xil taassurot qoldirishi, o'y-fikrlar uyg'otishi tabiiy. Binobarin, Hamza Imonberdiyev she'rlarida bolalar olami o'ziga xos uslubda talqin etiladi. Shoir istiqlolning dastlabki yillarini ko'rdi, xolos. Shunday bo'lsa-da, H.Imonberdiyev umrining so'nggi kunlarigacha yosh avlod tafakkuridagi yangilanishni his qilib, o'z ijodi orqali bu jarayonga hissa qo'shdi.

Shunisi diqqatga sazovorki, shoirning ko'pgina she'rlari yarim hazil, yumor tarzida yozilgan. Qolaversa, bunday she'rlarning bosh qahramonlari bolalar. Zero, voqea-hodisalar ular nuqtai nazaridan tahlil etiladi. Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, siyosiy voqealarga yosh avlod munosabati ifodasi, ularni idrok qilish darajasi ham shu ma'noda o'ziga xos.

Asosiy qism. Shoir yosh lirik qahramonlarni real hayotda erkin, aralashtirib yuboradi. Kichikintoylar mustaqil ravishda tarixiy voqealar, ijtimoiy hayot hodisalariga "qorishib" ketadilar, sarguzashtlarni boshdan kechiradilar. Aytaylik, shoirning "Sog'inchli salom xat" she'ri shu jihatdan e'tiborli. Kichikintoy lirik qahramon harbiy xizmatdagi akasiga ko'plab xatlar yozadi. Ularning ko'pchiligi alohida sanalar bilan bog'liq. Masalan, 30-apreldagi maktubida akasiga sog'lik-omonlik tilash bilan birga, komandirlarga "bosh

egib”, “sipo” bo‘lib yurishni tayinlaydi. Go‘yo bu usul akasining “otpuska”-ta‘til olishi uchun imtiyoz emish. 27-iyuldagi xatida milliy futbol komandamiz “Paxtakor”ning o‘z darvozasiga birato‘la 3 ta to‘p kiritgani, buning alamiga chiday olmagan tog‘asi “nega mening yolg‘iz oyimni hurmat qilmaysan”,– deb xotinini savalagani aytiladi. Kichkintoy maktublari orasida 21-oktabrda bitilgani ham e‘tiborli. Uning akasiga uqtirishicha, dadasi mast bo‘lib g‘ijjakni “varang” qo‘yadi. Chunki, dadasining:

Aytishicha, ko‘p yillik

Yechilgan emish tugun.

O‘zbek xalqi qaytadan

Tug‘ilibdi shu bugun.[1,88]

Shu tariqa shoir ijtimoiy hayotda ro‘y berayotgan o‘zgarishlarga bolalarning ham befarq emasligi oydinlashadi.

Ikkinchidan, bolalar hayotda sog‘lom, tetik, qo‘rqmas, jasoratli bo‘lib o‘sishi bilan birga o‘z yurti, Vatani tinchligini, osoyishtaligini ham qadrlay bilishi uchun shunga doir mulohazalar ular ongiga singdirila borishi lozim. Zotan, H.Imonberdiyev she‘rlarida tinchliksevarlik g‘oyasi alohida ahamiyatga ega. Shoirning “Urushqoqlar” she‘rida bu g‘oya bolalarning o‘zi tomonidan to‘g‘ri payqalgan. Umuman, har bir o‘g‘il bolada harbiy kishi bo‘lishi orzusi, qo‘lda avtomat-u, to‘ponchalar olib yurishi, va shu bilan o‘zini mard, jasur his qilish kechadigan tabiiy tuyg‘u. Shu sababli aksariyat o‘g‘il bolalar “urush maydonlari”da “jang qiladi”lar, “dushman”larini “ayovsiz qirib tashlaydilar”. Har bir bola “jang”da mutlaq g‘olib, qahramon bo‘lishini istaydi. She‘r qahramonlari ham ana shu tuyg‘ulardan begona emas.

Qo‘lda yog‘och-avtomat,

“urush-urush” o‘ynaymiz.

Yoki kalish-granat,

Bir-birimiz poylaymiz.

Goh yurakka uramiz,

–Dushmanga yer yo‘q, - deb.

Goh yuz tuban qulaymiz,

Naq yurakdan “o‘q yeb”... [2,16]

Bolalar o‘rtasidagi “jang” shu tariqa avj oladi. Ular bir-birini “paqa-puq” otib o‘ldirishadi. Ba‘zilari esa “o‘q”qa chap berib, qutulib qolishadi. Shunda Nodir ismli bola bu “jang”ga qo‘shilmay, raketa yasash bilan ovora bo‘ladi. Chunki uning “urushqoq”lar orasida yashagisi kelmaydi, to‘g‘rirog‘i, u olis sayyoralarga uchib ketmoqchi. Bu istakni eshitgan do‘stlari Nodir bilan birga ketishini xohlaydilar. Hammalari endi xursand, ular jo‘r ovozda:

Biz kashf etgan sayyora,

Urush nima bilmaydi.

Raketa oynasidan,

Uchar “miltiq”, “rvoller”

Raketamiz “o‘t” olar

Xayr, ey urushqoq yer.[2,16]

Uchinchidan, ha, bolalar taqliqchilik orqali, yangi kashfiyotlar o‘ylab topadilar. Avvalo, ular hayotdan, tevarak atrofdan olgan taassurotlarini o‘z o‘yinlarida aks ettiradilar. O‘yin bolalar hayotining mazmuni. Haqiqiy hayotda bola o‘z orzusiga osongina erisholmaydi. O‘yinda esa bola nihoyatda “ulg‘ayib” ketadi. U o‘z kuchini, qiziqishlarini aynan o‘zaro o‘yinlarda sinovdan o‘tkazadi. Hatto, qo‘li bilan yaratgan, tashkil etgan narsalar ustidan mustaqil hukm chiqarishi, farmon berishi huquqiga ega. Shundan bo‘lsa kerak, bolalar she‘riyatida biror voqelik, hayotiy hodisalar kichkintoylar o‘yini shaklida berilishi ko‘proq kuzatiladi. Yuqoridagi she‘r ana shu holatning bir namunasi. Umuman, bolalar ta‘kidlaganimizdek, taqlidchilikni yoqtiradi, ammo undan ma‘lum xulosalar chiqara olishi hodisaning ahamiyatli tomonidir. Yosh avlod yerdagi urushlardan, har xil terroristik harakatlar, millatlararo nizolardan ozmi-ko‘pmi xabardor. Shu sababli ular “urushqoq” yerdan arazlab, “tinch sayyora” tomon “uchishadi”. Binobarin, bolalarga eng avvalo tinchlik, faravonlik zarurligi shoir she‘rining yetakchi g‘oyasidir. Bu g‘oya aynan kichkintoylar o‘zi tomonidan anglangani yanada e‘tirofli.

To‘rtinchidan, Yetuk pedagog V. Suxomlinskiy “Bolalalik – bu kelakak katta hayotga tayyorgarlik emas, balki u inson umrining o‘ziga xos yorqin va aslo takrorlanmas nozik davridir”,– deb ko‘rsatgan edi.[2,56] Shu boisdan, kichkintoylarning beg‘ubor qalbiga faqat yaxshilik urug‘ini sochish, ularni to‘g‘ri, halol va pok, mehnatsevar odobli qilib tarbiyalash faqat ularning taqdirini emas, balki kelajak taqdirini tayin etishda ham muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Beshinchidan, H.Imonberdiyevning “G’alati Omon” she’rida bi jihat o’ziga xos yo’sinda ifoda etilgan. Lirik qahramon ta’tilda shaharlik xolasining uyiga keladi. U asli qishloq bolasi. Shu sababli u tez zerikib qoladi. Uning kayfiyati yomonligini so’ragan xolasiga esa “zerikypman ketaman”, deb javob beradi. Shunda xolasi, “–Kinoga bor, sirkka bor,.. balkonga chiq.. shaharni tomosha qil, deya ko’nglini ko’tarmoqchi bo’ladi. Ammo kichkina Omon bunga ham darrov ko’na qolmaydi.

Rost, bolalar uchun yozilgan ko’pgina she’rlarda shahar va qishloq mavzusi takrorlanib turadi. Ularda bolalarcha tasavvur keng yoritilgan. Ya’ni qishloqda o’sgan bolalar hamisha katta shaharda yashash, har kuni hayvonot bog’i, sirk, kinolarga tushish mazza qilib muzqaymoq yeb top-topza kiyinib yurishni orzu qilishadi. Shaharda ulg’aygan bolalar esa qishloq tomon talpinishadi: keng dalalar, yoz bo’yi cho’milishlarni xayolidan ketkazolmaydi. Xullas, bu katta-yu kichik uchun tabiiy hol. Ammo H.Imonberdiyev o’zining yosh qahramonlarini “ulg’aytirib”, aniqrog’i tafakkurini kattalarga xos tasvirlaydi, ba’zan. Mana, Omon ham bor-yo’g’i uch kunda shahardan zerikdi, uylar unga torlik qildi. Bu haqiqatga yaqin, albatta. Har qanday bola qanday sharoitda bo’lmasin, o’z uyi, ota-onasidan uzoqlashsa, zerikadi, yaqinlarini qo’msab qoladi. Omon esa tag’in ham boshqacha. U shahar tomosha qilay desa, tutun-zaharni ko’rib “ko’ngli ozadi”. Xolavachchasi tengdoshi Nor bilan o’ynamoqchi bo’lib oxiri “–Gaplari biram mayda, og’rib ketdi-ey boshim” deb bahona qiladi.

O’smir boladagi bu betoqatlik sirini payqagach, uni xolasi rostakamiga koyiydi:

Erta-yu kech ish, ish, ish,

Intiq bo’lgan uyingda.

Shu yoshdan buncha tashvish,

O’smay qoldi bo’ying-da.

Ta’til bitguncha yasha,

Ranging kirsin, hoy bola

Omon shunda gapning ochig’ini aytadi:

– ochig’in aytsam o’sha

Ishni sog’indim xola.

Demak, lirik qahramon ruhiy holati orqali bolalarni mehnatsevarlikka da’vat etish o’ziga xos tarzda namoyon bo’lgan. Albatta, davr talabi, hayot taqozosiga ko’ra ayrim global-ekalogik muammolar bolalar adabiyoti, jumladan, she’riyatiga ham kirib kelmoqda. Binobarin shahardagi tutun-zahardan odam ko’ngli ozishi yosh qahramonlarni-da, bezovta qilishi realistik manzara kasb etgan.

H.Imonberdiyev ijodida bolalik olami rang-barang talqin etilgan. Qo’rqoqlik – bolalarning aksariyatiga xos. Bundan qutulish yo’llari bolalar adabiyotida turlicha ifodalangan. Shoir she’rlarida bu jihat yumoristik tasvir etilgan. Chunonchi, “Yolg’izlikda” she’rining qahramoni Botir tabiatan qo’rqoq. “Qo’rqqanga qo’sh ko’rinar” deganlaridek, u ayniqsa, kechqurunlari har qanday sharpadan, tiq etgan ovozdin qo’rqib yuradi. Shu sababli, kechqurunlari ko’chaga chiqdimi, tamom, u go’yo qo’shiq aytgandek baqirib-chaqirib, to’polon soladi, itlarni vovullatadi, mushuklar miyovlaydi. Chunki:

...Botir bu palla

Qo’shiq aytib baralla,

Madad berib o’ziga,

Bot-bot qarab iziga,

Qo’rqinchdan qochib borar.[11,26]

Bolalar tabiatiga xos shu kabi mayda qusurlardan qutulishi yumoristik ifodada o’z aksini topgan. Yoxud “xo’p-xo’p” yumoristik she’rida ham bolalarga xos “kasallik”ka e’tibor qaratilgan. She’rda lirik qahramonning yumoristik obrazi o’z tilidan ifodalandi. Avvaliga u kattalar nima ish buyursa, shu so’zni aytib qutulishidan mamnun bo’ladi, hatto dadasi kamchiliklarini aytganda ham “Xo’p, dada, tuzataman”, deya o’z bilganidan qolmaydi. Nihoyat, buning oxiri “voy” bo’ladi. Chunki:

Tunov kuni muallima,

Dedilar menga qarab:

– Seni o’sha “xo’p”laring,

Butunlay xarob etdi.

Sinfda qolar bo’lding,

“Ikki”laring to’p-to’p.

Chiqib ketdi og’zimdan:

Beixtiyor “xo’p-xo’p”...

Shoir bolalarning o’zlariga ham ko’p sezilavermaydigan juz’iy kamchiliklari, to’plana borib, yirikroq muammoga aylanishini shu kabi oddiy detal orqali ifodalaydi.

H.Imonberdiyevning “Turdi, o‘g‘ri va ketmon” she‘rida ham bolalar o‘rtasida uchrab turadigan dangasalik, tanballik obrazli tasvir etiladi. Ishtahasizligidan “oh-voh” qilgan Turdiga ukol-dorining ham nafi bo‘lmaydi. Uning ishtahasini o‘g‘irlagan o‘g‘ri qidirilavergach, “Hovlida jim yotgan ketmon (ishtilmay zanglab ketgan) toqati-toq bo‘lib o‘rnidan turib, Turdi yoniga keladi va “menga ayon o‘g‘ri”, deydi. Turdi yerni ketmon bilan chopgach, daraxt tagini ham tekislaydi. Shundan so‘ng uning bosh og‘rig‘i qolib, ishtahasi ham ochiladi. Bundan xursand bo‘lib, kayfiyati chog‘langan lirik qahramon endi g‘ururlanib:

Do‘stlar, ayting ochiq, to‘g‘ri
Sezdingizmi, kim u o‘g‘ri?” - deya
bolalarga murojaat qiladi.

O‘zbek bolalar adabiyotida, jumladan, she‘riyatda dangasalikni tanqid qilishidagi an‘anaviy tasvir, obrazlar anchagina. H.Imonberdiyev shu ruhdagi she‘r orqali kichkintoylarning o‘zini mushohadalashga o‘rgatgani bilan ajralib turadi. Qolaversa, ketmon jonlanib, Turdi bilan muloqotga kirishuvchi she‘rning qiziqarliligini ta‘minlagan.

H.Imonberdiyev bolalar hayotidan olib yozgan “Alixo‘ja, Xo‘jaali”, “Imtihonda” sarlavhali she‘rlarida ham ikki yo‘nalishli g‘oya ko‘zga tashlanadi. Ya‘ni ular g‘oyaviy-mavzuviy jihatdan bolalar va kattalarga birdek daxldor. Masalan, “Alixo‘ja, Xo‘jaali” she‘rida bolalarning ko‘r-ko‘rona fikr yuritishi hajv qilinadi. Akrom, Bahrom va Ikrom yomg‘irdan so‘ng chiqqan kamalakni kattakon ko‘prikka tarang tortilgan yoyga, so‘riga o‘xshatadi. Bu borada ularning ikkovi hatto bahslashib, o‘z fikrini ma‘qullatish uchun mushtlashadi; bo‘shab turgan tishlardan ayrilishadi. Xalq orasida keng qo‘llanadigan “Alixo‘ja Xo‘jaali” – mantiqan bir narsa. Shu sababli o‘zga qiyos izlamay, har biri o‘zicha o‘zinikini ma‘qullashi, aslida har uchchalasining fikri-da noto‘g‘ri ekanligi hajv qilingan. Baxtga qarshi bunday mantiqsizlik kattalar o‘rtasida ham ko‘p uchraydiki, shoir bunga ham alohida urg‘u beradi.

Xullas, H. Imonberdiyev bolalar olamiga xos yaxshi va yomon jihatlarni goh hajviy, goh yumoristik, ba‘zan didaktik uslubda ifodalaydi. Ularning o‘z xatolarini anglashlariga yordam beradi. Xalqda shunday naql bor. Bir donishmanddan: “Odobni qayerdan o‘rganding”, – deb so‘rashsa, odobsizdan, deb javob bergan ekan. Ya‘ni, o‘sha odobsiz aytgan yomon so‘zni aytmaslik, qilgan yomon ishlarini takrorlamaslik oqibatida odob namunasini o‘rganadi. Xulosa chiqarish mumkinki, H. Imonberdiyev she‘rlarining mavzusi hisoblangan turli xarakterdagi, yaxshi-yomon, sho‘x-nodon, aldoqchi-yu lofchi, dangasa va qo‘rqoq bolalar obrazlari hamda ular olami ifodasi yosh kitobxonlarni ana shu qusurlardan qochishga undashi shubhasiz. Binobarin, bolalarni yaxshilikka da‘vat etuvchi pand-nasihat, o‘gitlardan hodisaning obrazli ifodasi ta‘sirliroq bo‘lishiga shubha yo‘q.

H.Imonberdiyevning yana bir turkum she‘rlarida esa ramziy obrazlilik ustuvor. Shoirning “Sinov” she‘rida ona Burgutning o‘z polaponini uchirma qilishdagi sabot matonati, e‘tiqodi va qat‘iyati ramziy ma‘noda tilga olingan bo‘lsa, “Alla” she‘rida Ona burgut ibrat timsoli sifatida ko‘zda tashlanadi. She‘rda qushlar, hayvonlar jur‘ati, ahdidagi mardlik inson shijoatidagi ojizlik bilan muqoyasalanishi bolalar she‘riyatidagi yangi hodisa, albatta. H.Imonberdiyevning she‘riyatidagi noan‘anaviy tasvir shu jihatdan realistik manzara kasb eta olgan: Shoir uqtirishicha, qo‘y o‘z qo‘zichog‘ini uxlatishda “bo‘ri kelyapti”, chumchuq esa ilonni xavfli dushmani bilib, bolasini u bilan qo‘rqitadi. Hatto,

Uxlata Olabo‘jiyov,
Ko‘rsatgan qorasini.
Odam shunday qo‘rqitib,
Uxlata bolasini.

Demak, qo‘y, chumchuq, odam bolasini ham go‘dakligidayoq qo‘rqib yashashga majbur etayotir. Qo‘y va chumchuq o‘zlarining eng yovuz dushmanlaridan farzandini ogoh etayotgan bo‘lsa, odamlar olabo‘ji bilan qo‘rqitadi.

H.Imonberdiyevning “Alla” she‘rida Olabo‘jidan odamning qo‘rqishi mantiqsizlik edi. Shoir shu ma‘noda ya‘niy ona burgut obrazini muqoyasaviy keltirib o‘tadi. Faqatgina ona burgut o‘z bolasini shunday uxlatadi:

Uxla kuchga to‘lib o‘s,
Ushbu tog‘- tosh, osmonning
Hukmdori bo‘lib o‘s!
Pisand etmay xatarni
Shundanmi polaponi
To‘ldirib keng samoni! [1,95]

Bu misralardan anglshilgan haqiqat shuki o‘tmishi zamirida inson ko‘p jihatdan johillashib borgan shoir ginasida asos bor. Shu sababli endigina mustaqillik shabadalari esayotgan istiqlolning dastlabki

yillaridayoq H.Imonberdiyev xalqimizning uzoq yillar birovga mute, qaram va erksiz yashaganligining ildizlarini izlashga harakat qilgan. Ona burgutning allasi aslida o'zbek onalarining allasi bo'lishi joizligiga ishora qiladi. O'sha ko'kni quchib osmon bag'rida yashovchi burgutlar – mard o'g'lonlar timsoli. Binobarin, ularga beshikdayoq qullik, qo'rqqoqlik emas, hukmdorlik hissini singdirish zarurligi uqtirilmoqda.

Xulosa, H.Imonberdiyevning “Sinov” va “Alla” she'rlarida Burgut obrazi shu ma'noda yuksak poyetik obraz darajasiga ko'tarila olgan. Binobarin, uning qushlar orasidagi humkronligi, qo'rqqoqlik avvalo tarbiyadan boshlanganini ta'kidlamochi, shoir. Zotan yosh kitobxonlar bu kabi tarbiyaviy o'gitlar ta'sirida burgut singari balandparvoz bo'lishiga intilishlari, yuksak cho'qqini zabt etishi, o'z elining hukmdori – chinakam egasi bo'lib ulg'ayishiga, albatta, harakat qiladilar.

Ta'bir joiz bo'lsa, mustaqillik shoirning ana shu xolis niyatini ijobat qildi, deyish mumkin. H.Imonberdiyevning kelajak avlodlardan kutgan umidi ham millat farzandlari orasidan yetishib chiqayotgan jahon chempionlari, fan cho'qqilarini zabt etib, turli mamlakatlarda o'z elining g'ururi sifatida bilim olayotgan, faoliyat ko'rsatayotganligi bilan mustajob bo'layotir.

O'zbek bolalar she'riyatining yangilanayotgan tamoyillarida bu kabi she'rlarning o'rni va ahamiyati shu ma'noda muhim.

Darhaqiqat, istiqlool davrida yaratilayotgan badiiy asarlarda xalqimizning mental tafakkuri, zamondoshlarimizni bezovta qilgan fikr-o'ylar o'zining jozibali talqinlari bilan e'tiborni tortadi. Eng muhimi, bu xususiyat millat ma'naviyatiga xos azaliy qadriyatlarni quruq didaktik pand-nasihat negizida targ'ib etish, ulug'lash va yoki shunchaki eslatish yo'sinida emas, balki jonli hayot voqealari, zamondosh kishilar ruhiyati orqali obrazli tasvirlash tarzida namoyon bo'ladi. Shu bois, o'zbek bolalar adabiyotining istiqlool davriga xos poetik izlanishlarda ma'naviy-madaniy qadriyatlar, urf-odatlar, udumlar, an'analar bola dunyosini badiiy-estetik idrok etishda o'ziga xos milliy kolorit yaratish vositasiga aylandi.

ADABIYOTLAR:

1. *Imonberdiyev H. G'aroyibkent hangomalari.* – T.: “Yosh gvardiya”, 1992.
2. *Imonberdiyev H. Adolat kaliti.* Gulxan, 1992, 2-son, 16-bet.
3. *Imonberdiyev H. Adolat kaliti.* Gulxan, 1992, 2-son, 16-bet.
4. *Suxomminskiy V. Tarbiya haqida.* – T.: “Yosh gvardiya”; 1977.
5. *Imonberdiyev H. Shirin aldov Gulxa.* 1997, 11-son, 26-bet.
6. *Imonberdiyev H. G'aroyibkent hangomalari.* – T.: “Yosh gvardiya”, 1992.
7. *N.To'xtayeva. Istiqlool davri o'zbek bolalar she'riyatining yetakchi xususiyatlari.* PhD diss. - Toshkent, 2019. -B.55-bet

ЭРТАК ЖАНРИ СТИЛИЗАЦИЯСИНИНГ АСОСЛАРИ ВА ТАРАҚҚИЁТ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ражабова Раъно Зариповна,

БухДУ Филология факультети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси (PhD)

r.z.rajabova@buxdu.uz

Ражабова Гўзал Зарифовна,

Бухоро психология ва хорижий тиллар институти

магистранти

g.z.rajabova@buxdu.uz

Аннотация: Мақолада адабий эртаклар халқ эртаклари билан генетик алоқадорликда шакллانганлиги, ёзма адабиётга тегишли мустақил бадиий шакл ҳисобланиши у ўзига хос поэтик тараққиётни кечириб, болалар адабиётининг асосий ва сермахсул жанрларидан бирига айланганлиги тўғрисида фикрлар билдирилган.

Калим сўзлар: халқ оғзаки ижоди, эртақ, адреслилик, мифологик образлар, табиат.

Аннотация: В статье высказано мнение о том, что литературные сказки сформировались в генетической связи с народными сказками, считаются самостоятельной художественной формой, относящейся к письменной литературе, претерпели собственное поэтическое развитие и стали одним из основных и плодотворных жанров детской литературы.

Ключевые слова: фольклор, сказка, обращение, мифологические образы, природа.

Annotation: The article expresses the opinion that literary fairy tales were formed in a genetic connection with folk tales, are considered an independent art form related to written literature, have undergone their own poetic development and have become one of the main and fruitful genres of children's literature.

Key words: folklore, fairy tale, conversion, mythological images, nature.

Кириш. Болалар адабиётида кўпроқ халқ оғзаки бадиий ижодининг энг қадимий, кенг тарқалган, оммавий ва анъанавий, ҳажман йирик, каттаю кичикка барабар қизикарли бўлган эртақ жанри намуналари стилизация қилингани кузатилади. Бунга эртакларнинг тасвирий воситаларга бойлиги, тилининг содда ва рағбатли, эртақ қаҳрамонларининг ниҳоятда жонли, реал ва типик равишда акс эттирилиши асос яратди.

Кўпчилик қадимий эртаклар табиат кучларини жонлантириб ифодалаш натижасида келиб чиққан. Бундай эртакларда ҳаёлий уйдирма, мўъжизали ва ғайритабиий воқеалар тасвири муҳим ўрин тутди. Уларда ҳайвон ва паррандалар, қушлар ва турли ҳашаротлар одамларга ўхшаб гапиради, ҳаракатланади. Айнан шундай эртаклар болаларни жуда-жуда мафтун этади. Шуни инобатга олиб, ёзма ижодда ҳам болалар учун эртаклар яратиш ўзига хос анъана тусини олган.

Асосий қисм. Эртаклар кўпинча узун ҳажмли бўлса-да, уларнинг қизикарли сюжети болаларни асло зериктирмайди. Уларни болалар зўр ҳавас билан тинглайдилар, ўқийдилар, маҳорат билан айтиш кўникмасини ўзлаштириб борадилар. Баъзида ҳатто мазмунини инсценировка қилишга интиладилар. Чунки эртакларни инсценировка қилиш унинг мазмуни ва ғоясини чуқур англашга, ҳар бир персонажга хос услубда сўзлашни ўрганишга ёрдам беради, болалар нутқини ўстиради, луғат бойлигини оширади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, болалар китобхонлигида адреслилик деган тушунча бор. Яъни 2 ёшдан 16-17 ёшгача бўлган болалар олами мактабгача тарбия ёшидаги, кичик мактаб ёшидаги болалар ҳамда ўсмирлар китобхонлиги тарзида тафовутланиб, уларга бағишланган асарлар ҳам фарқли хусусиятларга эга бўлади. Шу жиҳатдан қаралса, эртаклар стилизацияси ва интерпретациясида ёзувчининг маҳорати айтишга мумкин.

Бинобарин, ўзбек адабиётида адабий эртақчилик шаклланиши учун иккита омил катта таъсир кўрсатди:

Биринчи омил – ҳар қандай турдаги адабий эртақчилик шаклланишига халқ эртақлари ғоявий-композицион жиҳатдан асосий манба вазифасини ўтади. Шоир-ёзувчилар халқ эртақларининг композицион қурилиши, ғоявий мазмуни, яъни сюжети, образлар ва мотивлар тизими, бадиий ифода услуби, тасвир ва талқин тамойилларидан фойдаланиб, шеърӣ, насрий ва драматик эртақлар яратдилар.

Иккинчи омил – жаҳон халқлари ёзма адабиётида эртақ яратиш бўйича орттирилган бой тажрибалар ҳам ўзбек шоир ва ёзувчиларининг бу борадаги ижодий фаолиятига катта таъсир кўрсатди. Халқ эртақларини болаларга мослаштириб қайта айтиш анъанаси жаҳон халқлари, хусусан, рус болалар адабиётида анчагина тажрибага эга эди. Ўзбек адиблари ва шоирлари рус ва жаҳон эртақчиларининг илғор тажрибаларини ўрганиш асосида нафақат ўзбек, балки бошқа халқлар эртақларини болаларга мослаштириб табдил қилишда, ўзлари ҳам янги замон руҳига мослаб эртақлар яратишда маълум натижаларга эришдилар.

Шу омиллар адабий таъсирида шаклланган Ҳамид Олимжон, Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин, Шукур Саъдулла, Турсунбой Ғойипов, Ёқубжон Шукуров, Сафо Очил, Азиз Абдураззоқ, Маҳкам Маҳмуд, Мурод Хидир, Рустам Обид, Турсунбой Адашбоев, Миразиз Аъзам, Маҳмуд Муродов, Ҳабиб Пўлатов, Худойберди Тўхтабоев, Анвар Обиджон, Қамбар Ўтаев, Сафар Барноев, Шойим Бўтаев, Ҳамза Имомбердиев, Дилшод Ражаб, Абдусайд Кўчимов, Қодиржон Носиров, Баҳром Акбаров каби ва бошқа ижодкорлар ўзларининг шеърӣ, насрий, драматик турдаги қатор адабий эртақлари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойита олдилар. Улар фақат халқимиз бой фольклор материалларидан ижодий фойдаланиш билангина чекланиб қолмай, жаҳон, айниқса, қардош халқлар оғзаки ижодини ҳам кунт билан ижодий ўргандилар ва ундан илҳомландилар. Айниқса, бунда эртақ жанри имкониятларининг кенглиги яна қўл келди. Натижада ўзбек болалар поэзиясида, прозасида ва драматургиясида бевосита ва билвосита фольклор материаллари ва уларнинг ижобий таъсири негизида бир қанча эртақлар майдонга келди.

Бадиий адабиётда ёзма эртақлар уч хил турда яратилган. Улар бир-биридан ўзига хос белгилари билан фарқланиб туради. Жумладан:

1. Шеърӣ эртақлар. Ёзма адабиётда назм (шеър, лирика)да яратилган эртақлар поэма (достон) жанрининг тақомилига катта таъсир кўрсатди. Поэманинг бир кўринишини шеърӣ эртақлар ташкил этади. Уларда воқелик шеърӣ кўринишда, бармоқ вазнида, лирик қаҳрамон (ижодкор)нинг ҳис-ҳаяжони, руҳий кечинмалари орқали ифодаланиши, ранг-баранг қофияланиш тизими, баъзан радиф, турли банд қурилиши, кўплаб шеърӣ санъатлардан фойдаланиш асосида асар ғоявий мазмунининг очиб берилиши кузатилади. Бу жиҳатдан Ҳ.Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Семург ёки Паризод ва Бунёд», З.Диёрнинг «Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса», «Бургут», «Янги эртақ», С.Жўранинг «Қалдирғоч», Қ.Муҳаммадийнинг «Қўнғизой ва сичқонбой», «Сандал ва печка», «Чивин ва уришқоқ шамол полвон ҳақида», «Доно бобо ва унинг 101 неварачеваралари», П.Мўминнинг «Кеча, бугун ва эрта ҳақида эртақ», «Тиш чўтка, парошок ва атирсовун эртаги», «Газ полвон эртаги», «Чўлнинг чўлга хати», С.Барноевнинг «Виждон», «Кўғирчоқлар подшоси», Т.Адашбоевнинг «Нур дарё», «Уч бўталоқ ва сирли қовоқ», М.Аъзамнинг «Чумолиой билан Ариойнинг саёҳати», «Эрк куши», С.С.Бухорийнинг «Оққуш», А.Обиджоннинг «Одил Бургутшоҳ» ва «Замбуруғ лақабли жосус ҳақида эртақ», Т.Қаҳҳорнинг «Кўзга кўринмас махлук», Ҳ.Имомбердиевнинг «Аждаҳо комида», Муҳаммадjon Раҳмоннинг «Момоқаймоқ», Нурали Қобулнинг «Одам, ойкортоғ ва дайди шамол ҳақида эртақ», Дилшод Ражабнинг «Т тўғрисида эртақ», «Ўғрининг қисмати», А.Кўчимовнинг «Сабоқ» каби достон (поэма) шаклидаги эртақлари эътиборлидир.

2. Насрий эртақлар. Хаёлий (фантастика) ёхуд ҳаётӣ уйдирма (муболаға)га асосланган бирор-бир воқеликни ҳикоя усулида баён этишга, ижодкор қарашлари доирасида тасвирлашга мўлжалланган. Унда воқеликни батафсил баён этиш, ижодкор муносабатини чуқурроқ ёритиш имконияти кенг. Т.Ғойипов эртақлари аксаран насрда яратилган. Адиб кўпинча ўз замони муаммоларини эртақ либосида ифодалашда алоҳида рағбат ва ғайрат кўрсатди. У бутун ижодий имкониятларини шу жанрда асарлар яратишга бағишлагани сабабли болаларнинг сеvimли эртақчи адиби сифатида танилди. Кўп йиллар ўқитувчи бўлиб ишлаган адиб болалар билан мулоқотлар жараёнида уларнинг кизиқишлари ва дунёқарашини атрофлича биларди. У дарс давомида болалар кизиқишларини фаоллаштириш йўллари изларкан, ўз кузатиш ва тажрибалари асносида воқеликнинг эртақнамо баёни болаларда катта кизиқиш уйғотишига, энг муҳими, бу самарали натижалар келтираётганига амин бўла борди. Бу ҳол уни бутун ижодий имкониятларини халқ эртақларини ўрганиш ва замон воқелигини эртақларга хос фабула қурилмаси ва ифодавий воситалари

орқали ифода этувчи насрий адабий эртақлар ёзишга чоғлади. Шу тариқа у эртақнавис адиб сифатида танилиб, бирин-кетин «Сехрли сўз», «Танбур» (1963) «Нотаниш бола», «Тўлинбой қиссаси» (1965), «Сехрли дарвоза» (1968), «Кўлсиз рассом» (1970), «Замон эртақлари» (1969), «Уч сехрли сўз», «Гулдаста» (1972) «Сирли қопқа» (1979), «Марсдан келган одам» (1984), «Олтин шохли кийик» (1988), «Ажойиб хазина» (1989) ва «Сехргарнинг хатоси» (1992) каби қатор эртақ тўпламларини эълон қилди. Айниқса, «Замон эртақлари» тўплами адибга катта шуҳрат келтирди, тўплам тожик, қозоқ ва рус тилларига ўғирилган ҳолда Душанбе, Олма-ота ва Москвада чоп этилди. 1989 йилда «В стране волшебников» номи остида унинг яна бир эртақлар тўплами рус тилида Тошкентда нашрдан чиқарилди. Ана шу далилларнинг ўзиёқ адибнинг эртақнавислик фаолияти ғоят самарали бўлганлигини кўрсатади.

Ўзбек болалар насрий эртақларининг бойиши ва тараққиётига муносиб ҳисса қўшган таниқли адиблардан яна бири Маҳмуд Муҳаммадовдир. У ўттизга яқин насрий эртақлар муаллифидир. Аслида ижодкор ҳам шеърӣ, ҳам насрий адабий эртақлар яратган. Адиб эртақлари мавзу йўналишига кўра бой бўлиб, кўпроқ замонавий руҳдаги воқеликлар талқинига бағишлаб яратилган. Ёзувчи эртақларида инсонпарварлик, ватанпарварлик, садоқатлилик, она Табиатга муҳаббат, касб-хунар эгаллашга интилиш ғояларини ёритишга интилади ва ўз эртақларини кўпинча халқ эртақларига ҳос образлар, ҳаёлий уйдирмага асосланган тасвир ифодаси, анъанавий эпик услубий бирликлар асосида шакллантиришга уринганлиги кузатилади.

3. Драматик эртақлар. Саҳнага мўлжаллаб яратилиши ва саҳнада ижро этилиши билан ажралиб туради. Уларда ҳар бир образ ўз характериға ҳос хислатларини нутқи, хатти-ҳаракати орқали очади. Эртақ-драмаларда воқелик диалог кўринишида, драматик тарзда баён этилади. Шукур Саъдулланинг мактабгача тарбия ёшидаги болаларға бағишланган «Ёрилтош», «Чол билан бўри», «Зубайда» каби эртақ-драмалари бунга мисол бўла олади. Шунингдек, Т. Ғойибов ҳам эртақларға драматург сифатида ижодий муносабат кўрсатиб, «Эртақлар оламида», «Ботир Вали», «Кичкина ўғри боланинг катта иши», «Сехрли олма», «Эгри ва тўғри» сингари эртақ-пьесалар яратди. Бу асарлар республика ёш томошабинлар ва қўғирчоқ театрлари репертуаридан мустаҳкам ўрин олди.

Баҳром Акбаров ҳам ўз эртақлари билан болалар эртақчилигини ривожлантириб келаётган ижодкорлардан биридир. Унинг «Жонзотлар қўшиғи», «Митти ботир», «Ғалати синов», «Куч бирликда» сингари эртақлари болалар орасида кенг тарқалган. Ижодкор уларни эртақ-достон деб кўрсатган. Дарҳақиқат, у ўз эртақлари мазмунини достонларнинг бадиий қурилишиға ўхшатиб, ҳам шеърӣ, ҳам насрий қисмларда ифода этган.

Умуман айтганда, ёзма эртақчиликда юзаға келган бундай қизғин ижодий фаолият ижодкорлар орасида адабий эртақ яратиш соҳасида маълум тажрибалар тўпланишиға олиб келди. Адиблар халқ эртақчилиғиға ҳос ижодий лаборатория сирларини пухта ўрганиб, эртақона сўзлаш ва тасвирлаш, ифодалаш, талқин қилиш услубини ўзлаштира бордилар. Айниқса, ўз эртақларини халқ тилиға яқинлаштиришға, содда ва бурро, самимий ва қочиримдор сўзлашға, доно фикр юритишға ҳаракат қучайди. Шунингдек, фольклорға ҳос тасвирий восита ва усуллардан унумли ва ўринли фойдаланишға интилиб, маълум натижаларға эришилди.

Эртақ жанрининг композицион қулайликлари – оммавийлиги болаларға атаб ёзиладиган асарлар учун ғоят мувофиқдир. Болалар адиблари бу ҳақиқатни чуқурроқ англай борганлари сари кўпроқ ижодий камолотға эришаётирлар. Улар халқ сюжетларига монанд сюжетлар ўйлаб топа бошладилар. Бундай тўқима адабий сюжетлар кўпинча ҳаёт воқелигини доимий кузатиш ва ундан озикланишнинг, шунингдек, бирор мақол ва матал, нақл, афсона ё ривоятнинг мазмунини воқеабанд тафсилот воситасида кичкинтойларға етказиш ниятининг натижаси бўлиб туғилади. Бу эса уларнинг халқ сюжетлари негизида ёзилган асарлардан фарқ қилувчи ҳослик белгиси саналади. Шу сабабли бундай асарлар жанр эътибориға кўра адабий эртақ, эртақ-достон (эртақ-поэма), адабий масал, адабий латифа, эртақ-топишмоқ ёки топишмоқ-эртақ, эртақ-нақл, эртақ-ривоят, эртақ-қисса, эртақ-роман тарзида аталди. Унутмаслик керакки, бундай адабий асарларда ҳам халқ эртақларига ҳос тасвирий восита ва усуллар: аллегория, фантазия, гипербола, антропоморфизм, шунингдек, тилдаги қатор анъанавий белгилар санъаткорнинг иктидор ва малакалари даражасида сақланади. Бу жиҳатдан, айниқса, адабий эртақларнинг болалар поэзияси ва прозасини тараққий эттиришдаги роли катта бўлди. Уларда, асосан, эртаққа ҳослик бўртиб туради. Шунинг учун улар гарчи «эртақ-қисса», «эртақ-роман» кўринишида қўшалок ном билан номланган эса-да, барибир эртақ сифатидаги хусусияти кўпроқ тан олиниб, қисса ёки романлар қаториға эмас, балки эртақ жанри қаториға киритилади. Уларнинг «эртақ-қисса», «эртақ-роман» кўринишида қўшалок номланиши эса икки мустақил, алоҳида-алоҳида жанрларға ҳос хусусиятларни ўзига сингдириб келганини ва оралик

ходиса сифатида шаклланганини англатади, холос. Бунга Қодиржон Носировнинг «Лайлакларим менинг» ҳамда Шойим Бўтаевнинг «Уста ва чархпалак» эртақ-қиссаларини мисол қилиш мумкин. Агар шундан «Лайлакларим менинг» эртақ-қиссасига эътибор қаратилса, унинг эртақлар каби анъанавий зачин билан бошлангани кузатилади. Фақат бу зачин муаллиф ва эртақ тингловчи болаларнинг тилидан диалог кўринишида келтирилган:

– Бор эканда йўқ экан, оч эканда тўқ экан. Бўри бакавул экан...

Азизбек: Тулки ясавул экан.

Умида: Ғоз карнайчи экан, ўрдак сурнайчи экан.

Ризқивой: Қарға қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан.

Шукрулло: Тошбақа тарозибон экан, курбақа ундан қарздор экан...

– Ўтган яқин замонда бир...

Шу тариқа муаллиф Оқилжон исмли туғилишдан ногирон бўлган бечора боланинг рухий изтиробларини, айниқса, соғлом болалар атрофида чопиб қувлашмачоқ ўйнаганда ичи эзилишини сўзлашга киришади. Оқилжонни маҳалладоши, ёши каттароқ бўлса-да, ақлсиз ва гердайган Ботир исмли бола «Оқил-шол», «Оқил-чўлоқ» дея нуқул мазах қилар экан. Бир куни шу бола лайлакларнинг инини бузаётганини кўриб, Оқилжон одамларни ўзи яхши кўрадиган лайлакларни қутқариш учун ёрдамга чақиради. У ногирон бўлса-да, лайлакларга ёрдам беришга уринади. Буни кўрган лайлак сардори инсон тилига кириб, Оқилжонга миннатдорчилик билдириб, унга тарвуз уруғидай бир қора нарсаси ташлаб кетади. Қирқ кундан сўнг бу воқеа яна қайта такрорланади. Аммо Ботир ёмонлигини қўймай, рогатка отиб, она лайлакнинг ўлимига сабабчи бўлади. Она лайлак дафн этилган тунда Оқилжон уни тушида кўради. Оқ доқа рўмол ўраб олган, бўйчан аёл унга: «Мен лайлак она руҳи бўламан. Ботир исмли бола аслида ботир эмас, ҳақиқий ботир сен экансан» деб, унга ваъда қилинган шифобахш тарвуз уруғини бериб кетади. Уни ютган Оқилжон соғаяди ва мактабга бориб, «Президент совғаси»ни олишга муяссар бўлади. Хуллас, асар эртақлар каби мўъжиза талқинига эғалиги, ёвузлик устидан эзгуликнинг ғалабасини мадҳ этишга қаратилгани, яхшилик билан тугаши туфайли эртаққа яқин турса, унда Оқилжон ҳаётининг ногиронликдан то соғайгунича бўлган маълум бир даврига оид бир неча эпизод танлаб олингани ва изчил баён этилгани, ҳаётининг воқеа-ҳодисалар қамрови жиҳатидан сюжет ва композицияси романга нисбатан кичик ва содда, ҳикояга нисбатан каттароқ ва мураккаброқ баён шаклига эғалиги эса уни қиссага яқинлаштирган. Шу асосда муаллиф ўз асарининг эртақ ва қисса жанрлари оралиғида ёзилганини инобатга олиб, эртақ-қисса деб кўрсатган. Лекин барибир унда қиссадан кўра эртақлик хусусиятлари кўпроқ. Қолаверса, унда бевосита инсон ёрдамидан миннатдор бўлган лайлакнинг сирли тарвуз уруғини ҳадя қилиши ва бундан қаҳрамон ҳолатининг ўзгаришга учраши беихтиёр ўзбек халқининг машҳур эртақларидан бири «Олтин тарвуз» сюжетини ёдга солади.

Шойим Бўтаевнинг «Уста ва чархпалак» эртақ-қиссаси «Уста» ҳикоясидан бошланиб, «Чархпалак» ҳикоясигача давом эттирилиб, «Ва ниҳоят...» ҳикояси билан хулосаланади. Орада «Нарвон», «Айиқ одам», «Сухбат», «Фалокат», «Эрталаб», «Устага шаккоклик», «Бекорчилик», «Тўнгич Ҳасаннинг орзулари», «Савдогар», «Уста топди», «Муқаддас чашма ариғи», «Нарвонга иш чиқди», «Осмон узоқ, ер каттик», «Миш-миш», «Савдогарникида», «Сир», «Сир очилди», «Хайрлашув» ҳикоялари келтирилган. Умуман айтганда, ушбу асарда инсон ва нарсаларнинг тақдири ҳақида сўз юритилгани уни эртаққа ўхшатган бўлса, бир неча тақдирлар билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларнинг яхлит ҳолда берилиши натижасида сюжетнинг мураккаблаштирилгани, ҳажмнинг катталашгани уни қисса сифатида ҳам тавсия этишга олиб келган.

Ўзбек болалар адабиётида эртақ жанри стилизацияси даврий жиҳатдан уч босқичда кечгани аёнлашади. Булар:

1. XX асрнинг 20-30-йилларида эртақчилик.
2. XX асрнинг 50-80 йилларида эртақчилик.
3. XX асрнинг 90-йиллари охири ва Мустақиллик даврида эртақчилик.

XX асрнинг 20-30-йилларида адабий эртақ яратиш бир неча ижтимоий омиллар асосида мақсадли, ҳаёт тақозоси билан амалга оширилди. Аниқроғи, ўша даврда миллат болаларини саводли қилиш ниятида жон куйдириб, мактаблар очган ва улар учун дарсликларни ҳам ўзи яратган айрим шоирлар халқ ижодиёти жанрларининг услуби ва тили соддалигини, тарбиявий моҳияти кучлилигини инобатга олиб, улардан ижодий фойдаланишга, айрим намуналарини стилизация қилишга алоҳида эътибор қаратганлар.

XX асрнинг 50-80 йилларида ўзбек болалар шоир ва ёзувчиларининг эртак жанрига, унинг шакл ва ифода усулларини ижодий ўзлаштиришга муносабати ва рағбати янада чуқурлашди. Шунинг учун давр ижодкорларининг эртак соҳасидаги изланишлари анча самарали бўлди. Улар халқ эртакларининг бадиий қурилишига хос соддалик, табиатидаги халқчиллик ва миллийлик, ғоявий йўналишидаги ахлоқий-тарбиявий мазмундорликка путур етказмаган ҳолда замоний муносабатлар, талаблар доирасида турли ёшдаги болаларга мўлжаллаб ибратли эртаклар яратдилар.

XX асрнинг 90-йиллари охири ва Мустақиллик даврида эртакчилик. Бу даврда миллий мустақиллик шабадасининг эсиши фольклорнинг миллий қадрият сифатида улуғланишига олиб келди ва унга бўлган муносабатни яхшилади. Натижада фольклор сюжетларидан ижодий фойдаланиб адабий эртаклар ёзиш анъанаси янада кенгроқ давом эттирилди. Ҳатто бу жанрда болалар адабиётининг кўзга кўринган йирик вакиллари ҳам қалам тебратишга киришди. Масалан, таниқли болалар ёзувчиси Х.Тўхтабоевнинг «Донишманд бобо эртаклари» тўпламида тарихий ривоятлар, қисса ва ҳикоялар бугунги замон тилига мослаб, эртак шаклида талкин қилинган. 23 та шундай эртаклар орасида адибнинг бевосита ўзи тўқиган янги эртаклар ҳам мавжуд. Уларнинг мазмуни жуда қисқа, ихчам шаклда, раво тилда баён этилган. Адибнинг «Қайдасан, болалигим» номли қиссалар, ҳикоялар, эртаклардан тузилган тўпламида «Ўзим ва ўқувчилар йиккан эртаклар» туркуми бўлиб, ундан 33 номдаги эртак ўрин олган.

Ўзбек болалар адабиётидаги адабий эртакларни материал манбаларига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. *Ўзбек халқ эртаклари сюжети*ни ижодий ўзлаштириш асосида ёзилган адабий эртаклар. Бунга Дилфузахон Абдурахимованинг «Бургут –пат» эртаги мисол бўла олади. Ўзбек адабиётида яратилган адабий эртаклар орасидан стилизация характеридаги фольклоризм сифатида намоён бўлувчи бундай эртак намуналарни кўплаб мисол келтириш мумкин.

2. *Жаҳон эртаклари сюжети*дан ижодий фойдаланиш асосида ёзилган адабий эртаклар. Бунга Султон Жўранинг тожик халқ эртаги асосида ёзган «Зангори гилам», Э. Раҳимнинг турк халқ эртагидан фойдаланиб ижод қилган «Энг катта бойлик» ва ҳоказо каби эртакларини мисол қилиш мумкин.

Баъзи адиблар ўз асарларини эртак жанри стилизацияси асосида эмас, балки эртак образ ё мотивлари стилизацияси орқали яратганлар. Масалан, Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» пьесаси, Чўлпоннинг «Ёрқиной» драмаси халқнинг шу номдаги эртаклари образ ва мотивлари доирасида ёзилган. Шу сабабли бу драматик асарлар гарчи эртак асосида яратилган бўлса-да, адабий эртак саналмайди. Демак, эртак шакли ва услубида яратилмаган асарлар адабий эртак бўлолмайди. Балки шоир ва ёзувчилар томонидан халқ эртаклари сюжетида фойдаланиб, қайта ижод қилинган, халқ эртаклари анъанаси асосида шеърӣ, насрий ё драматик кўринишда янгидан яратилган ёзма бадиий асар типи адабий эртак сифатида қаралади. Шу жиҳатдан қаралса, «Ўзбек адабий эртаклари» тўпламидан ўрин олган барча эртакларни адабий эртак деб бўлмаслиги аёнлашади.

Адабий эртакларнинг яратилишига, одатда, қуйидагилар сабаб бўлади:

1. Эртакка хос баён услуби ёзувчига ўз фикрини ўқувчиларга тез ва осон, қулай етказишга имкон беради.

2. Эртак халқ учун яқин жанр бўлганлиги сабабли ўқувчилар ҳам адабий эртак жанрида яратилган асарнинг ғоясини тез илғайдилар.

3. Давр воқелигини ташқаридан туриб таҳлил этишга, унга танқидий муносабат билдиришга имкон яратади. Чунки эртакларда, асосан, ўтмиш давр воқеалари, яъни эртанги кун – бурунги, илгариги вақт воқеа-ҳодисалари ҳамда келажакда кутилиши мумкин бўлган воқеликлар баёни фантастик, ҳаёлий уйдирма асосида баён қилиниши имконияти мавжуд.

4. Маълум бир ижтимоий вазиятда яшаётган ижодкор ўз даврида юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеа-ҳодисаларни очиқ-ошкора айтилмаганда, давр тақозосига кўра эртак сюжетида мурожаат қилишга мажбур бўлади.

5. Эртак воқеалари баёни берилаётган синтактик қурилмаларнинг кесими, асосан, ўтган замон эшитилганлик феълида бўлади. Шунинг учун адабий эртак муаллифи ёзаётган гаплар гарчи шу замонга тегишли бўлса-да, бир қарашда гўё ўтмишга дахлдордек тасаввур уйғотади.

Хулоса. Адабий эртакларнинг халқ эртакларидан асосий фарқи кўпинча уларнинг шеърӣ шаклда яратилишидир. Бироқ уларнинг насрий ва драматик кўринишда яратилган намуналари ҳам мавжуд. Адабий эртаклар фольклордан ўрганишнинг ўзига хос шаклидир. Унда мавжуд халқ эртагига кўр-кўрона эмас, балки янги ғоявий-эстетик идеал нуқтаи назаридан ёндашилади. Хуллас, болалар ижодкорларининг кўпчилиги эртак жанри стилизациясига аҳамият қаратишининг асосий сабаби

шундаки, образлар танлаш учун эртак анча эркинроқдир. Бундай қилиш асарга ҳаёт кўринишларини кенгроқ қамраб олишга ва ҳатто мавҳум нарсаларни ҳам символлар воситасида кўрсата олиш имкониятини беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Сафаров О., Баракаев Р., Жамилова Б. Болалар адабиёти. Бухоро, Дурдона нашриёти, 2019. – Б.173.
2. Бекназаров Қ. Ўзбек халқ маънавий эртаклари (ўрганилиши, таснифи, поэтикаси): Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 24б.
3. Akbarov Bahrom. G`alati sinov. – Toshkent: «O`zbekiston» NMIU, 2018. – 120 b.
4. To`xtaboyev X. Qaydasan, bolaligim: qissalar, hikoyalar, ertaklar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 178-220.
5. Жаҳон халқлари эртаклари. Ўн жилдлик. Ўзбек адабий-фантастик эртаклари. 2-жилд. Семурғ. – Тошкент: Мерос, 1993. – 288 б.

REY BREDBERINING "MARSGA HUJUM" ("МАРСИАНСКИЕ ХРОНИКИ") ASARIDA TARJIMA XUSUSIYATLARI VA TARJIMON USLUBI

Usmonova Zarina Habibovna,

Buxoro davlat universiteti

Ingliz tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi

zarin_1908@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarjima turlari va ularning tarjimon tomonidan asar tarjimasida turlicha foydalanilishi, shuningdek, bu jarayonda asar tarjimasining asiyat mazmun mohiyatini buzmaslik uchun tarjimonning o'ziga xos uslubi haqida so'z boradi.

Tarjimon uslubi nafaqat til imkoniyatlarini qamrab oladi, balki asiyat, bilvosita va bevosita tarjima xususiyatlarda lingvomadaniy xususiyatlarni ham qamrab olishi, asiyatdagi ruhiyatni to'laonli buzmasdan kitobxon tiliga tarjima qilishda bilvosita tarjimaning ahamiyati yaqqol ko'zga tashlanadi. Jumladan, fantastik asarlar tarjimasida nafaqat adabiy, lingvistik, madaniy xususiyatlarni qamrab oladi, balki ular tarjima jarayonida sohaviy termonologik muhitni yaratadi. Rey Bredberining "Marsga hujum" asari bilvosita tarjimasida shunday asarlar sarasiga kiradi.

Kalit so'zlar: tarjimon, tarjima, leksik birlik, grammatik transformatsiya, uslub, tasviriy ifoda, transliteratsiya, transformatsiya, muqobil, kalkalash, obrazli tarjima.

Аннотация. В данной статье раскрывается представление о видах перевода и их различном использовании переводчиком при переводе произведения, а также о специфическом стиле переводчика, чтобы в этом процессе не нарушалось оригинальное содержание перевода произведения.

Стиль переводчика охватывает не только языковые возможности, но и языковые и культурологические особенности оригинала, непрямого и прямого перевода, причём ясно видна важность косвенного перевода в переводе оригинала на язык читателя без полного разрушения духа. В частности, перевод фантастических произведений охватывает не только литературоведческие, языковые, культурологические особенности, но и создаёт полевою терминологическую среду в процессе их перевода. Одной из таких работ является не прямой перевод «Атаки на Марс» Рэя Бредбери.

Ключевые слова: переводчик, перевод, лексическая единица, грамматическая трансформация, стиль, образное выражение, транслитерация, трансформация, альтернатива, калькирование, образный перевод.

Abstract: This article reveals the types of translation and their different uses by the translator when translating a work, as well as the specific style of the translator, so as not to affect the original content of the translation of the work in this process.

The style of the translator covers not only linguistic possibilities, but also the linguistic and cultural features of the original, indirect and direct translation, and the importance of indirect translation in translating the original into the language of the reader without completely destroying the spirit is clearly visible. In particular, the translation of fantastic works covers not only literary, linguistic, cultural features, but also creates a field terminological environment in the process of their translation. One such work is an indirect translation of Ray Bradbury's Attack on Mars.

Key words: translator, translation, lexical unit, grammatical transformation, style, imaginary expression, transliteration, transformation, alternative, tracing, figurative translation.

Kirish. Til rivoji bilan bog'liq jarayonlar, ayniqsa, tarjima sohasi jadal rivojlanmoqda. Adabiyotimizga kirib kelayotgan inglizxabon yozuvchilar ijodidan o'zbekchaga o'girilgan asarlar katta miqdorni tashkil etadi. Hozirgi globallashuv jarayonida tarjima qardosh xalqlar tillari hamda xorijiy tillarni o'rganishning muhim shartlaridan biri sifatida o'quv jarayonining barcha bosqichlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u o'quvchi va talabalarning o'rganilayotgan tillarni emas, ona tili hodisalarini ham ongli ravishda o'zlashtirishlariga ko'maklashadi. Biz yashab turgan jamiyatdagi hayot jabhalarini qamrab olgan taraqqiyot va ilmiy-texnik taraqqiyot va u bilan bog'liq bo'lgan xalqaro hamkorlik va kutilayotgan

demografik rivojlanishlar va boshqa mavjud bo'lgan muhim tammadunlar davlatlararo aloqani va har xil tilda gaplashuvchi elat va millatlar jamiyatning rivojlanishiga olib keladi. Bu jarayon bevosita adabiyotni ham chetlab o'tmaydi. Jumladan, texnika va kompyuter jadallashuvi asrida olamshumul kashfiyotlarning paydo bo'lishi turli adabiyotida ham aql bovar qilmaydigan xayolotlar olamiga mansub fantastik asarlar yaratilishi [11,1], ularning boshqa tillarga tarjima qilinishi ham tarjima sohasida, ham adabiyot sohasida ulkan burilishlarni yaratdi. Xususan, o'zbek tilida ham boshqa xalqlar tillaridan o'girilgan bilvosita tarjima namulari adabiyot ixlosmandlari qalblaridan birdek joy olgan.

Ulardan ayrimlarining nomlarini tilga oladigan bo'lsak, yuqorida eslatilgan asarlar tarjimalaridan tashqari ingliz adabiyotidan yana Jeyms Grinvudning «Juldur kiyimli bola» (1961, N. Turmuxammedov tarjimasi), A.Konan Doylning «Chipor lenta» (1963, V. Ruzimatov tarjimasi), «Sherlok Xolms haqida hikoyalar» (1963. M. Mirzoidov), «Baskervillar iti» (1971, N.Xabibullayev), R. Kiplingning «Maugli», U. Xerbertning «Ko'rinmas odam» asarlari (1961, R.Komilov), Garriet Bicher Stouning «Tom tog'aning kulbasi», R.Stivenzonning «Xazinalar oroli», G.Xeggardning «Blosxolm sohibasi» (1975 N.Shomirzayev), Jeyms Oldrijning «Dengiz shunqori» romani (1977, E. Mirobidov), Amerika adabiyotidan Jek Londonning «Martin Iden» (1968, K.Mirmuxammedov), «Uch qalb» romanlari va hikoyalar to'plami (1958, F. Abdullayev), Mark Tvenning «Tom Soyernning boshidan kechirganlari va Gekl'berri Finning boshidan kechirganlari», «Shaxzoda va gado» hamda «Janna d'Ark» (1965, R.Komilov), Oliver Tvist romanlari, Teodor Drayzerning «Baxtiqaro Kerri», «Amerika fojiasi» romanlari (1976, U. Uemonov), F.Kuperning «So'nggi Mogikan» (1973, E. M irobidov), «Chingachuk ulkan ilon» (1971, E. Mirobidov) romanlari, Ernest Xemingueyning «Alvido, qurol!» kabi romanlar shoh tarjima asarlar hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ingliz tilidan o'zbekchaga bevosita tarjima qila oladigan haqiqiy mutaxassis san'atkorlarning yuqligi sababli ingliz tilida ijod qilgan mualliflar asarlari o'zbek tiliga hamon rus tili orqali o'girilmoqda. Bu tarjima jarayonida muqarrar yo'l qo'yiladigan nuqsonlar miqdorining ikki baravar oshib ketishiga olib kelmoqda. Biroq ko'pchilik mohir tarjimonlarimiz asarlar ruhiga chuqurroq kirib borish va bu ruhiyatni o'zbek tiliga yuqori mahorat bilan talqin etish vositasida tarjimaviy qusurlar oldiga ma'lum darajada parda tutib kelmoqdalar.

Zero, mustaqillikdan keyingi yillar mamlakatimizda bilvosita tarjimadan bevosita tarjimaga o'tish jarayoni boshlab yuborildi. Bu sa'y-harakat o'zbek kitobxonlarining jahon adabiyoti durdonalari namunalari bilan batafsilroq tanishishlari uchun imkoniyat yaratib berish baravarida yaqin kelajakda tahlil va tadqiq uchun ham shubhasiz zaruriy material hozirlay oladi, degan umiddamiz.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar. Mamlakatimizda ko'p asrlik tarixiy davr mobaynida juda katta badiiy-adabiy, tarixiy, axloqiy, falsafiy, ilmiy, diniy asarlar o'zbek tiliga o'girildi. Bu ilmiy izlanishlar mahsuli o'laroq, tarjima adabiyoti rivojlanib, xalqimizning g'oyaviy-estetik ehtiyojini qondirishda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Yurtimizda adabiyotimiz tarixining katta ulushini tashkil etadigan bunday boylukni ilmiy-tanqidiy o'rganib, natijasini tarjima amaliyotiga joriy etish tarjimachilik ishining yuqori saviyasini belgilaydi.

Xususan, tarjimonimiz Amir Fayzulla tarjimasiga mansub Rey Bredberining «Marsga hujum» romani ham bilvosita tarjima na'munasi bo'lib, ruschadan o'zbek tiliga o'girilgan. Tarjima jarayonida, odatda muqobillar ma'nosi ko'p hollarda kontekstga bog'liq bo'ladi, ammo lug'atga murojaat qilish ham muhimdir. Tarjima xususiyati tarjimada so'z ma'nolarini taxminiy tarjima qilishga yo'l qo'yilmaydi. So'z va uning ma'nolarini tarjimon yaxshi bilishi yoki ularni lug'atdan topishi shart. Aks holda tarjimon «tarjimonning soxta do'stlari» tuzog'iga tushishi muqarrar.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, asliyatdagi so'zga qisman to'g'ri keladigan ekvivalentni topish ko'pincha tarjima qilishda muammo yaratadi. Bunday so'zlar odatda polisemantik, ya'ni ko'p ma'noli so'zlarning ishlatishi va tillararo leksik xususiyatlar, madaniy xususiyatlar hisobga olinadi.

Asar tarjimasini o'qir ekanmiz, tarjimon fantastika ixlosmandlarini aynan yozuvchi zehni va xayoloti bilan kosmik parvozga undashi, undagi mo'jizaviy taassurotlarni, tasvirlarni musavvir chizgisiday asliyatdan emas, balki tarjimadan o'girgani bir qadar o'quvchini olis samo sari sayohat qilishga boshlashi, ajib fantastik ruhni kashf qilishda stilistik unsurlardan oqilona foydalanishi, o'quvchiga asliyatni ruhini saqlab qolishdagi harakatlari murakkab jarayonni kasb etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Asar tarjimasini xususiyatlari haqida so'z borganda, birgina asar boshidagi «Yanvar 1999 Raketa yozi» deb nomlanuvchi qismida Ogayoda qish tasvirining yozga aylantirishidagi yozuvchi tasvirlari ruscha tarjimada qanday o'girilgani yoki bo'lmasa bilvosita o'zbekcha tarjimasida qanday farqlar namoyon bo'lganini tahlilga tortganimizda ko'ramiz.

Masalan, “One minute it was Ohio winter, with doors closed, windows locked, the panes blind with frost, icicles fringing every roof, children skiing on slopes, housewives lumbering like great black bears in their furs along the icy streets.” [2,4]

“Только что была огайская зима: двери заперты, окна закрыты, стекла незрячие от изморози, все крыши оторочены сосульками, дети мчатся с горок на лыжах, женщины в шубах черными медведицами бредут по гололедным улицам.” [5,6]

“Hozirgina Ogayo qishi hukmron edi: eshik va derazalar taqa-taq yopilgan, oynalarni qalin qirov bosgan; tomlarning qirralaridan nayzasimon sumalaklar osilib turar, bolalar tepaliklardan chang'ilarda o'qdek uchar, qora ayiq mo'ynasidan tikilgan po'stinli ayollar sirpanchiq ko'chalarda kezinar edilar.” [6,3]

Ushbu misolda “One minute” ruschada “Только что...” bilvosita o'zbekcha tarjimasida esa “Hozirgina” ma'nolarida qo'llanyapti. Har uch tilda turli ma'no kasb etishi va asliyat kontekstida “aynan o'sha lahza”ni ifoda etishi, o'zbekchasida asl na'munasiga emas, balki ruscha bilvosita tarjimasiga murojaat qilinganini ko'ramiz.

Shuningdek, tahlil jarayonida o'zbekcha tarjima xususiyatlarini o'rganar ekanmiz, shu o'rinda tarjimaning grammatik transformatsiyalarini – grammatik va leksik ko'rinishlarini kasb etishini ko'rishimiz mumkin. Ba'zi vaziyatlarda ular bir-biriga mazmunan bog'lanib, leksik-grammatik xarakterga ega bo'ladi.

Masalan, “And then a long wave of warmth crossed the small town. A flooding sea of hot air; it seemed as if someone had left a bakery door open. The heat pulsed among the cottages and bushes and children. The icicles dropped, shattering, to melt. The doors flew open. The windows flew up. The children worked off their wool clothes. The housewives shed their bear disguises. The snow dissolved and showed last summer's ancient green lawns” [2,4].

“И вдруг могучая волна тепла прокатилась по городку, вал горячего воздуха захлестнул его, будто нечаянно оставили открытой дверь пекарни. Зной омывал дома, кусты, детей. Сосульки срывались с крыши, разбивались и таяли. Двери распахнулись. Окна раскрылись. Дети скинули свитера. Мамаши сбросили медвежье обличье. Снег испарился, и на газонах показалась прошлогодняя жухлая трава” [5,6].

“To'satdan issiq havo to'lqini shahar bo'ylab yoyildi, xuddi tasodifan ochiq qolgan novvoyxona eshigidan chiqqan hovur singari hammayoqni issiq havo qopladi. Uylardan shovullab suvlar oqdi. Butalar va bolalarning egnilari ho'l bo'ldi. Tomlardan sumalaklar uzilib tushar, yerga tushib mayda-mayda bo'lar va erib ketar edi. Eshiklar lang ochildi. Osmonda bulutning choki so'kildi. Bolalar egnilaridan sviterlarini yechib otdilar. Onajonlar ham ayiq mo'yna po'stinlarini yelkalaridan tashladilar. Qor erib, o'tloqzorda bulturgi maysalar mung'ayib ko'rindi” [6,3].

Tarjima xususiyatlarini tahlil ostiga olar ekanmiz, asl matnning leksik-grammatik xususiyati tarjimadan farq qilishini, bunda tarjima transformatsiyadan foydalanilganligining sababi shundaki, rus yoki o'zbek tilidagi gap ingliz tilining grammatik tuzilishi bilan mos kelmasligida deb izohlanadi hamda gapda so'z tartibi gaplarning joylashuv tartibidagi farq bosh gap va ergash gap tarkibidagi farqdir. Asliyatda qishning izg'irin tasviridan iliq tabiat tasviriga o'tishning berilishi “And then a long wave of warmth crossed the small town. A flooding sea of hot air; it seemed as if someone had left a bakery door open. The heat pulsed among the cottages and bushes and children” sodda yoyiq gaplar bilan berilgan bo'lsa, ruscha tarjimadan o'zbekchada o'girilganda “И вдруг могучая волна тепла прокатилась по городку, вал горячего воздуха захлестнул его, будто нечаянно оставили открытой дверь пекарни. Зной омывал дома, кусты, детей” – “To'satdan issiq havo to'lqini shahar bo'ylab yoyildi, xuddi tasodifan ochiq qolgan novvoyxona eshigidan chiqqan hovur singari hammayoqni issiq havo qopladi. Uylardan shovullab suvlar oqdi. Butalar va bolalarning egnilari ho'l bo'ldi” teng bog'lanishli sodda gaplar “vergul” bilan ajratilgan. “A flooding sea of hot air;” – ushbu qism gapning ikkinchi qismiga tegishli emasdek, nuqtali vergul bilan ajratilib go'yo davomi ma'no jihatdan unga bog'lanmagandek, ammo aslida “issiq havo oqimining” natijasida qanday holat taxmin qilinishi aks etgan, “a long way of warmth crossed the town” bilvosita o'zbekcha tarjimasida esa “И вдруг могучая волна тепла прокатилась по городку” – “To'satdan issiq havo to'lqini shahar bo'ylab yoyildi” kabi tarjima qilinishi, “the town” ingliz tili matnida to'ldiruvchi, o'zbekcha tarjimada ruschadan o'girilganda “shahar bo'ylab” hol vazifasida kelgan.

Bilamizki, tarjimada biror bir so'z turkumi boshqa bir so'z turkumi bilan o'zgartirilishi mumkin. Bu to'liq yoki qisman transformatsiyalarga bog'liqdir. Tarjima qilishda sifat, ot, fe'l va ravish bilan almashinishi mumkin.

Bundan tashqari, ushbu parchada bilvosita o'zbekcha tarjimaning “Uylardan shovullab suvlar oqdi. Butalar va bolalarning egnilari ho'l bo'ldi. Tomlardan sumalaklar uzilib tushar, yerga tushib mayda-mayda bo'lar va erib ketar edi. Eshiklar lang ochildi.” – “Зной омывал дома, кусты, детей. Сосульки срывались

с крыш, разбивались и таяли. Двери распахнулись. Окна раскрылись” – “The heat pulsed among the cottages and bushes and children. The icicles dropped, shattering, to melt. The doors flew open. The windows flew up.” quyidagi parchada o'zbekcha tarjima bilvosita ruschadan o'girilganda ruscha bevosita tarjimadagi bitta sodda yoyiq gap o'zbekchada ikkita yoyiq gaplarga aylangan.

Masalan, “Uylardan shovullab suvlar oqdi. Butalar va bolalarning egnilari ho'l bo'ldi” – “Зной омывал дома, кусты, детей. – bunda ruscha tarjima asliyatga yaqin deb hisoblaymiz, bilvosita o'zbekcha tarjima esa leksik-grammatik xususiyat kasb etgandek, go'yo o'zbek tarjimoni tasvirni to'laqonli berish uchun gapni bittaga ko'payrib bergan. Bunda “grammatik nomuvofiqlik” ni ifodalashiga qaramay bevosita tarjimadan faqarli o'laroq keng mazmun anglatgan. Bevosita ruschada esa so'zma so'z tarjima ma'noni toraytirgandek xususiyat kasb etayapti.

Asliyatdagi “The doors flew open. The windows flew up.” – ruscha bevosita tarjimada *Двери распахнулись.*” deb berilgan bo'lsa, o'zbekcha bilvosita tarjimada “Eshiklar lang ochildi” deb ikkita gapni tejankorlik xususiyati ko'rinyapti, asliyatda ham “eshik”, ham “dereza” lang ochilib ketganligi tasviri berilyapti. Shu o'rinda ikkita “uslub muammosi” [1,359] yuzaga kelyapti.

Biz bilamizki, uslub muammosining ikki tomoni mavjud. Bu: yozuvchi uslubining tarjimon uslubiga ta'siri va tarjimon uslubining yozuvchi uslubiga ta'siri. “Uslubiy moslashtirish asarni ko'proq iqlimlashtirish, yozuvchini “o'zimzniki qilish”[1,359] maqsadiga xizmat qiladi.” deyilgan manbalarda. Aynan har bir shoirning, yozuvchi, tarjimonning o'z san'at asarini yaratishda o'ziga xos uslubi, tematikasi bor.

Shu o'rinda tarjimon-olim G'aybulla Salomov tarjimada uslub haqida shunday ta'kidlagan edi: “Tarjimon asarni boshqa tilda, ya'ni ona tilida qayta yaratish uchun muallif fikrini ancha pishitadi, o'ziga singdirib oladi, keyin matn xarakteriga qarab muqobil so'z tanlaydi, bu so'zlar ma'nosi, jarangdorligi, shakli, uslubiy muqobilligi, asl nusxadagi fikrini iloji boricha to'laroq ifodalash tashvishida yonadi” [4,57].

Yuqorida berilgan o'zbekcha bilvosita tarjimada ham tarjimon Amir Fayzulla harorat o'zgarishi bilan “Eshiklar lang ochildi” gapi nafaqat derezalar ham ochiqqligini, balki qish fasli tark etayotganligini, issiqdan betoqat odamlarning yelkalaridan qalin kiyimlari tushishi tasviri “lang” ravishini berishi bilan aloqadorlik mazmun kasb etayotganligini, asliyatdagi “The doors flew open. The windows flew up.” gaplari tejankorlik bilan birgina “Eshiklar lang ochildi” bilan ifoda etilyapti, leksik- grammatik xususiyat kasb etyapti.

Tarjima amaliyoti paydo bo'libdiki, asliyatni ona tiliga qanday o'girish lozim – so'zma-so'zmi yoki erkin tarzdamida degan masala tarjimonlar oldida kundalang turgan muammo sanaladi. Ayrim shaxslar, masalan, XX asrning boshlarida ijod qilgan san'atkorlar, so'zma-so'z tarjimini yoqlab chiqqanlari holda, amaliy faoliyatlarida shu usuldan ko'prok foydalanib kelgan bo'lsalar, ko'pchilik ijodkorlar erkin tarjimini afzal ko'rib, san'atkor asliyatning harfini emas, ruhi, so'zini emas, mazmunini, shaklini emas, unda mujassamlashgan axborotni bera bilishi kerak degan nuqtai nazarni olg'a surganlar. Ammo masalani nazariy hal qilish lozimligi hech kimning xayoliga kelmagan.

Tarjimaning maqsadi, kitobxonning saviyasi va didi, matn turi kabi qator masalalar muhokama kun tartibiga qo'yilmagan. Nazariy asosning ishlanmaganligi tarjima jarayoniga turlicha yondashishni keltirib chiqargan. Bu, o'z navbatida, qator tarjima turlarining vujudga kelishiga sabab bo'lganki, ularning ayrimlari ijodiy-ilmiy, ba'zilar illatli deb tan olinadi. Quyida ularning ayrimlari haqida fikr yuritiladi. Bu tarjima turida asliyat lisoniy vositalari matniy ma'nolari va uslubiy vazifalari umumxalq tili grammatik qoidalari bilan hamohanglikda qayta yaratiladi. Lisoniy vositalarning milliy-tarixiy, ijtimoiy va obrazli hissiy xususiyatlari asliyatga xos va mos tarzda talqin etiladi. Asar sahifalarida muayyan uslubiy maqsadlar uchun qo'llanilgan fonetik-orfoepik hamda leksik-grammatik nutqiy chekinishlar o'z vazifalariga muvofiq muqobil lisoniy vositalar yordamida tiklanadi. Bularning barchasi muallif maqsadining kitobxonga yetib borishi uchun imkon yaratadi. Keyingi tur so'zma-so'z tarjima haqida fikr yuritar ekanmiz, muallif matnini hijjalab o'girish orqali uning mazmuniy-vazifaviy uyg'unligini soxtalashtiradigan, hissiy-ta'sirchanlik xususiyatini, badiiy-obrazli asosini xiralashtiradigan, tarjima tili me'yori va madaniyatini barbod etadigan, binobarin, asliyatning tugal-adekvat tarjimasi sifatida qabul qilib bo'lmaydigan ikkilamchi matnga aytiladi. Bu tarjima turida asliyat tarkibidagi so'z birikmalari, barqaror iboralar grammatik qurilish, so'z tartibi aksariyat hollarda tarjima tili qonuniyatlariga moslashtirilmaydi. Ko'pchilik lisoniy vositalar matniy holatlariga, vazifaviy jihatlariga, davriy va milliy xususiyatlariga qarab emas, balki lug'aviy ma'nolari asosida o'giriladi. Bu hol milliy-tarixiy va hissiy-ta'sirchan lisoniy vositalarning qo'shimcha xususiyatlardan holi uslubiy betaraf, nursiz so'z va so'z birikmalari yordamida talqin etilishiga olib keladi. Binobarin, so'zma-so'z tarjima noshud tarjimonlar nazarda tutgan maqsadni - asarning mazmuniy-g'oyaviy xususiyatini kitobxonga to'la-to'kis yetkazib berish kabi vazifani o'tay olmaydi, chunki tarjimon oldida badiiy asarning boshqa bir shaxs tomonidan to'g'ri ma'nodagi, nursiz lisoniy vositalar yordamida amalga oshirilgan bayoni turadi. Suning uchun bunday amaliyot turi soxta tarjima usuli deyiladi.

Tarjima va tarjimashunoslik rivojlanishi va muammolariga bag'ishlangan turli mamlakatlarda badiiy tarjima, muammolariga bag'ishlab o'tkazilgan mintaqaviy kengash va simpoziumlardagi so'zma-so'z tarjima amaliyoti qattiq qoralanib kelindi, bu haqida ko'pgina tanqidiy fikrlar bayon etildi. A. Sharif o'z ma'ruzasida so'zma-so'z tarjima amaliyotini illatli usul deb hisoblagan bo'lsa, T. Gnedich uning ijodiy ish emas, balki «sirk tomoshasiga o'xshash masxarabozlik» ekanligini qayd etdi. X. Xantemirovaning fikricha, «eng yaxshi so'zma-so'z tarjima» ham asliyat boyligi va o'ziga xosligini to'la-to'kis talqin etishga o'zlashtirish qiladi. tarjimon va tarjimashunoslarning Moris Torez nomidagi Moskva chet tillar institutida «Tarjima nazariyasi va tarjimonlar tayyorlashning ilmiy asoslari» nomi bilan o'tkazilgan konferensiyasida M.L. Gasparov o'zining «So'zma-so'z tarjima va to'laqonlilik darajasi» deb atalgan ma'ruzasida amaliy faoliyatning ayni turini puch va samarasiz deb baholab, uning badiiy yodgorlik shakl va mazmunining dialektik birligi va butunligini qayta yaratib berishga o'zlashtirish ekanligini amaliy dalillar zaminida ilmiy asoslab berdi.

Haqiqat shundaki, tarjima xususiyati va tabiati so'zma-so'z amalga oshirilgan tarjima adabiy asar milliyligi va badiiyligini tashkil etadigan barcha unsurlarni juda xira talqin etadi: asar yaratilgan davr buyog'i, uning musiqiyligi va ritmi, hissiy-obrazli vositalari, personajlari nutqi tasviri, muvaffaqiyatli qo'llanilganligi tufayli ifodaning joziba kuchini oshiradigan yangi til birliklari, yozuvchining individual-ijodiy uslubi – bularning hammasi deyarli yo'qqa chiqariladi [7,15]. Biz tarjima bilan bog'liq sifatlarni ko'rib chiqar ekanmiz, tarjimon yaratgan bo'yoqsiz vositalarda muallif uslubidan ko'ra tarjimon qalami ko'proq ko'zga tashlanib turadi. Demak, so'zma-so'z tarjimaga mamlakagimizda ilgari xorijiy tillarni puxta egallagan ijodiy ziyolilarning yetishmaganligi tufayli noiloj murojaat qilingan, hozir esa o'zga tillarni mukammal egallagan ijodkorlarning borgan sari ko'plab yetishib chiqayotganligi tufayli unga amaliy faoliyatdan bemalol siqib chiqarilishi lozim bo'lgan illatli usul sifatida qaraladi. So'zma-so'z tarjima kitobxonni asar mazmuni bilan umumiy tarzda tanishtirgani holda, mukammal badiiy tarjima yaratish uchun xomaki matn sifatida xizmat qilishigina mumkin. Shu maqsadda ataylab tayyorlanadigan so'zma-so'z tarjimani ilmiy adabiyotda «taglama» [3,28] deb atashadi. Bu tarjima usuli yordamida o'tgan davrlarda ko'pgina ittifoqdosh respublikalar mualliflari ijod namunalari, shu qatorda o'zbek qalamkashlari asarlari ham rus tiliga tarjima qilinar edi. Taglamadan goho tarjimadan tarjima qilishda ham foydalaniladi.

Yurtimizda olib borilgan tadqiqotlar, xususan, tarjima faoliyati bilan bog'liq jarayonni ko'rib chiqar ekanmiz, Erkin Vohidov Gyotening «Faust» fojiasini o'zbek tiliga Boris Pasternakning ruscha tarjimasidan tarjima qilinganida shu asarning N. Xolodkovskiy rus tiliga asliyatdan o'girilgani, ruscha tarjimasidan taglama o'rnida foydalangani va bu matnning unga so'zsiz yordami tekkani haqida gapirgan. Shuni ham qayd qilish lozimki, taglama badiiy nutqqa xos xususiyatlardan birortasini ham o'zida mujassam etmasligi tufayli hech qachon nazariy umumlashtirish materiali sifatida xizmat qila olmaydi.

Keyingi tarjima turi tarjima amaliyotining muammoli usullardan bo'lmish bu turiga o'tgan asrning o'rtalarigacha tez-tez murojaat qilib turilgan, bunda tarjimon asliyatning shaklini to'la e'tibordan soqit etgani holda, mazmunini o'z so'zlari bilan sodda va qisqa hikoya qilib bergan. Onda-sonda dialogik nutq namunalari tarjimada berilgan bo'lsa-da, personajlar nutqi tasvirini tiklashga e'tibor qilinmagan.

Tarjimon va tarjima munosabati haqida so'z borar ekan, erkin tarjimada uslubiy pryomlar va badiiy-tasviriy vositalar vazifalarini qayta yaratishga deyarli harakat qilinmagan. Oqibatda, muallif yaratgan obrazli, hissiy-ta'sirchan ifodalar nursiz bayon darajasiga tushib qolgan. Gohida masala shu darajaga borib yetganki, tarjimonlar parchalar mazmunini, personajlar xususiyatlarini o'zlaricha o'zgartirganlar, butun boshli tasvirlarni o'zlaridan qo'shganlar, asardagi ayrim tasvirlarni tarjimadan tushirib qoldirganlar. Hatto asar personajlari nomlarini ba'zan o'z vatandoshlari nomlari bilan almashtirishgacha borib yetganlar. Bu jarayonda muallif asari tarjimada tanib bo'lmaz darajada o'zgarib ketgan. Natijada asarni muallif yaratgan zaruriy shaklda emas, balki soddalashtirilgan, qisqartirilgan tarzda o'qigan o'zga millat kitobxonni muallif ijodi haqida no'to'g'ri tasavvurga ega bo'lgan.

Xususan, asliyat tilidagi bevosita tarjima qila oladigan usta san'atkorlari deyarli bo'lmagan xalqlarga erkin tarjima yo'li bilan bo'lsa-da, asarni yetkazib berish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan tarjimonni qaysidir ma'noda tushunish mumkin.

Bugungi kunda tarjimonlar «ortiqcha tashvishlar» bilan o'zlarini «band qilib» yurmasdan, asarlar qanday yaratilgan bo'lsa, ularni o'z tillariga shundayligicha talqin qilishlari, shu yo'l bilan kitobxonlarda asl nusxalar haqida xolisona tasavvur hosil bo'lishiga erishishlari lozim edi.

Zero, tarjimonning ijodkorligi uning hammuallifligida emas, balki asliyatning barcha tarkibiy unsurlarini aynan uziday qayta yaratishida namoyon bo'lishi darkor. Muqobillikka erishish borasida fikrimizni davom ettirar ekanmiz, davom etib kelayotgan uzluksiz ijodiy jarayon so'nggi yillarda erkin tarjima amaliyotiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdiki, keyingi 60-70-yil mobaynida amalga oshirib kelingan tarjimalar asliyat ruhini imkon qadar durust aks ettira boshladi, ya'ni tarjimalarda hozirgi kitobxon nuqtai

nazaridan nima qayta yaratilishi lozim bo'lsa, hammasini tiklash borasida sa'y-harakatlar olib borilmoqda, amalga oshirilayotgan tarjimalar muqobillik sari intilmoqda.

Tarjima turlari qatorida obrazlashtirilgan (idiomalashtirilgan) tarjima turi alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu tarjima turida muallifning individual ijodiga xos tarzidagi tasvirni yuzaga keltirgan lisoniy vositalar asossiz obrazli iboralar, his-tuyg'uni ifoda etadigan so'zlar,

Xulosa qiladigan bo'lsak, tarjima xususiyati va tarjimon uslubi bir-biri bilan bevosita hamohangdek, ammo bu jarayonning nechog'lik ahamiyat kasb etishi tarjimon tanlovi bilan bog'liqdir. Zero, tarjimon ham yozuvchi singari asarga yangi hayot bag'ishlaydigan, adabiyotga hissa qo'shadigan a'zo sifatida vazifasi mavjud. Badiiy adabiyotda aynan fantastik asar bilvosita tarjimasida tarjimon uslubi va tarjima xususiyatlari bu sohaning turlari va me'zonlariga muvofiq amalga oshishda aynan lingvomadaniy xususiyatlar, terminologik tamoyillar, ingliz va rus tillar grammatik xususiyatining o'zbek tilidan farq qilishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu tanish holatlar Amir Fayzulla tarjimasidagi Rey Bredberi qalamiga mansub "Marsga hujum" asari bilvosita tarjimasida o'z aksini topgan.

ADABIYOTLAR:

1. Abdunabiyev Sunnat Botirovich. Tarjimashunoslikda uslub muammosining o'rganilganligi// *Ta'lim fidoyilari*. (Vol.1 ISSUE 1, (2022)). – P.359
2. Ray Brudbury. *The Martian Chronicles*. Voyager, An imprint of HarperCollins Publishers, London Bridge Street, London SE1 9GF Cover layout design © HarperCollins, Publishers 2014, P.302
3. М.И.Гаспаров. *Под строчники меры точности. «Теория перевода и научные основы подготовки переводчиков»*, - Москва, 1995.
4. Саломов Ф. *Таржима санъати. Мақолалар тўплами*. – Т.: "Фан", 1993. – Б.325.
5. Р. Д. Брэдбери. *Марсианские хроники*. © Издание на русском языке, оформление. ООО «Издательство «Эксмо», 2013, Ст.306.
6. Рэй Брэдбери. *Марсга хужум. "Янги аср авлоди"*, 2016. Б.3.
7. *Файбулла Саломов. Таржима таълими. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти*, 1983. – 189 б.
8. Catford I.C. *Linguistic theory of translation*. – London, New York, 1982. – P. 228.
9. Muminov O., Sunnatov O. *Translation history*. – Tashkent, 1999. – P. 163.
10. Newmark P. *Approaches to translation*. – London, 1995. – P. 304.
11. Usmonova Zarina Habibovna. *The Implementing Author's Vivid Speculation of the Technologically Advanced Era in the "I Robot" By Isacc Asimov*. *Eurasian esearch Bulletin*, 7, 63–65. <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/1019>.
12. Erkinovna, Y. F. *Negative Politeness*. *Journal of Critical Reviews*, 7(6), 1249-1255. <https://media.neliti.com/media/publications/344146-negative-politeness-c55f7abc.pdf>.
13. Yuldasheva Feruza Erkinovna. *Politeness markers in spoken language*. *Euro-Asia Conferences*, 37–40. Retrieved from <http://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/528>.
14. Rasulov, Z. *Reduction as the way of the language economy manifestation*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 1(1). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
15. Musinovna, R. M. *Academic Integrity: Teaching and Learning Challenges*. *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 30–33. Retrieved from <http://conferenceseries.info/index.php/online/article/view/35>
16. Yunusova, A. *Evaluating co-production as a guiding philosophy for EASP teachet training course development*. *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 25(25). https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/download/8314/5315

ROMANTICISM OF BYRON AND HIS WORK "CAIN"

Sadigova Nazila Elmar gizi,
Nakhchivan State University

Abstract

Introduction. One of the most valuable examples of English Romanticism is "Cain" by George Gordon Byron. In this work, the author's romanticism takes the reader to a time when there were still only 6 people on earth. Byron's work has been described as opposed to the aesthetics of realism. As it turned out, the European enlighteners of the XVIII century turned into a cult and opposed intelligence to God. And in the aesthetics of romanticism, which appeared in the form of a protest against enlightened realism, the hegemony of mind was not accepted, it was shown that reason raises doubts in a person about the existence of God.

Research methods: During the study, comparative analysis was mainly used as a research method. Through comparison and contrast research, the most problematic issues that bothered the author were identified. Byron's famous work "Cain" was studied in detail through an analytical and synthesis approach.

Results and discussions. The main issue in "Cain" that makes Byron think, is human, his first sin in life and the mission of Eternity, the coexistence of goodness and evilness and the dialectic of the world. From the very beginning of the work, Byron tries to instill in the reader the idea that the first sin of Adam and Eve, the expulsion of the human race from Paradise by that sin, does not justify the commission of other sins. According to the author of "Cain", a person should pray to God as long as he lives, be satisfied with the blessings given to him, stay away from evilness, work as long as he lives, and believe that his efforts will be rewarded.

Conclusion. In "Cain", Byron, like all other romantics, was made to think about the end of the world, and the great poet came to the conclusion that the salvation of the world lies in the union of souls and human.

The work instills in the reader the idea that the son of man must fight for a happy life for the duration of his existence, and although he has achieved great development by the power of cognition, he must always seek refuge in the mercy of God.

Keywords: Byron, romance, Cain, Demon, death, Kingdom, first, man, snake, killer, spirit

Introduction. One of the most complete examples of the romanticism of George Gordon Byron (1788-1824), who represented the English literature of the nineteenth century, is his work "Cain". The author's dedication to the Romantic aesthetic ideas is evident in this work in all of its forms. As a result, it is known that members of the Romantic literary movement could not tolerate the injustices of their daily lives, and frequently, in quest of a topic, they either looked to the past or sung about a future they had imagined. The author of "Cain" makes reference to the past, even the past in which there is still a society on earth made up of Adam, Abel, Cain, Eve, Ada, and Sella. Interesting enough, Byron was able to speak about humanity's past, present, and future thanks to six imagies. The painting also included two other copies: spirits named Angel and Demon. Apparently, Byron allowed romanticism to be revived even at a time when 6 people still lived on Earth. Also at the beginning of the work "Cain" the reader is faced with a suggestive epigraph. We read from the same epigraph that was taken from religious books: "the snake is the most intelligent animal on earth, and it was created by God [2, p. 179].

Of course, Byron did not select such an epigraph for his book by accident. It is well known that the European enlighteners of the eighteenth century promoted the mind and pitted it against the God. However, in the aesthetics of Romanticism, which arose in the form of a protest against enlightened realism, the hegemony of mind is not accepted, and it is demonstrated that mind makes people question if God exists. Thus, Byron's choice of an epigraph from a religious text is not accidental; in this epigraph, it is underlined that God has filled the intellect itself with living entities. The fact that "Cain" continuously brings up the issue throughout the evolution of all phenomena is of great artistic value.

Research methods: During the study, comparative analysis was mainly used as a research method. Through comparison and contrast research, the most problematic issues that bothered the author were identified. Byron's famous work "Cain" was studied in detail through an analytical and synthesis approach.

Results and discussions. We believe that Byron's use of the name "Cain" for his work is a further indication of union with the literary current that the author represents. Because a copy that rejects God, representing the mind in the work, trying to logically approach each stage of human history, is also an ability. For this reason, Cain does not understand the logic of living for die and accuses his parents of making a mistake by eating the fruit of the knowledge tree rather than the life tree while he is still in heaven. In the first scene of the first act of his play, Adam, Eve, Abel, Ada, and Sella, that is, five of the first six people on earth, express their gratitude by praying to God.

So it appears that Byron borrowed the topic of his writing from the Torah. Because the expulsion of the first people from heaven because of the sin of Eve is associated with the snake in the oldest book of heaven, and is also introduced as the most intelligent of animals, as shown in the epigraph to "Cain": "1. The snake was the most cunning of all wild animals created by the Lord God. The snake said to the woman (Eve - N.S.): "Did God really tell you not to eat from any tree in the garden?" 2. The woman said to the snake: "We can eat the fruits of the trees in the garden. 3. But God said about the fruit of the tree in the middle of the garden: "Do not eat from it and do not touch it, otherwise you will die!" 4. The snake said to the woman: "No, you will never die." 5. On the contrary, God knows that on the day you eat of these fruits, your eyes will be opened and you will be like God, knowing good and evil [6, p. 3].

Yes, the main question that makes Byron think in "Cain" is man, his first sin in life and his mission for eternity, the coexistence of good and evil, the dialectic of the world. From the very beginning of the work, Byron tries to inspire the reader with the idea that the first sin of Adam and Eve, the expulsion of the human race from paradise by this sin, does not justify the commission of other sins. According to the author of Cain, a person should pray to God while he is alive, be content with the blessings bestowed upon him, keep away from evil, work while he is alive, and believe that his efforts will be rewarded. So, in the work "Cain", other copies besides Cain, as well as Adam, Eve and their other children, continue to live with the same worldview. Cain alone approaches the issue from a different position, does not see sin in the snake, and accuses Adam and Eve of not making the right choice.

We think that in the XX century, Azerbaijani literary criticism approached the analysis of the image of Cain with a certain expectation of the principles of the dominant ideology, so it focused not on the author's goal, but on the appearance of the image. The same approach we also follow in A. Kurchayli's comments. The poet-translator presents the image of Cain in the most concise form: "The poem "Cain", written in 1821, is among the mysterious and mythical works of Byron; the poet as if tired of his realities was inclined to such topics more often at that time. The work is based on Biblical motives. The images of Adam, Eve, Cain, Abel in it are also religious-mythical images known to every reader. In this work, George Gordon Byron appears before the reader as a poet who completely gave wings to his dreams. Based on the fact that the essence of being consists of suffering, the romantic hero (that is, Cain – N.S) his heart is full of sadness, he tries to understand the mystery of the Earth and the sky, indulging his lonely existence." [7, p. 12-13].

Of course, some clarifications are needed regarding these considerations. Because the poem "Cain" besides not implying the author's turn away from real life, but, on the contrary, the work is designed for a more logical perception of contradictions in human society as well. On the other hand, although representatives of the literary trend of European romanticism in nineteenth-century were distinguished by various creative qualities, the vast majority of them opposed the ideal to real life. The thesis entitled "At present, the human heart needs an ideal life more than real life" [5, p. 15] belonging to Victor Hugo (1802-1885) actually expressed the common principle in European romanticism. That is, in Byron's "Cain" we see that both the ideal and real life are contrasted, the advantage is given to the first, and the idea of the need to approach life phenomena with the laws of logic is put forward. In fact, Byron's work "Cain" allows us to say that it is impossible to isolate any literary trend from other literary trends, and such an approach can result in a distorted analysis of artistic works. Here, let's consider that the image of Cain written by Byron also dreams of an ideal life - paradise as an individual. It is for the same reason that he does not want to agree with the harsh face of the life he lives and work all his life. According to Cain, it is not fair for his father Adam to live in anguish and eventually die because of his sin. Interestingly, from the very beginning of the work, Byron focuses on the point that, despite the fact that there are still 6 people on earth, each of them prays to God from a different point of view. For example, Adam and Eve are grateful to God, the creator of wisdom, for having broken through the darkness by one command and made the world exist. According to Abel, the creator of water, fire, earth, air, Moon and Sun is the Great God, and God not only created man, but also directed his love to man. In the prayer of Ada, Adam's daughter, it is emphasized that God not only created man, but also distinguished him from other beings by many qualities, endowed the human race with such higher qualities as virtue, honor, love, affection, respect. In his work "Cain" Byron takes the position that a

person who wants to find spiritual peace must come to terms with life, express gratitude to God, who, due to his existence, has an overwhelming force, stay away from grief, and be attached to hard work. Here, according to Byron, while Adam was still in paradise, he believed in the snake and the woman, he ate not the fruit of the tree of life, but the fruit of the tree of knowledge, and the fruit of the tree of knowledge condemned human generations to suffering on earth. Thus, Byron encourages readers of "Cain" to avoid loneliness, be grateful for God's mercies, and abstain from sin. In general, whether philosophical, religious or scientific-aesthetic thought lies in accepting the death of man as an individual. Cain, on the other hand, disagrees with the tendency to live to die. In general, doubts and hesitations do not give rest to Cain, Adam's first child. Even Cain tries to justify his position. "CAIN (alone): Is this also life? Work, work! How many should I work? Is it because my father Lost Heaven? So what is my fault? I was not born yet, I did not want to be born, and now I am not satisfied with the fact that I was born like that. Why did he compromise so much with the snake and his woman, and why does he suffer so much for this compromise? What was that tree? In the garden, grown, so beautiful... But who should have used it, who? If it wasn't for my father, so why was it grown next to him? To all these questions, they give only one answer: "He is a holy and blessed power." Is the blessing in power? But why is this blessing punishing me for the guilt of my parents?" [2, p. 181].

In theory, the picture of Cain represents a figure who, in the 18th century, advocated reality and cultured reason. According to romantic Byron, the mind has made a person think about Immortal Life since ancient times. However, it should be noted that happiness does not lie in immortality. That is why, during his dialogue with Cain, Devil tries to avoid answering the question about whether he is happy or not. It is interesting that in his work "Cain" The Devil also raises the problem of the creation of the world and man by God, and somewhat deepens Cain's doubts and hesitations. According to Byron, it is necessary to mark equality between Devil and Cain-man.

In the "Torah" it is indicated that because of the sin of Adam and Eve, God blames not only the first people, but also the serpent, identifying the earth as food for him, condemning him to crawl as long as he lives, but also stating that the death of the serpent was at the hands of the human race. According to Cain's thinking, it is not right to blame the snake, because the snake only showed Eve the trees of knowledge and life, and instead of eating the fruit of the tree of life and gaining immortality, Eve coveted the fruit of the tree of knowledge, thus she was expelled from paradise together with Adam. In Byron's presenting, Cain is also the first rebel on earth, and his estrangement from God makes him the first murderer at the same time.

Additionally, the complexity of the problems raised in the work "Cain" sometimes resulted in the appearance of one-sided judgments about this example of art. For example, in the textbook "History of XIX Century Foreign Literature" written by M. Y. Yelizarova, S. P. Gidjey, B. I. Kolechnikov and N. P. Mikhalskaya and translated into Azerbaijani by Ismail Shikhli, or in the textbook "World Literature" by A. Khalilov, the attention of scientific opinion is directed to the image of God supposedly written by the author, and the image is analyzed so: "God in Byron's work is ambitious, suspicious, cynical, miserly, fond of praise, in short, he has all the characteristics of the righteous on earth. Possessing deep intelligence and sensitive observational abilities, Cain doubts God's authority. With great passion, Cain starves to comprehend the universe and its laws, and this is achieved with the help of the proud rebellious angel Lucifer, who was expelled from God for being freedom-loving, like Milton's demon, but did not yield to the tyrannical ruler of heaven.

Lucifer opens Cain's eyes, makes him understand that all the disasters of people have been revealed by God, God has expelled them from hell, and God has condemned people to death [5, p. 133-134; 4, p. 270-271].

Undoubtedly, the reasoning in both textbooks appeared as a result of a subjective approach to the problem. Because in Byron's work "Cain", there is no image of God in general, only the attitude of all the images to God is written. Also, the idea that "Cain tries with great passion to understand the universe and its laws and succeeds with the help of Lucifer" also shows that the authors stand in a position of non-objectivity. It should not be forgotten that Cain is just trying to learn the essence of death, but even the Devil cannot teach him the secret of death.

In terms of the expression of the author's position in the poem "Cain", the perfection of Cain and the Devil is of particular importance, and that perfection begins on Earth and continues in the kingdom of spirits. The devil convinces Cain, who lives in the light of hesitations and hates himself and death because he will die, that even if the flesh of Man dies, his deeds will live. The angel, who later rebelled against God, states that he and Cain are different from the rest of the Angels and members of Adam's family. At this point in the work, the image of the devil was needed by Byron precisely to express the thoughts of a romantic writer. On

words, Devil's remarks were addressed to God. However, with the same remarks, bourgeois society, the rulers, who saw themselves at the top, relying on the power of wealth and power, indulged in all kinds of oppression, are being accused. In principle, Devil's monologue speech consists of the author's thoughts about society: "DEVIL: We are a creature that can realize our immortality and say looking into the eyes of that cruel person: "tyranny is not goodness". He says that he created you and me, I do not know this and I do not believe that it is so. If he created us, he will not destroy us. We are eternal, but with this greatness he is unhappy. We are happier than he is in all this struggle. They say that he is just, but Justice does not cause oppression, but He only creates oppression. Let him, with someone on his great throne, create worlds to lighten his indivisible eternity. Let him shine as many stars as he wants, and at the same time, he is still the only one, the immortal being. If he could destroy himself, it would be the most valuable contribution among his contributions. But let him rule his kingdom, let him torment as much as he wants. We souls are at least in harmony with you mortals, we share each other's troubles, this compromise can unite the whole world, but he! He is a wretch who cannot find solace in his own greatness, in his misfortune, he creates only to create without ceasing!" [2, p. 183].

Apparently, according to the Devil, the happiness of a person lies in his struggle, in the victory of his soul. Like all other romantics, Byron thought about the end of the world, and the great poet came to the conclusion that the salvation of the world lies in the Union of souls and man. In fact, at this point in the work, both Davil's and Cain's images were necessary for Byron to express his mental upheavals. Here, for Cain of Byron, there is no logic in the meaning of human life, it is impossible to reveal the secrets of life with knowledge. The reason for Cain's protest is that a man with the power of God is driven to destruction in the darkness and doubts.

Of course, Byron's "Cain" is primarily an author's protest against public oppression, a call to fight for a happy life. However, according to the author, a person's struggle against oppression should be carried out in unity with God. It is true that the Devil of "Cain" is sure that in the future, people like Cain will increase and those who serve the Devil will multiply. The devil connects his conviction with the fact that Adam and Eve ate the fruit of the tree of knowledge, and not the tree of life. Thus, Byron curses the knowledge that leads a person to godlessness and makes it clear that moving away from God essentially means taking refuge with the Devil.

Unconditionally, George Gordon Byron is known as one of the great pen holders, representing the literary trend of romanticism. However, the fact that Byron romanticism has its own unique qualities is a concept adopted in literary science. The great representative of world literary criticism V.G.Belinsky wrote in his article "the works of Alexander Pushkin", giving significant importance to the author's uniqueness in the literary trend of romanticism: "One "scholarly" critic of the thirties compared Pushkin with Byron in this way and concluded that the heroes of Pushkin's poems are as similar to the heroes of Byron's poems as little devil cubs are like demons, and therefore Pushkin is good for nothing. This scholar critic did not get into his mind at all, that just as Byron was not forced to be Homer, and Pushkin should not be considered Byron, he should be considered as Pushkin. This scientist critic, who was deceived by the outward similarity of forms in Byron's poems, less realized the fact that there was nothing in common between Pushkin and Byron in the direction and spirit of talent, and therefore any comparison itself is absolutely inappropriate here" [1, p. 136-137].

It is definitely possible to say that the place described as the kingdom of spirits in the work "Cain" is a direct product of Byron's pen, it captures the romantic poet's ideas about the universe, existence, and humanity. It's noteworthy that Byron brings up the problem that the romantics try to solve in this space, he claims that in a human being, the soul comes before the mind and aspires to learn new things. The conversation between Cain and the Devil in the hereafter leads to the conclusion that immortality belongs to the soul rather than the mind. At this moment, the Byronic romancitism tries to reveal the essence of the soul. According to the poet, the soul, which throughout history has raised a person to progress, receiving more and more new knowledge, sometimes turns out to be helpless even in the hands of the basest inclinations and desires, satisfying its spiritual hunger with lies. When Cain enters the world of spirits, the devil who serves as his guide teaches him that the Earth is an endless place and that if anything can transport a human into the past, it is a ghost. In general, the question of imagination or reality became seriously discussed by representatives of the literary movement of Romanticism. M. Alioglu's book "Romanticism of Huseyn Javid" clarifies the essence of the same problem as follows: One of the most significant issues that progressive Romanticism continually strives to address and which is a feature of its aesthetic and artistic principles is "imagination and reality." "The clearest division between the ideal and being was a distinctive feature of romantic art. Romantics perceived and described objective reality as an alien, realm without a

humanistic origin. Additionally, their ideal takes on an unreachable fictitious nature that is opposed to reality [3, p. 10].

Conclusion. Thus, it is made evident in “Cain” that the kingdom of death, as it is described by Byron, consists only of the author's imagination, which are dominated by a sadness with no apparent resolution. In the dream world, too, Cain is occupied by matters of death and life. At this point, it is as if Byron is looking for answers to questions raised in his mighty predecessor Shakespeare's “Hamlet”, but which still remain open. Byron's ghost recreates the appearance of the inhabitants of the kingdom of death. It is clear that before Adam, man lived on planet earth, and that man possessed a higher mind and intelligence. But already that person is in a state of shadow sculpted in the realm of death, and it is impossible for him to return to Planet Earth again. Because the planet Earth has completely changed, has become unrecognizable. The conversation between Devil and Cain at this point draws intriguing conclusions for the reader and serves to highlight some of the problems that cause humans to think romantically. Again, Cain claims that eating the fruit of the knowledge tree resulted in a person experiencing death, pain, sorrow, disease, and struggle:

“DEVIL: God says that he created animals as food for people, and people as food for himself. You would not tolerate animals being happier in life than you.

CAIN. Poor unfortunate people! Like the Sons of Adam, you were a victim of a sin you were unaware of. Even if you haven't tasted the fruits of knowledge, which only bring death, you have entered our era. Even those fruits turned out to be lying against us. He sold his false promise to us for knowledge for a price as terrible as death. But what do we now know instead of it, what?

DEVIL: Death itself will provide you with the ultimate knowledge. For Mortals today, death is a necessary and ultimate. Therefore, that fruit has brought you to something quite clear. Indeed, you are wrong, and while the forbidden fruit is perishable, it is not a liar.

CAIN: Incomprehensible, distraught world!

DEVIL: Your hour has not yet come: matter cannot understand the soul in all its perfection. But you discovered that the other Worlds also exist” [2, p. 202].

It is surprising that even through Cain traveled to the kingdom of death with the devil to seek answers to his questions, but did not agree with him on some issues, in particular, on Love. It is true that The Devil believes that people are doomed to experience misfortunes, it is natural that disasters on earth increase day by day, and human happiness has nothing to do with knowledge. Cain also feels sorry for the devil because of his lack of love. In this part of the work, Byron draws attention to another issue that worries his contemporaries, that is the place where God locates. According to Cain, man has the right to see the place of God, because man was created by God, and the attitude of the Devil to the same issue is different. The Devil claims that a person's actions will inevitably elevate his soul to the status of God or give it to the Devil. Yes, devil calls Cain to leave dreams, to look at real events through the eyes of cognition. In other words, the Devil glorifies understanding, and Byron wants to tell his reader that opposing spiritual understanding is nothing but human obedience to the Devil. The Devil emphasizes once more in these final remarks to the Son of Man that the coexistence of light and darkness in life, cruelty and charity, is the greatest truth: “return, return to your place, taste all the heavenly alms that he has bestowed! Do not be afraid of them, the God of goodness and badness did not create them that way. Cruelty and Mercy, both are a fact in themselves. Say to him, “he is just,” for what he has given you. If you see evil in it, don't blame me unjustly saying “this is the devil's work” without looking for the original source. The tree of knowledge has given you the only thing that is your cognition. Let this cognition of yours not tremble in the face of the angry orders of that authority, which forces you to believe contrary to thought and feeling. Think and be patient! Develop a strong sense of spirituality inside yourself to avoid seeing the emptiness and nothingness around you! Find spiritual eternity and break of earthly emotions!” [2, p. 209].

In “Cain”, after leaving the spirit world, Cain becomes a little more defiant while also becoming a little more depressed. Cain, Byron's romantic hero, comes to the conclusion that paradise is only a dream. Cain cannot agree with the suffering that his descendants will suffer because of the fault of his father Adam, and the thought that he will eventually return to a handful of land. The reason for Cain's grief and rebellion is suffering, sorrow and death, inscribed in the fate of the human race. Such sentiments drive Byron's hero to criminal activity. Ada, in contrast to her, believes that love is the way out.

Byron's “Cain” is completed with an instructive ending. Cain finally turns into a murderer, killing his brother Abel, bringing the first death to Earth, as a form of protest against God's choice to choose Adam. In this way, Byron's romanticism takes the reader to the early times of the birth of the human race, and also brings to mind the fact that man will be an enemy to man for centuries due to hatred, anger, and protest. The work instills in the reader the idea that the human must fight for a happy life for the duration of his existence,

and although he has achieved great development by the power of cognition, he must always seek refuge in the mercy of God.

REFERENCES:

1. Belinsky, V. / *Selected articles*. Baku: Ganjlik, 1979, p. 136-137
 2. George Gordon Byron / *Selected Works* / Baku: Sharg- Garb, 2006, p. 179
 3. Alioghlu, M. / *Romanticism of Huseyn Javid* / Baku: Azernashr, 1975, p. 10
 4. Khalilov, A. / *World literature* / Baku: Bilik, 2014, p. 270-271
 5. Yelizarova, M. Y., Gidjey, S. P., Kolechnikov, B. I., Mikhalskaya, N. P./ *XIX century foreign literature* / Baku: Azerbaijan State Teaching and Pedagogical Literature Publishing House, 1964
 6. https://turuz.com/storage/her_konu-2019-6/6166-Tovrat-Tevrat-azerbaycan_turkcesi-831s.pdf
 7. <https://www.clb.az/dosyalar/1387.pdf>
-

ZIYOVUDDIN HAZINIY SHE'RLARINING MANBALARI

Maqsudova Nigina Umar qizi,

Buxoro davlat universiteti

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik

(o'zbek tili) yo'nalishi 2-bosqich magistranti

n.u.maqsudova@buxdu.uz

Annotatsiya: Maqolada Ziyovuddin Haziniy she'rlarining bosh manbalari bo'lmish Qur'oni Karim va Hadisi sharif va ularning g'azallardagi badiiy talqini bilan bog'liq masalalar yoritilgan. Shoirning o'z satrlarida Qur'oni Karim oyatlari hamda hadislardan foydalanish, ya'ni iqtibos va talmeh san'atini o'rinli qo'llay olish mahoratiga baho beriladi.

Kalit so'zlar: Qur'oni Karim, oyat, Hadisi sharif, tasavvuf, sabr, Ziyovuddin Haziniy, iqtibos, talmeh, badiiy mahorat.

Аннотация: В статье рассматриваются основные источники поэм Зиёвуддина Хазини, Священного Корана и хадисов, а также вопросы, связанные с их художественной интерпретацией в газелях. Оценивается умение поэта использовать аяты Священного Корана и хадисы в своих строках, то есть правильно использовать искусство цитирования и талме.

Ключевые слова: Священный Коран, аят, хадис Шариф, мистицизм, терпение, Зиёвуддин Хазини, цитата, талме, художественное мастерство.

Abstract: The article covers the main sources of Ziyovuddin Hazini's poems, the Holy Qur'an and Hadith, and the issues related to their artistic interpretation in ghazals. The poet's ability to use verses of the Holy Qur'an and hadiths in his own lines, that is, to use the art of quoting and talmeh appropriately, is evaluated.

Key words: Holy Qur'an, verse, Hadith Sharif, mysticism, patience, Ziyovuddin Hazini, quotation, talmeh, artistic skill

Kirish. Ma'lumki, Ziyovuddin Haziniy ijodini o'rganish va unga qiziqish shoirning hayotlik davridayoq boshlangan. Shoir merosi yuzasidan izlanishlar olib borgan olimlar Haziniy Qo'qon adabiy muhitining Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Muhyi, Nihoniy singari yirik ijodkorlar bilan bir davrda faoliyat yuritgan ulkan mutasavvuf shoir sifatida mashhur bo'lganligini ta'kidlashgan.

Asosiy qism. Ta'kidlash lozimki, Haziniy shaxsining xalq tomonidan juda sevilganligi va katta hurmat qozonganligi, ma'lum ma'noda, shoir asarlarining shuhratini ta'minlagan, deyish mumkin. Uning asarlari diniy-tasavvufiy yo'nalishdagi she'rlarning yetuk namunalaridan sanaladi. Haziniy ko'pgina she'rlarida Qur'oni Karim oyatlariga va payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v) hazratlarining hadislariga ishorat qilgan. Zero, Qur'on va hadislariga muvofiq, ularga hamohang holda asar bitish shoirdan yuksak ma'naviy poklik va ulkan ilmiy salohiyat talab qiladigan ijod uslubidir [3, 6 b.]. Mavlono Haziniyning ma'rifatli, fozil ijodkor va jo'shqin iste'dod sohibi ekanligini uning har bir satridan anglash mumkin. Fikrimiz isboti sifatida shoirning quyidagi baytini tahlilga tortsak:

Ki "Kulli man alayho foni" – deb, sango xabar berdi,
Bu oyat ma'nisini o'ylamaslar aksari johil.

Baytda shoir iqtibos san'atidan o'rinli foydalangan, ya'ni Qur'oni karim "Rahmon" surasining 26-oyati "Kulli man alayho foni" keltirilgan. Mazkur oyat "Yer yuzidagi barcha zot foni" degan ma'noni bildiradi. Baytdan dunyodagi barcha mavjudotlar o'tkinchi ekanligi, faqatgina ulug'lik va ikrom egasi bo'lgan Allohga boqiydir, degan mulohazalar anglashiladi. Baytda shoir johil inson masalasini ko'taradi. Haziniy nazdida barcha maxluqotlar foni ekanligini anglamagan insonlar johildir. Haziniy lirik merosining bosh manbayi Qur'oni karim ekanligini, shoirning deyarli barcha she'rlarida iqtibos sifatida oyati karimalar qo'llanilganligining asosiy sababi uning shaxsi bilan bog'liqdir, deyish mumkin.

Ta'kidlash lozimki, shoirning nasl-nasabi hazrati payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v)ga borib ulanishini tasdiqlovchi shajaraviy hujjatlar asl manba sifatida shoir avlodlari qo'lida saqlanmoqda. Shoir ajdodlariga mansub ikki shajaraviy hujjatda, xususan, hijriy 1287- (milodiy 1870) yilda tuzilgan nasabnomada

Shoir ota tomonidan Nabiraxoja ismli ajdodi orqali 24 nasab bilan, ikkinchi shajarada ona tomonidan ham hazrati payg'ambarimizga ulanishlari 74 va 22 muhr bilan tasdiqlangan. Qolaversa, Haziniyning payg'ambar avlodi ekanligiga ishoratlarni uning ba'zi she'rlarida ham uchramiz. Shoir tarbiyalangan muhitga e'tibor qaratsak, u 1897-yilda qo'qonlik Hakimxon xalifaga alohida ixlos bilan qarab, u zotga murid bo'ladi. Ya'ni Hakimxon xalifani pir tutadi va tasavvuf yo'liga kiradi. Tariqat maqomlarini bosib o'tib, o'sha davrdagi Qodiriya tariqatining peshvolaridan biri – murshidi komili darajasiga yetadi. Diniy manbalarda Haziniyning karomatlari bilan bog'liq bir necha manobalar yetib kelgan. So'fiy-shoir haqida quyidagi asoslar qayd etilgan: “Haziniyning ahli tariqat bo'lishiga, pirga qo'l berishiga va o'zining ham pir darajasiga yetishiga avvalo, Haq taolo izni inoyati bilan, shu valiylik xislati sabab bo'lsa, ikkinchidan uning shajarasi, ya'ni nasl – nasabi ham muhim omil hisoblanadi [3, 3-4 b.].

Ziyovuddin Haziniyning bir qancha she'rlarida Qur'oni karim oyatlariga murojaatlarini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, “Qil, yo, rab!” radifli g'azalning 9- baytini aytish lozim:

Umidim shul erur, Qur'ondakim “Lo taqnatu” debsan,

Vafo aylab, o'zing aytgon so'zingni yod qil, yo rab!

Baytdagi “Lo taqnatu” – Lo taqnatu min rahmatulloh – Alloh rahmatidan noumid bo'lmanglar degan ma'noni bildiruvchi mazkur jumla “Qur'oni Karim”dagi “Zumar” surasining 53-oyatidan olingan. Ushbu oyatda shunday deyiladi: “Sen mening tarafimdan: “Ey o'z jonlariga isrof (jabr) qilgan bandalarim, Allohning rahmatidan noumid bo'lmang! Albatta, Alloh barcha gunohlarni mag'firat etar. Albatta, uning o'zi o'ta mag'firatli va o'ta rahimli zotdir”, deb ayt. Shuningdek, Imom Buxoriy Sa'd ibn Jubayrdan (r. a.) keltirilgan rivoyatda aytilishicha, ko'plab gunohlar qilgan bir guruh mushrik Rasullohning (s.a. v.) huzurlariga kelib: “Albatta sen da'vat qilayotgan narsa juda ham go'zal. Qani, ayt-chi, biz qilgan narsalarni yuvadigan narsa ham bormi?” deb so'rashganda Alloh taolo ushbu oyati karimani tushirgan ekan [8].

Baytda keltirilgan iqtibos asosida mahshar kuni shoir o'z gunohlarining kechirilishi uchun Parvardigori Olamga iltijo qilib, ayni jihatdan umidvor ekanligini anglash mumkin. Haziniy ushbu oyatdagi Allohning insoniyat gunohidan kechishni va'da qilganligidan alohida umidvor bo'ladi. Fikr ta'sirchanligini oshirish uchun shoir nido san'ati (yo rab)dan o'rinli foydalanganligini ta'kidlash lozim. Iqtibos asosidagi “Yig'lar” radifli g'azalining 5- baytiga ham e'tibor qaratsak:

Ki “Val yabku kasiran” ma'nisini o'ylagan odam,

Hayoti ichra kulmay, barchadin tarki vatan yig'lar.

Mazkur she'rdagi “Va-l yabku kasiran” jumlasini “ko'p yig'lasin...”, degan ma'noni bildiradi. Qur'oni karimning “Tavba” surasidagi 82- oyatidan olingan ushbu oyatda shunday deyiladi: “Bas, qilgan kasblari tufayli oz kulib, ko'p yig'lasinlar. (Ular bu dunyoda qancha ko'p kulsalar ham oz bo'ladi, oxiratda ko'p yig'lashlari turgan gap)”[8].

Haziniy ushbu bayt orqali kimki, mazkur oyati karimaning ma'nosini bilsa, hech qachon huda - behuda kulmay, ya'ni hayoti davomida yaxshi amallar bilan birgalikda, Alloh nomini zikr etib, qilgan gunohlari uchun chin dildan tavba qilib, duo qilishlari kerakligiga urg'u beradi.

Haziniy To'ra shariyatining asosiy qismida tasavvufiy g'oyalar ifodalangan bo'lib, asarlari davomida Quroni karim oyatlari bilan birga Rasululloh hadislariga ham murojaat etilganligini ham ko'rish mumkin. Shoirning she'rlarida mahshar kunidagi azob- uqubat va jazolardan kuchli hayajonlanish, qattiq vahimaga tushish, hamda Haq taoloning o'z mo'min bandalariga ato etgan cheksiz inoyatlari ham bayon etilgan. Misol tariqasida Haziniy she'rlarida ifodalangan hadislarining badiiy talqiniga e'tiborimizni qaratsak:

Gohi savhu qasd ila har kimni etma g'iybatin,

Ey birodar, pand shul: andishayi uqboni qil.

“Qil” radifli g'azalning 4-baytida “G'iybat” qilish haqidagi hadisning ma'nosini aks ettirilgan. Hadisga ko'ra, birovga qasd qilib, uning g'iybatini qilma, chunki qiyomatda buning javobi og'ir bo'ladi, degan mazmun singdirilgan. G'iybat haqida Abu Hurayra roziyallohu anhudan keltirilgan bir hadisda rivoyat qilinadi: “Rasululloh “G'iybat nima ekanligini bilasizlarmi?” deb so'radi. Sahobalar “Alloh va uning rasuli bilguvchiroqdir”, deb javob berdilar. Rasululloh “G'iybat bir birodaringning orqasidan o'zi eshitsa, yomon ko'radigan sifat bilan gapirishdir”, dedilar. Shunda ulardan biri “Agar birodarimda men aytgan o'sha sifat bor bo'lsa ham g'iybat bo'ladimi?” deb so'radi. Rasululloh “Unda bor aybni aytgan bo'lsang, g'iybat qilgan bo'lasan. Agar sen aytgan sifat unda bo'lmasa, bo'hton qilgan bo'lasan”, deb javob berdilar. Demak, birovning aybini oshkor qiluvchi so'zni, agar to'g'ri bo'lsa ham, aytish joiz emas ekan. Chunki bu bilan g'iybat qilingan bo'ladi. Agar yolg'on bo'lsa, tuhmat va bo'hton bo'lgani uchun gunohi ham ikki hissa bo'ladi. [2]

Hadisi sharif bilan birgalikda Qur'oni karimda ham g'iybat mo'min bandalar uchun eng yomon xislat ekanligini ta'kidlangan. Alloh taolo g'iybatning haqiqiy mohiyatini Qur'oni karimda bayon etib, insonlarga shunday xitob qiladi: “...(O'zgalar aybini qidirib) josuslik va biringiz biringizni g'iybat qilmang! Sizlardan biror

kishi o'lgan birodarining go'shtini yeyishni xohlaydimi?! Uni yomon ko'rasiz-ku, axir! Allohdan qo'rqingiz! Albatta, Alloh tavbalarni qabul qilguvchi va rahmli Zotdir" ("Hujurot" surasi, 12-oyat) [8].

Haziniyning keyingi baytida ham hadis mazmuni bilan bog'liq mushohadalar aks ettirilgan:

O'ylamay har kimsa sirrin, bilmayin foshi xato,
Koru bori ma'siyat etgon ishi bejoni qil.

Islomiy e'tiqodga ko'ra, g'iybat qilish, birovning obro'sini to'kish, unga ozor yetkazish mumkin emas. Shu munosabat bilan, hatto badiiy asarlarda ham g'iybat qilish va ozor yetkazish qattiq qoralangan. Rasulloh me'rojga ko'tarilganligida ham shu toifa kishilarini ko'rganliklari diniy manbalarda qayd etilgan: "Rasululloh Me'roj kechasida bir qavmning oldidan o'tdilar. Ularning tirnoqlari qo'rg'oshindan bo'lib, o'zlarining yuzlarini va kuraklarini tirnayotgan edilar. Buni ko'rib, ajablangan Rasululloh: "Ey Jabroil alayhissalom, bular kim?" deb so'radilar. Jabroil alayhissalom: "Bular odamlarning go'shtini yeydigan va ularning obro'larini to'kadigan kishilar", deb javob berdilar" (Abu Dovud rivoyati) [2].

Shuning uchun Haziniy bilmasdan har bir insonning sirini fosh qilmaslikni, bu aniq va ochiq xato ekanligini bayt mazmuniga singdirgan. Hadisi shariflarda, hatto, kimki birovning obro'yini himoya qilishi ham o'zi uchun katta naf' ekanligi aytiladi. Masalan, Abu Dardo roziyallohu anhu rivoyat qiladilar: "Rasululloh aytdilar: "Kimki bir birodarining obro'sini himoya qilsa, qiyomat kuni Alloh taolo uning yuzidan do'zaxni daf qiladi" (Imom Termiziy rivoyati) [2].

Islom dini zahirida shakllangan tasavvuf ta'limotida komil inson tarbiyasi alohida o'rin egallaydi. Komil inson hech qachon birovga ozor yetkazmaydi, birovning sirini bilishga oshiqmaydi va uni boshqalarga yoymaydi. Bu borada Amr ibn Ossdan shunday rivoyat qilinadi: "Birovga sirimni aytsam, uni fosh qilgani uchun malomat qilmayman. Qanday ham uni malomat qilay? Axir o'zim uni sig'dira olmadimku

Demak, o'z ichingda saqlay olmay siringni birovga aytdingmi, u ham birovga aytsa, sen undan xafa bo'lma. U ham senga o'xshagan inson. Payg'ambarimiz Muhammad sallolohu alayhi vasallam: "Kim senga bir gap aytib, atrofga alanglab qo'ysa bu omonatdir", deganlar. Chunki gap aytaturib xavotirlangan odam, gapimni boshqa birov eshitib qolmasin, degan ma'onda alanglab qo'ydi. Demak, bu gap sir saqlanishi lozim bo'ladi. Bu gapni sir saqlamay boshqalarga aytgan odam esa, xiyonatkoridir.

Haziniyning quyidagi baytida ham hadislardagi mazmun ifodalanganligini ko'rish mumkin:

Shod etgil har kishini bu tiriklikda mudom,
Tashla dilozorlikni, toatu taqvoni qil.

Shoirning fikriga ko'ra, har bir insonni tirikligida qadriga yetib, ko'nglini shod etmoqlik lozim. Zero, birovning ko'nglini og'ritmoq Ka'bani vayron etish bilan barobardir. Haziniy insonlarga dilozorlikni qo'yib, toat-ibodat bilan mashg'ul bo'lmoqlikni qayd etib, dilozorlikning katta gunoh ekanligiga urg'u beradi. Ayni mulohazalarni yana bir she'rida ifodalaydi:

Kishi mo'min diliga zarracha ozor yetkursa,
Qiyomat kun qolur beshak jahannamning jafosiga.

Haziniy To'raning ko'pgina she'rlarida inson ko'ngilni og'ritmaslikka chorlovchi she'rlar salmoqli o'rin egallaydi. Jumladan, yuqoridagi misralarda ham mo'minnning diliga ozor yetkazgan kishi qiyomat kuni, albatta, jahannam jafosiga duchor bo'ladi. Bejizga ko'ngil Alloh taoloning nazargohi deyilmagan. Inson qalbi ulug' taxt demakdir. Shuning uchun inson qalbiga yetkazilgan ozor Ka'ba buzilishidan-da, og'irroqdir. Haziniy mazkur baytda tanosib (mo'min, qiyomat, jahannam) san'atidan o'rinli foydalanib, fikr ta'sirchanligiga erishgan.

Ma'lumki, sabr islomda va tasavvufda alohida mavqega ega. Alloh Taoloning muqaddas kitobi Qur'oni Karimda va Muhammad payg'ambarimizning Hadisi shariflarida ham sabr qilmoqlik haqida fikrlar uchraydi. Islom va tasavvufning ko'pgina g'oyalarini kuylagan badiiy adabiyotda ham sabr bilab bog'liq talaygina she'rlar yaratilgan. Shoir Haziniy devonida ham sabr va sabr egasi bo'lmoqlik bilan bog'liq baytlar mavjud. Haziniyning quyida baytiga e'tibor qaratsak:

Xudoga bandalik shuldur, rizo bo'lsa qazosiga,
Buyursa har nechuk kulfatni, sabr etsa balosiga.

Haziniy musulmon kishi uchun sabr yuksak fazilat ekanligini, inson doim qazosiga rozi bo'lishi lozimligini, Allohdan kelgan qiyinchiliklarni sabr-u bardosh bilan yengmoqlik darkorligiga urg'u beradi. Demak, sabr deganda, avvalo, musibatga bardoshli bo'lish, Allohning taqdiriga e'tiroz bildirmaslik tushuniladi. Ayni masala Qur'oni karimdagi "Oli Imron" surasining 146-oyat ham o'z ifodasini topgan: "...Alloh sabrlilarni sevar" [8]. Sabr - mashaqqatlarga chidash, iymon taqozo qilgan ishlarni amalga oshirish, Allohning hukmiga rozi bo'lishdir. Chunonchi hazrat Abu Hurayra (r.a.) shunday deganlar: "Kimga sabr qilish ne'mati ato qilingan bo'lsa, u hech qachon savobdan mahrum qolmaydi". Chunki Alloh taolo Qur'oni karimda: "... Albatta, sabr qiluvchilarga mukofotlari behisob berilur" ("Zumar" surasi, 10-oyat) deb marhamat qilgan. Demak, inson hayoti davomida, har qanday sharoitda ham sabr va qanoat bilan yashashi zarur. Sabr barcha fazilatlarining asosidir.

Shuning uchun ham, Alloh taolo Qur'onda mo'minlarning asosiy sifatlaridan biri sabr ekanini qayta-qayta ta'kidlaydi. Ulamolarimiz fazilatlarini bir butun jasadga o'xshatishsa, sabr esa o'sha jasadning boshidir deydlar. Payg'ambarimiz (s.a.v.) ning sahobalaridan ikki kishi uchrashib qolsalar, "Val asr" surasini bir-birlariga o'qib bermasdan tarqalmas ekanlar. Unda "bir-birlarini sabrga chaqirganlar ikki dunyo baxti saodatiga musharraf bo'lishlari bayon qilingan. Haziniyning baytida ham Allohga bandalikning sharti – sabr egasi bo'lmoqlikdir, deya ta'kidlaydi. Shoir tanosib asosida kitobxonga o'z mulohazalarini ta'sirchan yetkazgan.

Ziyovuddin Haziniy she'rlari Qur'oni karim va Hadisi sharif g'oyalari asosida yaratilgan. Shoir she'rlarining har bir misrasida oyat va hadis talmeh sifatida yoritilgan. Shoir asarlari o'z davridan boshlab hozirga qadar tarbiya vositasi bo'lib kelmoqa. Haziniy asarlarini o'qib o'rganish barkamol avlod tarbiyasi uchun ahamiyatli sanaladi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdulaxatov N. va boshqalar. *Xaziniy yurti*. – T.: Yangi asr avlodi. 2010.
2. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al- Buxoriy, *Al –jomi' as-sahih*. Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasi. – T.: 1991.
3. Haziniy. *Devon*. – T.: Ma'naviyat. 1999.
4. Haziniy. *Tasadduq, yo Rasululloh*. – T.: Yozuvchi. 1992.
5. Komilov N. *Tasavvuf*. – T.: Movarounnahr. 2009.
6. Maqsudova N. *Haziniy Xo'qandiyning ma'naviy merosi*. *Central asian academic journal of scientific research*. 2022.
7. *Navoiy asrlari lug'ati*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1972.
8. *Qur'oni karim. (O'zbekcha izohli tarjima)*. – T.: 1992.



Navoiy gulshani

РИЁВУ УЖБУ ҲАСАД ДАҒЪИН ЭТ ...

Ражабова Марифат Бақоевна,

Бухоро давлат университети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти, ф.ф.д.

Бировки амр хилофидин айлағай иъроз,
Агар улус шаҳидур йўқ анинг киби муртоз.

Риёву ужбу ҳасад дағъин эт фано билаким,
Кетар бу дору ила мунча мухталиф амроз.

Амалға боқмаки бебахри фазл эрур яксон,
Фузайли Бармакий ўлсун, Фузайли Аёз.

Замона аҳлини бу коргоҳ аро билгил,
Зуруфеким тўладур анда мухталиф ағроз.

Ҳалоки нафс вали нутки билки, риштайи куфр
Кесар ишига Али зулфикоридур микроз.

Замона мушкунга кофур қотти, кўз очғил,
Ки чун кўз оллидадур бўлмас айламак иғмоз.

Савод жаҳлини юб, вақт эрурки уйғонсанг,
Ки умр шомиға субҳи ажал кетурди баёз.

Фақир яшурун охиға боқмаким, ўртар
Жаҳонни, гарчи эрур бу чокин иши иймоз.

Бўлур ўлукка Навоий ҳадиси жон берса,
Нединки файз эшигини боғламайдурур файёз.

Улуғ шоир Алишер Навоий лирик меросининг мавзулар доираси ниҳоятда кенг. Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, уларни юксак жамият ва унинг маънавиятли инсонларини тарбиялашга йўналтирганлигини кўришимиз мумкин. Зеро, академик Б.Валихўжаевнинг ўринли таъкидича: «Комил инсон Алишер Навоий ижодида таянч нукта бўлиб, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётига оид барча муаммоларни ҳал қилиш унинг воситасида амалга ошади». Юқорида келтирилган ғазалда ҳам инсон хулқини гўзаллаштириш, нуксонларини бартараф қилишга қаратилган панд-насиҳатлар уфуриб турибди..

Панд-насиҳат руҳида ёзилган ушбу 9 байтли ғазал Алишер Навоийнинг “Бадойиъ ул-бидоя” (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. I жилд. -Тошкент. “Фан”, 1987, 248-бет) девонидан ўрин олган. Ғазалда инсонларни огоҳликка чақириш, нафси амморани жиловлаш, умрни эзгу ишларга бағишлаш ғояси устиворлик қилади.

Улуғ шоирнинг жуда кўп ғазалларида дарвешларнинг шоҳ эмас, шоҳларнинг дарвешсифат, яъни давлат ва салтанатга қўнғил боғламаслигини, дарвешлардек эътиқотда собит, маънавий қудрат соҳиби бўлишини истаганлигини кўришимиз мумкин. Шундагина шоҳда мансабпарастлик ва манфаатпарастлик, худпарастликдан нишон ҳам бўлмайди.

Таҳлилга тортилган мазкур ғазалнинг дастлабки байтида эса айтилган фикрнинг тескари жиҳатини кузатишимиз мумкин. Байтдаги **иъроз** – узоқлашиш, қочиш, юз ўгириш, **муртоз** – риёзат, тақво билан нафсини тарбиялаган, тийинган одам маъноларини англатувчи сўз. Навоий таъкидича, Аллоҳнинг амру фармонида амал қилиб яшайдиган одам чин инсондир. Худо амрига хилоф иш қилишдан ўзини сақлайдиган одам, агар у халққа шоҳ бўлса ҳам, риёзату тақво (дарвешлик)да унга тенг келадигани йўқ.

Ғазалнинг иккинчи байтидаги **риё**, **ужб**, **фано**, **амроз** сўзларининг изоҳи байтнинг маъносини англашга кўмаклашида. **Риё** – кўз бўямачилик, ўзини кўз-кўз қилиш, алдаш, сохта тақводорлик; **ужб** – манманлик, такаббурлик, ўзига оро бериш; **фано** – йўқолиш; тугатилиш; **амроз** – касалликлар, “мараз”нинг бирлик шакли.

Байтда насиҳат руҳи устивор. Шоир инсонларнинг ёмон хислатлар (риёкорлик, манманлик, такаббурлик, ҳасад ва бошқалар)дан халос бўлишларининг ягона йўли - Ҳаққа чин юракдан юз ўгиришдир,- дея маслаҳат беради. Чунки инсон ёмон хислатларни йўқотиш – фаний этиш орқали, нафс ғуғулаларини енгитиш, бунинг натижасида ичдаги **амроз** – ахлоқий касалликлардан холос бўлиши мумкин.

Инсон наслу насаби, амалу мансаби билан эмас, эзгулик йўлидаги ишлари, гўзал хулқи билан шарафлидир. Шоир ғазалнинг учинчи байтида ўз фикрини асослаш учун ҳаётий мисолга мурожаат қилади. Бунинг учун машҳур дарвеш Фузайл Аёз билан Аббосий халифаларнинг машҳур вазири Фузайл Бармакийни солиштиради. Бири оддий дарвеш, иккинчиси буюк донишманд вазир. Худо олдида уларнинг қайси бири қадрли? Кимники инсоний фазли баланд бўлса, ўшанинг қадри баланд. Яъни Оллоҳ уларнинг амалу мансаби ёки танлаган йўлига қараб эмас, балки илоҳий фазлдан баҳрамандлигига қараб баҳолайди.

Ғазал ҳажвий, киноявий руҳда давом этади. Навбатдаги байтда пояма-поя баланд пардага кўтарила борган шикоят, норозилик, танқид юқори чўққига чиққан.

Инсон яратибдики, унинг вужудида эзгу фазилатлар билан бирга, ноқис хислатлар ёнма-ён яшаб келади. Улуғ шоир ғазалнинг тўртинчи байтида одамларни ажойиб бир ўхшатиш билан танқид остига олади. Замона аҳлини **зуруф** – идишларга ўхшатади. Бу идишларнинг ичи **ағроз** – ғаразлар, мақсадлар билан тўла. Яъни бу дунёдаги одамлар худди ичига турфа касалликлар тўлдирилган идишлар қабиридирлар. Бу касалликлар - маънавий касалликлардир. Фиску фужур, лаганбардорлик, тилёмагарчилик, ҳасад, ғазаб, масабпарастлик... Шоир буларни барчасини битта ном – нафс дея атайди.

Алишер Навоий кейинги байтда китобхонга ана шу касалликлардан қутилишнинг йўлини кўрсатади: Нафсни ҳалок этувчи куч – бу вали инсонлар нутқи – нафаси деб бил, бу нутқ худди Ҳазрати Али каримуллоҳ қиличидай нафс риштасини кесувчи микроз яъни қайчидир.

Байтдан-байтда шоирнинг куюнчақлиги ортиб боради. У замона аҳлини хушёрликка чакиради. Олтинчи байт инсонни ғафлатдан уйғотиш, ёмон хислатлардан қутилишга чорловчи огоҳномадек жаранглаган: Замона сочингни оқартирди, кўзингни оч, нимаики кўз олдинда бўлса уни яшириб (иғмоз) бўлмади.

Еттинчи байтда шоир ғафлат уйқусидаги инсоннинг тасвирини келтиради. Байтдаги **савод** сўзи қоралик, қора тус маъносини англатади. Лирик қаҳрамон умр шомида жоҳилликдан уйғонди. Лекин умр шомига (қоронғилигига) ажал тонги (ёруғлиги) баёз (нома)ни келтирди. Байтда шоир тазод санъати (қоронғи-ёруғ; шом-тонг) орқали лирик қаҳрамон умрининг бесамар ва мақсадсиз ўтганлигига эътиборни қаратади.

Ғазалнинг саккизинчи байтда орифона мазмунга урғу берилган. **Факр** - дунё ноз-неъматларидан кечган, илоҳ ишқида ёнган шахс. У илоҳий файзга дунё роҳатидан воз кечиб, сидқидилдан Мутлақ руҳ (Оллоҳ) сари интилади. Шоир мазкур байтда ғафлат уйқусидаги инсонга қарама-қарши қилиб факр образини қўяди. **Иймоз** – ялтираш, ёришиб кўриниш.

Фақирнинг яширин оҳини эътиборсиз қолдирма, чунки бу чақин ялтираб кўринса ҳам, аммо жаҳонга ўт солиши мумкин.

Ғазал мақдасида шоир “ўлик” деб камолга эришмаганларни назарда тутмоқда. **Файз эшиги** ҳам кўчма маънода қўлланган бўлиб, Тангри таолонинг қарами, файзи маъноларида қўлланган. **Файёз** – файз етказувчи, лутфу қарам қилувчи.

Навоий сўзлари ўлукка жон бағишлайди. Чунки Файёзи олам – Тангри таолонинг қарами, файзи эшиклари биз учун очиқ. Биз унга лойиқ бўлсак, мушарраф бўламиз.

Улуғ шоир бутун ғазал давомида ҳайратомуз тушбеҳу гўзал тамсиллар орқали инсоннинг улуғворлиги, берилган умрининг ғаниматлигини таъкидлаш баробарида, унинг вужудида макон

тутган ноқис хислатларини танқид қилади. Шоир тасвири ва танқидилар остида куйиниш, ҳасрат, алам, афсус оҳанглари яққол кўзга ташланади. Сабаби, улуғ шоирнинг асл мақсади **ИНСОННИ** номаъқул хислатлардан фориғ кўриш, унинг комиллик сифатларига эга бўлиши ғоялари ташкил қилади.

Бугунги кунда давлатимиз сиёсатининг олий мақсади - озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаётни банёд этишдир. Бундай жамиятни эса баркамол, эзгу ғояларни ҳаётини эътиқодига айлантирган етук инсонларгина бунёд эта олади. Мана шундай улуғ вазифаларга буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг назму насрда битилган ўлмас асарлари асрлароша “лаббай” деб жавоб бериб келмоқда. Буни замондошларимиз маънавий камолоти учун катта тарбиявий, маърифий аҳамиятга эга бўлган юқорида таҳлил қилинган ғазал мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Бировки амр хилофидин айлағай иъроз,
Агар улус шаҳидур йўқ анинг киби муртоз.

Риёву урғу ҳасад дафъин эт фано билаким,
Кетар бу дору ила мунча мухталиф амроз.

Амалға боқмаки бебаҳри фазл эрур яқсон,
Фузайли Бармакий ўлсун, Фузайли Аёз.

Замона аҳлини бу коргоҳ аро билгил,
Зуруфеким тўладур анда мухталиф ағроз.

Ҳалоки нафс вали нутки билки, риштаи куфр
Кесар ишига Али зулфикоридур микроз.

Замона мушкунга кофур қотти, кўз очғил,
Ки чун кўз оллидадур бўлмас айламак иғмоз.

Савод жаҳлини юб, вақт эрурки уйғонсанг,
Ки умр шомига субҳи ажал кетурди баёз.

Жоҳиллик қоралигини (ёки қоралик жаҳлини) юкиб, уйғониш вақтинг келди, чунки умр шомига (қоронғилигига) ажал тонги (ёруғлиги) баёз (нома)ни келтирди.

Фақир яшурун оҳига боқмаким, ўртар
Жаҳонни, гарчи эрур бу чокин иши иймоз.

Фақир дарвешнинг яширин оҳини эътиборсиз қолдирма, чунки бу чакин ялтираб кўринса ҳам. Аммо жаҳонга ўт солиши мумкин.

Бўлур ўлукка Навоий ҳадиси жон берса,
Нединки файз эшигини боғламайдурур файёз.

Навоийнинг сўзи ўликни тирилтириш мумкин, зеро файзу қарам етказувчи Зоти муқаррам лутфу марҳамат эшигини беркитмайди

АДАБИЁТЛАР:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. I жилд. -Тошкент. “Фан”, 1987.
2. Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. – Т.: Камалак, 1991.
3. Ҳаққул И.Навоийга қайтиш. 2-китоб. –Т., 2011.
4. Алишер Навоий: қомусий лугат. 1-2-жилдлар /Масъул муҳаррир Ш.Сирожиддинов. – Т.: Sharq, 2016.

ABDURAUF FITRATNING AXLOQIY-TARBIYAVIY QARASHLARI

Bahronova Barchinoy Bahodir qizi,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Media va kommunikatsiya fakulteti talabasi

bahronova@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning axloqiy-tarbiyaviy qarashlari uning “Rahbari najot”, “Oila”, “Mavludi Sharif...” risolalari, “Jamiyat va xayriya” singari maqolalari asosida sharhlangan. Ayniqsa, “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asarida Fitratning benihoya o'tkir ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan qarashlariga ega pedagog sifatida ko'rinishi ta'kidlangan. Unda olim insoniyatning muhim bo'g'ini va millatning bardavomligini ta'minlashda zaruriy o'ringa ega bo'lgan oila mustahkamligini ta'minlovchi omillar to'g'risida so'z yuritadi.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, oila, axloqiy-tarbiyaviy qarashlar, farzand tarbiyasi, ma'naviy tarbiya.

Аннотация. В данной статье интерпретируются нравственно-просветительские взгляды Абдурауфа Фитрата на основе его памфлетов «Раббари Наджот», «Семья», «Мавлуди Шариф...» и «Джамият ва Хайрият». В частности, в работе «Семья или процедуры управления семьей» подчеркивается, что Фитрат выступает как педагог с общественно значимыми взглядами. В ней учёный говорит о факторах, обеспечивающих прочность семьи, которая является важным звеном человечества и необходимым элементом в обеспечении устойчивости нации.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, семья, нравственно-воспитательные взгляды, воспитание детей, духовное воспитание.

Abstract. In this article, the moral and educational views of Abdurauf Fitrat are interpreted on the basis of his pamphlets "Rahbari Najot", "Family", "Mavludi Sharif ..." and "Jamiyat va Khairiya". Especially in the work "Family or family management procedures", it is emphasized that Fitrat acts as a teacher with socially significant views. In it, the scientist talks about the factors that ensure the strength of the family, which is an important link in humanity and a necessary place in ensuring the stability of the nation.

Key words: Abdurauf Fitrat, family, moral and educational views, education of children, spiritual education.

Kirish. Abdurauf Fitrat ijodi serqirra bo'lib, axloqiy, tarbiyaviy, ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan qarashlari ijodkor faoliyatining muhim bir qismini tashkil etadi.

Eng avvalo, ma'rifatparvarlik qarashlari uning she'riy, nasriy hamda dramatik asarlari g'oyaviy mazmunida ifoda topgan va o'quvchi ularni o'qir ekan, Vatanga muhabbat, el-u yurtga xizmat qilish, sadoqat, insof, diyonat kabi bir qator tushunchalarning mohiyatini chuqurroq anglashga intiladi. “Rahbari najot”, “Oila”, “Mavludi Sharif...” risolalari, “Jamiyat va xayriya” singari maqolalari Fitratning tarbiya va pedagogika masalalariga o'z ijodining ilk bosqichidan katta ahamiyat berganini ko'rsatadi” [2.120].

Ijodkor ijtimoiy, didaktik qarashlarini “Oila yoki oila boshqarish tartiblari”, “Najot yo'li” kabi asarlarida, ayniqsa, yorqin aks ettirgan. Ushbu asarlar adibning axloqiy-tarbiyaviy o'gitlari ifodasiga bag'ishlangan ma'rifiy xarakterdagi asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega. Ushbu asarlar ma'rifatparvar ijodkorning o'zi yashagan davr qiyofasi, yurtdoshlarining ijtimoiy ahvoli, shuningdek, millat, insoniyatning kelajagi uchun qayg'urish tuyg'ularini benihoya teranlik bilan aks ettirgan namunalar sifatida diqqatni tortadi. Ular Sharq adabiyotining ma'rifiy-didaktik asarlari kabi insoniyat ma'naviy xazinasini yangicha qarashlar, g'oyalar, tarbiyaviy o'gitlar bilan boyitadigan nodir durdonalardandir.

Asosiy qism. “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asari Abdurauf Fitratni o'zining benihoya o'tkir ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan qarashlariga ega pedagog sifatida ko'rsatib turadi. Unda olim insoniyatning muhim bo'g'ini va millatning bardavomligini ta'minlashda zaruriy o'ringa ega bo'lgan oila mustahkamligini ta'minlovchi omillar to'g'risida so'z yuritadi. Bunda Fitrat oila tushunchasining mazmun-mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi masalalarni bayon etish bilan bir qatorda, uning jamiyat maishiy-ijtimoiy hayotida nechog'li ahamiyatga ega ekanligini ochib berishga intiladi. Qolaversa, ma'rifatparvar shaxs, millatning

kuyunchak bir vakili sifatida o'z davri oilalarining ahvolini tahlil qiladi va dadillik bilan bayon etishga kirishadi.

Asarda Fitratning ijodkorlik va olimlik qobiliyati yaqqol sezilib turadi. Qaysi bir masala yoxud muammo xususida to'xtalishni maqsad qilmasin, unga ham diniy, ham dunyoviy ilmlarga tayanib va ham o'z davrining ijtimoiy ahvolini o'rgangan holda yondashadi. O'z fikrlarini ta'sirchan tarzda yetkashiga harakat qiladi, insoniyat ma'naviy xazinasini boyitib turgan diniy va dunyoviy ilmlar yutuqlarini singdirib boradi. Ulardan o'zining qarashlariga muvofiq keladigan iqtiboslar keltirib fikrlarini dalilaydi. Chindan ham "Fitrat asarda huquqshunos, sotsiolog, pedagog va tabib sifatida namoyon bo'ladi" [1.5]. Shuningdek, xalq orasida yurgan qarashlarga ham aniqlik kiritishga, ularga asoslovchi misollar keltirib sharhlash, munosabat bildirishga harakat qiladi.

Ijodkor oilaga "bani Odam madaniyatining asosi", "bir necha odamlardan iborat jamoa", "bir shaxs boshchiligida bir uyda yashovchilardir" kabi bir necha ta'riflar bilan ta'riflar ekan, oilaning mustahkamligini ta'minlovchi bir qator zaruriy jihatlarga to'xtalib o'tadi. Adebning fikrlariga ko'ra bir necha odamlar jamoasi bir joyga yig'ilib qolgach, albatta, ular o'rtasida manfaatlar to'qnashuvi yuzaga keladi. Demakki, oilada ham shunday. "Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizom va tartibga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo'ladi" [6.215], deb yozadi u.

Qolaversa, asarda Fitratning ifoda yo'sinida tizimlilik tamoyiliga amal qilishga intish yaqqol seziladi. Bunda uning o'z qarashlarini tartib bilan, tasniflab bayon qilganligi ham diqqatni tortadi.

Asarning dastlabki fasllarida o'ylanish va o'ylanmaslik, nechta xotonga o'ylanish mumkinligi, shuningdek, uylanish zarur bo'lganda, qanday xotinni tanlash lozimligi haqidagi muammolar qamrab olingan. Shuningdek, oila qurish niyatida bo'lgan yoshlar dastlab nimalarga ahamiyat berishi zarurligi, mahr va to'y masalalari ham ijodkorning e'tiboridan soqit bo'lmaydi. Shu o'rinda aytish mumkinki, adib yashagan davrda oila doirasidagi tartib-qoidalarga ta'sir ko'rsatgan ushbu muammolar bugungi kunga qadar ham dolzarbligini yo'qotmay kelmoqda. Shu boisdan ijodkorning xilma-xil dalillar va misollar asosida keng yoritilgan qarashlari bugungi kun o'quvchisining ham diqqatini tortishi, shubhasiz.

Ikkinchi qism "Farzand tarbiyasi" masalasiga bag'ishlangan bo'lib, Abdurauf Fitrat asarning bir necha o'rinlarida "er-xotinlikning birinchi maqsadi farzanddir" deya ta'kidlaydi. Olim farzand tarbiyasi masalasiga shunday ta'rif beradi: "Farzand tarbiyasi aslida ikki kalimadan iborat. Shuning uchun ham nazaringizda juda mayda muammodek ko'rinadi. Lekin dono odamlar biladilarki, bani Odamning siyosiy, diniy, ijtimoiy inqiloblarning asosi ana shu ikki so'z – "bola tarbiyasi"dan iborat birikmaga bog'liq. Bu xalqning harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi, zaif bo'lib xorlikka tushishi, faqirlik jomasini kiyib, baxtsizlik yukini tortib e'tibordan qolishi, o'zgalarga tobe, qul va asir bo'lishi, bolalikdan o'z ota-onalaridan olgan tarbiyalariga bog'liq" [6.262]. Ushbu ta'rif farzand tarbiyasining nechog'lik muhim va kelajak uchun zaruriy ahamiyatga ega bo'lgan masala ekanligini anglatib turadi. Muhokamalarini davom ettirar ekan, ulug' adib "Bu dunyo kurash maydonidir. Bu maydonning quroli sog'lom jismu tan, aql va axloqdir" [6.267], degan fikrga keladi. Ijodkor inson tarbiyasida muhim bo'lgan "Badan tarbiyasi", "Aqliy tarbiya" va "Axloqiy tarbiya" masalalariga alohida o'rin ajratadi. Badan tarbiyasi to'g'risida so'z yuritir ekan, bolaning go'daklik davridan boshlab nimalarga e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiqligi to'g'risida ko'satmalar beradi. Shuningdek, ovqatlanish, uyqu, poklik, harakat kabilarning inson sog'ligi uchun ahamiyatini tushuntirib beradi. Odam aqlining kamolini esa yaxshi bilmoq, yaxshi o'rganmoq va mukammal fikr qilmoqda deb biladi. Axloqiy tarbiyani adib zikr qilingan uchta tarbiyaning eng asosiysi deb biladi va odamning ixtiyoriy fe'l va harakatlari va fe'llarning tamoyillari va tarbiyasiga ta'rif berishni lozim topadi. Olimning nazdida "hatto, o'sha ehtirosli amallar ham oz bo'lsa-da ixtiyordan xoli emas" [6.292]. Shuningdek, u odamning ixtiyorini tasavvur, muhokama, solishtirish, qaror va ijro kabi besh holat natijasi ekanligini bayon etsa, odam ruhining mayllarini shaxsiy mayl, ijtimoiy mayl, va oliy mayl kabi uch qismga ajratadi. Yana shaxsiy maylning o'zini baxt mayli, faoliyat mayli va izzat-nafs mayli, ijtimoiy maylni esa aloqa mayli, o'zgalarga nisbatan mehr-muhabbat mayli, va ibrat olib e'tiborda bo'lish mayli kabi kabi qismlarga ajratadi. Oliy mayl olim nazdida go'zallikka mayl, fazilatga muhabbat mayli, iroda va ixtiyor maylidan tashkil topadi. Ijodkor ayniqsa go'zallikka bo'lgan mayl haqida so'z yuritir ekan, shunday yozgan: "Har bir shaxs tarbiya, intizom va tozalikka intiladi. Bu maylga kuch berish bolaning parishonholigini yo'q qiladi, iflos yurishdan va intizomsizlikdan qutqaradi. Shu mayl rivojlangan bola ulg'aygandan so'ng zimmasiga tushgan ishni yaxshi bajarib tartibsiz va chala qoldirmaydi" [6.298]. Demak, ijodkorning qarashlariga tayanib aytganda, go'zallikka bo'lgan mayl tushunchasi doirasiga tartib-intizomli bo'lish, tozalikka rioya qilish, har bir ishni o'z vaqtida va sifatli bajarishni odat qilish kabilarni kiritish mumkin.

Bunday mayl shakllangan kishida, tabiiyki, go‘zallikni his etish, san‘atni tushunish va idrok qilish mayli ham kuchayib boradi.

Ko‘rinib turibdiki, ijodkor yoritilayotgan har bir masalani turli tomonlarini qamrab olib, chuqur ta‘riflashga intiladi. Odamning shaxsiy mayllaridan tortib, insoniyat uchun manfaatlariga xizmat qilishi kutaladigan jihatlarigacha ta‘riflab berishga harakat qilganligi diqqatni tortadi. Qolaversa, Fitrat farzand tarbiyasida muhim bo‘lgan oliy dargoh – maktabning o‘rni, qizlar tarbiyasi masalalari muhokamasiga ham alohida o‘rin ajratadi.

Olim o‘zining “Najot yo‘li” asarida ham inson tarbiyasi uchun maqbul bo‘lgan bir qancha masalalar, ayniqsa, ilm olish, ma‘rifat egallash to‘g‘risida so‘z yuritadi. Fitrat ushbu asarida yurtdoshlarining ta‘lim-tarbiyasi va ilm rag‘bati bilan bog‘liq muammolarini chuqurroq tahlil etishga harakat qiladi. Atrofidagi ko‘plab kishilarning ilmga bo‘lgan intilishlari sustligidan o‘kinish hislarini ifoda etadi. Ayni paytda, ularga diniy va dunyoviy ilmlarning bir-birini inkor etmasligi, aksincha, taqozo etishini isbotlashga urinadi. Asarda keltirilgan ilmlar ta‘rifi va qamrov doirasi haqidagi aniq va asosli ta‘riflar ayniqsa diqqatni tortadi. Jumladan, “Tafsir ilmi”, “Hadis ilmi”, “Fiqh ilmi va usuli”, “Kalom ilmi”, “Lisoniy ilmlar”, “Tarix ilmi”, “Jug‘rofiya”, “Tabobat ilmi”, “Kimyo ilmi”, “Tabiat ilmi”, “Ilmi nabotot”, “Maxluqot ilmi”, “Ma‘danlar ilmi”, “Riyoziy ilmlar” (Bular to‘rtga bo‘linadi: 1.Hisob. 2.Jabr. 3.Handasa. 4.Hay‘at), “Falsafiy ilmlar” (Bular to‘rtga bo‘linadi: 1.ruh ilmi. 2.axloq ilmi. 3.ilohiyot. 4.mantiq) kabilar batafsil ta‘riflanadi.

Qolaversa, adib ilmlarning xususiyatini anglash va o‘zlashtirish uchun ular haqidagi ma‘lumotlarning o‘zinigina kifoya qilmasligini, balki turli fanlarni o‘rganishga rag‘bat qilgan insonning qanday sifatlarga ega bo‘lishi va qanday illatlardan xoli bo‘lishga intilishi lozimligiga to‘xtalishni zarur deb hisoblaydi. Jumladan, shijoat, karam, isrofgarchilik, baxillik, manmanlik, halimlik, g‘azab, iffat, qanoat kabi insoniy xususiyatlarning ijobiy sifatlari va salbiy oqibatlarini misollar bilan tushuntirib beradi. Shuningdek, insoniyat ma‘naviy kamolotida oila vazifasi, avlod tarbiyasi, badan tarbiyasi fikr tarbiyasi, axloq tarbiyasi kabilarning o‘rni ko‘rsatib berishga intiladi. Masalan, insonlarga xos bo‘lgan fazilatlaridan biri bo‘lgan sarvat haqida so‘z yuritir ekan, insoniyatning ehtiyoj ortidan amalga oshiradigan harakatlarini nazarda tutadi. Ya‘ni “Odamzod yoki maxluq ehtiyojlarining hujumiga qarshi tursa, boshqacha ibora bilan aytganda, tanballik yoki sustlik tufayli ehtiyojlarini qondirmasa, beshubha mahv va nobud bo‘ladi” [7.170], deb yozadi. Bunday ehtiyojlar sirasiga ijodkor san‘atga bo‘lgan ehtiyojni ham nazarda tutadi. Inson amalga oshiradigan ishlarni san‘at darajasida yuzaga chiqarishi asosida ehtiyojlarini oson va samarali natijadorlik bilan qondirish imkoniyatiga ega bo‘lishi nazarda tutiladi. San‘at turlarini adib quyidagicha guruhlariga ajratadi: 1) ixroj (yer osti boyliklaridan foydalanish) san‘ati; 2) ziroat san‘ati; 3) a‘mol (kasbu kor); 4) tijorat; 5) naqtiyot san‘ati; 6) turli xil san‘atlar; 7) shaxsiy xizmatlar. Ushbu san‘atlar orasida Fitratning “Turli xil san‘at”larga bergan ta‘rifi ayniqsa diqqatimizni tortadi: “Bu san‘at sohiblariga tabiblar, muarrixlar, muallimlar, mirzolar, hukumat ma‘murlari va boshqalar kiradilar. Ma‘lumki, yuqoridagi uch xil kasb va sohalar uchun ancha sarmoya kerak, shuning uchun u sohalarini bir kishi ishg‘ol qila olmaydi. Sarmoyasi hisobli bo‘lgan shaxslar shu turli xil sohalarga ega bo‘lishlari zarur, zero halolni talab qilish har bir musulmon uchun vojibdir. Shu sohalarining har birida jamiyat uchun turli foydalar mavjud. Bir millatning orasida bir qancha tabib, bir qancha muallim, bir qancha muharrirlik, bir talay hukumat ma‘murlari borligiga hech kim shubha qilmasa kerak. Ularsiz bir millatning boqiyiligi, umuman, mavjudligi mumkin emas” [7.183]. Ko‘rinib turibdiki, ma‘rifatparvar adib jamiyatdagi turli saha va kasblarni ham mahorat, san‘at darajasida amalga oshirilishi kerakligini ta‘kidlamog‘da. Shulardan ayniqsa, uning turli xil san‘atlar qatoriga kiritgan muallimlik, muharrirlik, tabiblik, hukumat ma‘murligi kabilari borasida ayniqsa, fidoyilik, halollik talab etilishi ta‘kidlab o‘tilgan. Bu boradagi san‘atkorlik jamiyatning taraqqiyoti va ravnaqi uchun nechog‘li zarurligiga, millat tarbiyasi va ma‘naviy kamolotida ushbu kasb egalarining fidoyiligi lozimligiga e‘tibor qaratilgan.

Adib fikr va qarashlarini asoslash uchun masalaga har tomonlama keng yonlashuvni va hayotiy misollardan foydalanishni maqbul topadi. Masalan, ilm olishga rag‘bat qilgan tolibni va dalaga ekin ekish va mo‘l-ko‘l hosil olishni istagan insonning faoliyatini yonma-yon qo‘yib izohlaydi. “Agarda bu kishi bahordan ho‘kizlari, qo‘sh, omoch, urug‘ va boshqa asboblarni ekishga tayyor qilmay, falon bir masjidning burchagida yotib, “Ey xudo, shu yerimdan ellik man bug‘doy hosil bergin”, desa ham bu duo qabul bo‘lmaydi, ya‘ni yeridan o‘z-o‘zidan bug‘doy ko‘karib chiqmaydi” [7.75]. Adib aks holatni shunday tushuntiradiki, hatta mehnat qilgan inson yaxshi niyat va chin dildan duo qilmas ekan, boshqa turli xil balo-ofatlarga duchor bo‘lishi ham mumkin. Xuddi shuningdek, ilm talab qilgan talaba ham ezgu niyat va astoydil qilingan harakat natijasidagina maqsadiga erishadi, ya‘ni ilm-fan sirlarini ochishga muvaffaq bo‘ladi.

Abdurauf Fitrat diqqat qaratgan muhim jihatlardan yana bir tinchlik va insonparvarlik masalasidir. Bunda alohida insongina emas, balki ko‘plab jamolar, ma‘lum bir millat kishilari va umuman olganda, butun dunyo ahlilari nazarda tutilgan. Insonlarning tinchlik, osoyishtalik va farovonlikka erishuvlari, albatta, o‘zaro

hamjiahatlik va ahillilari bilan bog'liqdir. Buning mohiyatini chuqur anglagan millatparvar shoir "Bashariyatning dunyoviy saodati umumiy birodarlik bo'lmasa kamol topmaydi" [7.200], deb yozadi. Urushlar, kelishmovchiliklar, qirg'inlarni bartaraf etishning yo'lini u kishilarning "bir-birlariga shart qo'ymay, muhabbatli va shafqatli bo'lishlari kerak"[7.200]ligida ko'radi. Adib umuminsoniy taraqqiyotning negizini o'zaro munosabatlarni to'g'ri tashkil etishda deb biladi. Jumladan, shunday yozadi: "Shu ham ma'lum va muqarrarki, hirs va xato muhokama odamzodning nuqsonlaridir. Buni bashar to hirsga va taqlidga muftalo ekanlar, o'rtada umumiy birodarlikni paydo qilolmaydilar. Ammo haqiqiy kamolga yetishib, haqni botildan, foydani zarardan farqlay olsalar, hirs va taqlid asoratidan xalos bo'lolsalar, u vaqtda o'rtalarida umumiy birodarlikni barpo eta oladilar. Zero, dunyoviy saodatning so'nggi nuqtasi ham umumiy saodatdir" [7.200]. Bunda adib insoniyatning saodatini kishilarning faoliyatini o'z shaxsiy manaati uchungina emas, balki millat, insoniyat taraqqiyotiga qaratilishi lozimligi bilan bilan bog'laydi. Ijodkorning qarashlari orqali insonning fidoyiligi o'zining kamoloti qatorida mamlakat va millatning kamoloti uchun ham xizmat qilishi zarurligi haqidagi mazmun anglashiladi. Shu bilan bir qatorda mamlakatlar o'rtasida mustahkam aloqalarni yo'lga qo'yish va bunda samaraga erishish borasidagi tavsiyalar ham e'tiborimizni tortadi: "Umumiy birodarlik inson kamolotining natijasi bo'lganligi uchun tadrijiy qonunga, ya'ni asta-sekin, darajama-daraja rivojlanishga bo'ysunadi. Xalqlar o'rtasida umumiy birodarlikni birdaniga tashkil qilmoqchi bo'lgan odam xato qiladi va harakati behuda ketadi. Bu saodat binosini birdaniga qurib bo'lmaydi" [7.201]. Dunyo mamlakatlari o'rtasidagi aloqalar, tinchlik va hamkorlik masalalari to'g'risidagi Fitratning qarashlari bugungi kun uchun ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Xulosa. "Oila yoki oila boshqarish tartiblari" hamda "Najot yo'li" asarlari Abdurauf Fitratning o'tkir bilimdon va donishmand shaxs, millat kelajagi, yurt ravnaqi uchun kuyunchak vatanparvar inson sifatidagi fazilatlarini namoyon etib turadi. Qolaversa, ular inson va uning ta'limiy, tarbiyaviy, maishiy, madaniy, ijtimoiy, axloqiy jihatlariga oid eng dolzarb masalalarni qamrab olganligiga ko'ra ham bugungi kunga qadar ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda. Mazkur asarlar mutaxassislarni hamon qiziqtirib kelgani bilan bir qatorda, badiiy adabiyot ilmi bilan maxsus shug'ullanmaydigan turli soha vakillari va umuman olganda, yosh avlod, keng xalq ommasining ma'naviy tarbiyasi uchun ham muhim didaktik vosita bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Алимova Д. Оила пойдевори хақида рисола. / Фитрат А. Оила ёки оила бошқариши тартиблари. – Т.: Маънавият, 1998. – Б. 3-6.
2. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999. – Б. 113-137.
3. Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. – Т.: Yangi asr avlodi. – В. 120-136.
4. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариши тартиблари. – Т.: Маънавият, 1998. – 112 б.
5. Фитрат А. Раҳбари нажот ("Қутқарув йўли") асарида мухтасар фасллар. – Бухоро наириёти, 1996. – 80 б.
6. Фитрат А. Танланган асарлар 6 жилдлик. Ж.ІV. – Т.: Маънавият, 2006. 336 б.
7. Фитрат А. Танланган асарлар 6 жилдлик. Ж.ІV. – Т.: Маънавият, 2010. 304 б.
8. Қосимов Б. Маслакдошлар. Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. – Т.: Шарқ, 1994. – Б. 69-156.

SAMARQANDGA EVAKUATSIYA QILINGAN SANOAT KORXONALARI VA ULARNING FAOLIYATI

Muminov Dilshod Abdirashidovich,
Toshkent kimyo-texnologiya instituti
Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
akademik88@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushi yillarida Samarqand shahriga ko'chirilgan sanoat korxonalarining joylashtirishi va ularning faoliyati yoritilgan. Ikkinchi jahon urushi yillaridagi sanoat korxonalarining muhimligi shundaki, bu soha front uchun qurol-yarog'lar, kiyim-kechaklar, oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirib bergan. Ushbu sanoat korxonalari, ya'ni evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalar Samarqand hududida joylashtirilgan va qisqa vaqt ichida ulardan mahsulot olina boshlangan. Bu yerda nafaqat Samarqand aholisi, balki butun O'zbekiston aholisi jonbozlik ko'rsatgan. Urush ketayotgan bir davrda zavod va fabrikalarni qisqa vaqt ichida joylashtirish ancha qiyin bo'lsa-da aholi hamjihatlikda bu vazifani uddalagan..

Kalit so'zlar: Markaziy Qo'mita, Serp va molot, Samarqand, Kinap, Kattaqo'rg'on, Evakuatsiya, Krasniy Dvigatel,zavod, fabrika, sanoat.

Аннотация: В данной статье рассказывается о размещении и деятельности промышленных предприятий, перемещённых в Самарканд в годы Второй мировой войны. Значение экономики и промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны состоит в том, что эта отрасль обеспечивала фронт оружием, одеждой, продовольствием. При расселении этих промышленных предприятий эвакуированные заводы и фабрики были размещены в Самаркандской области, и в короткие сроки в них наладили производство. Здесь мужество проявили не только самаркандцы, но и весь Узбекистан. Хотя разместить заводы и фабрики за короткий срок во время войны очень сложно, но местное население общими усилиями справилось с этой задачей.

Ключевые слова: ЦК, Серп и Молот, Самарканд, Кинап, Каттакурган, Эвакуация, Красный Двигатель, завод, фабрика, промышленность.

Abstract: This article describes the location and activities of industrial enterprises moved to the city of Samarkand during the Second World War, which brought great hardship to the fate of the peoples of the world. In the years of the Second World War, the people of Uzbekistan, in spite of various difficulties and hardships, carried out certain works in various spheres of society's life and achieved noteworthy achievements in the field of economy and industry. The importance of the economy and industrial enterprises in the years of the Second World War is that this sector provided weapons, clothing, and food products for the front served in providing. The activity of industrial enterprises in this period, the analysis of sectors related to the economic life formed in the city of Samarkand is one of the important factors of the historical reality.

Key words: Central Committee, Serp and Molot, Samarkand, Kinap, Kattakorgan, Evacuation, Krasny Dvigatel, plant, factory, industry.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston xalqi turli qiyinchilik va mashaqqatlarga qaramasdan, jamiyat hayotining turli sohalarida muayyan ishlarni amalga oshirib, iqtisodiyot va sanoat sohasida e'tiborga loyiq yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ikkinchi jahon urushi yillaridagi iqtisodiyot, sanoat korxonalarining muhimligi shundaki, bu soha front uchun qurol-yarog'lar, kiyim-kechaklar, oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirib turgan. Evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalar O'zbekistonda industriyaning shakllanishida, frontni sanoat mahsulotlari bilan ta'minlashda yirik arsenal bo'lib xizmat qilgan. Bu davrdagi sanoat korxonalari faoliyati, Samarqand shahrida shakllantirilgan iqtisodiy hayot bilan bog'liq sohalar tahlili tarixiy voqeyelikning muhim omillardan biridir.

Vatanimiz tarixining har bir davri muhim ilmiy tadqiqotlar va izlanishlarni talab etadi. Shu jumladan, Ikkinchi jahon urushi yillaridagi sanoat korxonalarilari tarixi ham fikrimizga asos bo'ladi. Bu davrda O'zbekistonda sanoat shakllanishi amaliy yo'nalishga ega bo'lib, xalq xo'jaligining o'ziga xos rivojlanishiga va frontdagi g'alabani ta'minlashga ta'sir ko'rsatdi.

Asosiy qism. Ikkinchi jahon urushi davrida Samarqanddagi sanoat korxonalari, zavod-fabrikalar va ularning qurilishi, moddiy ta'minoti va ular faoliyatini moliyalashtirish kabi asosiy jihatlarni o'rganish va ilmiy-nazariy tahlil etishga e'tibor qaratildi. Sanoat korxonalari iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi va moddiy ta'minotning bosh tarkibiy qismi ekanligi to'g'risida ma'lumotlar berildi.

SSSRning sharqiy mintaqalari armiya uchun hal qiluvchi ta'minot bazasiga aylanganligini hisobga olib, 1941-yil 4-choragi va butun 1942-yil uchun harbiy-bosh rejani joriy etish to'g'risidagi farmonda Xalq Komissarlari Kengashi SSSR va VKP (b) Markaziy Qo'mitasi Volgabo'yi, Ural, G'arbiy Sibir, Qozog'iston va O'rta Osiyo mintaqalarida ishlab chiqarish bazasini erta joylashtirishga va ularning bajarilishiga bog'liqligini ta'kidlab. Bu vazifa, o'z navbatida, Xalq o'q-dorilar komissarligi, qurollanish xalq komissarligi, aviatsiya protozoalari Xalq komissarligi va boshqa komissariyatlarning sanoat korxonalarini ko'rsatilgan hududlarga o'tkazish bilan bog'liq [1; c.143].

Davlat mudofaa qo'mitasi mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini sharqqa ommaviy ko'chirish muammosini hal qilib, alohida korxonalar va butun sanoat tarmoqlari o'rtasida barqaror ishlab chiqarish aloqalarini yaratishga katta ahamiyat berdi. Kooperatsiya va korxonalarning ixtisoslashuvi milliy iqtisodiyotni harbiy qayta qurishning muhim muammolaridan biri bo'lgan. Ilgari o'rnatilgan hamkorlik yoki jangovar harakatlar natijasida buzilgan korxonalar yangi ixtisoslashuviga mos kelmagan. Urush davridagi vaziyat zudlik bilan mahalliy resurslardan yaxshiroq foydalanishni, uzoq masofalarga xomashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlarni tashishni qisqartirishni va yangi sanoat-ishlab chiqarish majmualarini yaratishni talab qildi. Shu sababli, evakuatsiya qilingan korxonalarni yangi joylarga joylashtirish rejalarini ishlab chiqishda, xomashyo bazasi mavjudligi bilan birga, ularni yaratish imkoniyati ham hisobga olingan.

308 ta sanoat korxonalari O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalariga, shundan 100 dan ortig'i O'zbekistonga ko'chirildi. Ularni joylashtirish, o'rnatish va ishga tushirishga tayyorlashni yagona boshqarish uchun maxsus hukumat komissiyasi tuzildi. Partiyaning viloyat, shahar va tuman qo'mitalari korxonalarni qabul qilish va joylashtirish uchun katta tayyorgarlik ishlarini olib bordilar. Samarqand viloyat partiya qo'mitasi va viloyat ijroiya qo'mitasi tomonidan "Evakuatsiya qilingan korxonalarni qabul qilish va joylashtirish to'g'risid" gi masala maxsus muhokama qilingan [2; c. 130.].

Evakuatsiya punktlari Toshkent, Samarqand va respublikaning boshqa shaharlarida tashkil etilgan. Evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni hisobga olish va tarqatish ishchi xalq deputatlari mahalliy Kengashlari huzurida maxsus tuzilgan guruhlar tomonidan amalga oshirilgan.

1941-yil dekabrda O'zP KP (b) Markaziy Qo'mitasining beshinchi Plenumi bo'lib o'tdi, unda ishlab chiqarishni tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilindi va O'zbekistonga evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini o'rnatish, rivojlantirish va ishga tushirishning kalendar muddati tasdiqlangan.

Old yo'nalishdan evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarining jihozlari ko'p hollarda to'liq bo'lmagan, bug' elektr inshootlari, kabellar, elektr jihozlari va dastgohlarning qismlari bo'lmagan.

Samarqand viloyatida Odessaning mo'yqalam-cho'tka fabrikasi, sabzavot konservalari, kinoteatrlar, sharbatlar, Kuybishev nomidagi kislota, Poltava trikotaj fabrikasi; Rostov №2 tikuvchilik fabrikasi va Mikoyan nomidagi poyabzal fabrikasi, Novorossiysk zavodi "Krasniy dvigatel", Moskvadan choy qadoqlash fabrikasi; Simferopoldan "Serp va molot" zavodi, Leningrad "Kinap" zavodi, Kiyevdan kameralar zavodlari ko'chirilgan.

Samarqand viloyati sanoat korxonalari jamoasi evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalar ishchilarini yaxshi qabul qildilar, ularga yangi joy topishda yordam berishdi. Birgina Samarqandda 4544 kishini uy-joy bilan ta'minlangan.

Samarqand ishchilari 12-14 soatlik ishdan so'ng keladigan poezdlarni tushirish uchun kelishdi. Ko'chirilgan korxonalarga, ayniqsa, Samarqand shahar partiya qo'mitasi rahbarligida tashkil brigadalar katta yordam ko'rsatdilar. Ishdan keyin va yakshanba kunlari ular zavod binolarining poydevori uchun chuqur qazishdi, yangi binolarga kirish yo'llarini yotqizishdi va evakuatsiya qilingan korxonalar uchun uskunalarni o'rnatishda yordam berishdi. Masalan, Samarqand "Krasny Dvigatel" zavodi qurilishiga 700 kishi yuborildi. "Krasniy Dvigatel" va "Kinap" fabrikalari, Krasnogvardeyskiy va Zirabuloq shakar zavodlari qurilishida 3000 ga yaqin yosh ishchi ishlagan.

Evakuatsiya qilingan fabrikalar va zavodlarning barpo etilishi, umuman sanoatning o'sishi shahar transportining ko'payishini talab qildi. Partiyaning Samarqand shahar qo'mitasining chaqirig'iga binoan eski shaharni stantsiya bilan bog'laydigan shahar temir yo'lini qurish uchun ommaviy yakshanba ta'tillarini tashkil etishdi. Yakshanba kunidagi ishda shaharning barcha jamoalaridan ishchilar va xizmatchilar vakillari qatnashdilar. 1942-yil sentyabr oyining boshida (ikki oy ichida) temir yo'l qurildi. Bu kunlik 10 ming yo'lovchini, front uchun yuklarni va Samarqand sanoat korxonalari uchun xom ashyoni tashib, transport xarajatlarini 24 baravar kamaytirishga imkon bergan.

Qilingan say-harakatlarga qaramay, evakuatsiya qilingan korxonalarni yangi joylarda tiklashda kerakli tezlikni ko'tarish darhol mumkin emas edi. Bu, avvalambor, demontaj qilingan asbob-uskunalar belgilangan muddatlarga nisbatan kechikish bilan qismlarga to'liq bo'lmagan holda manzilga bormaganligi bilan bog'liq edi. Evakuatsiya qilingan ishchilar soni, qoida tariqasida, ushbu korxonada ishlaydigan odatdagi xodimlarning 30-40 foizidan oshmadi, shu sababli mutaxassislar, ayniqsa, malakali montajchilar yetishmovchiligi sezilgan.

Krasniy Dvigatel zavodini evakuatsiya qilish qiyin sharoitlarda, Novorossiyskdan asosiy temir yo'l liniyasi butunlay uzilib qolganda amalga oshirildi. Uskunalarni yuklash dushman samolyotlarining cheksiz reydlari ostida amalga oshirildi, shahar artilleriya o'qi ostida va yoqib yuborildi. Uskunaning asosiy qismi dushman qo'lga tushib qolmasligi uchun N.N.Orlov, N.D.Fomin, O.D.Granovskaya boshchiligidagi zavod jamoasi harbiy kemalar yordamida evakuatsiya qilindi. Qora dengiz floti oxirgi metall kesuvchi dastgohlar "Pestel" paroxodiga yuklandi va zavodning muhandis-texnik xodimlari va partiya qo'mitasi kotibi O.D. Granovskaya boshchiligidagi ishchilarning muhim guruhi, X.K.Saukum va V.P.Ryabux maxsus kolonnada evakuatsiya qilingan, Suxumi bo'ylab piyoda, 300 dan 400 km gacha jo'nash punktlariga va u yerdan Kavkazorti temir yo'lining poezdlari bilan o'tib kelgan.

Novorossiyskdan dengiz transporti bilan evakuatsiya qilingan Suxumi portidagi zavodning uskunalari temir yo'l eshonlariga qayta yuklandi. Keyinchalik, marshrut bo'ylab dushman samolyotlari quyish uchun uskunar bilan jihozlangan poezdni yo'q qilgan. Bu vaqtga qadar Suxumi, Boku va Kransnovodsk orqali temir yo'l transporti uskunalari bilan birga ishlaydigan zavod ishchilari jamoasi Samarqandga evakuatsiya qilingan.

1942-yil 12-oktyabrda zavodga 1049 kishi, shu jumladan, oila a'zolari yetib kelishdi, ularning 70 nafari muhandis va texnik ishchilar edi. 1942-yilning to'rtinchi choragi va 1943-yil birinchi choragining boshlarida "Krasniy Dvigatel" zavodining xodimlari kelgan uskunalarni o'rnatish va montaj qilish bilan mashg'ul bo'lgan. Shu bilan birga binolar va binolarni ishlab chiqarish joylari uchun qurish va moslashtirish bilan shug'ullangan.

Samarqand viloyat partiya qo'mitasi va viloyat ijroiya qo'mitasi evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalarni tezroq tiklash uchun mavjud barcha imkoniyatlardan foydalangan. Hukumatning 1942-yil 12-martdagi qarori bilan Kattaqo'rg'on suv ombori qurilishidan Krasniy Dvigatel zavodiga quyidagi qurilish mexanizmlari o'tkazildi: 5 beton aralashtirgich, 2 ta gravitatsiyaviy yuvish mashinasi, 4 ta traktor tirkamasi, 6 ta S-65 traktori, 35 ta yuk avtotransport vositasi, 1 ta ohak aralashtirgich, 5 ta kamar traktori, 1 ta og'irlik xaritasi, 7 ta bunker arava, 5 ta NATi-5 traktori, 1 ta transformator, 5 ta vince joylashtirildi. [2; c.134]

Qaror qabul qiluvchi organlarning buyrug'i bilan Krasniy Dvigatel zavodining transport vositalari harbiy ehtiyojlar uchun safarbarlikdan ozod qilindi, ishchilar, muhandislar va xizmatchilarga safarbarlikdan 1943-yil 1-yanvargacha ta'tillar taqdim etildi [2; c.134]. Ishchilarni tayyorlash uchun viloyat ijroiya qo'mitasi va viloyat partiya qo'mitasining qarori bilan 6-sonli va 16-sonli FZO maktablari kombinat tarkibiga birlashtirildi.

G'isht teruvchi mutaxassisliklarni tezda o'zlashtirgan ilg'or ishchilar orasidan alohida ustaxonalar qurilib, yakka tartibdagi ustaxonalar qurilishini ta'minlash uchun maxsus guruhlar tashkil etildi. O'rnatish ishlari ham xuddi shu tarzda majburlangan. O'rnatish bo'yicha ishlarni bajarish uchun qurilish ishlariga ishchilardan tashqari, muhandis-texnik xodimlar ham jalb qilingan. A.Lesovik boshchiligidagi jamoa qisqa vaqt ichida quyish korxonalari, qoliplash mashinalari, konveyer va zavodning boshqa ishchilari uchun gumbazli pechlarni yig'di.

Hukumat tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida 1942-yil oxiriga kelib zavodda 301ta ilg'or ishchi bor edi, ularda 1395 ishchi ishlagan (32,3%).

1942-yil noyabr oyining boshida va dekabrning ikkinchi yarmida kelgan uskunalarining asosiy qismi (asosan metall kesuvchi dastgohlar) yig'ilib, avvalgi to'rtinchi mashina sexida ishlay boshladi.

Shu bilan birga, zavod profilida (traktori uchun porshen, 208 qism) nazarda tutilgan traktor ehtiyot qismlarini ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish jarayonini sozlash boshlandi. Ishlab chiqarishni tashkil qilish uchun ibtidoiy quyish sexi va sobiq "Kolxozchi" zavodining ba'zi mexanik uskunalari ishlatilgan. Bundan tashqari, "Universal" traktori uchun yenglarni ishlab chiqarishga mo'ljallangan yangi mexanizatsiyalashgan quyish va yangi mexanik sexlarni tashkil etish ishlari olib borilgan. Gaz generatori bunkerlarini ishlab chiqarish boshlandi.

Shahar partiya tashkilotining yordami tufayli Krasniy Dvigatel zavodi 1942-yilning so'nggi oyida 20 mingdan ziyod porshen va yig'ilgan gaz generatorlari uchun 308 bunker ishlab chiqardi.

"Krasniy dvigatel" zavodiga quyidagi vazifalar topshirilgan edi :

Novorossiyskdan keltirilgan uskunalarining hammasidan ham qishloq xo'jalik texnikasi uchun kerakli zapas qismlarni ishlab chiqarish uchun to'la foydalanish;

Sahni 23000 kv.m.li yangi quyu sexini 1942-yilning 20-noyabrigacha ishga tushirish va 1943-yilning 1-yanvaridan boshlab har oyda traktorlar uchun bir million so'mlik zapas qismlar ishlab chiqarilishini ta'minlash;

Gilzalarni mexanik usulda ishlab beradigan liniya uskunalarini 15-noyabrga qadar tayyor qilib qo'yish va kuniga kamida 500 dona, 1-yanvardan boshlab esa kuniga 1000 dona gilzani ishlab chiqarish bilan ta'minlash;

Porshenlarni mexanik usulda ishlab beradigan liniya uskunalarini belgilangan rejaning bajarilishini ta'minlaydigan qilib qo'yish zarur bo'lgan.

Quyuv va mexanika sexlaridagi uskunalarining "Universal" traktori uchun kerakli bo'lgan gilzani ishlab chiqarish uchun 1942-yilning 5-dekabriga qadar tayyorlab qo'yish va 1-yanvardan boshlab kuniga 800 dona shunday gilza ishlab chiqarilishi bilan ta'minlash kerak bo'lgan;

1942-yilning 15-dekabrigacha Termik sexining birinchi navbatni ishga tushirishni ta'minlash kerak bo'lgan;

170, 01-02 detallarini yasash uchun kerakli moslamalarni tayyorlab qo'yish. Zavod jamoasi bu topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajardi. 1942-yili zavod 20000 dona porshen ishlab chiqardi, 10000 lab eski porshenlarni tikladi, 308 ta bunker qurdi va zavod ishchilari front uchun zarur bo'lgan yangi mahsulot ishlab chiqarishni o'zlashtira boshladilar.

Kinap zavodi Samarqandga evakuatsiya qilingan SSSR Xalq Komissarlari Kengashi huzuridagi Kinematografiya qo'mitasining uchta korxonasi, 6-sonli Kiev kamera zavodi, Odessa kino uskunolari zavodi va Leningrad Kinap zavodi negizida tashkil etilgan. Uning asosida turli vaqtlarda kelgan 60 dan ortiq vagon uskunalar yotar edi [4; c. 61].

Samarqand viloyat partiya qo'mitasi va viloyat ijroiya qo'mitasi 300 ishchini Kinap zavodida uskunalarni o'rnatishda qatnashish uchun yubordi, shu jumladan, 8-sonli kasb-hunar maktabi, 6-sonli FZO va boshqa viloyat maktablarining 50 nafar malakali duradgorlari, chilangarlari, sangtaroshlar, yo'nuvchilari qatnashdi. E.I.Yunxas boshchiligidagi Goldenberg, Blank, Sokolova, Mopatskiy, Gurevich, montajchilar Manin, Rodzitskiylar mehnat namunalari namoyish etishdi, buning natijasida montaj ishlari muddatidan oldin bajarilgan.

1942-yil oktyabr oyi oxirida, yalpi mahsulot boshlanganda, zavodda atigi 125 kishi ishlagan, shulardan 87 nafari malakali ishchilar edi. 1942-yil oxirigacha zavodda asbob-uskunalar yetarli emas edi, malakali kadrlar yetishmas edi, xomashyo va materiallarni yetkazib berish yomon ahvolda bo'lgan. Zavod nihoyat, qiyinchilik bilan bo'lsa ham, faqat 1943-yil boshida maxsus ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydi.

Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, ishchilarning qahramonona mehnati tufayli zavod boshqa evakuatsiya qilingan korxonalar singari muddatidan oldin foydalanishga topshirilgan va butun urush davomida ovozli kinematikalar, kuchaytirgichlar va turli markalardagi transformatorlar, "Baby" tipidagi qidiruv chiroqlari, qo'l granatalar, front uchun minalar va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarilgan. 1942-yil oxiriga kelib zavodning asosiy sexlari ishga tushirilgan va 1 million rubl miqdorida mahsulot ishlab chiqarilgan.

Simferopoldan "Serp va Molot" konserva zavodi juda oz miqdordagi yuqori malakali ishchilarni olib kelgan. Shu sababli, qurilish-montaj ishlari tugagandan so'ng, ishlab chiqarish faoliyatini zavod hayoti maktabidan o'tmagan mutlaqo yangi kadrlar bilan boshlash kerak edi. Ishchilarning katta qismi zavodga konserva sanoati haqida tasavvurga ega bo'lmagan holda kirib kelishilgan. Bu borada 1500 kishiga mo'ljallangan kurslar tashkil etilgan.

1942-yilning birinchi yarmida zavod qurilish-montaj ishlarini olib bordi; yetishmayotgan uskunalar respublikaning boshqa korxonalaridan qidirilgan. Shunday qilib, konserva zavodi uchun 13 ta bug' qozonlari va 2 ta bug' dvigatellari ajratilgan. Jamoaning ulkan mehnati bilan viloyat partiya tashkilotlari rahbarligi ostida barcha ishlar sabzavot mavsumi boshlangunga qadar yakunlangan va zavod sabzavotlarni qabul qilishga tayyor bo'ldi va operatsion tadbirlar qilingan.

V.V. Kuybishev nomidagi Odessa tartarik kislota zavodi 1941-yil 23-oktyabrda Samarqandga kelgan va 1943-yil may oyida birlashtirilgan 4-sonli spirtli ichimliklar va konyak zavodi bazasida joylashgan (bundan oldin ikkala korxona ham alohida ishlagan) № 4 zavod hududida). Zavod Samarqandga qozonxona, elektr dvigatellari va boshqa uskunalarsiz yetib keldi. Dekabr oyi boshida uning o'rnatilishi boshlangan va 1942-yil 14-yanvarda u ishga tushirildi va birinchi mahsulotni berdi. Tugatish tezda amalga oshirilgan. Zavodni o'rnatish va qayta jihozlash uchun 750 ming rubl ajratilgan.

Tartarik kislota O'zbekistonda ishlab chiqarilmagan va zavodning o'zi Ittifoqdagi yagona bo'lgan. Urush paytida, Samarqandda bo'lganida, korxona SSSR Xalq Komissarlari Kengashining buyrug'i bilan o'z mahsulotlarini Mudofaa Xalq Komissarligi, Elektr Sanoati Xalq Komissariyati, Xalqqa bo'ysunadigan umumittifoq ahamiyatidagi zavodlarga jo'natgan. Sog'liqni saqlash komissariyati va boshqalar. Odessada zavod faqat tartarik kislota ishlab chiqargan; Samarqandda uning qoshida 1942-yil avgustda qayta ishlangan oziq-ovqat ustaxonasi tashkil etilgan. O'rnatish vaqtini qisqartirish va evakuatsiya qilingan korxonalarni iloji boricha tezroq ishga tushirish uchun barcha mavjud vositalardan keng foydalanildi. Mahalliy korxonalar yetishmayotgan uskunalarni ishlab chiqarishni tashkil etilgan, evakuatsiya qilingan fabrikalar va zavodlar uchun kadrlar tayyorlangan.

2-sonli tikuvchilik fabrikasi 1942-yil 20-yanvarda Rostovdan Samarqandga yetib kelgan va Bulung'urda joylashgan edi. Mahalliy korxonalar fabrikaga 3 ta elektr dvigatel, generator, dizel dvigatel va qurilish materiallari etkazib berishgan. Uskunalar o'rnatilayotganda, partiya tashkilotlari tashabbusi bilan mahalliy va evakuatsiya qilingan aholidan 700 mutaxassis tayyorlangan. 1942-yil may oyida fabrika foydalanishga topshirilgan va Qizil Armiya uchun forma ishlab chiqarishni boshlagan.

Urush davri sharoitida ko'pincha evakuatsiya qilingan korxonalarni joylashtirish uchun mos bazani topish va ajratilgan binolarni yangi zavodga moslashtirish bo'yicha dastlabki ishlarni bajarish mumkin emas edi. Shu bilan birga, urush davridagi o'ta og'ir sharoitlar evakuatsiya qilingan korxonalarni to'liq quvvat bilan ishga tushirishni kechiktirishga imkon bermadi. Bularning barchasi ishda katta qiyinchiliklarni keltirib chiqargan, ular ishchilarning fidokorona mehnati tufayli muvaffaqiyatli amalga oshirilgan.

Masalan, Kinap zavodi butunlay yaroqsiz xonada joylashtirilishi kerak edi - ilgari otxona va garaj sifatida ishlatilgan bir qavatli binolarga joylashtirish kerak bo'lgan. Shunga qaramay, zavod xodimlari ushbu sharoitda eng qisqa vaqt ichida ishlab chiqarishni tashkil qila olganlar.

Mahalliy kichik temir quyish "Kolxoznik" binosi bilan bir qatorda, bosmaxona va kasalxonaning hududidagi ishlab chiqarishdan tashqari binolar bilan bir qatorda, Krasniy Dvigatel zavodi ham ta'minlangan. Zavod jamoasi o'z ishining dastlabki oylaridanoq ishlab chiqarish tezligini oshirishni boshladi, shu bilan birga unga ajratilgan binolarni ishlab chiqarish uchun moslashtirgan.

Oldin choy qadoqlash fabrikasi omborlari bo'lgan hududda joylashgan "Serp va Molot" konserva zavodi ham ishlab chiqarishga moslashtirilmagan binolarni tayyorlash bo'yicha katta ishlarni amalga oshirilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, agar Volga mintaqasida, Uralda, G'arbiy Sibirda ko'plab evakuatsiya qilingan fabrikalar va zavodlar u yerda faoliyat yuritadigan korxonalar bilan yangi joylarda birlashtirilgan bo'lsa, unda O'zbekistonda, xususan, Samarqand viloyatida ko'pchilik yangi sanoat sifatida tiklandi. Evakuatsiya qilingan korxonalarni Samarqand viloyatiga joylashtirish uchun 400 ming kvadrat metr ishlab chiqarish maydoni ajratilgan. Bundan tashqari, qisqa vaqt ichida 200 ming kvadrat metr yangi ishlab chiqarish maydoni qurildi [5; c.165].

Samarqand viloyati partiya tashkiloti nafaqat evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini va uning o'zini tezda tiklash haqida g'amxo'rlik qildi, balki respublika qora metallurgiasining asosiga aylanishi kerak bo'lgan Bekobod metallurgiya zavodini qurishda ham amaliy yordam ko'rsatdi, metallga ishlov berish sanoatining o'sib borayotgan talabi uchun xom ashyo bilan ta'minlash Samarqand viloyati ijroiya qo'mitasi va viloyat partiya qo'mitasining 1942-yil 13-oktyabrda qarori bilan ushbu zavodni qurish uchun 700 nafar kolxozchi doimiy ish uchun ajratilgan [2; c.139].

Xulosa. Qisqa vaqt ichida sanoatni g'arbiy, janubiy va markaziy hududlardan sharqqa ko'chirishni muvaffaqiyatli amalga oshirish butun o'zbek xalqining katta g'alabasi, uning yetakchilik, siyosiy va tashkiliy kuchining samarali yorqin qiyofasi bo'ldi. Iqtisodiyot tizimi sharoitida butun fabrikalarni, zavodlarni va millionlab odamlarni juda uzoq masofalarga ko'chirish va yangi joylarda sanoat oziq-ovqat mahsulotlarini ommaviy ishlab chiqarishni tashkil etish mumkin edi. Bundan ko'rinib turibdiki, o'zbek xalqining fidokorona mehnatini ko'rishimiz mumkin. Samarqandda ko'chirib keltirilgan barcha korxonalar qisqa vaqt ichida qaytada qurilib va mahsulot ishlab chiqara boshlagan.

ADABIYOTLAR:

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945г. М. -1961, с. 143.
2. Труды Самаркандского государственного университета им А Навои, новая серия, вып. 215, Самарканд.- 1972, с. 130.
3. Samarqand viloyat davlat arxivi.74- jamg'arma.11-ro'xat, 104-ish, 2-varaq.
4. Салахутдинов. Ф.З. Самаркандская партийная организация в годы Великой Отечественной войны(июнь 1941 - май 1945), Самарканд.- 1961. С.61
5. Ульмасбаев. Ш. Н Промышленное развитие Советского Узбекистана, Ташкент.-1958. С.165.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING TARIXI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Raxmatulloyev Murodjon Xikmatulloyevich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi
m.x.raxmatulloyev@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada jamiyatimiz hayotini, davlatimizda ro'y berayotgan voqealarni boricha, ro'y-rost xalqqa yetkazish ommaviy axborot vositalarining vazifasi, insonning so'z va axborot olish erkinligi, jurnalistik faoliyat erkinligi kafolatlari, ommaviy axborot vositalari, mustaqillik yillarida O'zbekistonda matbuotni rivojlantirish maqsadida davlat tomonidan olib borilgan siyosat va uning natijalari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: davriy nashrlar, matbuot, gazeta, jurnal ommaviy, axborot vositalari, demokratik qadriyatlar.

Аннотация: В данной статье поставлена задача средств массовой информации донести до народа жизнь нашего общества и происходящие в нашей стране события, свободу слова и свободу информации, гарантии свободы журналистской деятельности, средств массовой информации, обсуждаются политика, проводимая государством в годы независимости в Узбекистане в целях развития печати, приводятся её результаты.

Ключевые слова: периодические издания, пресса, газета, журнал. СМИ, демократические ценности.

Annotation: In this article, the task of the mass media to convey the life of our society and the events happening in our country to the people, the freedom of speech and information of a person, the guarantees of freedom of journalistic activity, mass media, in the years of independence in Uzbekistan the policy carried out by the state in order to develop the press and its results are discussed.

Key words: Periodicals, press, newspaper, magazine. mass media, democratic values.

Kirish

Matbuot bu ommaviy axborot vositalarining bosma shakllari hisoblanib, uning tarkibiga gazeta, jurnal, almanaxlar kiradi. Matbuot - davriy nashrlar, asosan, gazeta va jurnallarni ifodalaydi (sinonimi – pressa).

Matbuot ijtimoiy ongning o'tkir va ta'sirchan vositasi sifatida kishilik jamiyatiga doimiy va faol ta'sir ko'rsatadi, jamoatchilik fikrini shakllantiradi, omma ongiga muayyan qarashlarni singdirishda qudratli g'oyaviy omil hisoblanadi. Matbuot jamiyat hayotini ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ishlab chiqarish, ilmiy-texnikaviy va boshqa yo'nalishlarini yoritadi.

Istiqlool tufayli O'zbekiston matbuoti taraqqiyotida ham sifat jihatidan butunlay yangi - demokratik rivojlanish bosqichi boshlandi. Endilikda tashkilotlar, partiyalar, uyushmalar, ayrim jamoalar, fuqarolar ham matbuot nashrlarini ta'sis etish huquqiga ega bo'ldilar. Mamlakatda matbuot erkinligini ta'minlashga imkoniyat yaratila borildi.

Adabiyotlar sharhi

Ijtimoiy hayotga tatbiqan axborot – kishilar, predmetlar, faktlar, hodisalar, jarayonlar va shu kabilar haqidagi ma'lumotlarni anglatadi. Axborotlashtirish – axborot resurslarini shakllantirish va ulardan foydalanish hisobiga fuqarolar, davlat hokimiyati va o'z – o'zini boshqarish organlari, tashkilotlar va jamoat birlashmalarining axborot sohasidagi ehtiyojlarini qondirish, huquqlarini ro'yobga chiqarish maqsadida optimal sharoitlarni yaratish uchun tashkil etiladigan ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik jarayonlar majmui. Matbuot - barcha bosma mahsulotlar majmui; tor ma'noda davriy nashrlar, asosan, gazeta va jurnallarni ifodalaydi (sinonim - pressa). Matbuot ijtimoiy ongning o'tkir va ta'sirchan vositasi sifatida kishilik jamiyatiga doimiy va faol ta'sir ko'rsatadi, jamoatchilik fikrini shakllantiradi, omma ongiga muayyan qarashlarni singdirishga qudratli g'oyaviy omil hisoblanadi. Matbuot jamiyat hayotini turli (ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy texnikaviy va boshqa) yo'nalishlarida yoritadi. Matbuot XV asrning o'rtalarida Yevropada tarkib topgan. Qariyb besh asr mobaynida (ommaviy axborot vositalarining boshqa turlari-radioeshittirish va televidenie paydo bo'lgunga qadar) kishilararo ommaviy muloqotning, bilim va g'oyalar tarqatishning asosiy vositasi sanalgan. Dastlabki bosma nashrlar, kitob, bosma, kitob, risola va

varaqlardan iborat bo'lgan. XVII asrning boshlarida gazetalar keyinroq esa jurnallar tashkil topdi; XIX asrning o'rtalarida matbuot agentliklari vujudga kela boshladi. XX asrda ommaviy axborotning radioeshittirish va televidenie singari turlarining paydo bo'lishi va taraqqiy qilishiga qaramay, matbuot hamon kishilik jamiyatidagi o'z o'rnini va mavqegini tobora kengaytirib boryapti, ijtimoiy-siyosiy hayot va faoliyatning hamma tomonlariga doimiy va samarali ta'sir ko'rsatayapti. Butun dunyoda matbuotning muttasil keng tarqalib borayotgan buning isbotidir.

Mamlakatimizda ommaviy axborot vositalari soni 2016 yilga nisbatan qariyb 30 foizga ortib, 1962 taga yetganligi, shuningdek, milliy axborot makonida internet nashrlarining soni so'nggi 6 yilda salkam ikki barobar ko'payib, 677 taga oshganligi alohida ta'kidlash lozim.

«Natijada davlat va nodavlat tashkilotlarining axborot manbalari yanada ortib, aholi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish, odamlarni o'ylantirayotgan muammolarga tezkor munosabat bildirish, turli mavzular bo'yicha ochiq, xolis va tanqidiy fikr bilan chiqishda katta imkoniyatlar paydo bo'lmoqda», — deyilgani bejiz emas.

O'zbekistonda milliy matbuotni rivojlantirish, mustaqillikdan so'ng yangicha ruhdagi nashrlarni qo'llab quvvatlash maqsadida ko'plab qonun, farmon va qarorlar qabul qilindi. Shu tufayli mutaqqillikning dastlabki yillarida matbuot nashrlarining ko'payishi va yangidan vujudga kelishi kuzatildi. Bu jarayonlarda davlat tomonidan matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlarini himoyalash va rag'batlantirish alohida ahamiyatlidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kunini belgilash to'g'risida»gi Farmoniga ko'ra matbuot va ommaviy axborot vositalarining mustaqillik g'oyalarini targ'ib etish, yangi demokratik jamiyat qurishda, aholini Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash borasidagi xizmatlarini e'tirof qilgan holda, jurnalistlar va matbuot xodimlarini rag'batlantirish maqsadida 27 iyun matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni etib belgilandi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil

1993 yil 25 avgustdagi Prezident farmoniga ko'ra «O'zbekiston respublikasi matbuotini qo'llab-quvvatlovchi jamg'arma» tashkil topdi. Jamg'arma gazeta va jurnallar faoliyatini takomillashtirish, davriy nashrlarni chiqarish va tarqatish, shuningdek bozor munosabatlariga o'tish sharoitida jurnalistlarni ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish bilan bog'liq masalalarni hal etishda ularga ko'maklashish maqsadida tashkil etildi. Farmonga ko'ra Respublika davriy nashrlarining moliyaviy va moddiy texnikaviy bazasini mustahkamlash maqsadida jamg'armaga Vazirlar Mahkamasi zaxirasidan 1 milliard so'm ajratildi. Bu esa o'z navbatida matbuot xodimlarini rag'batlantirish va ularni har tomonlama qo'llab quvvatlashga yo'l ochdi.

Jamiyatimiz hayotini, davlatimizda ro'y berayotgan voqealarni boricha, ro'y-rost xalqqa yetkazish ommaviy axborot vositalarining vazifasidir. Ommaviy axborot vositalarining normal faoliyat ko'rsatishi uchun shart-sharoit yaratish, ularni nashr etish va tarqatish bilan bog'liq moliyaviy va texnik masalalarni yechishda, ijodkorlarning demokratik jarayonda faol ishtirok etishi uchun amaliy yordam ko'rsatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi ommaviy axborot vositalarini demokratlashtirish va qo'llab-quvvatlash ijtimoiy-siyosiy jamg'armasi tashkil qilindi (1996 yil 30 avgust). Bu jamg'arma ommaviy axborot vositalari vakillarining mustaqil, o'z-o'zini boshqaruvchi, hukumatga qarashli bo'lmagan tashkiloti hisoblanadi.

Bugun kompyuter va mobil telefon jurnalistga u qayerda bo'lishidan qat'iy nazar, hatto odam yashamaydigan orolda ham o'z materialini gazeta va jurnallarga sanoqli daqiqalarda yetkazish, agar gap televidenie yoki radio haqida ketar ekan, to'g'ridan-to'g'ri efirga chiqish, internet orqali esa xalqaro tarmoqning deyarli barcha foydalanuvchilariga axborot uzatish imkoniyatini beradi. Haqiqatdan ham, hozirda zamonaviy texnologiyalarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotga joriy etilish sur'ati (ayni shu ko'rsatkich- belgilovchi xususiyat)ga teng tezlik yo'q. Sotsiologlarning e'tirof etishicha, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy axborotlar qancha ko'p to'plansa, jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy o'sishi shuncha tezlashadi. Globallashuv jarayoni ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ta'sir qilib, alohida mamlakatlarni jahon hamjamiyatiga bog'laydi. Natijada yangi bozorlar (kapital, valyuta bozori, sug'urta bozori va hokazo), yangi vositalar paydo bo'ladi (turli axborot tizimlari, internet, uyali aloqa)[5, 358]. Modomiki, jurnalistika shu turdagi axborotlarni yig'ish, qayta ishlash, tartibga solish, tahlil qilish bilan shug'ullanar ekan, shunday xulosa chiqarish mumkin: jurnalistikaning sifati qanchalik yuqori bo'lsa, u o'ziga yuklangan vazifani shunchalik to'liqroq bajaradi, jamiyat shunchalik samarali va tez rivojlanadi, davlat institutlari va hokimiyat boshqaruv vazifasini to'liqroq bajaradi, jamiyat rivoji, istiqbolini oldindan aytib, uning rejalarini ishlab chiqadi.

Bu jarayon kelgusida yanada kuchga kiradi. Maykrasoftning tashkilotchisi Bill Geyts e'tirof etganidek, yaqin kelajakda kompyuter va internet barcha uchun baravar bo'ladi va uni sotib olish darslikdan arzonroq va qulayroq bo'lib qoladi. Yangi axborot texnologiyalar bizning hayotimizda so'zsiz ijobiy rol

bajarish chog'ida nopok kishilar qo'lida buzg'unchilik g'oyalarga ham xizmat qilishi mumkin. Jamiyatni modernizatsiyalash va uning innovatsion rivojlanishini ta'minlash ijtimoiy taraqqiyot talabidir. O'z taraqqiyotini o'ylagan jamiyat mudom modernizatsiyalash va innovatsiyaga ehtiyoj sezadi, ularni o'z hayotiga joriy etish mexanizmlari va vositalarini yaradi. Totalitar tuzumdan xalos bo'lgan mustaqil O'zbekiston uchun modernizatsiyalash jarayonlari 1991 yildayoq boshlangan. Ba'zi faylasuflar fikriga ko'ra, O'zbekistonda modernizatsiyalash 1990 yil iyunda qabul qilingan Mustaqillik Deklaratsiyasi bilan boshlanadi. Chunki ushbu hujjat xalqimiz irodasi orzu-istaklarini ifoda etib, mamlakatni modernizatsiyalash hamda ijtimoiy taraqqiyotni yangi etnosiyosiy paradigmaga muvofiq ta'minlashni boshlab berdi. Modernizatsiya mohiyatan innovatsiya tomon yo'l, jamiyat hayotini, kishilar tafakkurni yangilash tomoni yo'naltirishdir. Bu jarayonlar inson kapitalini, tafakkurni rivojlantirish bilan bog'liq.

OAV o'zining ma'rifiy funksiyasiga muvofiq innovatsion ishlanmalar haqida xabarlar, ma'lumotlar, axborotlar tarqatadi. Ular har doim ham innovatsion tafakkurning yuqoridagi psixik, subyektiv jihatini nazarga olavermaydi. Bu jihatdan maxsus jurnallar va asarlarda yoritiladi. Ammo OAV dagi operativlik, ommaviylik va hozirjavoblik xabarlarini ta'sirchan, dolzarb qiladi. O'zimiz o'tkazgan savol-javoblar natijalaridan ma'lumki, ilmiy-texnik ishlanmalar va izlanishlar bilan shug'ullanuvchi mutaxassislarning deyarli 62% asosiy g'oya, fikr va muammolarini ilmiy adaabiyotlar, gazeta va jurnallar, informatsion mohiyatiga ega uchrashuv, fikr almashuvva byulletenlardan oladi. Ularning fikricha, OAV dagi ijtimoiy fikrlar, taklif va tavsiyalar innovatsion izlanishlarga yo'nalish beradi, u yoki bu sohaga yangilik olib kirishga yetaklaydi. Respondentlarning 38 % mutaxassislar, olimlar chiqishini uyushtiradigan maxsus jurnallar va konferensiyalar, mazkur konferensiyalar to'plamlari, informatsion byulletenlari bugun ilmiy - texnik ishlanmalarga yo'nalish bermoqda, mutaxassislarning diqqatini innovatsion izlanishlarga qaratmoqda. Qiziqarli jihat shundaki, innovatsion izlanishlarga g'oyaviy, ilmiy va ma'naviy jihatdan tayyor mutaxassislarning 71% ni o'ttiz beshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Bu hol ko'rsatadiki, yoshlar, yangilikka qalbi, o'yi va fikri moyil yoshlar innovatsion g'oyalarni qo'llab-quvvatlashga tayyor ekanliklarini ko'rsatishadi. Mazkur yoshlarning aksariyati, ya'ni 86% maxsus ilmiy-texnik ma'lumotga ega, ba'zilar esa ilmiy-texnik ixtirolari uchun patent ham olishgan. Xalq so'zi gazetasida 2019-yil mobaynida ana shunday izlanishlar haqida 28 ta, Turkiston gazetasida 81 ta, Ma'rifat gazetasida 64 ta, Ishonch gazetalarida esa 48 ta maqola chop etilgan. Tafakkur jurnalida innovatsion ishlanmalarga oid 2018-2019-yillar mobaynida 6 ta, Sharq yulduzi jurnalida 2 ta, San'at jurnalida 2 ta maqola berilgan. To'g'ri ba'zi maqolalarda innovatsiya va innovatsion izlanishlar haqida ma'lumotlar sarlavhada emas, balki matn ichida keladi. Lekin savol-javobimizda qatnashgan respondentlarning 79% innovatsion tafakkurni shakllantirishda zamonaviy axborot vositalari, ayniqsa, internet, maxsus saytlar, bloggerlar yetakchi o'rinda turadi. Internetdagi "G'aroyib dunyo" sayti jahondagi innovatsion ishlanmalar, goho odatiy hollarni ixtiroga aylantirgan yangiliklarni e'lon qilishi bilan ilmiy-texnik ijodga qiziqish uyg'otib keladi.

Keyingi yillarda O'zbekistonda so'z va matbuot erkinligini ta'minlash uchun ochiq maydon yaratildi. Bunday imkoniyatdan foydalanish yo'lidagi turli g'ovlar: ma'muriy, norasmiy cheklovlar deyarli olib tashlandi. Jamiyatda har kim o'z fikrini bemalol bildirishi, murojaat va e'tirozlari, taklif hamda shikoyatlarini erkin ifoda etishi uchun zarur huquqiy baza yaratildi va u takomillashtirildi. Internet, undagi ijtimoiy tarmoqlar, portallar, gazeta-jurnallar, TV va radio, xullas, axborot yetkazishning barcha vositasini, onlayn va oflayn, an'anaviy va noan'anaviy instrumentlarni qamrab oldi. Shunga yarasha insonning so'z va axborot olish erkinligi, jurnalistik faoliyat erkinligi kafolatlari tubdan mustahkamlandi, bunday huquqlarga daxl yoki qarshilik qilganlarga nisbatan tegishli javobgarlik choralari kuchaytirildi.

Xulosa va munozara

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida matbuot sohasida tuzilmaviy islohotlar jadallik bilan amalga oshirildi. Eng qiyin davrda tuzilgan O'zbekiston respublikasi matbuotini qo'llab - quvvatlovchi jamg'armasi va O'zbekiston Respublikasi ommaviy axborot vositalarini demokratlashtirish va qo'llab-quvvatlash ijtimoiy-siyosiy jamg'armasi matbuot va ommaviy axborot vositalarini oyoqqa turishida muhim rol o'ynadi.

ADABIYOTLAR:

1. Shavkat Mirziyoevning matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga tabrigi. https://uz.uz/uz/posts/matbuot-va-ommaviy-axborot-vositalari-xodimlariga_385149
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993- yil 24- iyundagi "O'zbekiston respublikasi matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kunini belgilash to'g'risida"gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993, 7-son, 276-modda.

HISTORY

3. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993- yil 25- avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi matbuotini qo'llab-quvvatlovchi jamg'armanitashkil etish to'g'risida"gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi OliyKengashining Axborotnomasi, 1993, 8-son, 307-modda (Farmon o'z kuchini yo'qotgan).*
4. *O'zbekiston Respublikasi Ensiklopediyasi. –T.: 1997.–B. 280.*
5. *Rahmatullaev T. Matbuot va demokratiya. –T.: 2002. –B 7.*
6. *O'tkir Raxmat. Matbuot hayot ko'zgusi. Xalq so'zi. 2020, 24- iyun.*

BUXORO AMIRLIGI VA ROSSIYA IMPERYASINING SAVDO-SOTIQ MUNOSABATLARINING YO'LGA QO'YILISHI

*Xakimov Jahongir Nematjon o'g'li,
Toshkent kimyo-texnologiya instituti
Shahrisabz filiali assistent o'qituvchisi
xakimov@mail.ru*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasining savdo-sotiq munosabatlarining yo'lga qo'yilishi yoritib berilgan. Bu yerda savdo-sotiq ishlarida qilingan barcha ishlari keltirilgan. Har bir Buxoro amiri Rossiya bilan bo'ladiga savdo-sotiq ishlariga alohida urg'u bergan. Chunki Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi bilan savdo munosabatlari o'ziga xos o'rin egallaydi. Shu bilan birga Rossiya Buxoro amirligi bilan XVIII asrning II yarmidan boshlab savdo aloqalarini rivojlantirishga harakat qilgan. Buxoro amirligining ahamiyati ortib bordi. Bunga birinchidan, Rossiyada rivojlanib borayotgan sanoat uchun xomashyo manbalarni topishga intilish, ikkinchidan, Osiyoda, ayniqsa, Hindistonda Angliya ta'sirining kuchayib borayotganligi sabab bo'lgan. Doniyolbiy davrida Buxoro davlatining Rossiya bilan savdo-iqtisodiy aloqalarining yangi davriga tamaltoshi qo'yilgan Amir Shohmurod davrida yuqori cho'qqisiga chiqadi. Aynan Shohmurod davrida O'rta Osiyo mintaqasida Rossiya bilan savdo aloqalar qilish bo'yicha yaqqol yetakchi o'rinni egallagan.

Kalit so'zlar: Buxoro, Rossiya, rubl, Astraxan, Shohmurod, Ernazar, XVIII, elchi, degrezlik.

Аннотация: В данной статье рассказывается об установлении торговых отношений между Бухарским эмиратом и Российской империей. Здесь всё, что было сделано в сфере торговли. Каждый эмир Бухары уделял особое внимание торговле с Россией, потому что торговые отношения Бухарского эмирата с Российской империей занимали особое место. В то же время Россия пыталась развивать торговые отношения с Бухарским эмиратом со второй половины XVIII века. Возросло значение Бухарского эмирата. Это было вызвано, во-первых, стремлением найти сырьё для развивающейся промышленности в России, а во-вторых, растущим влиянием Англии в Азии, особенно в Индии. В период Данийолбия был заложен фундамент новой эпохи торгово-экономических отношений Бухарского государства с Россией, а своего расцвета они достигли в период правления Амира Шахмурада. Именно во времена Шахмурада он занял явную лидирующую позицию в торговых отношениях с Россией в среднеазиатском регионе.

Ключевые слова: Бухара, Россия, рубль, Астрахань, Шахмурад, Эрнazar, XVIII век, посол, degrez.

Abstract: This article describes the establishment of trade relations between the Emirate of Bukhara and the Russian Empire. Here are all the things that have been done in the trade. Every emir of Bukhara placed special emphasis on trade with Russia. Because the trade relations of the Bukhara Emirate with the Russian Empire occupy a special place. At the same time, Russia tried to develop trade relations with the Emirate of Bukhara from the second half of the 18th century. The importance of Bukhara Emirate increased. This was caused, firstly, by the desire to find raw materials for the developing industry in Russia, and secondly, by the growing influence of England in Asia, especially in India. During the period of Danyolbi, the foundation stone of the new era of trade and economic relations of the Bukhara state with Russia was laid, and it reached its peak during the period of Amir Shahmurad. It was during Shahmurad's time that he took a clear leading position in trade relations with Russia in the Central Asian region.

Keywords: Bukhara, Russia, ruble, Astrakhan, Shahmurad, Ernazar, XVIII, ambassador, degrez.

Kirish. Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi bilan savdo munosabatlari o'ziga xos o'rin egallaydi. Rossiya bilan savdo aloqalar XVI asrdan ya'ni shayboniylar davridan boshlab rivojlangan. Mang'itlar davrida esa yangi bosqichga ko'tarilgan. XVIII asrning oxiri XIX asr boshlaridan boshlab Buxoro amirligining tashqi savdo aloqalarida Rossiyaning savdo shaharlari (asosan, Orenburg va Astraxan) muhim o'rin tuta boshlagan.[1:303] Shu bilan birga Rossiya Buxoro amirligi bilan XVIII asrning II yarmidan boshlab savdo aloqalarini rivojlantirishga harakat qilgan. Buxoro amirligining ahamiyati ortib bordi. Bunga

birinchidan, Rossiyada rivojlanib borayotgan sanoat uchun xomashyo manbalarni topishga intilish, ikkinchidan, Osiyoda, ayniqsa, Hindistonda Angliya ta'sirining kuchayib borayotganligi sabab bo'lgan. Doniyolbiy davrida Buxoro davlatining Rossiya bilan savdo-iqtisodiy aloqalarining yangi davriga tamaltoshi qo'yilgan.

Asosiy qism. Ernazar Maqsudov 1745-yildan boshlab, Rossiyaga bir necha marta tijorat maqsadida borib, imperator Yelizaveta Petrovna qabulida bo'lgan. Savdo ishlari bilan Xuroson va Hindistonga ham borgan. Keyinchalik Buxoro hukmdori Doniyolbiy otaliq tomonidan Rossiyaga yuborilgan 2 ta elchilik missiyasi (1774-1776 va 1779-1780) ga boshchilik qilgan. Doniyolbiy otaliq 1774-yilda Ernazar Maqsud o'g'li boshchiligidagi boshchiligidagi o'z elchilarini Rossiyaga elchi jo'natib, yaqin diplomatik va savdo aloqalarini o'rnatgan. Bu paytda u yerda Yekaterina II (1762-1797-yillar) hukmronlik qilar edi. Ikki davlat o'rtasida savdo aloqalari o'rnatilishida Ernazar elchining o'ziga yarasha o'rni bo'lgan. Ernazar elchi - Mulla Muhammad Ernazarbiy Maqsud o'g'li XVIII asrda yashab o'tgan yirik savdogar va elchi. Ernazar elchi Buxoro amirligining Rossiyaga yuborgan elchilari rahbari bo'lgan. U madrasada o'qigan bo'lib, 1745-yildan boshlab, Rossiyaga bir necha marta tijorat maqsadida borib, imperator Yelizaveta Petrovna qabulida bo'lgan. Savdo ishlari bilan Xuroson va Hindistonga ham borgan. Keyinchalik Buxoro hukmdori Doniyolbiy otaliq tomonidan 1774-1776-yillarda va 1779-1780-yillarda Rossiyaga yuborilgan 2 ta elchilik missiyasiga boshchilik qilgan. Birinchi elchilik tarkibida 64 kishi va 20 ta ozod qilingan rus asirlari bo'lgan. Ular 1774-yil 1-sentyabrda Ashtarxon (Astraxon) shahriga kelishgan va Astraxon general gubernatori P.Krechetnikov huzurida bo'lishgan. So'ngra 1775-yil 14-mart kuni Moskvaga yetib kelishgach, Rossiya imperatori Yekaterina II tomonidan rasmiy ravishda qabul qilingan. Bu elchilik natijasida Buxoro bilan Rossiya o'rtasida mustahkam savdo aloqalari yo'lga qo'yilgan, savdo karvonlari xavfsizligi uchun Emba daryosi bo'yida qal'a qurilgan. Rossiyaning chegara shaharlari: Orenburg, Astraxonda Buxoro savdogarlaridan olinadigan bojxona solig'i kamaytirilgan, ichki shaharlarda O'rta Osiyo savdogarlarining erkin harakat qilishi kafolatlangan.

Ikkinchi elchilik 1779-yilning o'rtalarida boshlangan, elchilik tarkibida 28 kishi bo'lgan. Ernazar elchi boshchiligidagi elchilar 1780-yil yanvarda Moskva va Peterburgga yetib kelishgan. Elchilik natijasida buxorolik savdogarlar Rossiyadan ko'p miqdorda mis, po'lat va cho'yan sotib olishga muvaffaq bo'lganlar. Ernazar elchi Rossiyada o'z vazifasini to'liq uddalagach, 1795-yilda Buxoroda madrasa qurdirgan. Amir Shohmurod tomonidan Mulla Muhammad Ernazarbiy Maqsud o'g'li Turkiyaga elchi sifatida yuborilgan va o'sha yerda yashab vafot etgan.

Doniyolbiy otaliqdan so'ng Amir Shohmurod taxtga kelgach, tashqi savdoni rivojlantirishda Rossiya bilan savdo aloqalariga alohida e'tibor qaratgan. Uning davrida Buxoroning Rossiya bilan savdo aloqasi o'tgan davrlarga nisbatdan sezilarli darajada kuchaydi. Buxoro savdogarlari Rossiyaga ham asosan, paxta va ipak mahsulotlarini sotish uchun olib borishgan, u yerdan esa mo'ynali mahsulotlar, sandiqlar, fabrikalarda ishlab chiqarilgan metall buyumlar, turli xil matolar va boshqa turdagi mollarni olib ortga qaytishgan. Buxoro savdogarlari Rossiyaga hind mollari ham yetkazib turgan, u yerdan rus mollari Afg'onistonga olib borib sotishgan. Buxoro bilan Rossiya o'rtasidagi savdo aloqalarida qozoqlar ham rol o'ynagan. Qozoqlar savdogarlarni ma'lum bir haq evaziga Orenburggacha kuzatib borishgan [2:147]. Amir Shohmurod davrida Rossiya bilan savdo aloqalari qanchalik rivojlanganligini quyidagi ma'lumotlarni ko'rib chiqamiz. O'rta Osiyo, xususan, Buxoro davlatining Orenburg guberniyasi orqali Rossiya bilan savdo aloqalari bo'yicha 1745-1774-yillar davomida to'plangan hujjatlarda ma'lum bo'lishicha, Buxorodan Orenburgga 35 yil ichida jami 5957426 rubl miqdordagi tovar kiritilgan bo'lsa, shu muddat ichida Orenburgdan Buxoroga jami 5047113 rubl miqdordagi tovar olib kelingan. Endi Amir Shohmurod davridagi holatni qarab chiqamiz. Orenburg guberniyasining 1787-1796-yillardagi hujjatlarda 10 yil davomida Orenburgga O'rta Osiyodan jami 4625861 rubllik tovarlar kirgan bo'lsa, shundan, 4158316 rubllik tovar Buxoro savdogarlariga, 467545 rubllik tovar Xiva savdogarlariga tegishli bo'lgan. Xuddi shu davrda Orenburgdan Buxoroga 3680869 rubl, Xivaga esa 467545 miqdordagi tovarlar olib chiqilgan [3:83]. Bundan ko'rinib turibdiki, Amir Shohmurod davrida Buxoro O'rta Osiyo mintaqasida Rossiya bilan savdo aloqalar qilish bo'yicha yaqqol yetakchi o'rinni egallagan.

Rossiya imperiyasida hukmdorlar almashganligi sababli Amir Shohmurod Rossiya bilan diplomatik va savdo aloqalarini yanada mustahkamlash maqsadida 1797-yilda Peterburgga Polvonquli qurchi boshchiligidagi o'z elchilarini jo'natadi. Rossiyaning yangi imperatori Pavel I elchilarni yaxshi kutib olgan va ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishini ma'lum qilgan. Amir Shohmurod hukmronligidan keyin ham Buxoroning Rossiya bilan savdo aloqalari rivojlanishda davom etgan. Orenburgda 1804-yili Buxoro amirligi savdogarlarining qarorgohi qurilib, unda 20 xonadon istiqomat qilgan. Ular Rossiya bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi savdoda muhim o'rin tutganlar. Qarorgoh ahli 1812-yilda Napoleon armiyasiga qarshi janglarda

faol ishtirok etgan. 1825-yilga kelib savdogarlar qarorgohi kengayib, xonadonlar soni 30 taga yetgan. Ularning ko'pchiligi hunarmandlar (novvoylar, savdogarlar) bo'lib, o'z mahsulotlarini shu yerda sotuvga tayyorlaganlar. Buxorodan yo'lga chiqqan karvon 2 oyda Orskka yetib borgan. Ba'zida savdo karvoni 5 mingtagacha tuyadan iborat bo'lgan. Chulkov Orenburg savdosini tahlil qilib, Rossiya Sharq mamlakatlari-O'rta Osiyo, u orqali esa Hindiston va Eron bilan savdo qilgan, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, O'rta Osiyo va uning qo'shni davlatlar bilan aloqalarini yanada rivojlantirish uchun Rossiyada Sharq xalqlari manfaatlariga mos keladigan ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish masalasini ko'tarib chiqqan. Is'tedodli rus iqtisodchisining fikri rus savdo doiralariining manfaatlarini ifoda qilardi va Rossiyaning qo'shni Sharq davlatlariga o'zining ta'sirini ko'rsatish istagidan dalolat bergan. Chulkov ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro, Xiva va Turkmanistondan Rossiyaga tillo, kumush, hind va boshqa mamlakat mollari, lazurit toshi (ko'k rangli qimmatbaho tosh), buxoro va sheroz qorako'li, parcha, har xil bo'z, toshlar, olmos, yoqut, lal, zumrad, darmana urug'i va boshqa tovarlar keltirilgan. Shunday qilib, Chulkovning bergan ma'lumotlari ko'rib o'tilayotgan davrda Orenburg Rossiyaning boshqa sharq davlatlari bilan savdo aloqalarida alohida o'rin eallaganligini va hattoki, Rus savdosining sharq davlatlari bilan aloqalarida asosiy savdo markazi rolini bajarganligini tasdiqlaydi. Lekin shu narsani eslatib o'tish joizki, na Chulkov va na undan oldingi mualliflarning asarlarida Orenburgga qancha miqdorda, qanday tovarlar olib kelinganligini tasdiqlovchi ma'lumotlar aniq berilmagan.

XVIII asrning oxiri va XIX sarning boshi Buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tarixida savdo va diplomatik aloqalarning kengayishini va mustahkamlanishi bilan xarakterlanadi. Bu vaqtlarda Buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasidagi aloqalar, asosan, ikki tarafdan: Sibir va Orenburg savdo yo'llari orqali olib borilib, Orenburg orqali bo'lgan munosabatlar ayniqsa, ahamiyatlidir [4:11]. XVIII asrning oxiridan boshlab Rossiya bilan O'rta Osiyo xonliklari, jumladan, Buxoro xonligi o'rtasidagi savdo aloqalarining rivojlanishida Orenburg savdo yo'li katta ahamiyatga ega bo'lib, Orenburg shaharining o'zi Rossiya va O'rta Osiyo savdosida ayiriboshlashning markaziga aylandi. Chunki bu vaqtlarda O'rta Osiyo savdogarlari uchun Rossiyaning ko'pgina ichki yarmarkalarida savdo qilishga ruxsat etilmay, odatda, ular o'z mahsulotlarini ko'proq Orenburgda rus sanoat mollari ayirbosh qilganlar. Shuningdek, Rossiya savdogarlari ham O'rta Osiyoga kamdan kam qatnab, Rossiyaning sanoat mollari O'rta Osiyo bozorlariga deyarli mahalliy savdogarlar vositasi bilan olib kelingan.

XVIII asrning oxirida Rossiya-Buxoro savdosining hajmini 1787-1796-yillarida Rossiya va Buxoro o'rtasida olib borilgan tovar aborotidan ko'rish mumkin. Masalan, mana shu o'n yil ichida Rossiyadan Buxoroga 3 million 680,9 ming so'mlik mol chiqarilgan bo'lsa, Buxorodan Rossiyaga esa 4 million 150,9 ming so'mlik mahsulot chiqarilgan. Bu davr ichida Buxoro va Rossiya savdosining umumiy hajmi unchalik katta bo'lmasa ham, lekin u tez sur'atlar bilan o'sib borgan. Masalan, 1787-1790-yillar davomida Orenburg orqali Buxorodan Rossiyaga o'rtacha hisob bilan yiliga 360 ming so'mlik, 1790-1793-yillar ichida yiliga 405 ming so'mlik va 1793-1796-yillarda yiliga 465 ming so'mlik mol chiqarilgan bo'lsa, XIX asrning boshiga kelganda, 1801-yilning o'zidayoq, Buxorodan Rossiyaga chiqariladigan mahsulotning hajmi 732,2 ming so'mga yetadi.[4:11]

Rossiyadan Buxoroga chiqariladigan mollarning miqdori esa 547 ming so'mgacha oshgan. Bu faktlar Orenburg orqali Buxoro bilan Rossiya o'rtasidagi savdo sotiq oxirgi 4-5 yil davomida avvalgi o'n yil ichidagi maksimal mol chiqarilgan yilga qaraganda yana 50 protsentga oshganligini ko'rsatadi.

Buxoro-Rossiya savdosining bunday sur'atlar bilan rivojlanishi asosan Rossiyada kapitalistik munosabatlarning o'sishi bilan bog'liq bo'lib, rivojlanib borayotgan rus to'qimachilik sanoati ko'proq O'rta Osiyo xom ashyosi paxtaga muhtoj edi. Shuning uchun ham XVIII asrning oxiridan boshlab, O'rta Osiyo Rossiya sanoatining eng zarur va eng muhim xomashyo manbalaridan biriga aylanib, paxta va yigirilgan ipdan tashqari, Rossiyaga xom teri, qorako'l, ipak, va quruq mevalar chiqarilgan. 1801-yilda Buxorodan Rossiyaga 4837 ming so'mlik yigirilgan ip chiqarilib, u umumiy savdo aborotining 68 protsentini tashkil etsa, 19.5 ming so'mlik paxta, 2 protsentini, 42.5 ming so'mlik gazlama, 5 protsentini, 101.7 ming so'mlik xom teri, 13 protsentini, 45.8 ming so'mlik qorako'l terisi, 6 protsentini, 25.7 ming so'mlik revand, 3 protsentini va qolgan boshqa xildagi mahsulotlar savdo aborotining 3 protsentini tashkil etgan. Demak, XIX asrning boshida Buxorodan Rossiyaga chiqariladigan mahsulotlar ichida yigirilgan paxta ipi bilan xom paxtani o'zi umumiy savdo aylanmasining 70 protsentini tashkil etgan. Yuqoridagi raqamlar Buxoro amirligi bilan Rossiya munosabatlari yildan-yilga yaxshi bo'layotganligidan dalolat beradi. Savdo aylanmasi esa ko'payib borgan.

Rus savdo karvoni 1803-yil, 23-iyulda Orsk krepostidan chiqib, Sirdaryoning bosh kechuviga 30 chaqirim qolganda hozok va xivaliklardan tashkil topgan talonchilik guruhlari bu kechuvning atrofiga joylashganliklarini eshitib, Buxoroga bormasdan orqaga qaytdi. Lekin qozoqlar karvonning orqasidan quvib

yetib, unga hujum qiladilar. Natijada karvonni talon-taroj etib, harbiy otryadning ko'pgina qismini, elchilikning a'zolaridan doktor Bolshoyini va elchilnik boshlig'i Gaverdovskiyning rafiqasini asir qilib, o'zlari bilan olib ketadilar [5:5-6].

Rossiyaga olib boriladigan xomashiyo ichida paxtaga nisbatan yigirilgan ipning salmogi kattaligi hali bu vaqtlarda Rossiyada ip yigiruv fabrikasi mavjud emasligini ko'rsatadi. Haqiqatdan ham 1805-yilda Rossiyada 59 ta to'quv va 5 ta gazlama bo'yash va pardozlash fabrikalari bo'lsa-da, ammo bir dona ham ip yigiruv fabrikasi bo'lmagan. Shuning uchun ham to'qimachilik sanoatini xomashiyo bilan ta'minlashda ko'proq yarim fabrika-yigirilgan paxta ipi talab etilgan. Bu yarim fabrika mahsulotlari Rossiya va O'rta Osiyo jumladan, Buxoro savdosining asosini tashkil etgan. Bu vaqtlarda Rossiyadan Buxoroga, asosan, metal, temir, mis, po'lat, cho'yan, kumush va oltin, shuningdek, mo'yna, charm, movut va boshqalar chiqarilib, metallar Rossiya va Buxoro savdosida birinchi o'rinda turgan. 1801-yilda Rossiyadan Buxoroga 217,7 ming so'mlik oltin chiqarilgan, bu umumiy savdo aborotining 40 protsentini tashkil etsa, 112 ming so'mlik movut va boshqa xildagi to'qima mollar, 25 protsentini 83 ming so'mlik koshinli qizil buyog'i, 16 protsentini 76 ming so'mlik mo'yna, 15 protsentini 16 ming so'mlik charm, 3 protsentini va boshqa xildagi molar chiqarilgan, ular savdo aborotining 5 protsentini tashkil etgan [5:13].

O'rta Osiyoda Rossiyadan keltiriladigan metallarga bo'lgan talabning ortib borishi, asosan, bu vaqtlarda O'rta Osiyo xonliklarida iqtisodiy ko'tarilish natijasida shaharlarning o'sishi va ishlab chiqarish korxonalarining, ayniqsa, degrezlik (cho'yan quyish) korxonalarining kengayishiga bog'liq bo'lgan. Chunki O'rta Osiyo xonliklarida ishlab chiqarish ko'chlarini zaif bo'lganidan tog' sanoati tamoman rivojlanmagan bo'lib, hali mahalliy metal ishlab chiqarilmas edi. Buxoroda ishlab chiqariladigan metal buyimlar deyarli Rossiyadan keltiriladigan metallar hisobiga ishlanib, Rossiya misidan turli xil ro'zg'or buyimlardan tashqari, chaqa pul zarb qilingan. Rossiya po'lati, temiri va cho'yanidan qishloq xo'jalik asboblari, qurol-yarog'lar va boshqa buyimlar ishlab chiqarilgan. Rossiyadan oltin va kumush pul shaklida keltirilib, ulardan oltin pul-tilla va kumush tanga zarb qilingan. O'rta Osiyo bozori uchun eng kerakli va umumiy talabga sazovor bo'lgan metallarni O'rta Osiyoga chiqarish to' XIX asrning boshigacha man qilingan edi. Ammo O'rta Osiyo xonliklari bilan Rossiya o'rtasidagi munosabatlarning yuksalib borishi chor hukumatini 1801-yildan boshlab mazkur bozorga metal chiqarish uchun ruxsat berishga majbur qildi. [5:13] Garchi Rossiya va O'rta Osiyo o'rtasidagi savdo aloqalari jonlanib borayotgan bo'lsada, lekin uni normal holda olib borilishiga xonliklarni o'zaro olib borgan feodal urushlar va savdo yo'llaridagi talon-tarojliklar anchagina to'sqinlik qilgan. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshida savdo yo'llaridagi notinchlik avvalgidan ham kuchaygan.

Buxoro amiri Haydarning Rossiya imperatori Aleksandr I ga yozgan xatida, Rossiyaga qarshi fransuzlarning hujumi boshlangan vaqtlarda Buxoro savdogarlari qozoqlarning talonchilik guruhlaridan talon-taroj etilganligi to'g'risidagi xabar bayon qilingan. XIX asrning boshiga kelganda Buxoro-Rossiya savdo aloqalarining borgan sari yuksalishi natijasida, birinchi navbatda savdo yo'llarining xavfsizligini taminlash va savdo munosabatlarini yanada mustahkamlash bu ikki davlat o'rtasidagi diplomatik aloqalarning asosiy vazifalaridan biriga aylangan. 1797-yildayoq Orenburg general-gubernatori Baron Ingelstrom O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo munosabatlarini kengaytirish va ularni normal holda olib borish uchun karvon yo'llarini xavfsizligini ta'minlashda savdo karvonlarini O'rta Osiyo bozorlariga doimiy suratda harbiy soqchi bilan kuzatishni, mahalliy O'rta Osiyo savdogarlari uchun Rossiyaning ichki yarmarkalarida savdo qilishga ruxsat etilishini va Orenburgda O'rta Osiyo bozorlarini muntazam o'rganuvchi rus savdo muassasalarini barpo etishni taklif qilgan [5:13].

O'rta Osiyo bilan savdoni rivojlantirish maqsadida XIX asrda chor hukumati mahalliy O'rta Osiyo savdogarlariga Rossiyaning ichki rayonlarida va rus yarmarkalarida, birinchi navbatda Nejegorod yarmarkasida savdo qilish uchun ruxsat bergan. Buxoro va Rossiya savdo aloqalarining yuksalishi bilan bu ikki davlat o'rtasidagi diplomatik munosabatlar ham tobora mustahkamlanib borgan. 1804-1808-yillarda Buxoro xonligidan Rossiyaga Miralouddin, 1816-yilda hamda 1819-yilda Mirza Muhammadyusuf qo'rchiboshi boshliq elchiliklar yuborilgan. Rossiya ham Buxoro xonligi bilan aloqalarni muntazam olib borish uchun Buxoroga o'z elchi va missiyalarini yuborgan. Masalan, 1803-yilda Goverdovskiy, 1809-yilda Abdulnosir Subhonqulov elchilari va 1820-yilda A.F.Negri boshliq katta diplomatik missiya yuborilgan. XIX asr o'rtalari – XX asr boshlarida Buxoro amirligida dehqonchilik va chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq mamlakat iqtisodining asosiy tarmoqlari hisoblangan. Ayniqsa savdo-sotiq masalalariga kata e'tibor qaratgan. [5:14]

XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshida Buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasida olib borilgan diplomatik munosabatlar, asosan, ikki davlat o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va ularni normal holda va muntazam olib borishga qaratilgan. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshida Buxoro bilan Rossiya munosabatlari to'g'risida keltirilgan bu qisqa ma'lumotlardan quyidagi xulosaga kelish mumkin:

1) Rossiyada sanoatni rivojlanishi va uning xomashyoga bo'lgan talabining ortishi bilan xomashyo manbai va sanoat mollarinin bozori sifatida O'rta Osiyoning ahamiyati oshgan;

2) Rus hukumati O'rta Osiyo bilan savdo aloqalarini kengaytirish uchun harakat qilib, XIX asrning boshida Rossiyadan O'rta Osiyo bozorlariga metal chiqarishga va mahalliy O'rta Osiyo savdogarlariga Rossiyaning ichki yarmarkalarida savdo qilishga ruxsat bergan;

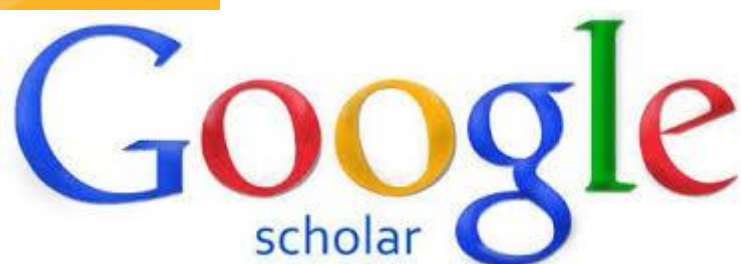
3) O'zaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi uchun bu vaqtlarda asosiy to'sqinliklardan biri Qozog'iston cho'llaridagi talonchilik bo'lib, Rossiya bu talonchiliklardan savdo karvonlarini mudofaa etish uchun birinchi marta karvonlarni harbiy otryad bilan kuzatishni uyushtirgan; XIX asrning 30-50-yillarida Buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasidagi munosabatlar qayt qilinar ekan, avvalo, bu munosabatlarning asosini tashkil etgan iqtisodiy aloqalar va ularning umumiy holati ustida biroz to'xtab o'tish lozim. Bu vaqtlarda Buxorodan Rossiyaga chiqariladigan mahsulotlarining asosi: paxta, yigirilgan ip va mahalliy to'qima ip gazlamalardan iborat bo'lib, paxta bilan yigirilgan ip Buxoro eksportining 25 protsentini, ip gazlamalar ham 25 protsentini tashkil qilgan. Bulardan tashqari, Buxorodan gilam, har xil mo'ynalar va quruq mevalar chiqarilgan. Buxorodan Rossiyaga chiqariladigan mahsulotlarning umumiy hajmi 1837-1839-yillar uchun berilgan ma'lumotlar bo'yicha, yiliga o'rta hisob bilan, 264 ming so'mdan to 3.550 ming so'm orasida tebranib turgan bo'lsa, Rossiyadan Buxoroga keltirilgan mahsulotlarning umumiy hajmi yiliga, o'rta hisob bilan olinganda, 1.180 ming so'mdan to 1 600 ming so'mgacha yetib borgan edi.

Xuddi shu vaqtlarda Rossiyadan Buxoroga chiqariladigan mahsulotlar, asosan, to'qima ip-gazlamalar, movut, charm; metallardan: mis, temir, cho'yan, metal buyumlar, oltin va bo'yoqdan iborat bo'lgan. N.Xanikovning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Rossiyadan Buxoroga 1830-yilda 1 million 834 ming 571 so'm 80 tiyinlik mol chiqarilgan bo'lsa, 1840-yilga kelganda Buxoroga olib kelingan rus mahsulotlarining umumiy hajmi 3 million 283 ming 654 so'mgacha oshib borgan edi.[7:171] XIX asrning 30-40 yillari davomida Rossiya va O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi savdo aloqalarining yangi xarakterli holatlaridan biri: bir tomondan, O'rta Osiyodan Rossiyaga olib boriladigan mahsulotlar ichida paxtaning hajmi yigirilgan ipga nisbatan ancha oshgan, ikkinchi tomondan, Rossiyadan O'rta Osiyo bozorlariga olib kelinadigan mollarning orasida tayyor mahsulotning, jumladan to'qima ip-gazlamalarning solishtirma og'irligining asta-sekin orta borishidan iborat edi. 1834-1840-yillar ichida Rossiyadan O'rta Osiyoga olib kelingan mahsulotlar umumiy hajmining 50-60 protsenti tayyor mahsulotdan iborat edi. XVIII asrning oxiriga kelganda Buxoro Samarqand ham savdo-sotiq markazi hisoblangan. Bu haqida Samarqand tarixi asarida quydagilar ta'kidlagan: "XVIII asr oxiriga kelib Samarqand bozorlarida Hindiston, Rossiya, Xitoydan turli buyumlar keltirilar. O'z navbatida Samarqand ham shu mamlakatlarga qog'oz, olachadan tayyorlangan choponlar, sopol buyumlar, quruq meva, qorako'l teri, ot-ulovlar yetkazib berardi. XIX asrning birinchi yarmida ichki va tashqi savdo yanada o'sganligi tashlanadi. Shaharda Karvonsaroylar va do'konlarning ko'payganligi ana shundan dalolat beradi. [6:285]

Qisqacha **xulosa** qilib shuni aytishim mumkinki, amir Shohmurod davrida Buxoro va Rossiya o'rtasida yaxshi munosabatlar yo'lga qo'yilgan. Bu davlatlar oldindan yaqin munosabatda bo'lsada Shohmuroda davriga yangi pog'onaga ko'tarildi. Ayniqsa savdo-sotiq masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Ikki davlat o'rtasida savdo-sotiq munosabatlarning yaxshi yo'lga qo'yilgan. Buxoro amirligi davrida Rossiya bilan savdo qilish ikki tarafni ham qoniqtirgan. Bizda tayyor mahsulotga bo'lgan ehtiyojni qondirgan bo'lsa, Rossiya esa mahsulotlarini sotadigan bozor yaratgan va sanoati uchun xom ashyo manbasi sifatida xom ashyolarni olib ketgan. Bu bilan ikki tomon o'z manfaatlari yo'lida savdo-sotiqni rivojlantirib borgan.

ADABIYOTLAR :

1. Eshov B. *O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi*. Toshkent: 2002.
2. *Записки о Бухарском ханстве. Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича*
3. Михалева Г.А *Узбекистан в XVIII первой половине XIX века: ремесло, торговля и пошлины*. – Т.: 1991.
4. Muhammadjonov A. R. Ne'matov T. *Buxoro va Xivaning Rossiya bilan munosabatlari tarixiga doir ba'zi manbalar*. – T.: 1967.
5. Мейендорф Е .К. *Путешествие из Оренбурга в Бухару*
6. *Самарқанд тарихи.1-том.Ўзбекистон ССР.Фан нашриёти*. – Т.:1971. .
7. Ханыков Н. *Описание Бухарского ханства*. СПб., 1843.



**"SCIENTIFIC REPORTS
OF BUKHARA STATE
UNIVERSITY"**

The journal was composed
in the Editorial and
Publishing Department of
Bukhara State University.

Editorial address:

Bukhara, 200117
Bukhara State University, main
building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing
Department.
[https://buxdu.uz/32-buxoro-
davlat-universiteti-ilmiy-
axboroti/131/131-buxoro-davlat-
universiteti-ilmiy-axboroti/](https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/)
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted
29.04.2023 y. Paper format
60x84,1/8. Printed in express
printing method. Conditional
printing plate – 35,30.
Circulation 70. Order № 30.
Price is negotiable.
Published in the printing house
"Sadriddin Salim Buxoriy" LLC
Address: Bukhara,
M.Ikbol street, 11